

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1993 **3** letnik 47

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

UDC 949.712(05)
UDK

ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 10. 1993.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Niko Hudelja, Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 12-50-001, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 2200 SIT, za društvene člane 1600 SIT, za društvene člane-upokoјence 1200 SIT, za društvene člane-študente 800 SIT (vse za leto 1993)
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **600 SIT**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, januar 1994

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415- 348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Branko Reisp, Neznani epitaf Janezu Vajkardu Valvasorju 345–348
Unknown Epitaph to Janez Vajkard Valvasor
- Bogo Grafenauer, Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja 349–383
Formation and Today's Questions of the Northern Slovene National Border
- Peter Štih, Conversio Bagoariorum et Carantanorum po Kosovi izdaji iz leta 1936 (poročilo o stanju raziskav) 385–396
Conversio Bagoariorum et Carantanorum According to Kos' Edition of 1936 (Researches State Report)
- Reinhard Härtel, Diplomatar oglejskega patriarhata 397–412
Aquilaeian Patriarchate "Diplomatar"
- Olga Janša-Zorn, Vincenc Fereri Klun 413–419
Vincenc Fereri Klun
- Andrej Studen, Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja (primer naselja vil v kapucinskem predmestju v Ljubljani) 421–424
Record on Residence Conditions of German and Slovene Higher Middle Classes in Ljubljana at the Beginning of the Century (Example of Villadom in Capuchin Suburb of Ljubljana)
- Miroslav Stiplovšek, Propad slavninarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918–1941 425–437
Straw Hat Industry Decline and New Industrial Branches Development in Domžale Area 1918–1941
- Dušan Nečak, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945 439–451
Some Basic Data on Destiny of German National Community in Slovenia after 1945

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Ob visokem življenjskem jubileju dr. Vlada Valenčiča (Marjan Drnovšek) 453–454
On the Occasion of High Life Anniversary of Dr. Vlado Valenčič
- Janko Jarc – devetdesetletnik (Stane Granda) 455–456
Janko Jarc – Nonagenarian

IN MEMORIAM

- Tone Knez (1930–1993) (Stane Granda) 457–458
Tone Knez (1930–1993)

RAZSTAVE – EXHIBITIONS

- Muzej torture v Amsterdamu (Blaženka First) 459–463
Museum of Torture in Amsterdam

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1993 (Alja Brglez) 465–466
International Cultural-Historical Symposium Mogersdorf 1993
- Petsto let kolegialnega kapitlja v Novem mestu (Stane Granda) 466–469
Five hundred Years of Collegiate Chapter in Novo mesto
- Wolfov simpozij v Rimu (Stane Granda) 469–470
Symposium on A. A. Wolf in Rome
- Ciklus predavanj o 8. septembru 1943 (Boris M. Gombač) 471–472
Series of Lectures on September 8th, 1943

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Annales 2/92: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin (Avgust Lešnik)	473–475
Paul Meinhard Strässle, Der internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261–1484 im Spiegel der sowjetischen Forschung (Ignacij Voje)	475
Bitka pri Sisku: 1593–1993 (Ignacij Voje)	476–478
John Mark Cornwall, The undermining of Austria-Hungary (Damjana Fortunat Černi- logar)	478–482
Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčiča (Branko Marušič)	482–483
Le fonti per la storia militare italiana in età contemporanea (Branko Marušič)	483
Eugenio Buccioli, Il Veneto nell'obiettivo Austro-Ungarico (Branko Marušič)	483–484
L'Italia in esilio, L'emigrazione italiana in Francia tra le due guerre (Branko Marušič)	484
Boris M. Gombač, Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta (Stane Granda)	484–485
Jera Vodušek, Prezem oblasti 1944–46 (Boris Gombač)	485–486

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav v Zgodovinskem časopisu 47, 1993, 3	XI–XIV
Abstracts from Papers in Historical Review 47, 1993, 3	

Branko Reisp

NEZNANI EPITAF JANEZU VAJKARDU VALVASORJU

Ob 300-letnici smrti znamenitega kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja je bolj kot sicer aktualno vprašanje o natančnem datumu njegove smrti. Z vso gotovostjo vemo namreč le, da je umrl konec leta 1693. Na tak sklep navajata edina znana uradna dokumenta, nastala neposredno po njegovi smrti, zapuščinska inventarja v Arhivu Republike Slovenije, ki sta datirana, prvi v Krškem 16. januarja 1694 in drugi na Bogenšperku 13. januarja 1694.¹ Drugih ustreznih arhivskih dokazil, posebej tistih, ki bi izpričevali natančen datum smrti, ne poznamo. Matične knjige župnije Leskovec pri Krškem, kamor je po cerkveni ureditvi takrat spadalo mesto Krško, kjer je Janez Vajkard Valvasor domnevno umrl, za leta, ki pridejo v poštev, niso ohranjene. Mesto Krško samo je dobilo svoj vikariat šele leta 1768 in postalo župnija leta 1894. Morebitni vpis datuma smrti v cerkvenih maticah župnije Vače, kamor je spadala grajska kapela v Mediji,² kje je bil Janez Vajkard Valvasor domnevno pokopan, tudi ne pride v poštev, ker knjige za čas, ki nas zanima, ne obstajajo.³

Pomagamo si lahko s sekundarnimi viri, natančneje s podatki, ki jih je zapisal v svojih delih Valvasorjev sodobnik in znanec, saj je celo prispeval latinsko posvetovalno pesem v *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, kronist, zgodovinar in pravnik Janez Gregor Dolničar (Thal-nitscher v. Thalberg), in celo samo z anonimnim člankom, objavljenim več kot 120 let po Valvasorjevi smrti. Delni podatki o kraju in času smrti in mestu pokopa so namreč v treh Dolničarjevih delih, dveh, ki sta ostali v rokopisu, in prvem, ki je bilo tiskano. Leta 1714 je izšlo v Ljubljani pri tiskarju Janezu Juriju Mayrju Dolničarjevo delo *Epitome chronologica*, kakor pove naslov s kratkimi kronološkimi podatki. Latinsko besedilo: *Moritur universali Patriae luctu, clarus Historicus Jo. Weichardus L. B. Valvasorius Labaco oriundus, prospera sui fama relictus*, postavlja po zapovrstnosti navedbe Valvasorjevo smrt na konec leta 1693.⁴ Nekoliko izčrpnější so podatki v leto dni mlajšem rokopisu v okviru nekakšne biobibliografije kranjskih piscev z naslovom *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis*. Med besedilom je tudi naslednji stavek: *An/no/ demum 1693. Gurgfeldum, quo aeger advectus fuerat, rebus humanis est ereptus ingenti bonorum luctu, fuit enim vir animi candore summo et humanitatis pleno*. Ob strani je še zanimiv pripis: *Habet tanti viri mortales exuvias Media, natale solum, eruditae vero mentis immortale depositum in tot historicis voluminibus aeternum vigebit*.⁵ Dolničar torej poroča, da je Valvasor umrl leta 1693 v Krškem, kamor so ga bili pripeljali že bolnega (!), vendar ne navaja niti dneva niti meseca, pač pa pove v naknadno vpisanem pristavku ob strani besedila, da je bil pokopan v Mediji. V naslednjem, nemško pisanem delu, kroniki v zvezi z Ljubljano: *Annales urbis Labacensis* iz leta 1719 pa je Valvasorjeva smrt prvič časovno nekoliko natančneje opredeljena. Iz vpisa: *Ist der berümbte geschicht schreiber J. W. Valvasor in Undter Land zu Gurkhfeld gestorben – 8ber, razberemo, da je umrl v Krškem meseca oktobra*.⁶

Nato daljše časovno obdobje razen gesel v nekaterih enciklopedijah (Christian Gottlieb Jöcher) in omemb v nekaterih znanstvenih spisih (Baltazar Hacquet, Anton Tomaž Linhart) o Valvasorju ni bilo novih prispevkov. Prvi krajši prikaz življenja in dela je bil objavljen anonimno šele po napoleonskih vojnah v dunajskem časopisu *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* leta 1815.⁷ Pisec navaja kot čas Valvasorjeve smrti mesec september

¹ Arhiv R Slovenije, Zap. inv., fasc. LIV, lit. Z, št. 7/II in 7/II.

² Johann Weichard Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, Laybach-Nürnberg 1689, VIII, str. 830.

³ Prim.: Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije, Ljubljana 1975, I, str. 210 sl., 217 sl.; II str. 599 sl.

⁴ Janez Gregor Dolničar (Thal-nitscher v. Thalberg), *Epitome chronologica*, Labaci 1714, str. 88.

⁵ Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 14, Janez Gregor Dolničar (Thal-nitscher v. Thalberg), *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis*, 1715, str. 54.

⁶ Semeniška knjižnica v Ljubljani, Rkp 11, Janez Gregor Dolničar (Thal-nitscher v. Thalberg), *Annales urbis Labacensis*, 1719, fol. 26'.

⁷ Johann Weikard Freyherr v. Valvasor, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (Wien) 6 1815, str. 380 sl.

brez navedbe dneva in vira podatka. Ethbin Heinrich Costa in Peter v. Radics sta kasneje menila, da je bil avtor te kratke Valvasorjeve biografije profesor na ljubljanskem liceju Franz Xaver Johann Richter.⁸

Toda mnenje je treba sprejeti s pomislekom. Res je bil Richter stalen sodelavec omenjene revije in ploden raziskovalec zgodovine naših krajev, vendar je bil leta 1815 ob izidu članka še profesor v Brnu.⁹ Anonimno objavljena kratka Valvasorjeva biografija je nadalje zanimiva še zaradi novega podatka o bolezni, ki naj bi bila vzrok Valvasorjeve smrti, podagre (ali protina) in na koncu diareje. Treba pa je takoj pristaviti, da je podatek brez navedbe kakršnegakoli vira. Če že govorimo o bolezni oziroma počutju Janeza Vajkarda Valvasorja, vzbudi pozornost edino njegova izjava v opisu Cerkniškega jezera, ki ga je poslal Royal Society v London 17. novembra 1687. Prav na koncu opisa pravi, da je še živo vedoželjen, a ga moči nenadejano zapuščajo.¹⁰ Predvsem pa je ta kratki prikaz Valvasorjevega življenja in dela za raziskovalca zanimiv zaradi objave že tu Janezu Gregorju Dolničarju pripisanega epitafa Valvasorju. Ta razen rojstnega kraja in datuma domnevne postavitve epitafa podatkov o datumu smrti spet ne prinaša. Na osnovi navedene objave je bil nato v literaturi kot čas Valvasorjeve smrti mesec september najpogosteje sprejet. Tudi je bil domnevni Dolničarjev epitaf Valvasorju, o čigar izvirnem zapisu ali pravem nagrobniku sicer ni sledu, v literaturi pogosto objavljen.

Brez ustrezne dokumentacije se, kolikor nam je znano, pojavi datum Valvasorjeve smrti 19. september 1693 v domoznanskem spisu višjega carinskega ravnatelja Heinricha Coste, *Reiseerinnerungen aus Krain*, ki je izšel v Ljubljani leta 1848.¹¹ Ta datum je sprva sprejel tudi raziskovalec Valvasorjevega življenja in dela izpred sto let, Peter v. Radics. Navaja ga npr. v predgovoru k drugi izdaji *Die Ehre des Herzogthums Krain* založnika in tiskarja Janeza Krajca v Novem mestu leta 1877.¹² Vendar je v svojih zadnjih delih o Valvasorju Radics ponovno zapisal, da je to le domneva, ki je z viri ni mogoče dokazati, oziroma v izvirnem besedilu: *wie man annimmt . . . was jedoch . . . nicht mehr quellenmäßig zu belegen ist*.¹³ Kljub temu se 19. september kot datum smrti Janeza Vajkarda Valvasorja v številnih objavah in na javnih spomenikih ali spominskih obeležjih navaja do danes.

Vprašanje natančnega datuma smrti Janeza Vajkarda Valvasorja je torej še vedno odprto. Odgovora nanj ne daje niti dozdej neznani na novo odkriti epitaf Valvasorju, vpisan na zadnjem knjigoveškem listu Valvasorjeve izdaje *Theatrum mortis humane tripartitum*, ki je bila v lasti Janeza Gregorja Dolničarja in je z drugimi njegovimi knjigami in rokopisi v današnji Semeniški knjižnici v Ljubljani. Nagrobni napis se v posodobljenem prepisu in prevodu glasi takole:

Epitaphium
authoris huius libri Joannis Weichardi Valvasorii
Carnioli Labacensis, historiographi
patriae eximii

Hunc venerare locum, Weichardus conditur illo;
Qui patriae cecinit maxuma facta virum.
Labacum cunas, praebebat Gurgfelda sepulchrum,
Lugdunum vitae surripuit medium.
Ultra ne quaeras! satis est tibi dicere, lector:
»Tantus vir jacet hic!« Caetera FAMA dabit.

Obiit . . . anno M. DC. XC. III., aetatis . . .

⁸ Ethbin Heinrich Costa, *Die Ehre Krain's*, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (Laibach) 11 1856, str. 50 — Peter Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Laibach 1910, str. 104, 337.

⁹ Alfons Gspan, Richter Franz Xav. Johann, Slovenski biografski leksikon III, Ljubljana 1960–1971, str. 97.

¹⁰ Branko Reisp, Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society, Ljubljana 1987, str. 70, 85.

¹¹ Heinrich Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain*, Laibach 1848, str. 102.

¹² Peter Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain* von Johann Weikhard Freiherrn von Valvasor, I. Bd. Rudolfswerth 1877, str. 7.

¹³ Peter Radics, Johann Weikhard Freih. von Valvasor, Wien 1896, str. 52. — Peter Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor, Laibach 1910, str. 247.

Nagrobni napis
avtorja te knjige, Janeza Vajkarda Valvasorja,
Kranjca iz Ljubljane,
odličnega zgodovinarja domovine

Človek, počasti ta kraj, ki Vajkard v njem pokopan je;
Môž domovine je on vélika dela slavil.
Mesto Ljubljana zibel, a krsto mu Krško je dalo,
Ko mu Lyon je moči sredi življenja otel.
Več od tega ne sprašuj, o bralec, dovolj je, če rečem:
»Mož velikan tu leži!« Drugo vse SLAVA pove.
Umrl je . . . leta 1693., v . . . starosti.¹⁴

V nagrobnem napisu manjka, kot rečeno, datum smrti, ki nam še do danes ni znan. Očitno je bil neznan tudi sodobniku, avtorju napisa, ker je zanj pustil prazen prostor. Iz epitafa pa izvemo za doslej neznan biografski podatek, da je bil Valvasor pred smrtjo v Lyonu, kjer je zbolel in prišel domov samo umret. Podatek se presenetljivo sklada z vsebino zgoraj navedene Dolničarjeve biobibliografije kranjskih piscev Ectypon bibliothecae publicae Labacensis, kjer je zapisano, da je Valvasor umrl leta 1693 v Krškem, kamor so ga bili pripeljali že bolnega. Če obnovimo Valvasorjeva mladostna potovanja in kasnejše osebne zveze v tujini, postane bolj razumljivo tudi njegovo zadnje potovanje v Lyon. Potovanja so bila med važnimi temelji v zorenju in razvoju Valvasorjeve osebnosti. Kakor piše sam, je potoval v celem 14 let zapored po Nemčiji, Angliji, Danski, Franciji, Španiji, Italiji in Afriki. Zaradi skromnih navedb v Die Ehre deß Hertzogthums Crain potovanj ni moč natančneje rekonstruirati, več kot iz katerekoli druge dežele pa poroča o svojih potovanjih iz Francije. Tu se

Epitaphium

*Auctorij huius Libri Joj. Weichardi Valvasorij
Carnioli Labacensis, Historiographi
Patriæ Eximij.*

*Hunc venerare locum Weichardus conditus illo
Qui Patria cecinit maxuma facta virum
Labacum cunor, praebebat Gurgfelda sepulchri
Lugdunum vita surripuit medium
Vetra ne queras: satis est tibi dicere lector
Tantus Vir jacet hic, cetera fama dabit.
obijt . . . anno cl. lxx. iiii. aet.*

¹⁴ Na epitaf me je opozoril. ga transkribiral in prevedel g. France Baraga, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

je tudi najdljše zadrževal, iz česar bi sklepali, da ga je morala ta tedaj najrazvitejša evropska država posebej zanimati. Politična in kulturna premoč Francije v drugi polovici 17. stoletja je močno vplivala na številne evropske vladarje, da so sledili njenemu zgledu. Nič čudnega ni, da je tako vplivna država privlačila tudi radoznale popotnike, kakršen je bil Valvasor.

Okoli leta 1667 je Valvasor obiskal Pariz, leta 1667 se je zadrževal tudi v Lyonu, naslednje leto je bil v kraljevskem francoskem švicarskem pehotnem regimentu, od krajev takrat omenja La Rochelle, leta 1669 je potoval v Afriko, leta 1670 pa je bil zagotovo spet v Franciji, stanoval je v Toulonu in poleti v bližini obiskal več krajev in prirodnih znamenitosti v Massif de la Sainte-Baume, in sicer Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Grotte de la Sainte-Baume, Forêt de la Sainte-Baume in se povzpел na 998 m visoki Saint-Pilon. Potoval je po južni Franciji nedvomno še po drugih krajih Provanse in zunaj nje, zagotovo vemo, da je bil v pokrajini Languedoc v mestu Boccare, nasproti znamenitega Tarascona. Bil je tudi v Toursu ob reki Loiri v pokrajini Touraine. Leta 1670 se je ponovno pojavil v Lyonu, po velikosti drugem francoskem središču in enem najpomembnejših zahodnoevropskih mest nasploh. Tu se je ukvarjal z nekaterimi poskusi. Tudi si je v krajih, ki jih je prepotoval, pridobil določen krog znancev. Eden teh, ki je bil prav iz Lyona, »Monsieur Henry Garbusat«, je znan celo po imenu, ker poroča Valvasor, da mu je poslal v Lyon primerke okamnin s Kranjskega.¹⁵ Da je potoval Valvasor v Francijo, določeneje v Lyon le kratko pred svojo smrtjo, doslej nismo vedeli. Namen potovanja ni jasen, soditi pa bi mogel v sklop Valvasorjevih prizadevanj in interesov, ki so razvidni na primer iz pisma Georga Asheja 28. junija 1691 v London, v katerem poroča o svojem dopisovanju z Janezom Vajkardom Valvasorjem. Iz vsebine izhaja, da se je Valvasor spet posvetil nekaterim naravoslovnim vprašanjem, ki so mu bila že od nekdaj pri srcu.¹⁶ Podatek v tu objavljenem doslej neznanem epitafu nam torej poleg nekaterih drugih redkih vesti nekoliko osvetljuje zadnje obdobje v Valvasorjevem življenju.

Zusammenfassung

DAS UNBEKANNTE EPITAPH AN JOHANN WEICHARD VALVASOR

Branko Reisp

Anlässlich des 300. Todestages von J. W. Valvasor ist die Frage nach dem genauen Datum seines Todes besonders aktuell. Von den Primärquellen sind zwei Nachlassenschaftsinventare erhalten, die mit dem 16. und 13. Januar 1694 datiert sind, und zu dem Schluß verleiten, daß Valvasor Ende 1693 gestorben sei. Andere entsprechende Archivbeweise sind uns nicht bekannt. Man kann sich nur mit Sekundärquellen helfen. Partielle Angaben über Ort und Zeit des Todes sowie über den Beisetzungsort findet man in gedruckten und handschriftlichen Werken von J. G. Dolničar. In *Epitome chronologica* aus dem Jahre 1714 setzt er den Tod Valvasors ans Ende des Jahres 1693, in *Ectypon bibliothecae publicae Labacensis* aus dem Jahre 1715 berichtet er, Valvasor sei im Jahre 1693 in Krško (Gurkfeld) gestorben, wohin er bereits krank überführt wurde, und in *Medija beigesetzt*, den *Annales urbis Labacensis* aus dem Jahre 1719 kann man entnehmen, daß er in Krško im Monat Oktober gestorben sei. Darauf verfügen wir über keine Angaben bis zu einem anonym veröffentlichten kurzen Artikel in der Zeitschrift *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* im Jahre 1815. Hier gibt der Verfasser den Monat September als Zeit des Todes von Valvasor an, ohne Angabe von Tag und Quelle. Diese kurze Biographie ist auch wegen der Angabe über Valvasors Krankheit als angebliche Todesursache interessant und wegen der Veröffentlichung des Dolničar zugeschriebenen Epitaphs an Valvasor. Ohne entsprechende Dokumentation erscheint als Todestag der 19. September 1693 in der Schrift »Reiseerinnerungen aus Krain« von H. Costa aus dem Jahre 1848. Das Datum ist also mit Quellen nicht zu belegen. Die Antwort auf diese Frage gibt nicht einmal das hier veröffentlichte, bisher unbekannte Epitaph, eingetragen in Valvasors *Edition Theatrum mortis humanae tripartitum*, die in Besitz Dolničars war und sich heute in der Bibliothek des Priesterseminars in Ljubljana befindet. Hier stoßen wir auf die bisher unbekannte biographische Angabe, Valvasor habe sich vor seinem Tode in Lyon aufgehalten, sei dort erkrankt und darauf in seiner Heimat gestorben.

¹⁵ Podrobneje o potovanjih v Francijo in dokumentaciji zanje gl.: Branko Reisp, Kranjski polihistor Janez Vajkad Valvasor, Ljubljana 1983, str. 83 sl., 298 sl.

¹⁶ Branko Reisp, Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society, Ljubljana 1987, str. 103 sl., 112 sl.

Bogo Grafenauer

OBLIKOVANJE SEVERNE SLOVENSKE NARODNOSTNE
MEJE IN NJENA DANAŠNJA VPRAŠANJA*Predavanje na 26. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu septembra 1992*

Vprašanje »zgodovinskega razvoja slovenske severne meje«, ki bi ga mogli imenovati za srednji vek razmerje med Karantanci in Bavarci, za novi vek po letu 1500 pa razmerje med Slovenci in Nemci, je bilo gotovo od nekdanj osrednje – kar travmatično – vprašanje razmišljanja o slovenski zgodovini. Zlasti velja to, odkar se je v pogojih moderne germanizacije od srede 19. stoletja naprej – zelo neupravičeno – začel uveljavljati zgodovinski mit o idejni enakosti srednjeveške in moderne germanizacije. Izražal se je v prepričevanju, da naj bi šlo že v srednjem veku za vsaj podobno namerno asimilacijo slovenskega prebivalstva s stališča premoči oblasti in seveda tudi z družbenim in gospodarskim pritiskom, torej za asimilacijo, ki so se ji Slovenci vse bolj zavestno upirali (po pričevanjih svojih slovničarjev Marka Pohlina 1769 in Ožbalta Gutsmana 1777¹ vsaj od konca 18. stoletja naprej. Ob ideološki uveri svobodomiselnih publicistike (še povečane s kulturnim bojem v prvih desetletjih našega stoletja) o odločilnem vplivu nasilnega širjenja krščanstva »s križem in mečem« na hitro in nasilno germanizacijo² se je ta uvera še zaostila. V resnici gre za dva različna zgodovinska procesa, združena po svojem rezultatu (bistvenem zmanjšanju starokarantanskega prostora), toda bistveno različna po svojem značaju: v srednjem veku gre za priroden izraz gospodarskega razvoja – postopnega oblikovanja ali celo nastajanja kulturne podeželske pokrajine z naseljivanjem in množitvijo ter medsebojnim vplivom kmečkega prebivalstva različnega izvora. V 19. in 20. stoletju pa je šlo res za postopno vse bolj zavesten asimilacijski pritisk na slovensko prebivalstvo s stališča premoči oblasti (po 1890 zlasti tudi s pomočjo nove šole),³ po 1920 za kršenja mednarodnih obveznosti glede varstva manjšin⁴ in celo za nasilen pritisk (zlasti v desetletju

¹ P. Marcus (Pohlin), *Krainska gramatika*, Laybach 1768, 10–11; O. Gutschmann, *Windische Sprachlehre*, Klagenfurt 1777, 2–3.

² Izhodišče je bila pripovedniška in izmišljena napihnjenost kratkih sporočil o treh uporih proti pokristjanjevanju (v l. 763–772) v Converziji pri Christalnicksu/Megiserju, *Chronica des Loeblichen Ertzherzogthums Kärntden*, Leipzig 1612 (o Christalnickskem avtorstvu gl. W. Neumann, Michael Gothard Christalnick, *Kärntner Museumsschr.* XIII, Klagenfurt 1956), 413–436, kar so Slovenci spoznali zlasti po posnetku v Slavi vojv. Kranjske J. V. Valvasorja (Ehre d. Herz. Krain II, 386–389, v slovenskem prevodu M. Rupla 1951, 158–160); na Valvasorja se sklicuje tudi Fr. Prešeren, *Kerst per Savici*, Ljubljana 1836, str. 35, za nekaj podatkov, kar se ponavlja navadno tudi v poznejših izdajah. »Črtomirovstvo« in »Valjhunstvo« sta že od začetka našega st. dobila mitološki pomen v slovenski literaturi (gl. obsežno analizo M. Juvana, *Imaginarij Kersta v slovenski literaturi*, Ljubljana 1990, tudi z navedbo podobnih starejših poskusov A. Slodnjaka, B. Paternuja, Fr. Bernika in drugih). V historiografiji se stvari ponavljajo do druge polovice 19. stoletja (J. Trdina, *Zgodovina slov. naroda*, 1866; A. Fekonja, *Razširjara kristjanstva med Slovenci*, LMS 1884, 128), v literaturi pa še danes (npr. M. Malenšek, *Črtomir in Bogomila*, Ljubljana 1959), čeprav je Fr. Kožar že 1900 (IMK 10, zdaj Izbrano delo, Ljubljana 1982, 146–155) pokazal popolno neutemeljenost Megiserjevega in Valvasorjevega pripovedovanja. V publicistični mitologiji pa se je poleg tega podoba pokristjanjevanja Slovencev spojila s podobo širjenja krščanstva med Polabskimi Slovani (v literaturi z Jurčičevim in Levstikovim Tugonerjem, nato pa v Prelesnikovih romanih o zgodovini Polabskih Slovanov v Domu in svetu 1902–1905), tako da so tudi pri Slovencih začeli kazati pokristjanjevanje kot politično in narodno katastrofo (fevdalizem, germanizacija itd.; prim. Fekonja n.n.m., 184). Poznejša resna znanost je pokazala, da gre za ločene procese (izguba svobode je starejša, fevdalizacija poznejša), ki so vsak po svoje zvezani z vstopanjem v tedanji evropski svet (prim. danes *Zgodovino Cerkve na Slovenskem*, B. Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, 29–60 in 330–442, Celje 1991). Pa se še ponavljajo takšne mitološke zadeve ne le v literaturi (npr. v Smoletovem *Krstu pri Savici*, 1968) in pri njenih interpretacijah (npr. ob Smoletu pri T. Kermaunerju in A. Inkretu, oboje 1968), marveč celo v različnih psevdoznanstvenih – neznanja polnih – interpretacijah slovenske zgodovine v različnih »konverzijah«, ki jih je začel vneto razlagati po 1887 Dimitrij Rupel (v Novi reviji od št. 57 naprej, pa v delu *Besede božje in božanske*, Ljubljana 1987, in celo v romanu *Levji delež*, Ljubljana 1989); seveda so »interpretacije« in te vrste »imaginacije« pravica pesniške svobode literature in neke smeri moderne literarne vede (pri nas jo je zagovarjal zlasti Dušan Pirjevec), toda pogosto se je izkazala pogubnost takšnih zgodovinskih mitov za narodno življenje (o tem živo priča tudi zgodovina jugoslovanskih narodov v zadnjih desetletjih).

³ Zbornik: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, Ljubljana 1970 (posebej L. Ude, str. 171–210 o Koroških do 1945); H. Haas – K. Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*, Wien 1977, 14–24; M. Kurz, *Zur Lage der Slowenen in Kärnten, Der Streit um die Volksschule in Kärnten (1867–1914)*, Kärntner Landesarchiv 17, Klagenfurt 1990.

⁴ Th. Weiter, *Volksgruppenrecht 1918–1938*, Ethnos 21, Wien 1981, 18–100 (posebej 37–60).

po plebiscitu in v dobi hitlerjevske Nemčije, ki je posegla po pravih genocidnih metodah vse do nasilnega izseljevanja avtohtonega prebivalstva).⁵

Ne glede na neutemeljenost navedenih mitov in njihovega vpliva na poglede zgodovino-pisja v različnih časih ali različnih usmerjenosti in še bolj na prikrojevanje zgodovinske resnice v vsakovrstni politični literarni in psevdofilozofski (po tudi šolskozgodovinski!) ideološki podobi⁶ (ne redko pokvarjeni še s »klerikalnim« **načinom** mišljenja različnih smeri – črne, rdeče ali nacionalistično obarvane), pa vendar ostaja dejstvo, da so na meji od zgornje Drave do izliva Traune v Donavo zadeli alpskoslovanski predniki Karantancev in današnjih Slovencev na svojega usodnega zgodovinskega nasprotnika. Izraz tega zgodovinskega dejstva je oblikovanje naše severne narodne meje, ki se kaže tudi še v našem današnjem položaju.⁷ Dovolj je zgovoren že temeljni zgodovinski prostorski obračun, čeprav bomo pozneje spoznali njegovo delno goljufivost: od okrog 70.000 km² slovenskega ozemlja v njegovem največjem obsegu v prvi polovici 9. stoletja so res odkrhnili na hitro okrog 10.000 km² Madžari z opustošenjem velikega dela Panonije okrog leta 900 in s pridružitvijo tega prostora v svoj razvoj in njegovo dokončno madžarizacijo do konca 11. stoletja.⁸ Od preostalega prostora so tri petine (36.000 km²) prešle v večstoletnem razvoju do 15. stoletja v bavarsko-nemški prostor, dve petini (24.000 km²) pa sta ostali novi temelj slovenskega narodnega razvoja po koncu 15. stoletja. Slovenski položaj je bil s tem seveda povsem spremenjen in vse, kar se je dogajalo nato v 19. in 20. stoletju so bile v primerjavi z rezultati srednjeveškega razvoja gotovo samo še »marginalije«. Zaradi majhnosti modernega slovenskega naroda in zaradi politično geografskega (»geopolitičnega«)⁹ pomena njegovega ozemlja pa so pomenile seveda tudi te »marginalije« v dvajsetem stoletju večkrat tudi skrajno nevarnost za njegov obstoj.¹⁰

Dokler se je tudi po razkroju zgodnesrednjeveške skupnosti Karantancev (o tem pozneje) obnavljala ob slovenskem obrednem jeziku znamenitega ustoličenja koroških vojvod¹¹ misel na slovanskost Karantancev ali celo na slovenski pravni značaj Koroške¹², se ta vprašanja pred pisce zgodovine Karantanije, Koroške ali Slovencev seveda sploh niso postavljala.¹³ Ko je Unrestovo »slovensko« (= karantansko) zgodovinsko koncepcijo zamenjala »nemška«¹⁴, so se vprašanja sicer spremenila, vendar še ne v smislu postopnega manjšanja slovenskega ozemlja in spreminjanja etnične meje. Prepričanje, da so bili Slovenci na Koroškem od **nekdanj** (po Laziusu in Christalnicku že od naselitve, po Aventinu od prve pokoritve po Bavarcih) pomešani z Nemci (Bavarci),¹⁵ je zastavljalo le vprašanje, kdaj je to stanje nastalo, in nič več. Zgodovinopisje, ki je polagalo težišče na politično zgodovino, pač dolgo ni opazalo dol-

⁵ T. Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slovenien 1941–1945, Maribor 1980, 414–421; J. Rausch, Der Partisanenkampf in Kärnten im Zweiten Weltkrieg, Militärhist. Schriftenreihe 39/40, Wien 1979, 11–12; T. Zorn, Poizkusi izselitve koroških Slovencev med drugo svetovno vojno, Kronika 14, 1966, 73–82, 133–140.

⁶ Poleg op. 2 prim. Lj. Pivko, Zgodovina Slovencev 1, Ljubljana 1909, 54 sl., 70 sl., in A. Melik, Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1924, str. 16 in 25 sl.

⁷ Za sintezo celote prim. B. Grafenauer, Germanizacija, Encikl. Slov., 3, Ljubljana 1989, 206–209; o današnjem položaju prim. sklepni del tega dela ali B. Grafenauer, Predsedniško poročilo na občnem zboru Kluba koroških Slovencev, Vestnik koroš. partizanov 24, 1990, 3/4, 126–133.

⁸ Sintetičen pregled B. Grafenauer, Madžarizacija, Encikl. Slov., 6, Ljubljana 1992, 350.

⁹ Izraz je precej v uporabi, a to »modernost« je dobil v nemški politologiji v dobi nacizma za razlikovanje politične volje od znanstvene objektivnosti (gl. B. Grafenauer, Med manjšinami in geopolitiko, Čas 1938, zdaj v Slovensko narodno vprašanje . . ., Ljubljana 1987, 71 do 82); francoska geografija uporablja nevtralni pojem »géographie humaine« = antropogeografija.

¹⁰ O tem prim. B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda I², Ljubljana 1964, 17–40 (Slovenska zemlja in nekateri vplivi njenega značaja na zgodovinski razvoj) in Mednarodna funkcija slovenskega ozemlja (Dejanje 1938), Slovensko narodno vprašanje . . ., 1987, 11–17 (nekajkrat obsežnejši elaborat iz 1944 je ostal v rokopisu, tudi v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja).

¹¹ Danes temeljni deli: B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, in Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954.

¹² Enea Silvio Piccolomini: »sunt enim et ipsi Carinthiani Sclavi«, Grafenauer, Ustoličevanje, str. 129; Jakob Unrest: »das Kerndten ain rechts Windisch Landt ist«, Grafenauer, n. m., str. 139; o Unrestu SBL 13. zv., 1982, 292–294.

¹³ To velja za vso srednjeveško historiografijo o Koroški; Unrestova Koroška kronika pa ima v tem smislu izrazito slovensko zgodovinsko koncepcijo; D. Mihelič, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, ZČ 31, 1977, 289–293.

¹⁴ D. Mihelič, n. d., str. 293–303.

¹⁵ D. Mihelič, n. d., str. 294–297 (s citati navedenih avtorjev), za Christalnica prim. Neumannovo monografijo (op. 2).

gotrajnih strukturnih sprememb, kakršne so zvezane s postopno srednjeveško kolonizacijo. Seveda tudi avtohtonistične slovanske teorije¹⁶ v tem pogledu niso bile drugačne, kot se tudi današnja pisanja te vrste¹⁷ ne vprašujejo, kako naj bi prišlo do zmanjšanja obsežnih področij, ki jih nekdanj pripisujejo Slovincem.¹⁸

Vprašanje razvoja slovensko-nemške (bavarske) etnične meje se je postavilo v znanosti šele po dveh spremembah, ki sta zvezani z začetki novega slovenskega zgodovinopisja. Najprej gre za vnovično srečanje z najstarejšim posebej zgodovini Karantancev namenjenim spisom *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (v novi izdaji pri Marku Hanziču)¹⁹ in za spoznanje, da gre pri Karantancih za prvo stopnjo oblikovanja posebnega slovenskega naroda (pri Antonu Linhartu),²⁰ poleg tega pa za ugotovitev, kako velik prostor severno od slovenskega etničnega ozemlja v starokarantanskem prostoru je bil po pričevanju vodnih, gorskih in krajevnih imen nekoč slovenski in v začetku 19. stoletja nemški (prvič sistematično pri Urbanu Jarniku).²¹ Ta razlika med etničnim stanjem 9. in 19. stoletja v Vzhodnih Alpah je zahtevala odgovor na vprašanje, kdaj in kako je prišlo do te razlike in do spremembe etnične meje, kako je »ljudstvo skupaj s svojim jezikom izginilo iz tako pomembnega prostora« (dveh tretjin Koroške in vsega porečja Mure na Štajerskem), kot se je vprašal Urban Jarnik na začetku svojega »filološko-statističnega poskusa« *O germanizaciji Koroške*.²²

V prvenstveno v politično dogodkovno zgodovino usmerjenem zgodovinopisju so skušali sprva še naprej reševati novo zastavljeno vprašanje s posledicami vojn in sprememb politične /nad/oblasti nad karantanskim prostorom v 8. in 9. stoletju. Že v *Koroški zgodovini* Karla Mayerja (1785)²³ se povezuje to s frankovsko vojsko, ki da je pognala Slovence do Drave in Obre do Rabe. Podobno je povezoval August Winkelhofer že s prvim priznanjem bavarske nadoblasti (sredi ali konec 8. stoletja) nastanek etnične meje na »črti« delitve Nemcev in Slovencev v začetku 19. stoletja.²⁴ Tako je postavljaj odločilno izgubo slovenskega ozemlja (tudi v zvezi z velikimi karantanskimi človeškimi izgubami pri vojnah z Obri) v dobo Karla Velikega že Gottlieb Ankershofen (1854),²⁵ kar je ob povezovanju s posledicami pokristanjanja povzemal tudi Edmund Aelschker.²⁶ Ta stališča so vplivala tudi ob začetkih moderne slovenske zgodovinske znanosti v sedemdesetih letih 19. stoletja.²⁷

Ivan Vrhovec se je ob obravnavanju germanizacije (1879)²⁸ natanko zavedal obsega slovenskega in slovenskega ozemlja v 7. stoletju, poglobitno dobo germanizacije karantanskega

¹⁶ D. Mihelič, n. d., str. 304–306; k temu bi mogli dodati od 18. st. naprej Pohlina, Vodnikovo Ilirijo oživljeno (čeprav ne gre za Vodnikovo prepričanje, marveč za prevzem francoske publicistike južnoslovansko/ilirskega izvora), Krempla, Ravnikarja in Dav. Trstenjaka; najbrže pa je bil v Zgodovini avstrijsko-ogrske monarhije za učiteljska iz l. 1874 (izd. SM), edini primer, v katerem je bil opozorjen dijak vsaj na **možnost**, da bi bili jadranski Veneti »v rodu« z Venedi za Karpati (= s Slovani) in da bi držala Nestorjeva teorija o slovanski prisotnosti v Podonavju in ob Jadranu pred rimsko oblastjo, ki da jih je od tod pregnala (str. 73); avtor dela je bil J. Krtnik.

¹⁷ Bor-Šavli-Tomažič, Veneti, Ljubljana 1989, je edini – dosti neresni – poskus te vrste, ki ga je vsaj možno navesti; trmasto polemiziranje po časniki kaže samo svojo nevrednost (to kaže tudi njen ponatis Z Veneti v novi čas. Ljubljana 1990); Šavlijeva knjiga o Karantani je pa le dokaz o neznanju, ki bi ga ne smel imeti več niti študent zgodovine po opravljenem proseminarskem letu, in seveda o bujni fantaziji, ki je dopustna za pisateljstvo, ne pa za noben vsaj **poskus** znanstvenega zgodovinskega pisanja, čeprav zgodovinsko nešolanega diletanta.

¹⁸ B. Grafenauer, v Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, posebej 321–422; različni avtorji v Arheo 10, 1990; ocena Venetov v Primorskih Srečanjih 87/88, 1988, 616–623; sicer pa je pribita označba tega dela v Sobotnem branju Slovenca 30. 5. 1992, str. 31.

¹⁹ D. Mihelič, n. d., str. 306–322.

²⁰ A. Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, slov. prev. Ljubljana 1981 (s komentarji B. Grafenauerja, J. Šašla in življenjepisom Linharta s strani F. Zwitterja; nemški original je izšel 1788 in 1791).

²¹ U. Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung. Ein philologisch-historischer Versuch, Carinthia 1826, zdaj izd. s komentarjem B. Grafenauerja in slovenskim prevodom v Disertacije in razprave 8. Celovec 1984.

²² U. Jarnik, n. d., 1984, str. 9 oz. 39, kar je poučno tudi za vzdrževalce teorije o nekdanjem obsegu venetskega/slovenskega ozemlja in sedanjem obsegu resničnega slovenskega (Primorska srečanja 87/88, 1988, str. 621).

²³ K. Mayer, Geschichte der Kärntner und Merkwürdigkeiten ihrer heutigen Provinzen, Cilli 1785, 76.

²⁴ A. Winkelhofer, Die Slawen im Lungau, Carinthia 10, 1820, št. 20.

²⁵ G. Ankershofen, Handbuch der Gesch. des Herzogthumes Kärnten II, 3. snopič (788–976, B. Die inneren Zustände), Klagenfurt 1854.

²⁶ E. Aelschker, povzetek stališč v Die österreichisch-ungar. Monarchie in Wort und Bild. Kärnten und Krain. 1891, str. 62.

²⁷ B. Grafenauer, Ob stoletnici slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, ZČ 35, 1981, str. 15–27, in isti, Hinko Smrekar. »Slovenski zgodovinarji«, Kronika 28, 1980, str. 10–13; posebej tudi isti, Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja, v Franc Kos, Izbrano delo, SM, Ljubljana 1982, str. 337–359.

²⁸ Ivan Vrhovec, Grmanstvo in njega vpliv na Slovanstvo v srednjem veku, SM, Ljubljana 1879 (strani so navedene v besedilu).

prostora pa je vendar postavljaj še v frankovsko dobo in ob primeru polabskih Slovenov zapisal splošno sodbo – »Meč in križ podala sta še pri germanizaciji roko« (str. 15). Pozneje je sicer pripisoval prav »njih krščanstvu« zaslugo, »da si je vsaj jeden del štajerskih in koroških Slovenov ohranil narodnost«, češ »ko so se Frankom z lepa podklonili, bili so uže vsi pravoverni kristjani; zaradi tega ravnali so Franki in zatem njih nasledniki, Nemci, pravičnejše z njimi« (str. 23). Vendar pa je pozneje le sodil, da je »meja slovenske govorice prav ob Dravi« vendarle zvezana z vplivom salzburške nadškofije, češ da so bili »nemški solnograški duhovniki . . . germanizaciji gmoten pripomoček« (str. 47), medtem ko je bil Oglej »Slovanstvu preje prijatelj, nego sovražnik«. Tudi Vrhovčev vrstnik Simon Rutar je menil (1882), da se je začelo ponemčevanje slovenskega ozemlja hitro po osvojitvi po Frankih (konec 8. stol.) ter zlasti po zamenjavi domačih knezov »s svojimi zapovedniki« (okrog 828) ter še posebej po drugi osvojitvi tega ozemlja s strani nemške države po zmagi nad Madžari pri Augsburgu 955.²⁹ Težišče tega procesa postavlja v 9. stoletje z domnevnim množičnim naseljevanjem Bavarcev in vojakov zaradi obrambe vzhodne meje proti sosedom, položaj po 955 pa primerja s selitvijo Evropejcev v Ameriko konec 19. stoletja: »Kralji in škofje nemški pospeševali so na vso moč germanizacijo . . . Iz vseh delov Nemške, zlasti pa iz Bavarske, hiteli so naselniki kupoma v istočne alpske zemlje. Slovenske dežele so bile takrat nade vseh Nemcev . . .« Celo Franc Kos je v svoji prvi objavljeni razpravi o srednjeveški zgodovini Slovencev (1882)³⁰ povezoval močne začetke germanizacije z razseljevanjem upornih nemških plemen (npr. Sasov) po različnih krajih države v dobi Karla Velikega, pa tudi z naseljevanjem »nemških kristjanov« za hitro širjenje krščanstva med poganskimi Slovenci v času pokristjanjevanja s strani zlasti salzburških nadškofov; vendar je previdnejši in opozarja na obsežna naseljena področja pod gozdovi in »slabo obljudenost slovenskih dežel za Karla Velikega« zlasti na severu, kar je odpiralo že vprašanje daljših časovnih razsežnosti kolonizacije.

Čeprav se je v znanosti položaj kmalu spremenil (že z delom Franca Kosa), so se dediščine teh pogledov vendarle še izražale kdaj v poljudnih znanstvenih delih (npr. pri Lj. Pivku³¹ prav v smislu Rutarjevih pogledov) ali celo v kaki šolski knjigi (npr. pri prvem srednješolskem učbeniku A. Melika³² s posebnim poudarkom dobe Karla Velikega in nato še 10. in 11. stol.), tako da je prišlo kar do popolnega nesporazuma z zgodovino v drugi Kardeljevi izdaji »*Spersansa*«, ki je omejil germanizacijo v srednjem veku le na »zgodnje razdobje vojn med slovenskimi plemeni in germanskimi osvajalci«, zanimal »raznarodovalno moč« fevdalnega sistema in povsem v nasprotju z zgodovinskim raziskovanjem trdil, da »se slovenske etnične meje skozi vso fevdalno dobo niso bistveno spremenile.«³³ V tretji izdaji je sicer glavno napako odstranil, na enem mestu pa vseeno ostal namerno nejasen in vztrajal v napačni podobi.³⁴

Že pred začetkom novega zgodovinopisja (in pred začetkom modernega študija zgodovine za ustrezne poklice na avstrijskih univerzah) pa je ljubiteljski jezikoslovec in zgodovinar Urban Jarnik (1826) zavrnil možnost nastanka etnične meje, kakršno je poznal v svojem času, z vojnami 8. in 9. stoletja.³⁵ Trdil je, da gre za »počasno, pa zato še vedno zelo pravilno gibanje narave, ki postopno pusti dozoreti pri celih narodih to, česar ni zmogel meč osvajalca pri vseh velikanskih naporih.« Kot prvi si je skušal na nek razumljiv način pojasniti fenomen germanizacije nekdanjega slovenskega ozemlja v Alpah brez vere v učinek ene ali dveh vojsk. Pri tem ni mogel delati kot zgodovinar, ker viri za ta vprašanja ali še niso bili objavljeni ali še niso bili znani. Tako si je pomagal s preprostim razmislekom in posploševanjem tega, kar je glede širjenja nemščine med koroškimi Slovenci videl v svojem času, na vso preteklost. Kot izhodišče je uporabil ugotovitev približnega obsega nekdanjega karantanskega ozemlja in zelo natančno ugotovitev slovenskega ozemlja v svojem času (kritični pretres Czo-

²⁹ S. Rutar, *Jedinstvo slovenskih dežel od VII. do XIII. st.*, LZ 2, 1982, str. 31.

³⁰ Franc Kos, *Slovenci za Karla Velikega*, LZ 2, 1982, str. 400 do 402 (Izbrano delo, str. 162–164, v obliki, ki jo je avtor nekoliko predelal do leta 1885).

³¹ Lj. Pivko, gl. op. 6.

³² A. Melik, gl. op. 6; v prvi nešolski Zgodovini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Pota in cilji) I, Ljubljana 1919, str. 48–52, 53–63, 120–123 je bil do teh vprašanj precej bolj previden.

³³ E. Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana 1957, str. 7–8 in 172.

³⁴ Isto, Ljubljana 1970, str. 88, medtem ko je drugo mesto, str. 266, bistveno spremenil.

³⁵ U. Jarnik, *Andeutungen itd.*, Carinthia 1826, str. 57 (v izd. 1984, str. 9 oz. 39).

ernigovega štetja je njegovo podobo povsem potrdil).³⁶ Kot pot do umikanja slovenskega jezika je mislil na »sicer počasno, toda breznasilno pot narave«. Pri tem je mislil predvsem na pogosta potovanja na nemško stran, na služenje slovenskih hlapcev in dekel med Nemci ter na posledice mešanih zakonov ob meji. Vpliv šole je (do njegovega časa opravičeno!) pri tem izključeval. Ker je mislil, da gre za proces, ki se v zgodovini ni spreminjal, je delil razdaljo med obema ugotovljenima etničnima mejama s številom stoletij, odkar so se Slovenci srečali z Bavarci in na tej podlagi trdil: »Lahko je domnevati, da napreduje germanizacija karantanskih Slovencev vsakih sto let za eno uro (hoje)«. Misel je odmevala tudi med slovenskimi publicisti,³⁷ vsekakor pa je zanimivo vztrajno ponavljanje Jarnikove »domneve« med nemškimi koroškimi zgodovinarji našega stoletja,³⁸ ki bi se z Jarnikovo pomočjo želeli obraniti očitka o namerni moderni germanizaciji s pomočjo pritiska oblasti in vpliva šole in gospodarskih sistemov. Zanimivo zaradi tega, ker je pokazala moderna historiografija (tudi nemška na Koroškem!) povsem drugačno pot germanizacije, kot jo je v svojem prvem poskusu njene racionalne razlage podal Urban Jarnik.

Izhodišče pri novem obratu zgodovinoisja pomeni obsežna razprava Franca Kronesa o nemški naselitvi v Vzhodnih Alpah (1889),³⁹ ki se je ob zgodovini nastajanja zemljiških gospodstev raztegnila od 11. do 13. stoletja, čeprav ni izhajala iz temeljnega vprašanja kolonizacije kmečkega prebivalstva. Vsekakor pa je kot prvi Franc Kos v *Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku II* (800–1000), leta 1906 presodil, da gre pri tej kolonizaciji za proces, ki je trajal »skoraj do konca srednjega veka«, da pa se »od Trubarjevih časov sem jezikovna meja med Slovenci in Nemci ni dosti spremenila.«⁴⁰ S tem je bil prvič postavljen tisti časovni okvir, ki ga je potrdilo raziskovanje teh vprašanj v našem stoletju in s tem bistveno spremenilo Jarnikovo domnevo – kar seveda kaže neznanstveni značaj današnjih sklicevanj nanjo.

Toda nove smeri razvoja zgodovinoisja od začetka našega stoletja naprej – zvezane s prvim iskanjem novih virov in metod za preučevanje strukturnih sprememb in za preseganje politične dogodkovne zgodovine⁴¹ – so kmalu pokazale, da je prihajalo v srednjem veku do etničnih sprememb in premikanja etničnih meja le v zvezi z agrarno kolonizacijo in njenim ustvarjanjem kulturne pokrajine v relativno še redko naseljenih prostorih. Za vprašanja razvoja naseljenosti agrarne pokrajine so poleg le redkih pisanih virov potrebne različne nove vrste virov, ki so se le postopno uveljavljale (arheološke najdbe, imena rastlin in pozneje preiskave različnih ostankov rastja, krajevna imena in njihova razvrstitev v različne tipe, zlasti mikrotoponimika v ledinskih imenih, poljska razdelitev, tipi kmečkih gospodarskih enot,

³⁶ B. Grafenauer, Czoernigova etnografska statistika in njena metoda, Razprave SAZU, 1. razr., 1. 1950, str. 117–164, preračun na poznejše občine že v Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. st. do danes, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, 117–164.

³⁷ A. Beg, Slovensko-nemška meja na Koroškem, Ljubljana 1908, 17–19 (po J. Scheiniggu, Kres 3, 1894, str. 150–151); ponovitev tudi pri Th. Barker, The Slovene Minority of Carinthia, New York 1984, 55 sl.

³⁸ M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf, Klagenfurt 1922, str. 7, 10 in 16; 2. izd. 1943 obsežneje 9 sl., 19; M. Straka, Die Entwicklung des Volksbekenntnisses in Kärnten, Carinthia I 150, 1960, 901–911, brez upoštevanja novih rezultatov znanosti o Čzörnigovem štetju (op. 36); W. Neumann, Rückblick auf ein Jahrtausend Landesgeschichte, Carinthia I 166, 1976, 61 sl.; Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur hage der Slowenen in Kärnten, 1983, 264. Zaradi pisarjenja publicistov s premajhnim znanjem se vsaj v znanosti ni vredno preveč razburjati (kljub javni vplivnosti, npr. J. Feldner kot predsednik Heimatdiensta, Grenzland Kärnten, drugi del »koroške bele knjige«, 1982, 10), preseneča pa podoben značaj uglednega dela Kärnten, Klagenfurt 1976, str. 133–139 in 147–170, znanega geografa Herberta Paschingerja, ki kaže podobno neverjetno neznanje glede zgodovinskih podlag teh vprašanj (še posebej pri sklicevanju na povsem sekundarno publicistično literaturo, medtem ko so temeljna dela skoraj praviloma zanemarjena); W. Wadl je v Der 10. Oktober 1920 – Kärntens Tag der Selbstbestimmung, 1990, v svojih sodbah vsaj precej bolj zadržan.

³⁹ F. Krones, Die deutsche Besiedlung der österr. Alpenländer, insbesondere Steiermarks, Kärntens und Krains, 1889.

⁴⁰ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, Lj. 1906, uvod str. XXIII.

⁴¹ Na te prelome je v zvezi z začetki v prvem desetletju našega stoletja opozoril prvi F. Zwitner v nastopnem predavanju, Sociologija in zgodovina, Sodobnost 5, 1937, samostojen ponatis 1938, na začetke nove etape v zvezi z Analii (I, 1929) B. Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Lj. 1960, in v poročilu o novi literaturi v JIC IV, 1. št., 1965, o novih stopnjah v svetu in pri nas pa je največ novosti podal O. Luthar, v zborniku Vsi Tukididovi možje (Sodobne teorije zgodovinoisja), Krt 70, Lj. 1990, in zlasti v disertaciji Interpretacija nekaterih sodobnih teorij zgodovinoisja, Lj. 1991 (v tisku še ni dostopna). Sicer navajam le tri pripomočke za seznanjanje s temi spremembami: F. Braudel, Écrits sur l'histoire, Paris 1969, zbornik Schrift und Materie der Geschichte, izd. C. Honegger, Edit. Suhrkamp, franc. izd. 1976, nem. Frankfurt 1977; G. Iggers, Neue Geschichtswissenschaft, München. 1978.

oblike vasi, poljedelsko orodje, načini obdelave polja itd.).⁴² V slovenskem zgodovinoписju je zvezano prvo širjenje uporabe novih virov z delom Jana Peiskerja,⁴³ Vladimirja Levca⁴⁴ in Ljudmila Hauptmanna,⁴⁵ osrednje mesto pa je dobila na novi način (čeprav sprva še ne z vsemi viri) zastavljena srednjeveška kolonizacijska zgodovina v znanstvenem delu Milka Kosa.⁴⁶

Kosovi rezultati raziskovanja srednjeveške kolonizacije slovenskega ozemlja pomenijo v obdobju usmeritve slovenskega zgodovinoписja na problemsko raziskovanje (po okr. 1910) eno izmed bistvenih dopolnil poznanja srednjeveške zgodovine Slovencev. V obliki sinteze je prvič prikazal ta proces v *Zgodovini Slovencev od naselitve do reformacije* (1933)⁴⁷ in zadnjič v prvem delu *Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev* (1970),⁴⁸ le dobro leto pred smrtjo; med obema sintezama pa je preko štirideset tej problematiki posvečenih razprav ali pregledov⁴⁹ in po smrti je izšlo še obsežno delo o srednjeveški topografiji Kranjske.⁵⁰ Do 1940 so mu do kraja dozoreli tudi teoretski pogledi na novo metodologijo,⁵¹ zlasti v obravnavi »starejše slovenske kolonizacije v Istri«⁵² pa je podal tudi mojstrski nazorni vzorec za njeno uporabo.⁵³ Kos je bil edini, ki je zajemal to problematiko v celoti in v tem pogledu je njegova podoba še danes v poglavitnih potezah veljavna, čeprav so zlasti podrobne raziskave posameznih okolišev njene poteze obogatile. Približno iz generacije Milka Kosa (do deset let mlajši ljudje) so še vidni znanstveniki: pri Slovencih Pavle Blaznik⁵⁴ (po začetni pobudi Ljudmila Hauptmanna), pri Nemcih pa Ernst Klebel⁵⁵ in Günter Glauert.⁵⁶ V tem obdobju je za ta vprašanja pomembno tudi delo vrste jezikoslovcev (pri Slovencih zlasti Fran Ramovš⁵⁷ in France Bezljaj⁵⁸, pri Nemcih Eberhard Kranzmayer⁵⁹ – ta je preko sistematične etimologije koroških krajevnih imen posegel tudi /sicer s spornimi rezultati/ neposredno v koroško kolonizacijsko zgodovino).

Že delo te generacije je – ob vsem razhajanju med nekaterimi pogledi (in delno tudi rezultati) med slovensko in nemško znanostjo v teh vprašanjih, ki so se od narodno-političnih

⁴² O tem obstoje danes cele biblioteke literature iz zadnjih treh desetletij (nekaj o tem je tudi v delih, nav. v prejšnji opombi). Omejujem se le na skop izbor z opozorili na nove tehnike in vrste virov: L'Histoire et ses méthodes, red. Ch. Samaran, Paris 1961; Th. Schieder, Geschichte als Wissenschaft, München-Wien 1965; L'Histoire sociale, Sources et méthodes, E. Labrousse in dr., Paris 1967; zbornik Die Rückeroberung des historischen Denkens, izd. Jacques Le Goff in dr., Frankfurt a.M., 1990; A. Ducrocq, Atomwissenschaft und Urgeschichte, Hamburg 1957; H. Straka, Pollenanalyse und Vegetationsgeschichte, Wittenberg, 1957; S. Fleming, Dating in Archaeology, A Guide to Scientific Techniques, London 1976; zelo kratek pregled o strukturi virov za ta vprašanja v slovensčini gl. v Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I (poslej le GDZS 1 oz. 2), Ljubljana 1970, str. 3–24.

⁴³ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Lj. 1954 (tudi v oceni B. Grafenauer, Vprašanje županov, »Hrvatov« in ustoličevanje koroških vojvod, Sodobnost 3, 1955, 1128–1136); J. Sidak, J. Peisker, Enc. Jug. 6, 1965, 458 sl. (z uporabo rokopisne avtobiografije, napisane za Lj. Hauptmanna).

⁴⁴ J. Polec, Slovan 3, 1904, 51–55, 75–80, 106–112, in SBL 1, 1925–1932, 645–647.

⁴⁵ B. Grafenauer, Hauptmannov zbornik, Razprave SAZU 5, 1966, 1–15 (z bibliografijo); isti, Ljudmil Hauptmann, Letopis SAZU 1968, Lj. 1969, 51–62 (nekrolog z označbo dela).

⁴⁶ B. Grafenauer, Življenje in delo Milka Kosa, v M. Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev, Lj. 1985, str. 353–384, z bibliografijo 371–384.

⁴⁷ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Lj. 1933, str. 32–51, 114–120, 171–177.

⁴⁸ GDZS 1, 1970, v poglavju Kolonizacija in populacija, 31–33, 58–59, 62, 64–65, 67–88, 4 zemljevidi v prilogi, zlasti Agrarna kolonizacija slovenske zemlje.

⁴⁹ Gl. bibliografijo v op. 46.

⁵⁰ M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), I–III, Lj. 1975.

⁵¹ M. Kos, Stanje in naloge slovenske kolonizacijske zgodovine, ČZN XXXV, 1940, 26–32, prav tam kot koreferat P. Blaznik, O metodah proučevanja kolonizacijske zgodovine, str. 34–39.

⁵² M. Kos, O starejši slovenski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU, 1. razr., 1, 1950, 53–82 in zemljevid v prilogi.

⁵³ Obsežna obravnava teh vprašanj, razdeljena v različne dele slovenskega ozemlja (tudi z različnimi variantami in še posebnimi dodatki) je še v rokopisu v arhivu Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, gl. op. 46, str. 370.

⁵⁴ B. Grafenauer, Pavle Blaznik in pomen njegovega dela, In memoriam, ZČ 40, 1986, str. 145–151 (z bibliografijo); posmrtna objava Historična topografija Slovenije, Slovenska štajerska in jugoslovanski del Koroške, 1–2, Maribor 1986–1988, 3 (D. Mihelič). Seznam oblik krajevnih imen v srednjeveških virih, Maribor 1989.

⁵⁵ Glavno delo E. Klebel, Siedlungsgeschichte des Deutschen Südens, München 1940; gl. kratko označbo B. Grafenauer, E. Klebel, Enc. Slov. 5, Lj. 1991, str. 90.

⁵⁶ G. Glauert, Siedlungsgeographie von Oberkrain, München 1943, in vrsta razprav v Südostforschungen med 1938 in 1952.

⁵⁷ F. Bezljaj, Fran Ramovš (o delu), Slav. Rev. 3, 1952, 225–236; Z. Bizjak, bibliografija, prav tam, 446–457.

⁵⁸ A. Šivic-Dular, Bibliografija Franceta Bezljaja, Onomastica jugoslavica 9, 1982, 11–22.

⁵⁹ Zlasti E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten I–II, Klagenfurt 1956–1958; isti tudi povzetek Die Geschichte der Kärntner Sprachgrenze im Lichte der Namen, Car. I 150, 1960, 889–900.

sporov po revoluciji leta 1848 naprej vse močnejše povezovali z aktualnimi narodnostnimi vprašanji avstrijske polovice Avstro-Ogrske monarhije – v bistvu potrdilo temeljno koncepcijo Franca Kosa o problemu germanizacije severnega dela nekdanjega slovenskega ozemlja. Z eno izjemo. Že ob štetju 1900 na Koroškem in 1910 na Štajerskem se je pokazalo, da se **vnovič začenja spreminjati ob severni slovenski narodnostni meji etnično stanje**, tokrat ne s kolonizacijo, marveč s ponemčevanjem slovenskih ljudi, zlasti ob spremembah socialnega položaja (premik v mesto, iz kajzarja ali kmečkega otroka v delavca, dvig med izobražence itd.), ki so postajale ob širjenju kapitalističnega gospodarstva vse pogostejše, pa tudi ob vplivih nove šolske organizacije (po 1870).⁶⁰ To je sprožilo že pred prvo svetovno vojno prvo raziskovanje teh vprašanj po statističnih virih (sistematično po letu 1880, ko se je začela v Avstriji šteti jezikovna/narodnostna pripadnost po »občevalnem jeziku«/Umgangssprache).⁶¹ S tem pionirskim delom sta začela Ante Beg⁶² (s statistiko je združil tudi natančno terensko preiskavo slovensko-nemške narodnostne meje) in Janko Mačkovšek.⁶³

Razčetrjenje slovenskega naroda z mirovnimi pogodbami (Trianon), koroškim plebiscitom (oktobra) in rapalskim paktom (novembra) leta 1920 ga je razdelilo s tako ostrimi mejami, kot jih ni doživljal sredi svojega telesa nikdar prej v zgodovini. Gotovo je bilo to stanje med pomembnimi pobudami za Kosovo intenzivno delo pri študiju srednjeveške kolonizacije in gotovo ni naključje, da je večkrat pisal posebej o mejah in prav tako posebej o kolonizacijski zgodovini Koroške in Slovenskega Primorja, ozemlja, ki je 1920 ostalo v Avstriji in Italiji. Ta položaj je brez dvoma zbujal tudi delo v zvezi s poznejšim časom na podlagi statistike, zlasti ker so se kazale težnje, da bi ob novih štetjih bistveno zmanjšali število izkazanih Slovencev, medtem ko so v Italiji po 1921 sploh prenehali z jezikovnim štetjem prebivalstva. Hkrati je bolj nemška kot italijanska – publicistika med obema vojnama izrazito kazala težnje po vnovičnem razširjenju tuje, predvsem nemške oblasti nad večino slovenskega ozemlja, ki se je nemške oblasti in nevarnosti germanizacije osvobodilo.⁶⁴ To je bilo med pobudami, da se je slovenska znanost posebej posvetila tudi vprašanju slovenskega etničnega razvoja po sredi 19. stoletja na podlagi statističnih in drugih modernih virov. Temeljni prelom je bil zvezan z delom Frana Zwitterja⁶⁵, ki je znal pridobiti zanj tudi vrsto svojih študentov.⁶⁶

Od »anšlusa« Austrije je postajalo očitno približevanje vojne in potreba, da se znanost pripravi na boj za zeleno mizo po njenem koncu. To se je očitno izražalo že v publicistiki zadnjih let pred napadom na Jugoslavijo.⁶⁷ V komisiji, ki jo je ustanovil izvršni odbor OF za obravnavanje mejnih vprašanj že pred mojo vrnitvijo iz ujetništva (8. 12. 1941) in v katero so me že ob ustanovitvi izbrali kot zastopnika krščanskih socialistov, sva si s Zwitterjem že na prvi seji decembra 1941 razdelila zgodovinski del priprav na diplomatski boj za slovenske meje (on je prevzel delo v zvezi s Slovenskim Primorjem, jaz v zvezi s Koroško – in pri tem je v glavnem tudi ostalo). V tem smislu je teklo delo že med vojno, zlasti pa z vsemi močmi od maja 1945 do pomladi 1946⁶⁸ (za severno mejo je tedaj nastal poleg vrste manjših publikacij tudi

⁶⁰ Gl. op. 3.

⁶¹ E. Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, Wien 1982; isti, Die Kärntner Volksabstimmung von 1920 in Kontext der österreichischen Nationalitätenstatistik 1880–1934, 232–253, v Kärntner Volksabstimmung 1920, ur. H. Rumpler Klagenfurt 1981; in Die zahlenmäßige Präsenz des Deutschtums in den südslawischen Kronländern Cisleithaniens 1848–1918, v Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien-München, 1988, str. 43–62.

⁶² A. Beg, Slovensko-nemška meja na Štajerskem, Lj. 1905; Slovensko-nemška meja na Koroškem, Lj. 1908; Narodni kataster Koroške, Lj. 1910.

⁶³ J. Mačkovšek, Statistika Slovencev, v L. Niederle, Slovanski svet (slov. prevod), Lj. 1911, 245–260.

⁶⁴ B. Grafenauer (psev. Lojze Serjanik), Slovensko ozemlje in nemška publicistika, Lj. 1939, zdaj v Slovensko narodno vprašanje . . ., Lj. 1987, 132–154; T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968, 62–131.

⁶⁵ B. Grafenauer, Ob šestdesetletnici Frana Zwitterja, Zwitterjev zbornik, ZČ 19–20, 1965–1966, 7–21 (z bibliografijo od 1965); isti, Fran Zwitter – osemdesetletnik (Nataša Stergar, bibl. od 1966 do 1984), ZČ 39, 1985, 3–11; Fran Zwitter (nekrolog), ZČ 42, 1988, 159–163; za prelom je najpomembnejša knjiga Prebivalstvo na Slovenskem od srede XVIII. st. do današnjih dni, Lj. 1936.

⁶⁶ Za ta vprašanja zlasti B. Grafenauer, V. Melik, J. Pleterski in T. Zorn.

⁶⁷ Op. 64 in 65; zlasti F. Zwitter, Koroško vprašanje, Lj. 1937 (v nem. prevodu v Celovcu 1979) in Nemci na Slovenskem, Sodobnost 6, 1938, zdaj oboje v ponatisu O slovenskem narodnem vprašanju, SM, Lj. 1990 (ur. V. Melik), str. 26–42 in 415–441.

⁶⁸ Gl. O. Janša-Zorn, Bibliografija B. Grafenauerja za l. 1945 in 1946, ZČ 30, 1976, str. 241.

Koroški zbornik /Lj. 1946/, za katerega je Thomas Barker še 1960 zapisal, da je »neizogiben vir za vsak študij vprašanja koroških Slovencev« in da je bila »nesreča za stvar Jugoslavije«, da je knjiga izšla le v slovenskem jeziku;⁶⁹ rokopis je bil na Oddelku za meje Znanstvenega inštituta preveden tudi v angleščino, vendar pri oblasti ni dobil zelene luči, ker ni bil v vsem usoglašen z uradnimi stališči do avstrijsko-jugoslovanskega mejnega vprašanja!⁷⁰ Do 1947 je bilo pri Slovencih (in delno pri Hrvatih) težišče zgodovinopisja prav v raziskavah, ki so bile zvezane z bojem za meje (nova oblast je po 1945 zgodovinopisje sprva očitno dušila in so zgodovinski časopisi po republikah začeli izhajati šele z letom 1948 in zgodovinske publikacije akademij še nekaj kasneje).⁷¹

Odkar se je po okrog 1950 obnovilo zgodovinsko raziskovanje v različnih smereh in za vsa obdobja (čeprav z izrazitim v različnih smislih pretiranim poudarkom na zgodovini KP in partizanskega boja v drugi svetovni vojni), sta ostali vprašanji germanizacije in razvoja etnične meje sicer pomembni, a vendar ne tako izjemno poudarjen del zgodovinskega raziskovanja. Poleg starejših, že navedenih zgodovinarjev, ki so se močno uveljavljali še do sedemdesetih let, so z novimi prijemi obravnavali te procese v srednjem veku zlasti Bogo Grafenauer⁷², Sergij Vilfan⁷³ in Jože Koropec⁷⁴ (čeprav zadnji bolj z omejeno viroslovno podlago pisanih virov) in pri avstrijskih zgodovinarjih Heinz Dopsch in Herwig Wolfram (tudi v organizaciji širših simpozijev o teh vprašanjih),⁷⁵ z novimi metodami pa so se začeli s temi vprašanji pečati tudi arheologi (zlasti Paola Korošec in Andrej Pleterski), ki so ponekod z arheološkimi metodami natančno analizirali razmerje med staroselsko in slovansko plastjo prebivalstva.⁷⁶ Za probleme razvoja od srede 19. stoletja naprej so poleg nadaljevanja dela Frana Zwitterja in Boga Grafenauerja obravnavali ta proces z novimi metodami zlasti Janko Pleterski,⁷⁷ z velikim obvladovanjem statističnega gradiva do 1918 Vasilij Melik,⁷⁸ s težiščem na vsem obdobju od plebscista naprej Tone Zorn,⁷⁹ bolj z mehaničnimi računalniškimi preračunavanji, ki z ene strani zelo olajšujejo sistematično razporejanje podatkov po najmanjših naselbinskih enotah, vendar šele opozarjajo na različna interpretacijska vprašanja, in s pritegnitvijo nekaterih novih skupin štetij pred 1910 pa Matjaž Klemenčič.⁸⁰ Po 1950 je močnejše kot prej posvetila tem problemom svoje delo tudi geografija, zlasti Vladimir Klemenčič.⁸¹

* * *

Vprašanje, o katerem moram postaviti široke splošne zgodovinske okvire za ves prostor in ves čas »oblikovanja severne slovenske etnične meje«, je že blizu šestdeset let (od mojih

⁶⁹ Th. Barker, *The Slovenes of Carinthia, A National Minority Problem*, New York-Washington 1960, str. 244.

⁷⁰ Šlo je zlasti za dve vprašanji: za nedotakljivost politično postavljene številke 120.000 Slovencev na Koroškem (prim. F. Zwitter, ZČ 1, 1947, 197), drugo v Udetovi razpravi o nemški usmerjenosti avstrijske politike od srede 19. stoletja do »anšlusa«.

⁷¹ Gl. bibliogr. v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 1953, 11–13, in Encikl. Jugosl. 4, 1960, geslo Historiografija, str. 5–20; B. Grafenauer, *Struktura in tehnika* . . ., 216–248, in seznam periodike v *Historiographie yougoslave 1955–1965* (red. J. Tadić), Beograd 1965, 507–511.

⁷² Bibliografija do 1976, O. Janša-Zorn, ZČ 30, 1976, 239–253.

⁷³ B. Grafenauer, Sergij Vilfan – sedemdesetletnik (bibliografijo sestavi S. V. sam), ZČ 43, 1989, 5–15.

⁷⁴ Večino del je objavil v Časopisu za zgodovino in narodopisje, ki ga je dolgo tudi urejal, v monografiji v Zemljske gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. st., Maribor 1972, in v različnih štajerskih krajevnih zbornikih.

⁷⁵ H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas*, Wien 1987, ter v organizaciji različnih simpozijev pri Avstrijski akademiji znanosti in umetnosti ter nekaterih knjig v seriji *Nationes* (Sigmaringen).

⁷⁶ P. Korošec, Zgodnjerednjevska arheološka slika karant. Slovanov I–II, Lj. 1979; diskusija v *Arheološkem vestniku* 32, 1981, 581–608; A. Pleterski, *Gospodarski temelji razvoja srednjeveške agrarne družbe v Blejskem kotu*, disertac. Lj. 1984.

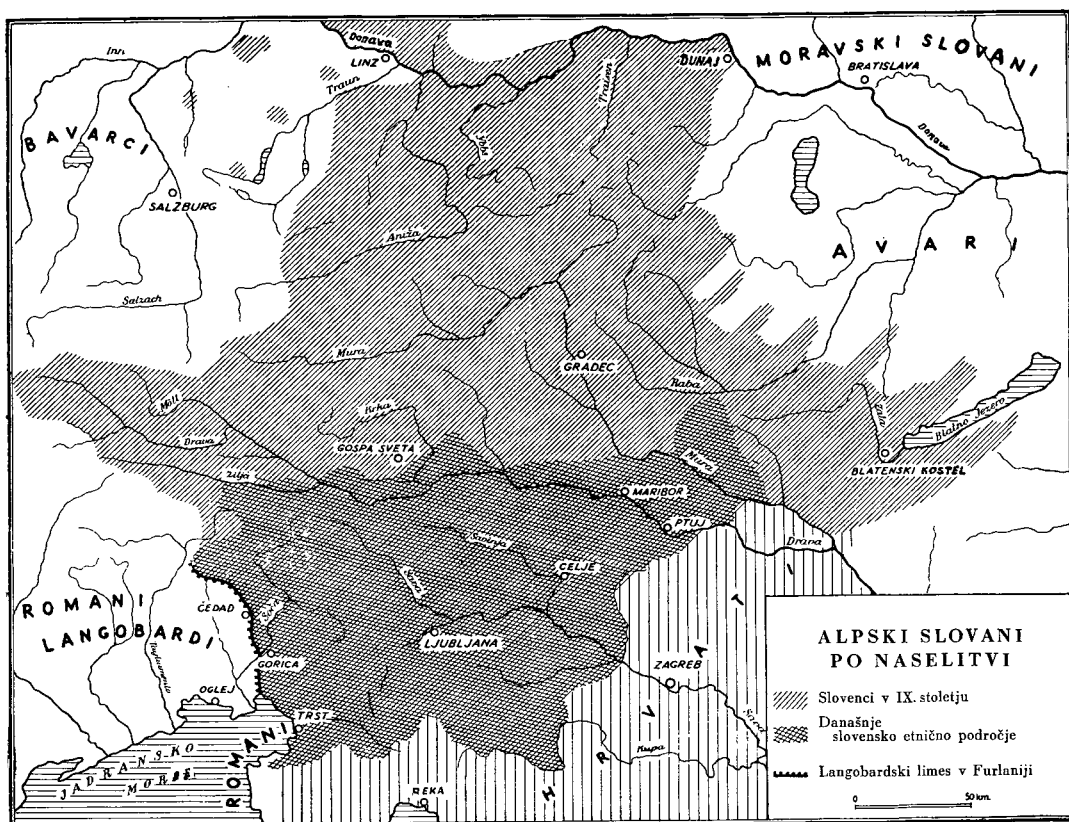
⁷⁷ Bibliografija J. Pleterskega, N. Stergar, ZČ 37, 1983, 163–169.

⁷⁸ Bibliografija V. Melika, N. Stergar, ZČ 34, 1980, 398–402.

⁷⁹ Bibliografija T. Zorna, O. Janša-Zorn, ZČ 36, 1982, 132–152.

⁸⁰ M. Klemenčič, Jezikovna struktura prebivalstva na z avtohtonim slovenskim prebivalstvom poseljenem območju avstr. Štajerske od srede 19. st. do 1971, ČZN 49, 1978, 124–140, in Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. st. do prve svetovne vojne, ČZN 50, 1979, 350–369; T. Zorn, Slovenci na avstrijskem Štajerskem, prav tam, 430–447 (o številu v Memorandumu FNRI iz januarja 1947 velja isto, kar sem že nekajkrat povedal o številki 120.000 koroških Slovencev in isti publikaciji, to k str. 431 sl.).

⁸¹ Poglavitno delo V. Klemenčiča s tega področja je analiza podatkov štetja 1951 s podrobnim preverjanjem podatkov po majhnih okoliših; poznejša dela so bolj razdrobljena in brez poskusa utemeljene ocene celotnega položaja, pri čemer je treba priznati, da danes ne razpolagajo raziskovalci s toliko virov kot je bilo to pri zadnjem celotnem poskusu utemeljitve ocene števila »jezikovnih« Slovencev na Koroškem sredi tridesetih let (do 80.000 na ozemlju z ok. 100.000 prebivalci) v Koroškem zborniku 1946.

Zemljevid 1: Milko Kos, Alpski Slovani po naselitvi (po prilogi k: Zgodovina narodov Jugoslavije, 1. Ljubljana 1953)

študentskih let) eno od poglobitnih vprašanj mojega človeškega in znanstvenega zanimanja in dela,⁸² res vselej s posebnim poudarkom na Koroškem, pa vendarle vselej tudi v zavesti, da gre za eno izmed temeljnih vprašanj celotne zgodovine slovenskega naroda. V tem smislu sem ga obravnaval v zgodovini do 1918 v vseh obdobjih, v publicistiki tudi še do 1945 in glede Koroške še posebej (enako kot v pregledu za ves proces »germanizacije«) vse do štetij 1980/81.⁸³ Prav zato, ker te stvari poznajo v govorjeni in pisani obliki glede temeljnih podatkov menda vsi moji študenti, sem dobil utemeljen nasvet, naj poskušam tokrat drugače, ob kartografski podobi razvoja **pokazati** ves proces. Vselej sem rad o preteklosti in zgodovinskih spremembah »govoril« z zemljevidi — o tem priča poleg moje sinteze o zgodovini Slovencev še vrsta posebnih analiz od razprave o narodnostnem razvoju Koroške od srede 19. do srede našega stoletja naprej.⁸⁴ Nasvet mi je bil blizu, čeprav je bilo glavno vprašanje, kaj od razpoložljivih zemljevidov **izbrati** (ker jih je preveč), in čeprav v predavanju seveda ni mogoče preprečiti vsakršnega ponavljanja (zlasti statističnih podatkov novejšega časa).

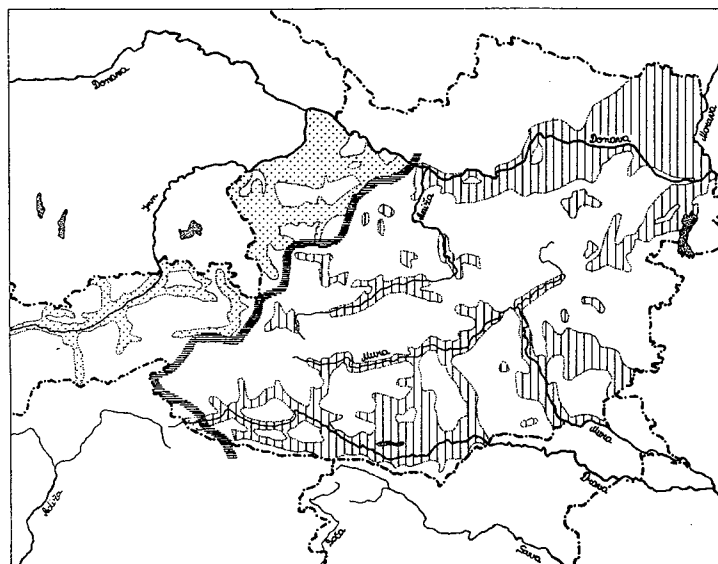
Glede koncepta pregleda »oblikovanja severne slovenske narodnostne meje« vendar želim reči, da sem ga tudi ob kartografski podlagi zasnoval kot spoj dveh strani procesa. Z ene strani moram seveda podati **pregled** sprememb od naselitve do našega časa, z druge strani

⁸² O izhodiščih tega dela v Slovensko narodno vprašanje . . . , 1987, 5–10 (Uvodni zapis), sicer bibliografija, op. 72.

⁸³ Glavna tri dela Narodnostni razvoj na Koroškem, v Koroškem zborniku, 1946, 117–248 (z 22 zemlj. v prilogi). Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. st. do konca 1970, Hist. Zbor. 29–30, Zagreb 1976–1977, 349–365; Položaj koroških Slovencev in njegovi zgodovinski temelji, ZČ 37, 1983, 307–338.

⁸⁴ Zgodovina Slovencev 1979; zemljevidi v Koroškem zborniku, ki so bili 1946 izdelani tudi v obliki rokopišnega atlasa s koloriranimi zemljevidi (v 10 izvodih) in delno uporabljeni v uradni publikaciji Cartes sur la structure ethnique de la Carinthie Slovène (1946, seveda ob politično narekovanem izboru!).

OBSEG NASELITVE OKROG LETA 800 (v mejah današnje Avstrije)

Merilo: 0 25 50 75 100 km

Legenda:

- Alpski Slovani oziroma Karantanci
- Bavarci
- zahodna slovenska etnična meja v Vzhodnih Alpah
- današnje državne meje

VIR: Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte (9. Auflage). Wien, 1966 (s. 13).

Vsebina: dr. B. GRAFENAUER
Kartir: Z. DROLE
LJUBLJANA, avgust 1993

pa se vendar ni mogoče odreči analize vsaj dveh problemov – značaja prvotne naselitve in oblik in posledic prvega srečanja z germanskimi/bavarskimi sosedi in njihovim priseljevanjem (to je namreč zgovorno tudi za ovrednotenje različnih legend o začetkih slovenske zgodovine v sodobni dobro organizirani in plačani publicistiki); drugo vprašanje po pregledu oblikovanja meje, ki ga lahko zakoličimo z letnicami 1200–1500–1846–1900–1918/20, pa je usmerjeno na vprašanja tendenc razvoja med slovensko severno državno in narodnostno mejo po letu 1920 in današnjega položaja Slovencev v prostoru med obema tema dvema mejama.⁸⁵ Gre torej za dva pregleda in dve vprašanji, pri čemer drugo ni več le zgodovinsko, marveč eno izmed eksistenčnih vprašanj slovenstva z vso odgovornostjo za vse Slovence (ne le za manjšino v Avstriji), kot priznamo enako splošno odgovornost za razvoj jedra Slovencev v slovenski državi tudi vsem zavednim Slovincem v zamejstvu in po svetu, odgovornost, ki jo sami zahtevajo kot svojo pravico v svetovnem slovenskem kongresu.

Najbrž je najsplošnejša in najbolj pogostna predstava »oblikovanja severne slovenske narodnostne meje« zemljevid, ki ga je objavil Milko Kos v prvi izdaji svoje *Zgodovine Slovencev* (1933, str. 35) in je bil nato še pogosto objavljen bodisi v njegovih lastnih delih ali v drugih pregledih zgodovine Slovencev in celo v samostojnih tiskih (tudi z različnimi povečevanji današnjega slovenskega ozemlja, npr. pri Franu Erjavcu)⁸⁶: »Severne in zapadne meje Slovencev v 9. stoletju in danes«. Zemljevid je posnet natanko po Kosovi karti iz leta 1933, toda hkrati je treba povedati, da je podoba varljiva: na njej ni videti nobenih razlik med obsegom naseljenosti niti po prostoru, niti po času. Zaradi tega zahteva podrobnejšo razčlenbo **obsega naseljenega prostora in poteka naseljevanja** tega prostora.

Zemljevid v šolskem atlasu splošne in avstrijske zgodovine Wilhelma Schiera in Ernsta Görlichja iz leta 1966⁸⁷ o slovanski in bavarski naselitvi v mejah Avstrije v začetku 9. stoletja (na zemljevidu je po Kosu popravljena etnična meja na Trauni in po H. Dopschu ob Salzachi

⁸⁵ Gl. op. 83; Volkszählung 1981, Wohnbevölkerung nach Gemeinden, izd. Oesterr. Statist. Zentralamt, Wien 1982; P. Ibounig, Die Kärntner Slowenen im Spiegel der Volkszählung 1981, Klagenfurt 1986 (Kärntner Dokumentation 2); Kärntner Dokumentation 7, The Slovenes in Carinthia, Klagenfurt 1991; Oesterr. Volksgruppenhandbücher, Kärntner Slowenen, Bd. 1, Celovec/Klagenfurt 1991.

⁸⁶ L. 1938 v izd. Slovenske Straže; 2. izd. je v podatkih nekoliko popravljena, glede zemljevida pa ne (kljub opozorilu).

⁸⁷ W. Schier – E. J. Görlich, Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte, 1966, str. 13.

na Salzburškem) in za južni del starokarantanskega prostora Kosov zemljevid o obsegu prve slovenske naselitve do okoli 9. stoletja (iz Zgodovine leta 1933,⁸⁸ pozneje je posebno izdvanje tega opustil): oba kažeta velika nenaseljena območja zlasti v alpskem območju in južno od njega v območju obsežnih neizkrčenih gozdov. Zemljevidi za nemški in posebej tudi za naš prostor v velikih novih zgodovinskih atlasih kažejo za ta čas še precej bolj obsežna nenaseljena ozemlja⁸⁹ (primerjaj zemljevid 3 v barvni prilogi!).

Gotovo se je pri tem bolje opirati na domače podatke ožjih okolišev. Za vprašanje obsega slovenske naselitve je pomemben stik najstarejše slovenske dobe z antiko, presojan po imenskih in arheoloških preostankih. Najvažnejši podatki o imenih, prevzetih iz pred-slovenske dobe na južnem delu starokarantanskega prostora so zbrani na zemljevidu v zborniku razprav o kontinuiteti (iz leta 1969);⁹⁰ zajeta so imena po »Vlahih« (krajevna in imena okolišev), isti vrsti imen in vodna imena pred-slovenskega izvora. V primerjavi imen iz antike z imeni poznejšega izvora je teh primerov malo. To množinsko razmerje lahko ponazorimo le ob vodnih imenih. France Bezljaj je v svoji veliki monografiji o vseh vodnih imenih na slovenskem ozemlju približno v obsegu okrog 1900⁹¹ analiziral 1436 vodnih imen (vod je seveda več, ker nosi isto ime po več vod); pred-slovenskega izvora jih je 88 (blizu 6 %).⁹² Vendar so med njimi vse reke, ki so daljše od 30 kilometrov. Podobno je z razmerjem arheoloških najdb v rimski dobi in v zgodnjem srednjem veku (obe obdobji sta časovno približno enako dolgi). Razmerje ponazorujeta že izseka dveh zemljevidov v Piccottinijevem arheološkem atlasu Koroške (št. 7 in 9)⁹³ za najvažnejši osrednji del dežele z njenimi zgodovinskimi središči (Magdalenska gora, Virunum, Krnski grad/Gospa Sveta, Šentvid ob Glani, Celovec). Od 525 znanih arheoloških najdišč na Koroškem od 1989) so bile odkrite najdbe iz rimske dobe in zgodnjega srednjega veka (ne le slovenske!) na 426 (= 81 %). Od teh je rimskodobnih 387 (90,8 %), zgodnjersrednjeveških 85 (19,95 %) in zgolj srednjeveških 39 (9,15 %); od rimskodobnih pa se je v slovansko dobo nadaljevalo še 46 (11,88 %). Na ozemlju republike Slovenije je razmerje še slabše: 1261 najdišč iz rimske dobe, 135 iz zgodnjega srednjega veka, torej 9,34 : 1, oz. slovanskih najdišč je 9,86 % skupne vsote,⁹⁴ v posameznih geografskih okoliših (npr. v severovzhodni Sloveniji) je to razmerje še kaj slabše.⁹⁵

Skopi obseg kontinuitete in redkost zgodnjersrednjeveške naseljenosti potrjujejo tudi konec antičnih mest v notranjosti, ohranitev krščanstva le pri skopih vlaških preostankih⁹⁶ ob slovanskem poganstvu in bistvene spremembe poljedelstva (propad antične zemljiške razdelitve, nova oblika žup z neustaljenimi njivami, organizacija ustaljenih kmečkih gospodarskih enot šele od frankovske dobe naprej v zvezi z zemljiškimi gospodstvi).⁹⁷ Na isto kaže tudi postanek krajev, presojan po starosti krajevnih imen. Če na Koroškem pustimo ob strani »prevajalne pare« (pri njih je lahko izvor slovenski ali nemški), je bilo na po štetju 1900 slovenskem večinskem ozemlju razmerje med krajevnimi imeni slovenskega in nemškega izvora 45:17, na tedanjem nemškem večinskem ozemlju pa 35:20;⁹⁸ tudi del slovenskih imen priča bodisi po vsebini (v zvezi s krčenjem!) bodisi po položaju krajev (v hribih) o nastanku krajev

⁸⁸ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Lj. 1933, v pril.; na zemljevidu iz l. 1970 (op. 48) ta faza naseljevanja ni več posebej izločena: prof. Kos mi je sam rekel, da ni več prepričan o zanesljivosti takšnega časovnega razlikovanja med 9. in 12./13. st.

⁸⁹ Prim. zemljevide Frühgeschichtliche Siedlungsgeschichte Mitteleuropas v Grosser Historischer Weltatlas, Bayr. Schulbuchverlag, II. Mittelalter, München 1970, 58, in zemljevid o Panoniji v 9. st. v Westermanna Grosser Atlas zur Weltgeschichte, Braunschweig 1966, 59.

⁹⁰ Alpes Orientales V, SAZU 1969, B. Grafenauer, zemlj. III k razpravi Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanschen Raumes, 53–85.

⁹¹ F. Bezljaj, Slovenska vodna imena, I–II, SAZU, Ljubljana 1956 in 1961.

⁹² B. Grafenauer, Alpes Orientales V, 1969, str. 68.

⁹³ G. Piccottini, Archäologischer Atlas von Kärnten, Klagenfurt 1989, zemljevida št. 7 in 9.

⁹⁴ Izračun po Arheološka najdišča Slovenije, SAZU, Ljubljana 1975, v B. Grafenauer, komentar k Pavlu Dia-konu, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, str. 355–356.

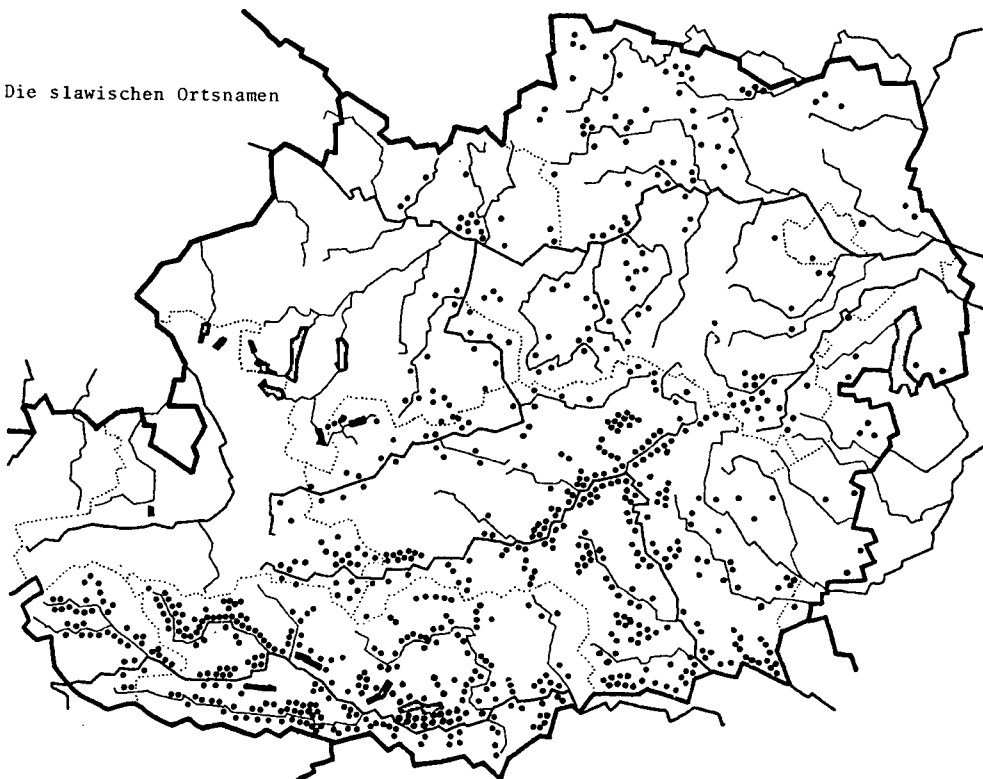
⁹⁵ S. Pahič, Pred-slovenska naselitve Slovenskih gor in Pomurja, v zborniku Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 203 in 225; gl. B. Grafenauer, n.d., 356.

⁹⁶ I. Grafenauer, Legendarna pesem »Spokorjeni grešnik«, Razprave SAZU l. razr., I, 1950, 5–52, in Spokorjeni grešnik, SAZU, Ljubljana 1965, 7–168; B. Grafenauer, n.d., str. 357, 374–375, in Pokristjanjevanje Slovencev, v Zgo-dovina Cerkev na Slovenskem, Celje 1991, 29–34, 43, lit. 440–442.

⁹⁷ GDZS 1–2, Ljubljana 1970 in 1980, na raznih mestih v prispevkih P. Blaznika, B. Grafenauerja in S. Vilfana.

⁹⁸ E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch I, Klagenfurt 1956, 170 sl., 206 do 216.

Die slawischen Ortsnamen

Zemljevid 4: Otto Kronsteiner, Slovanska krajevna imena v današnji Avstriji (po: Österreichische Namensforschung, Wien 1976, št. 2, str. 6)

po koncu zgolj slovenske dobe in če izločimo od prevajalnih parov tiste, ki so dokazljivo mlajšega izvora (npr. svetniška imena in pod.), je nastala po tem kriteriju vsaj polovica krajev po koncu 9. stoletja. K tej podobi o pomenu poznejših obdobji za izgradnjo kulturne pokrajine je treba dodati še, da se je gotovo v teku srednjega veka (in tudi še pozneje!) po neposrednem pričevanju virov bistveno povečalo tudi prebivalstvo starih krajev. Na tem slonijo ocene (ki imajo res le značaj hipoteze in dobe trdno podlago šele s štetji od 18. stoletja naprej)⁹⁹, da na slovenskem ozemlju (v obsegu okrog leta 1500) do okrog leta 800 prebivalstvo ni preseglo okrog 100.000 ljudi, okrog leta 1500 ne okrog 500.000 in sredi 18. stoletja okrog 800.000 ljudi.

S tem se vračam k ponazoritvi položaja okrog leta 1000 s kartografsko podobo rezultatov raziskovanja po nekaterih vrstah virov. Po listinskem gradivu 8. in 9. stoletja o nastajanju zemljiških gospodstev je že 1963 zbral češki zgodovinar Lubomir Havlik podatke o naseljenosti »starih Slovanov« ob Donavi od Traune do Litahe (= starovisokonemška oblika imena Leite/Litve v 9. stoletju!) na zemljevidu^{99a}, ki kaže težišče naseljenosti le v pasu ozemlja južno od Donave, ki je redkokje širši od 25 km. To podobo potrjuje in razširja arheološka karta Paole Korošceve (1990 – po podlagi 1968/75)¹⁰⁰ o najdiščih zgodnjeh slovenskega obdobja na vzhodnoalpskem področju v okviru Kosove meje slovenskega etničnega ozemlja v 9. stoletju in na jugu po arheološki podlagi (ožji ketlaško-karantanski kulturni krog) razširjene meje kneževine/krajine Karantanije (ne kraljestva! »kraljestvo« bi bilo širše v vseh smereh). Najdišča kažejo za dobo do konca 7. stoletja le pas ob Donavi in redke najdbe v Alpah, ki se v karan-

⁹⁹ F. Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. st. do današnjih dni, Ljubljana 1936; D. Vogel, Razvoj prebivalstva Slovenije, Ekonomski zbornik 7, 1965; F. Zwitter – B. Grafenauer, Kolonizacija in populacija (od srede 18. st. do druge svetovne vojne), GDZS 1, Ljubljana 1970, 34–67 (Zwitter), 99–127 (Grafenauer).

^{99a} L. Havlik, Stari Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století, Rozprawy ČSAV 73/9, 1963, zemljevid v prilogi.

¹⁰⁰ Paola Korošec, Alpski Slovani, Ljubljana 1990, zemljevid v prilogi.

tanski kulturi (do 9. stoletja) zgošče predvsem v Karantaniji in Posavju, povsod so pogostejše ketlaške najdbe (do začetka 11. stoletja), a vendar je vse še vedno redko (seveda gre pri najdiščih zadnje dobe delno za izbor).

Pomen tretje skupine virov kažejo specifične analize toponomastike. Po izvoru zgodnje-srednjeveška imena, zvezana s »Hrvati«, ¹⁰¹ je mogoče povezovati le z drugim obdobjem širjenja nosilcev tega imena (prvo ob dvakratnem obrskemu prehodu v obeh smereh skozi prostor Bele Hrvice za Karpati 562 in 565/6 od spodnje Donave do Labe in nazaj, drugo ob širjenju Slovanov skozi Moravska vrata v Vzhodne Alpe med 567 in 590). Položaj teh imen priča o širjenju od severovzhoda ob Murici in zgornji Muri v notranjost Karantanije (poleg posameznih krajev poznamo dve jedri: manjše je župnija Kraubath severozahodno od Judenburga in večje pagus Chrouuat, omenjan večkrat v 10. stoletju ob zgornji Glani). ¹⁰² Pomembni sta še dve Kronsteinerjevi analizi starih krajevnih imen (do okrog 1000), čeprav Ramovš opozarja vsaj na delno možnost tudi drugačnih razlag: ¹⁰³ slovanska/slovenska krajevna imena kažejo bistveno večjo gostoto v zgornjih Podravju in Pomurju (še ob zgornji Litvi nad Semmeringom) kot v goratih predelih bolj severno do Donave (Kronsteiner dvomi o zanesljivosti Schifmannovih seznamov slovanskih imen na Zgornjem Avstrijskem). Vsekakor ta analiza potrjuje staro mnenje Franca Kosa o obsegu naseljenosti slovenskih prednikov v različnih predelih starokarantanskega ozemlja, obenem pa tudi naše domneve o smeri slovanske poti v notranjost Vzhodnih Alp. Zemljevid nemških krajevnih imen do leta 1000 omejuje staro in gosto kolonizacijo na ozemlje Bavarske (= Traungauski okraj), bistveno redkejši so ti kraji na Salzburškem in enako vzhodno od Anize do prostora Dunaja, še redkejši ob zgornji Muri in porečju koroške Krke. Vsekakor segajo do 1000 v notranjost Karantanije šele začetki te kolonizacije. To je pomembno za oceno pomena različnih jezikovnih oblik pri prevzemu slovenskih stanovniških in vodnih imen.

Pri **stanovniških imenih** je posebna oblika na »-ici« omejena na poznejšo češko kolonizacijo severno od Donave; drugi dve obliki na »-ik'i« in »-iči« nastopata le na jugu in se mešata med seboj, čeprav po položaju teh imen omogočata domnevo, da je prva starejša in zvezana z začetkom nemškega naseljevanja, medtem ko kaže druga mlajši razvoj jezika (toda to je le hipoteza). Pri dveh tipih **vodnih imen** pa je to razmerje po virih in jezikoslovnih razlagah dokazljivo. Gre za tipa »-ika« = »-ing« (prim. Rybnika – Raming in Reifling) in »-iza«, »-ica« = »-itz« (Ribnica – 977 Ribniza – Reifnitz). Prva oblika nastopa le v prostoru starejšega slovensko-nemškega kolonizacijskega stika, druga v področjih nekoliko mlajše nemške kolonizacije (časovna meja je sporna – ali 800 ali kaj pozneje?). ¹⁰⁴

Dva zemljevida o naselitvi **kosezov** ¹⁰⁵ podajam le kot ponazorilo rezultatov naselitvene zgodovine prvega pol tisočletja (do 11. stoletja). Prvotni blok kosezov je gotovo koroški (dokazi: zvezanost z ustoličevanjem, gostota v srednjem delu dežele, pa tudi povezanost do 14. stoletja: Gurnik/Kurnik amt – 1331 officium **pulorum** in Iuna v deželnoknežjem obračunu dohodkov; uradi Feldkirchen I in II, Glanegg in Možberk iz 15. stoletja so vsi v območju prvotnega deželskosodnega okraja Glanegg, Urad Landskron zunaj tega območja pa je zvezan z gradom iz blizu srede 14. stoletja; razbitje prvotne celote okrog koroškega vojvode je zvezano šele s 14. stoletjem z novo mitologijo »palatinata« Goriških ob gradovih Možberk in Kamen v Podjuni). Na zgornjem Koroškem in v Pomurju so sledovi bistveno redkejši, v Savinjski krajini pa je še vedno vabljiva Hauptmannova teza o poznejši kolonizacijski obliki v

¹⁰¹ B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, Hist. Zbornik 11–12, 1958–1959, 207–231; drugače, z zgodovinskimi viri nerazdružljivo, O. Kronsteiner, Gab es unter den Alpendslawen eine kroatische ethnische Gruppe?, Oesterr. Namenforschung 6, 1978, 137–157; prim. k temu B. Grafenauer, Hrvati I. Ime, Enc. Jug. 2. izd. 5, Zagreb 1988, 1–2 (v 1. izd., 4, 1960, 37–38).

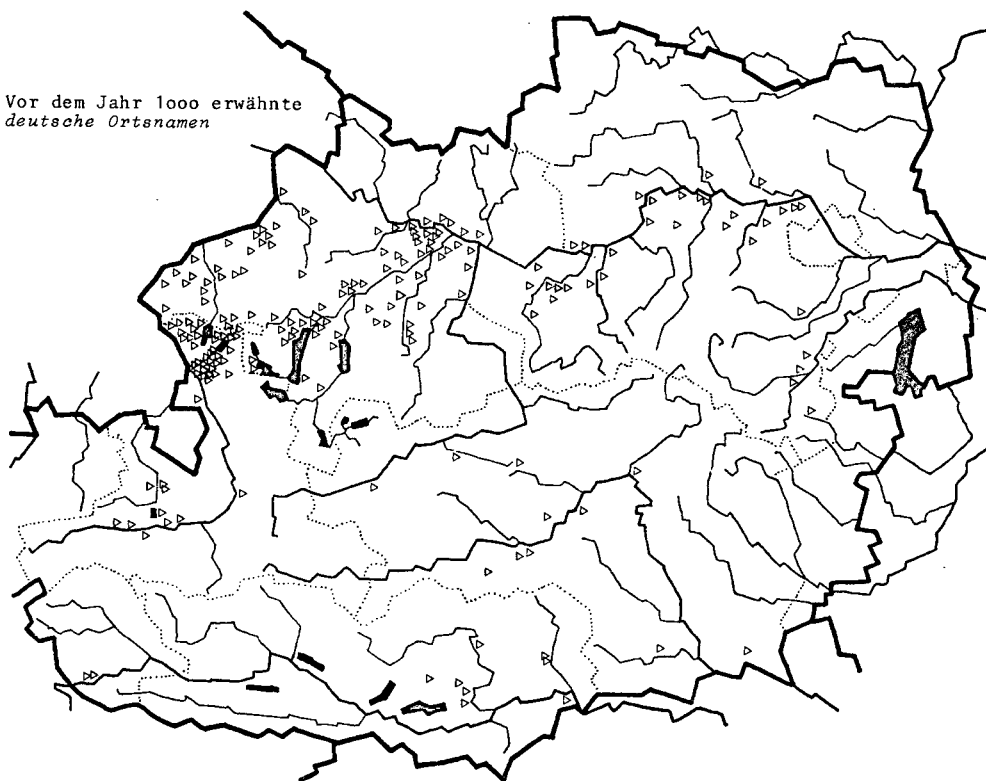
¹⁰² B. Grafenauer, zemljevid GDZS 2, 1980, pril. ob str. 288.

¹⁰³ O. Kronsteiner, Die slawischen geographischen Namen Oesterreichs, Oesterr. Namenforsch. 1973, 2, 32–58, in Die frühmittelalterlichen Sprach- und Besiedlungsverhältnisse aus namenkundlicher Sicht, isto 1976/2, 5–24 (zemljevid 6 in 16, 14 in 20).

¹⁰⁴ Filologi (E. Schwarz, F. Ramovš, O. Kronsteiner) se v tem pogledu razlikujejo in zato nastajajo razlike tudi pri zgodovinarjih (npr. med Kosom in Kleblom).

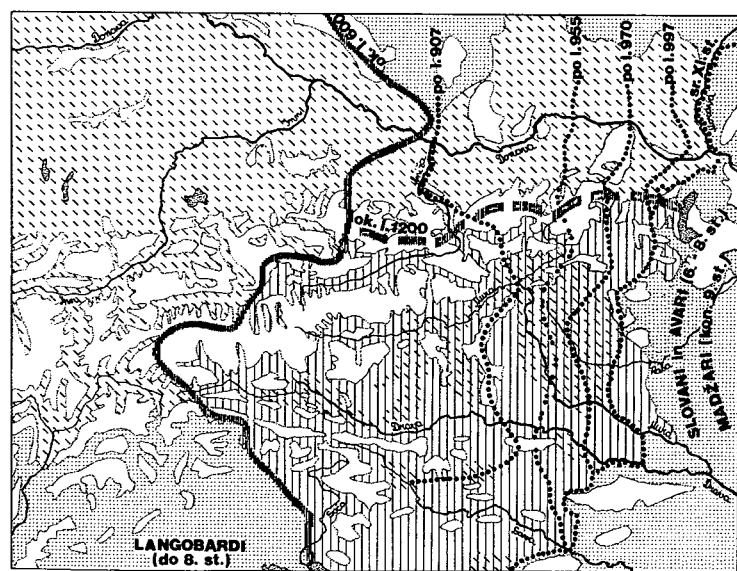
¹⁰⁵ B. Grafenauer, dva zemlj. v pril. pri GDZS 2, 1980, tudi v Enc. Slov. 5, 1991, str. 313 sl. k pregledu gesla »Kosezi« (z najvažnejšo literaturo o vprašanju); opozorilo na officium pulorum in Juna (Mon. Car. 9, 447, str. 182) pri Fresacherju, Das Ende der Edlinger in Kärnten, Klagenfurt 1970, 50.

Vor dem Jahr 1000 erwähnte
deutsche Ortsnamen

Zemljevid 5: Otto Kronsteiner: Pred letom 1000 omenjena nemška krajevna imena na področju današnje Avstrije (po: Österreichische Namensforschung, Wien 1976, št. 2, str. 16)

SLOVENSKA IN NEMŠKA KOLONIZACIJA DO OKROG LETA 1200

Merilo: 0 25 50 75 100 km

Legenda:

- slovensko ozemlje v Vzhodnih Alpah, Posavju in Posočju.
- nemško ozemlje okrog leta 1200
- ozemlja mešane poselitve Slovencev in Nemcev okrog leta 1200
- ozemlja poseljena s pripadniki drugih narodov v Italiji in Panoniji.
- neposeljena hribovska področja
- zahodna slovanska etnična meja okrog leta 600.
- slovenska etnična meja okrog leta 1200 v Severnih Apniških Alpah
- spreminjanje poteka zgodnje madžarske meje ob vnovičnem osvajanju Vzhodnih Alp.

Vsebina: dr. B. GRAFENAUER
Karta: Z. DROLE
LJUBLJANA, avgust 1993

rokah karantanske dinastije mejnih grofov – teorija, ki ima težave predvsem zaradi blejsko-bohinjskih kosezov (znanih že iz srede 11. stoletja) in sledov kosezov okrog Ljubljane.¹⁰⁶

Če združimo podatke teh posebnih virov, želim ugotoviti le dejstvo, da je vse te pojave mogoče razložiti samo z dejstvom slovenske naselitve v 6. stoletju, s spreminjanjem slovenskega jezika, ki se kaže že med 8. in koncem 9. stoletja in da obseg naseljenosti (različne skupine starega vlaškega in novega slovanskega prebivalstva) ne skriva nobenih težav, ki bi jih povzročal čas slovanske preselitve.¹⁰⁷

Ti procesi so se ob nastajanju velikih teritorialnih zemljiških gospodstev (v slovenskih deželah končano do konca 11. stoletja)¹⁰⁸ kot organizatorjev oblasti nad podeželjem uveljavljali z naseljevanjem agrarnega prebivalstva in organizacijo hubnih vasi, da bi si gospodje zagotovili pričakovane dohodke od zemlje. Rezultati prvega velikega obdobja kolonizacije do okrog 1200 glede slovensko-nemškega razmerja se kažejo na zemljevidu, ki je povzet z nekaj dopolnili iz Krallertovega atlasa nemških selitev na vzhod.¹⁰⁹ Etnična meja okrog 600 je dodana kot oporišče za spoznanje obsega velikega umika slovenske navzočnosti v Alpah do meje, ki se je v neki meri za kratek čas vendar ustalila v velikem praznem prostoru v centralnih in severnih apneniških Alpah. Na severu je že prevladal nemški življenjski način, čeprav ne naenkrat, saj je nemška država po velikem umiku po porazu bavarsko-karantanske vojske pri Bratislavi (907) šele postopno (955 po bitki pri Augsburgu in večkratnih vojnah z Madžari – okrog 970, okrog 990 in sredi 11. stoletja) severno od Mure osvojila ozemlje do pozneje več ali manj ustaljene državne meje. Ozemlje nemške kolonizacije ob Donavi je presekalo zvezo med Slovenci na jugu in Čehi na severu in pospešilo pridružitve slovenskega k skupini zahodnih južnoslovanskih jezikov.¹¹⁰

Južno od nove etnične meje je bilo področje mešanega ozemlja, na katerem se je z različno intenzivnostjo mešalo področje nemške kolonizacije s starejšim slovenskim naseljenim področjem. Kot vse drugo kmečko naseljevanje in organizacija hubnih vasi je bilo usmerjeno tudi nemško doseljevanje predvsem v ravninska področja tega prostora. Mešanje te vrste je segalo daleč na vzhod (na Koroškem okoliši Brež, doline Krke, Celovške kotline, Laboške doline, na Štajerskem okoli Gradca, Wildona in Lipnice ter ob državni meji proti Ogrski) in na jug na ozemlje, ki je pozneje ostalo slovensko (Dravsko polje med Mariborom in Ptujem, Sorško polje med Loko in Kranjem, ob zgornji Savinji, okoli Trebnjega in Šmarjete na Dolenjskem in še drugje). Problem meje se je torej razširil do 12. stoletja na problem obsežnega mešanega ozemlja, pri čemer so v severnejših ravninskih kotlih že prevladovali nemški in v južnih slovenski kolonisti. Položaj na jugu ponazarja še posebna karta,¹¹¹ ki kaže obsežne prazne prostore do 12. stoletja, glavna področja nemškega doseljevanja (v še vedno slovanski okolici) in notranja slovenska kolonizacijska jedra (fare okrog 1200 in dialektične povezave, zarisana je tudi Ramovševa črta najšibkejših notranjih zvez, ki pa je po Riglerjevih razpravah postala v nekaterih pogledih sporna).¹¹²

Od 12. stoletja naprej se usmerja kolonizacija predvsem v polnjenje hribovitega ozemlja, ker so ravninska in dolinska območja za agrarno kolonizacijo pač napolnjena. Le kot primer navajam dolino obeh Sor in okoliških hribov, kjer je bilo 1160 organiziranih 157 kmetij (okrog

¹⁰⁶ Prim. o teh skupinah S. Vilfan, *Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane*, *Razprave SAZU* 1. razr., 5, 1966, 179–216; F. Ceklin, *Bohinj in Triglav*, *Planinski vestnik* 77, 1977, 5–17, 65–79, 129–144, in *Bohinj pod blejskim gospostvom na začetku 17. st.*, *Bohinjski zbornik* 1987 (tudi neobjavljena analiza kosezov v Češnjici po katastrski mapi); A. Pleterški, *disertacija* (op. 76), in povzetek v *Kroniki* 32, 1984, 110–118.

¹⁰⁷ Na to opozarjam le zaradi pogostnih, znanstveno nevzdržnih trditev o enakosti italjskih Venetov (in njihovega jezika) iz ok. 1000 pr. Kr. in modernega slovenskega jezika (in dialektov), čeprav je bilo v znanosti že povedano vse, kar to zavrača (Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, komentar 321–422, in ocena Primorska srečanja 1988, 298–309, 409–417 in 616–623; *Arheo / Venetovanje*, 10, 1990; za označbo stanja gl. Slovenec, *Sobotno branje* 30. 5. 1992: *Kdaj so prišli Slovenci*).

¹⁰⁸ S. Vilfan, *GDZS*, 2, 1980, *Zemljiška gospodstva*, 89–148 (do 13. stoletja, s starejšo lit.).

¹⁰⁹ W. Krallert, *Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung*, Bielefeld-Berlin-Hannover, 1958 (*Ergänzung zu Putzgers Hist. Weltatlas*), str. 2.

¹¹⁰ Povzetek stališč jezikoslovja B. Grafenauer, Pavel Diakon, str. 405–407 in 409–412; *Mały słownik kultury dawnich Słowian*, red. L. Leciejewicz, Warszawa 1972, 431–457.

¹¹¹ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 2, 1965, 163–172; *Zgodovina Slovencev*, CZ, Ljubljana 1979, 165.

¹¹² Ramovš, *Dialektološka karta sloven. jezika*, Ljubljana 1931, 37–40, 62, in J. Rigler, *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu* (SR 1963 in 1967), ponat. *Razprave o slovenskem jeziku*, SM, Ljubljana 1986, 139–207.

865 prebivalcev), leta 1291 748 kmetij (okrog 3900 prebivalcev), 1501 pa le 9 več (757) in 47 kajž (3975 kmečkih ljudi in 246 prebivalcev kajž).¹¹³ Ker so pri kolonizaciji gospodje uporabljali najbližje razpoložljivo kmečko prebivalstvo, je začel v vsakem okolišu prevladovati tisti etnični element, ki je prevladoval v starih naselitvenih jedrih. Okrog 1300 se je slovenska kolonizacija sicer še uveljavljala na skrajnem zahodu Koroške (v Mölltalu nad Lienzom),¹¹⁴ toda v glavnem po 1200 začenja prevladovati na severu nemški in na jugu slovenski živelj in obe kolonizaciji asimilirata na severu slovenske starince, na jugu nemške naseljence in manjše otoke iz prejšnjega obdobja. Tako sta se izoblikovala do 15. stoletja vnovič dva dosti homogena etnična bloka z dosti jasno novo etnično slovensko nemško mejo, ki je pustila na slovenski strani približno tretjino Koroške in tretjino Štajerske (strnjeno slovensko ozemlje je zajemalo Ziljsko dolino vzhodno od Šmohorja in od Beljaka naprej vso Dravsko dolino do črte, ki je potekala nekoliko severno do reke: Osojske Ture, Možberk, Krnski Grad, Gospa Sveta, Štalen, Djekše in Krčanje na Svinji planini, Led in Labot ob Dravi, Sobota in greben Kobanskega ter severno podnožje Slovenskih goric do Radgone). Kosov zemljevid za to obdobje kolonizacije kaže polnjenje hribov delno v kompaktnějšíh blokii (Pohorje, širok okoliš okrog Slovenjega Gradca, Notranjska), drugod (na Krasu in v alpskih dolinah) s posameznimi kraji, tako tridelnost kolonizacijske podobe še vedno ni bila povsem odstranjena (1919 sta ameriška eksperta geograf Martin in Coolidge trdila na pariški konferenci ob predlogih o delitvi med Italijo, Jugoslavijo in Avstrijo po teh praznih prostorih, da nista onadva kriva, če je slovenski narod tako razdeljen po nenaseljenih geografskih področjih).¹¹⁵ Za slovenski prostor do etnične meje računamo okrog leta 1500 na približno 500.000 prebivacev¹¹⁶ (z okrog 5% prebivalstva v mestih). Ta prostor je bil izhodišče novega slovenskega razvoja (»slovenski« kmečki upori 1515 in 1635, reformacija in nova rast skupnosti ob izoblikovanem knjižnem jeziku) in od kolonizacijskih kriz 14. in 15. stoletja ni bil več prostor pomembnejše agrarne kolonizacije iz tujine (prim. npr. Kosov zemljevid agrarne kolonizacije v barvni prilogi!).

Z novim gospodarskim razvojem se je do srede 19. stoletja povečalo število prebivalstva (na ozemlju do etnične meje) na 1.330.000 (z do 10% mestnega prebivalstva),¹¹⁷ toda tudi na podeželju je bila dobra polovica prebivalstva polagrarnega ali neagrarnega značaja, ker je pred parnim strojem določala možnost vodnega kolesa podeželske prostore zgodnjekapitalističnih gospodarskih obratov in različnih spremnih aktivnosti (kuhanje oglja, prevoznitvo, tovarništvo itd.).¹¹⁸ Do srede 19. stoletja se narodnostna meja v bistvu ni spremenila in na njeno dozorelost kažejo podatki statistike o jezikovni pripadnosti prebivalstva iz tega časa (na Štajerskem 1830 in 1846, na Koroškem 1846 in več poročil o etnični meji).¹¹⁹ V slovenskem mariborskem okrožju iz leta 1849 je bilo po Czoernigovem štetju 1846 94,84% slovenskega in le 5,16% nemškega prebivalstva (po štetju iz leta 1830 je znašal slovenski delež celo 96,9% t.j. 375.000 od 387.000 prebivalcev). Na Koroškem je imelo ozemlje do etnične meje 132.000 prebivalcev (to vemo po ohranjenem prepisu pramateriala Czoernigove statistike v Kozlerjevem prepisu),¹²⁰ po Czoernigovem izračunu naj bi bilo od njih slovensko govorečih 95.544 (72,38%); koroški deželni stanovi so po tem štetju računali septembra 1848, da je bilo Slo-

¹¹³ Po izračunih P. Blaznika, Škofja Loka in Loško gospostvo, Škofja Loka 1973, 20–40, 126–140, 405–438 (po freisinških urbarjih, ki jih je izd. P. Blaznik 1963).

¹¹⁴ M. Kos, K slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in Zgornjem Koroškem, ZČ 14, 1960, 179–186 (po urbarju zgornje grofije Gorice iz leta 1299, v izd. F. Klos–Bužek, 1956).

¹¹⁵ C. Fräss-Ehrfeld, Die Berichte der Miles-Mission bezüglich der endgültigen Grenze in Kärnten, Car. I 165, 1975, 255–269.

¹¹⁶ To je seveda hipoteza, ki pa se opira na število iz srede 18. stoletja (okr. 850.000) in na razvoj agrarne populacije posameznih podrobno proučenih okolišev. Straka je računal za Spodnjo Štajersko še na bistveno nižje številke, ki pa so neverjetne zaradi poznejšega števila in zaradi nepopolnih predlog (rojstva, smrti, obhajila).

¹¹⁷ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 5, Ljubljana 1974, str. 270–275, za podlage gl. lit. v op. 99.

¹¹⁸ B. Grafenauer, Vprašanje razmerja mesta in podeželja (»vasi«) v zgodovini narodov Jugoslavije, Kronika 22, 1974, 145–155, (tudi v Jug. ist. časop. 1973, št. 1–2, str. 5–22 v srbohrv. prevodu); A. Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, Ljubljana 1955; F. Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, SM, Ljubljana 1991; J. Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984.

¹¹⁹ Za Koroško B. Grafenauer, Koroški zbornik, 1946, 118–130 in dva zemljevida; za Štajersko T. Zorn, ČZN 50, 1979 (op. 80), 430–437.

¹²⁰ B. Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda, Razprave SAZU, 1. razr., 1, 1950, 117–164.

vencev 114.527 (86,76%), kritična analiza Czoernigovega pramateriala s pomočjo poznejših štetij kaže, da je bilo Slovencev okrog 118.000 (89,4%).

Poleg redkih ostankov srednjeveških večinsko nemških (Kanalska dolina, Kočevsko) in nekaj že izginjajočih agrarnih otokov (ob Selški Sori in zgornji Bači) se kažejo začetki novih vprašanj razvoja slovensko-nemške narodnostne meje vsaj v dveh pogledih: v širjenju ponemčevanja poljedelskega prebivalstva ob nekaterih delih meje (severno od Celovca do črte med Možberkom in Gospo Sveto okrog 12.000 Slovencev in 2750 Nemcev; severno od Maribora v obsegu, ki ga ni mogoče kvantificirati) ter z začetki neavtohtonega priseljenega nemškega in ponemčevanjem slovenskega priseljenega prebivalstva v mestih (Celovec s severno okolico 9–12.000 Nemcev in 15.–18.000 Slovencev – razlika je v neugotovljivem položaju v Celovcu zaradi razlike med Czoernigovim preračunavanjem in oceno deželnih stanov, pa tudi zaradi ocen Hermanna in Einspielerja;¹²¹ v štajerskem Podravju v slovenskem delu starejšega obsega mariborske kresije /do 1848/ je bilo od okrog 200.000 prebivalcev do 10.000 Nemcev = do 5%). Južna področja so bila praktično povsem slovensko ozemlje: na ozemlju, ki ga je 1945 uredba o utrakvističnih šolah na Koroškem priznala kot slovensko ali mešano, je bilo po podatkih Czoernigovega štetja od okrog 89.000 prebivalcev 86.600 (= 97,5%) Slovencev in 2400 Nemcev, v celjski kresiji pa je živel 1830 od 201.937 prebivalcev preko 201.000 Slovencev (99,5%) in 876 (0,433%) Nemcev.¹²² Urbane manjšine kaže Czoernigova karta le v posameznih krajih na Štajerskem (Maribor, Ptuj, Celje, Šoštanj, Žalec, Laško, Brežice, Rogatec in Ribnica na Pohorju) in še v nekaterih na Kranjskem (Ljubljana, Kamnik, Škofja Loka).¹²³ (Na zemljevidu upravne razdelitve slovenskega ozemlja 1816–1848 v barvni prilogi so za narodnostne meje kritično uporabljeni Czoernigovi podatki in Kozlerjev zemljevid.)

To je bil že začetek novega razvoja, ki pomeni najprej do 1918 in nato v novih oblikah zlasti od srede tridesetih let do konca druge svetovne vojne vse večje problematiziranje severne slovenske etnične meje. Najbolj izrazito že z njenimi spremembami. V desetletjih brez upoštevanja jezika pri štetjih (1846–1880) je prišlo na Koroškem do večje spremembe v območju severno od Celovca (prej jezikovni otok je bil sedaj zvezan z nemškim ozemljem) in do manjše južno od Beljaka, v celoti pa do oslabitve slovenskega narodnega telesa severno od Drave in Vrbskega jezera. Primerjava štetij 1846 in 1890 to jasno kaže. Štetje 1910 kaže že razbijanje slovenskega narodnega telesa v tri dele z vdorom germanizacijskih vplivov do Borovelj oz. do Podkloštra, pri čemer sta Wuttejevi karti (1906 po štetju 1900 in 1919 po štetju 1910 – izsek iz slednje ponatiskujemo v barvni prilogi)¹²⁴ še bolj razločni, ker podajata podatke o narodnostni pripadnosti po manjših enotah in ne po občinah. Tudi na Štajerskem kažejo v času brez statističnih podatkov na spremembe te vrste podatki v zvezi z vprašanjem meje med sekovsko in lavantinsko škofijo ob pripravljanju prenosa sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Maribor in statistični podatki o občevalnem jeziku leta 1880 (Sobota, Lučane, prostor severno od Špilja).¹²⁵

Spreminjanje dozorelosti narodnostne meje sredi 19. stoletja se izraža v spremembah narodnostne strukture na ozemlju južno od nove meje okrog 1880 v novih štetjih, čeprav poznamo premajhno zanesljivost njihovih podatkov nasploh in na Koroškem posebej:¹²⁶ na ozemlju dvojezičnih šol po uredbi iz leta 1945 je bilo od 1880 do 1910 ves čas okrog 95.000 prebivalcev, delež slovensko govorečih pa je znašal 1880 85,8%, 1890 85,4%, 1900 77,6% in 1910 67,7%. Podrobna analiza štetij po krajih je dokazala, da ne gre za naravne pojave resnične asimilacije, marveč za spreminjanje prijave jezika pod vplivom agitacije in pritiska: v posameznih desetletjih je namreč padec števila Slovencev vselej usmerjen le v po nekaj kra-

¹²¹ H. Hermann, *Klagenfurt wie es war und ist*, Klagenfurt 1832, 172-5, 280-2; A. Einspieler, v dveh pismih 1851 P. Kozlerju (Koroški zbornik, str. 127–128) in v njegovi kritiki po objavi statistike iz leta 1857 (*Tafeln zur Statistik N. F. III*, 1861) o slovenski večini v Celovcu, da je to le fantazija, ki ni resnična.

¹²² F. Zwitter, *Prva štajerska narodnostna statistika*, ČZN 32, 1937, str. 236–247.

¹²³ K. Czörnig, *Ethnographische Karte der österr.-ungar. Monarchie*, 1855; v opisu *Ethnographie der österr. Monarchie I*, 1857, teh podatkov v podrobnostih ni.

¹²⁴ M. Wutte, zemljevid po štetju 1900 v pril. k *Deutsche Erde*, 1906, po štetju 1910 v pril. brošure *Deutsche und Slowenen in Kärnten*, Klagenfurt 1918 (zemljevid je že uporabljala Milesova komisija 1919).

¹²⁵ B. Grafenauer, *Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije na Štajerskem*, *Acta ecclesiastica Sloveniae* 1, 1979, str. 107–136.

¹²⁶ E. Brix, op. 61, in B. Grafenauer, op. 83.

jev, v katerih se skupno število prebivalstva v bistvu ni spremenilo, toda število slovensko govorečih se je brez migracije v desetih letih zmanjšalo do okrog 50%, število nemško govorečih pa zrastle do okrog 200%.¹²⁷ Na večini področja pa se stanje ni spremenilo. Podoben razvoj se kaže na Štajerskem – čeprav z nekaj desetletji časovne razlike: na Koroškem se je ustavil absolutni razvoj Slovencev že med 1880 in 1890, ko se je zmanjšalo število od 102.252 na 101.030, na Štajerskem pa 1910, ko se je naraščanje števila Slovencev praktično ustavilo in se je v desetih letih povečalo le za 153 (1900: 409.531, 1910: 409.684) in zato relativno padlo v deželi za 1,81% deleža, čeprav je bilo celo absolutno število novorojencev v slovenski tretjini dežele v tem času večje kot v nemških dveh tretjinah. V mariborskem okrožju oz. v političnih glavarstvih, v katere je bilo razdeljeno po 1859, je bilo razmerje med Slovenci in Nemci že leta 1880 379.992 : 41.378, leta 1890 390.512 : 47.855, leta 1900 398.201 : 52.716 in leta 1910 400.005 : 67.825. Delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom je torej zrastle od 5% v letu 1846 mimo 9,8% leta 1880 na 14,5% leta 1910. Pri tem gre le za naraščanje prebivalstva v mestih, največ s priseljevanjem iz slovenske podeželske okolice, ki pa je zaradi različnih vzrokov hitro prešlo (samo ali njihovi delodajalci) k prijavi nemškega občevalnega jezika.¹²⁸ V Podravju je kazalo že 1910 od Podjune na vzhod do Maribora štetje postopno vse večji delež ljudi z nemškim občevalnim jezikom: v Podjuni (do današnje avstrijske državne meje) jih je bilo 15%, v Mežiški dolini 17%, v radeljskem sodnem okraju /brez Sobote! 28%, v mariborskem sodnem okraju z mestom vred 46%. Nemci so začeli šteti že celotno Dravsko dolino in zahodne Slovenske gorice do Radgone za mešano ozemlje.¹²⁹

Rezultat tega razvoja se je pokazal ob vprašanju severne slovenske meje ob razpadu Avstro-Ogrske po koncu prve svetovne vojne. Boj za narodnostno načelo je bil izjemno težak za narod, razdeljen med tri države (Avstrija, Italija in Ogrska) in med devet zgodovinskih dežel (tri vojvodine, dve grofiji, svobodno mesto Trst, del dveh komitatov in v Beneško Slovenijo v Furlaniji), v katerih je imel izrazito večino le v eni vojvodini in dvetretjinsko v eni grofiji, povsod drugod pa je bil manjšina. Ne glede na svoje spremembe severna etnična meja ni bila več meja med tako jasno kompaktnimi etničnimi bloki kot še 1846. To je bilo izhodišče avstrijskega ustavnega zakona o južni meji nove Avstrije, ki naj bi zajemala vso Koroško

¹²⁷ Podrobni statistični podatki po krajih gl. v ZČ 37, 1983, 325–36.

¹²⁸ Zbornik *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, Wien-München, 1988 (večina referatov slovenskih sodelavcev je bila objavljena tudi v *Zgodovinskem časopisu* – v to področje spada še neobjavljeni referat na simpoziju B. Grafenauer, *Strukturne podlage za državni prelom 1918. leta na Štajerskem*); B. Grafenauer, *Narodnostno stanje in slovensko-nemška etnična meja na Štajerskem kot dejavnik osvoboditve severovzhodne Slovenije 1918/1919*, ZČ 33, 1979, 386–405.

¹²⁹ B. Grafenauer, ZČ 33, 1979, str. 394–396.

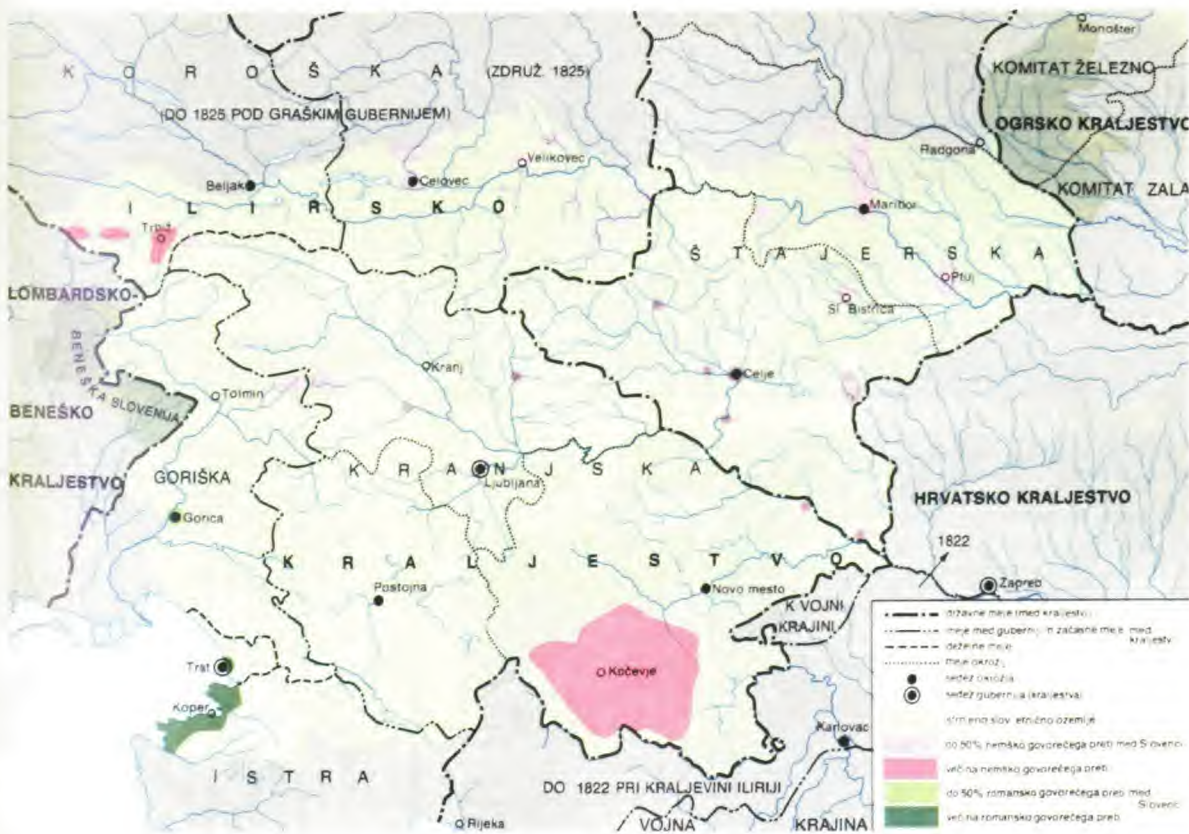
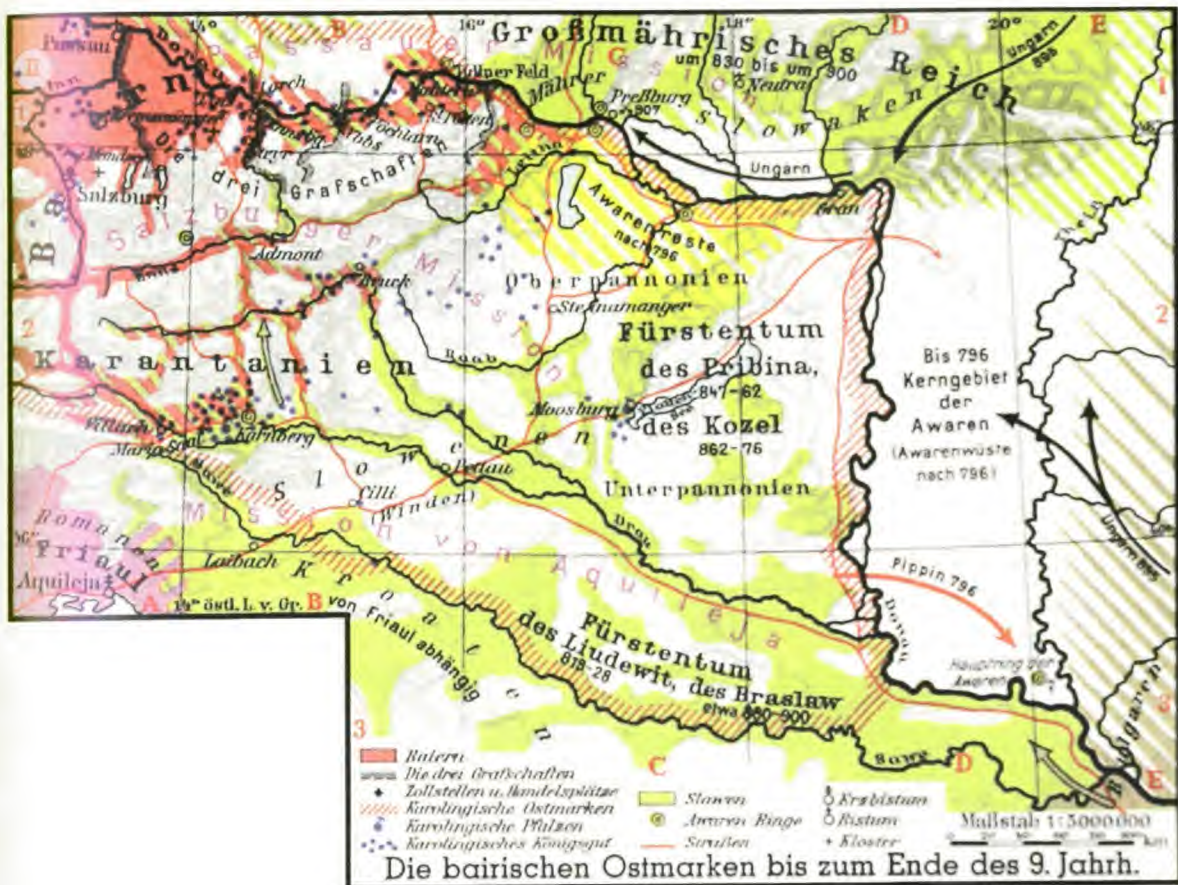
Na naslednjih štirih straneh barvne priloge ponatiskujemo tele štiri zemljevide:

Zemljevid 3: Bavarske vzhodne marke do konca 9. stoletja (po: Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. Braunschweig 1965, str. 59); zelena barva predstavlja slovansko poselitev, rdeča bavarsko in vijolična romansko

Zemljevid 8: Upravna razdelitev slovenskega ozemlja pod habsburško oblastjo 1816–1848 (po: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1979, str. 411); z avtorjevimi popravki glede nemških jezikovnih otokov

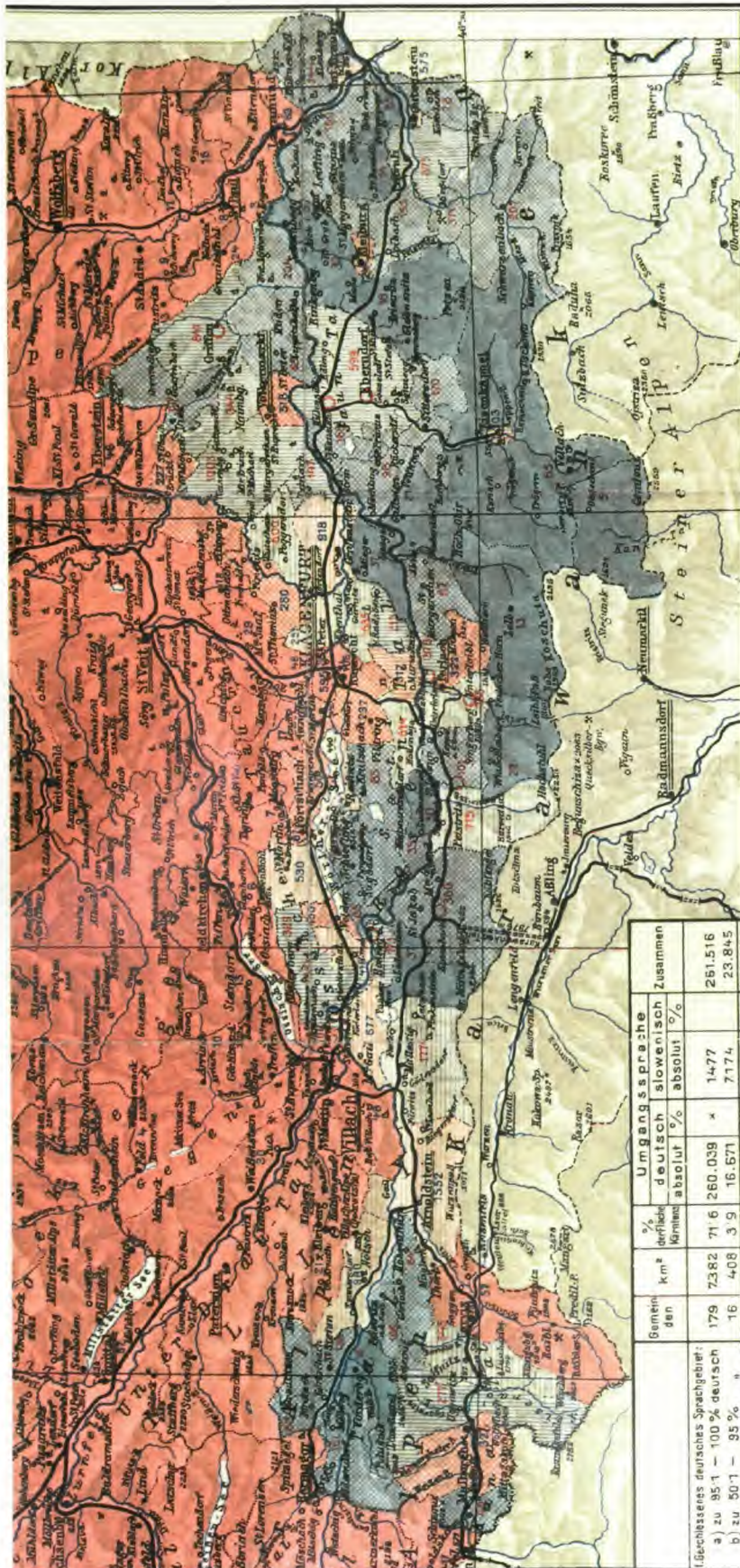
Zemljevid 7: Milko Kos, *Agrarna kolonizacija slovenske zemlje* (po prilogi h: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*. Zgodovina agrarnih panog, 1. Ljubljana 1970); z opravljenim popravkom na področju med Škofjo Loko in Kranjem

Zemljevid 9: Martin Wutte, *Razdelitev prebivalstva Koroške po občevalnem jeziku na podlagi ljudskega štetja 1910* (izsek iz priloge k: *Deutsche und Slowenen in Kärnten*. Klagenfurt 1918); modra barva označuje občine z različno močno slovensko večino, rdeča z nemško večino; rdeče številke označujejo število nemško govorečih v slovenskih občinah, rdeči krožci pa večje večinsko nemške kraje v slovenskih občinah

MILKO KOS
 AGRARNA KOLONIZACIJA
 SLOVENSKE ZEMLJE

- Ozemlje, ki je bilo po SLOVENCIH najprej naseljeno in v glavnem naseljevano do 13. stoletja
- Ozemlje, naseljeno v visokem in poznem srednjem veku
- Ozemlje, ki je bilo v glavnem naseljeno v poznem srednjem veku (13. do 15. stoletje)
- Ozemlje mlajše kolonizacije (od 16. stoletja dalje)
- Naseljitveno območje Korošcev v Poljanski dolini na Gorenjskem
- Agrarna kolonizacija NEMCEV v mejah današnjega strnjenegega slovenskega etničnega ozemlja, ne glede na čas, v katerem je do nje prišlo
- Sredi 19. stoletja strjeno nemško jezikovno ozemlje na Koroškem in Štajarskem
- ROMANI v Furlaniji; v Istri in Trstu pomešani s Slovenci. V okolici Trsta in Kanalski dolini od 12. stoletja slovensko naseljitveno območje
- Strjeno MADŽARSKO jezikovno območje v Prekmurju okrog 1900
- Nekdanja slovenska naselja v Furlaniji
- Nekateri kraji, kjer so bili od 16. stoletja dalje naseljeni USKO-KI
- Pomembnejša naselja
- Črta, ki kaže, do katere je še sredi 19. stoletja na severu segalo strjeno slovensko jezikovno ozemlje
- Skrajne meje naseljitvenega območja nemških Kočvarjev
- Današnja meja med Slovenijo, Hrvaško in Madžarsko

Die roten Ziffern neben den Gemeinamen geben die deutschen Minderheiten in slowenischen Gemeinden an.
Die blauen Ziffern neben den Gemeinamen geben die slowenischen Minderheiten in deutschen Gemeinden an.
○ Größere, in slowenischen Gemeinden liegende Ortschaften mit deutscher Mehrheit.
--- Gemeindegrenze
--- Bezirkshauptmannschaftsgrenze.

Farbenerklärung:

% deutsch	% slowenisch	% deutsch	% slowenisch
95-100	0-4.9	35-1-50	50-64.9
80-1-95	5-19.9	20-1-35	65-79.9
65-1-80	20-34.9	5-1-20	80-94.9
50-1-65	35-49.9	0-5	95-100

	Gemeinden	km ²	Umgangssprache		Zusammen
			deutsch absolut	slowenisch absolut	
1. Größeres deutsches Sprachgebiet: a) zu 95.1 - 100 % deutsch b) zu 50.1 - 85 % zusammen:	179	7382	260.039	1477	261.516
	16	408	16.571	7174	23.845
	195	7790	276.710	8651	285.361
2. Gemischtsprachige Gemeinden mit slowenischer Mehrheit: a) zu 95 - 100 % slowenisch b) zu 50 - 94.9 % zusammen:	15	837	428	18.481	16.909
	44	1555	14.339	60.036	68.036
	59	2392	14.887	69.958	823
3. Deutsche Sprachinseln: a) zu 95 - 100 % deutsch b) zu 50 - 94.9 % zusammen:	8	144	9.365	2.076	11.441
	67	2536	24.352	72.034	96.386
	282	10.325	301.062	80.685	381.747

Kärnten

razen Jezerskega (v zameno zanj si je prilastila dotlej kranjsko Belo Peč), od Štajerske pa sodne okraje Radlje, Maribor, Šentlenart in Ptuj do grebenov Pohorja, Boča in Donačke gore, ozemlje z okrog 60.000 ljudmi z nemškim (28,17%) in 153.000 (71,83%) s slovenskim občevalnim jezikom.¹³⁰ Italijani so želeli to ozemlje še razširiti za »jeseniški trikotnik«, ki ga z današnjimi pojmi razlagajo večkrat le kot severozahodni del Gorenjske z Bledom in Bohinjem, šlo pa je v Parizu 1919 za prometni trikotnik Trbiž–Beljak–Jesenice. Boj za slovensko etnično mejo na Štajerskem pod vodstvom generala Maistra¹³¹ in diplomatski boj na mirovni konferenci v Parizu 1919 sta s Saintgermainsko pogodbo določila avstrijsko-jugoslovansko državno mejo na Štajerskem in na koroškem vzhodu do Košenjaka nad Dravogradom, na zahodu pa do Maloškega Poldneva nad Dovjim. Na ozemlju med tema dvema točkama pa je bil določen prostor (brez Jezerskega in Mežiške doline), o katerem naj bi odločil njegovo državno pripadnost plebiscit. Ob plebiscitu 10. oktobra 1920 je glasovalo v celoti 59,04% udeležencev za Avstrijo (22.025) in 40,96% (15.279) za Jugoslavijo; vendar to ni bila vsa izpoved o »meji«, ker so bili južno od Drave glasovi za pripadnost Jugoslaviji v večini, čeprav ne veliki (10.205 za Jugoslavijo, 10.093 za Avstrijo).¹³² V slovenski publicistiki so večkrat k ozemlju s slovensko večino za Jugoslavijo šteli še tri občine severno od Drave v Gurah (Loga ves, Zgornja vesca in Bilčovs v tedanjem obsegu), v katerih je bila res izdatna večina za pripadnost Jugoslaviji (od 1225 oddanih glasov 814 = 66,45% za Jugoslavijo, 411 = 33,55% za Avstrijo), toda ameriški izvedenci so februarja 1919 ugotavljali, da pride v poštev kot utemeljena zemljepisna meja poleg Karavank na Koroškem le še Drava, ki je tudi sicer imela v letih 1918 do 1919 v razmejevanju nekaj vloge.¹³³ To stališče velja toliko bolj, ker tudi južno od Drave niso vse občine večinsko glasovale za pripadnost Jugoslaviji (v distriktu Rožek tri od petih občin, v distriktu Borovlje štiri od osmih z globalno večino za Avstrijo, v distriktu Pliberk sedem od štirinajstih, vendar z globalno večino za Jugoslavijo) in po tem kriteriju ne bi bilo mogoče določati meje, tudi če bi se odločili za kompromis proti črki pogodb. Po pogodbi je veljalo glasovanje za pripadnost vse cone A in tako je vsa ostala pri Avstriji. Južna meja plebiscitnega ozemlja je s tem postala državna meja med Slovenijo in Avstrijo, ki je obveljala tudi po drugi svetovni vojni, brez dvoma v veliki meri prav zaradi rezultata plebiscita 1920.¹³⁴

S tem je bilo vprašanje severne meje v resnici postavljeno nanovo: v Avstriji se je namreč začela razločno kazati težnja, izenačiti etnično mejo z državno. Na Koroškem jo je že dober mesec po plebiscitu javno in uradno napovedal deželni glavar Arthur Lemisch, češ da imajo koroški Nemci za njeno uresničenje časa le eno človeško generacijo,¹³⁵ na Štajerskem pa se ni kazala le z učinkovito germanizacijsko prakso severno od meje, marveč tudi z različnimi variantami zahtev po ozemlju, ki je prišlo v Jugoslavijo (variate: poleg Mežiške še Dravsko dolino, ali prostor do Konjiške gore, Vitanskega hrbta, Boča in Donačke gore ali vse ozemlje do stare južne meje Štajerske, tudi z opiranjem na poseben narod Windišarjev v severnem območju slovenskega dela Štajerske ali s teorijo o »nemškem kulturnem prostoru«) na skoraj vsem slovenskem etničnem ozemlju.¹³⁶

Moč te politike potrjuje dejstvo, da Avstrija ves čas svojega obstoja do marca 1938 nikdar ni uveljavila varstvenih določb za jezikovne manjšine v saintgermainski mirovni (oz. po

¹³⁰ B. Grafenauer, n.n.m., str. 397, in v zborniku Koroški plebiscit SM, Ljubljana 1970, str. 301 in 316 ter zemljevid 1 v pril; tudi W. Krallert, Atlas (op. 109), str. 21.

¹³¹ Danes najpopolnejše Boj za Maribor 1918–1919, Spominski zbornik ob sedemdesetletnici (ur. J. Švajncer z odborom), Maribor 1988 (z bibliografijo dotedanje literature str. 465–518), in J. Švajncer, Slovenska vojska 1918–1919, Ljubljana 1990.

¹³² Zborniki: Koroški plebiscit, SM, Ljubljana 1970 (ur. J. Pleterski in dr.; razprava J. Pleterskega o tem prevedena tudi v nemščino, Elemente und Charakter der plebisitären Entscheidung 1920 in Kärnten, Klagenfurt/Celovec 1980); Kärntens Volksabstimmung 1920 (Ur. H. Rumpler), Klagenfurt 1981; Kärntens Volksabstimmung 1920 (skupina slovenskih in avstrijskih avtorjev), Wien, 1981; Der 10. Oktober 1920, Kärntens Tag der Selbstbestimmung (ur. A. Ogris), Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt 1990.

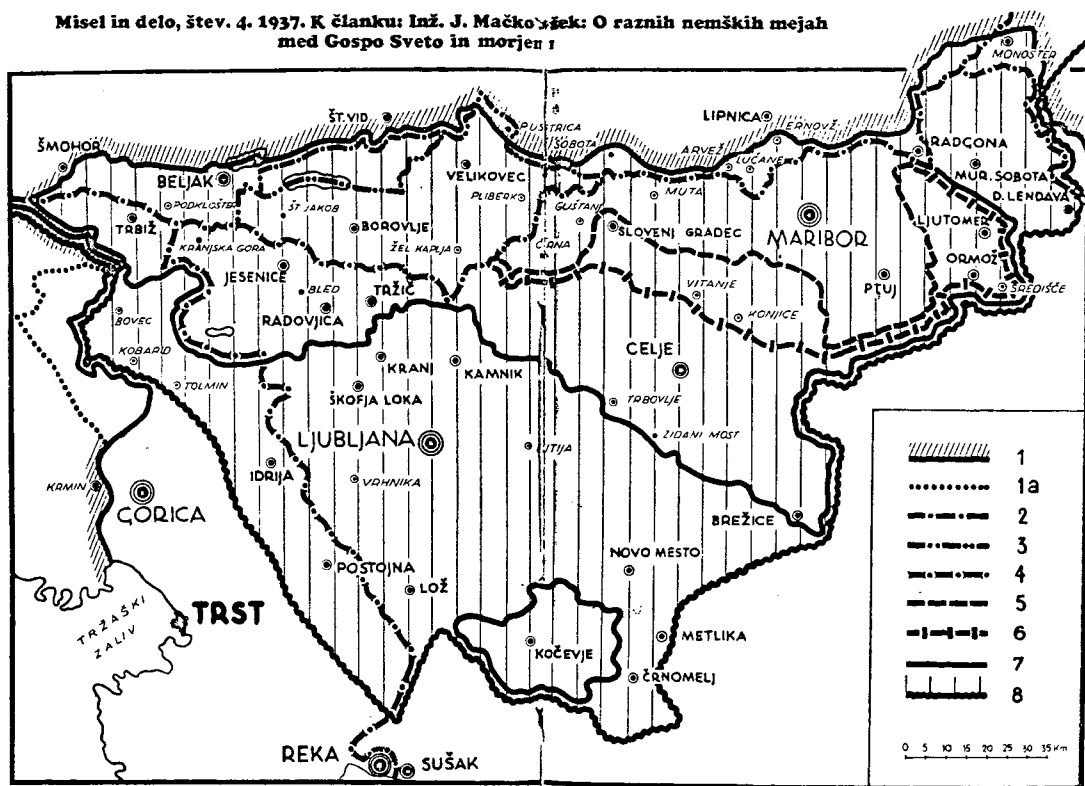
¹³³ Zemljevid W. Wadl, v zborniku iz leta 1990, str. 183 (tabela str. 178–179), za interpretacijo prim. še zemljevide na str. 182, 184, 188 in 194 z nekaj novostmi v razlagi.

¹³⁴ To kaže vsa znana dokumentacija zahodnih velesil o tem vprašanju; v dokumentaciji britanskega zunanjega ministrstva (ki še ni v celoti dostopna za znanstveno delo) pa se je pokazalo celo, da je bila v diskusiji tudi sprememba meje na škodo Slovenije (južno od Mure, morda še kje: gl. poročilo (in nekaj referatov) o okroglih mizah jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev Zgodovinski časopis 33, 1979, 103–186).

¹³⁵ Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes, Ljubljana-Celovec 1984, (v Kronološki pregled zgodovine . . . od 1848–1983 pod »25. nov. 1920«).

¹³⁶ Zemljevidi: J. Mačkovšek, O raznih nemških mejah med Gospo Sveto in morjem, Misel in delo 3, 1937, št.

Misel in delo, štev. 4. 1937. K članku: Inž. J. Mačkošek: O raznih nemških mejah med Gospo Sveto in morjem 1

1. Na mirovni konferenci v Parizu 1. 1919 od jugoslovanske delegacije zahtevana državna meja.

1a. Etnografska meja benoških Slovencev.

2. Severna meja severne plebiscitne cone na Koroškem.

3. Severna meja južne plebiscitne cone na Koroškem.

4. Sedanje državne meje.

5. Z nemško-avstrijskim državnim zakonom z dne 22. nov. 1918 reklamirana državna meja na bivšem Spodnjem Štajerskem.

6. »Vitanjska črta« (Sieger in drugi).

7. »Pravična meja Nemčije« (Adriaticus).

8. »Nemško kulturno ozemlje in nemška kulturna granica« (Boelitz, Trampler in drugi).

avstrijski terminologiji »državni«) pogodbi (jezikovne pravice v javnem življenju, pred sodiščem in zlasti v ljudski šoli »s poukom v svojem lastnem jeziku«, kjer je »sorazmerno pomembno število drugače kot nemško govorečih avstrijskih državljanov«).¹³⁷ »Sorazmerno pomembno število« je pomenilo v tem času okrog 20% prebivalstva (Th. Veiter).¹³⁸ Ob tem merilu so bile določbe obvezne na skoraj vsem slovenskem ozemlju v Avstriji.

Niti tega dejstva niti učinka germanizacije ne moremo ponazoriti za osamljene slovenske okoliše severno od državne meje na Štajerskem. Statistično gradivo je za to področje po letu 1920 preprosto poniknilo. Tudi odlični poznavalec razmer Franjo Baš, ki je po lastnem pričevanju v letih pred »anšlusom« obšel vse avstrijsko ozemlje ob meji od Radgone do Sobote, je v svojih elaboratih o teh vprašanjih (1946) nehal s statističnimi podatki o slovenskem deležu posameznih okolišev z letom 1910¹³⁹ (tudi številka 10.000 Slovencev v tem področju v Memorandumu vlade FNRJ 1947 je le politično določena, podobno kot število 120.000 za Slovence na Koroškem v tem času).

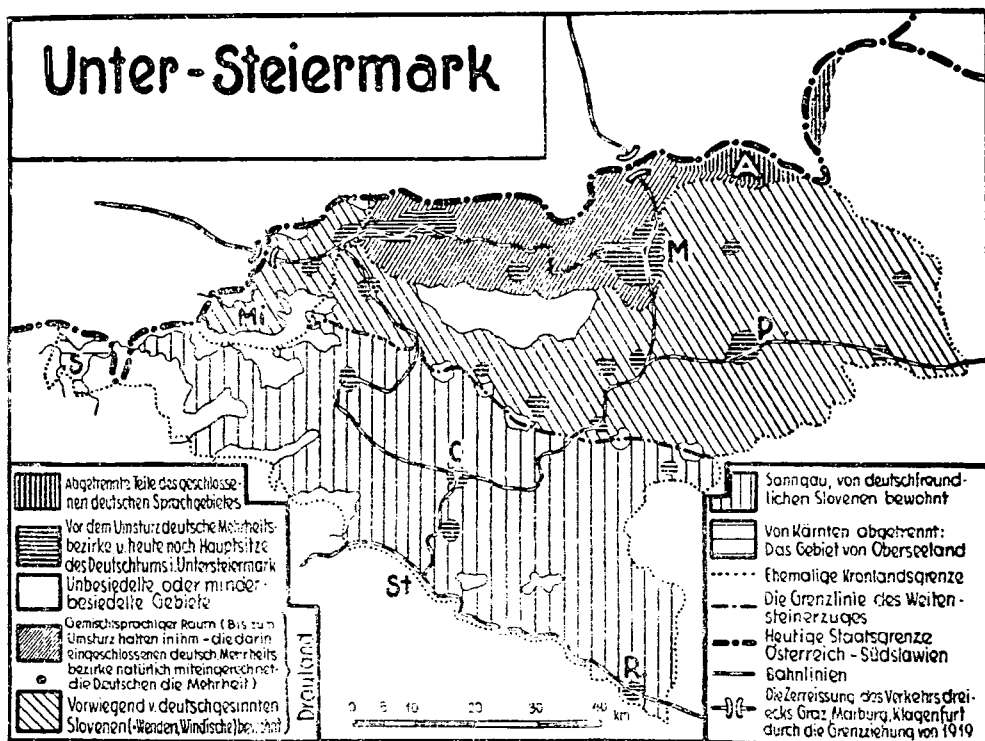
Na Koroškem je dokazljiva statistična manipulacija: med 1910 in 1923 naj bi se – brez bistvenih migracij – znižalo število slovensko govorečih (za več kot 60%) v tretjini občin (v

4. v pril.; isti, Tuje aspiracije in imperializmi, v Naši obmejni problemi, Ljubljana 1936, str. 56; Putzgers Historischer Weltatlas, 50-Jubiläums Aufl., Bielefeld-Leipzig, 1931, str. 134 (Das Deutschtum – gre za problem »srednje Evrope« po prvi svetovni vojni); W. Hilgemann, Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968, München 1984, str. 189 (kopija objave Der Deutsche Raum pred »anšlusom«); T. Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945, Maribor 1980, 135 do 169 (načrti o germaniz. Spod. Štajerske 30. 5. 1941).

¹³⁷ Čl. 66–68 pogodbe: v Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur Lage der Slowenen in Kärnten, Klagenfurt 1984, str. 380 sl.

¹³⁸ Th. Veiter, Volksgruppenrecht 1918–1938, Ethnos 21, Wien 1980, str. 40, sicer o koroških Slovencih 30–100.

¹³⁹ F. Baš, rokopisni elaborati iz okt.-dec. 1946 ob pripravljanju tekstov prilog k Memorandumu Vlade FNRJ o Slovenski Koroški itd.

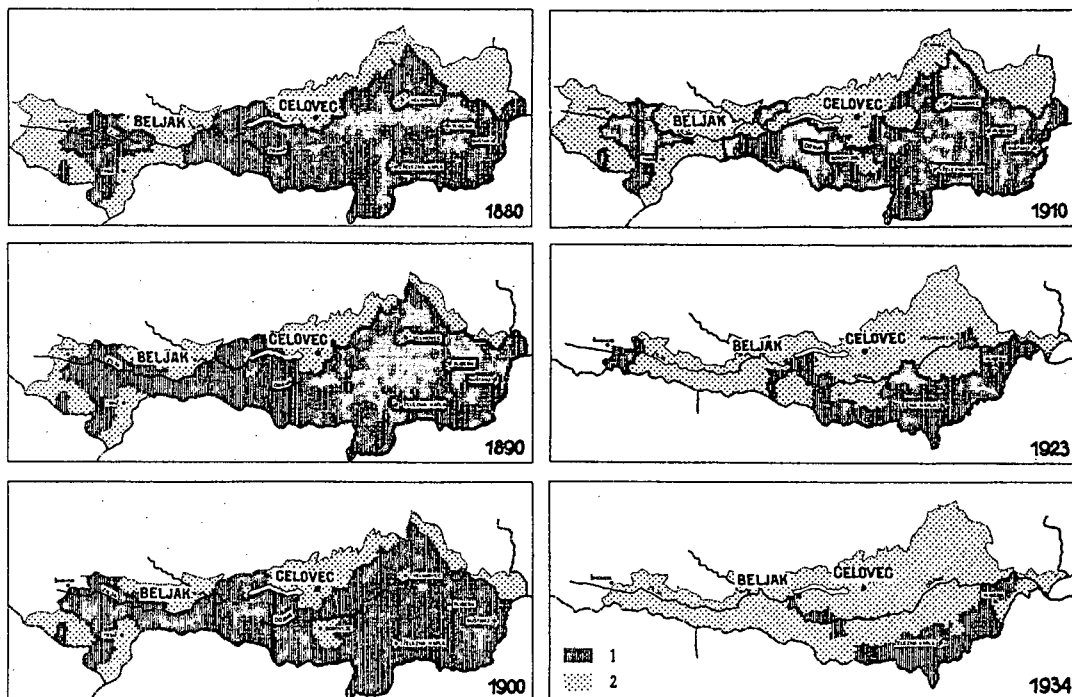
M = Marburg, P = Pettau, C = Cilli, Mi = Miesitz, R = Renn, St = Steinbrunn

Zemljevid 11: Spodnja Štajerska v mesečniku Deutscher Schulverein Südmark »Grenzland« leta 1933 (po: Naši obmejni problemi. Ljubljana 1936, str. 56). Legenda k zemljevidu poleg povsem nemških ali večinsko nemških področij navaja še področja s pretežno »nemško usmerjenimi Slovenci – Wendi, Windišarji« ali »Nemcem prijaznimi Slovenci«

19 od 60), med 1923 in 1934 pa vnovič v 18 občinah. Na ozemlju utrakvističnih šol po uredbi iz leta 1945 se je od 1910 do 1923 znižal slovenski delež od 67,7% (od 94.562 prebivalcev) na 38,4% (od 91.778 prebivalcev) in do 1934 na 25,8% (od 98.091 prebivalcev). Kljub padanju je bil na tem ozemlju slovenski delež tudi uradno ves čas nad 20%, kar je bil pogoj za veljavnost določb saint-germainске pogodbe. Od 56 občin, v katerih je bila po 1945 nova utrakvistična šola v resnici organizirana, je imelo nad 20% Slovencev leta 1910 54 občin in 1923 49. O avstrijskem neupoštevanju načela pravne države »pacta sunt servanda« za ta čas ni nobenega dvoma. Resnično število Slovencev je bilo seveda bistveno višje od tistega, ki ga je izkazovalo uradno štetje. Po uradnih podatkih o deležu slovenskih šolarjev pri učenju verouka in po cerkvenih podatkih o jezikovnem značaju župnij sem lahko izračunal, da je bilo okrog 1934 na Koroškem na ozemlju z okrog 100.000 prebivalci okrog 80.000 običajno slovensko govorečih (na drugih podlagah je Th. Veiter 1935 ocenil število Slovencev na okrog 55.000 in Fran Zwitter 1937 na okrog 70.000). Razliko med objektivnim jezikovnim stanjem in subjektivno (tudi pri uradnih štetjih in volitvah izraženo) narodno zavestjo je ocenil Fran Zwitter 1937 kot izrazito nevarnost: slovensko govorečih ljudi, ki so »v taboru strank, ki vodijo izrazito nemško politiko, ... ne moremo šteti za Nemce, ne moremo jih pa prištevati med zavedne člane slovenske narodnostne skupnosti v Renanovem smislu besede. Nahajajo se v vmesnem stanju, ki se more končati – o tem so si v srcu edini slovenski in nemški raziskovalci – samo na dvojen način: ali postanejo Slovenci tudi po zavesti ali pa izgube tudi objektivne znake slovenstva in se ponemčijo tudi po jeziku«. ¹⁴⁰ Dejstvo nerešenega vprašanja se je

¹⁴⁰ Zemljevid pregleda štetij 1880–1934 najprej v Koroškem zborniku, 1946 (zemljevid XVIII v pril.), pozneje večkrat ponatisnjen, tu po franc. propagandni izd. malega atlasa La Carinthie Slovene et les Croates du Burgenland. Beograd 1947; citat F. Zwitter, Koroško vprašanje, Ljubljana 1937, 13.

Tableau synoptique des résultats des recensements officiels autrichiens de 1880 à 1934

Zemljevid 12: področje s Slovenci večino na Koroškem – po avstrijskih uradnih štetjih 1880–1934; področja z nad 50 odstotki Slovencev so črtkana temneje (po: La Carinthie Slovene et les Croates du Burgenland. Beograd 1947)

kazalo tudi v slovenski publicistiki v zvezi s koroškimi Slovenci in z vprašanji slovenskih etničnih in gospodarskih meja kot podlage bodoče politične ureditve tega prostora,¹⁴¹ zlasti od očitnega pripravljanja nacistične Nemčije za osvojitve Avstrije (uresničene z »anšlusom« 1938),¹⁴² kar je spremenilo pravno podlago severne slovenske državne meje.¹⁴³

Vprašanja severne slovenske etnične meje in ozemlja severno od državne meje so se kmalu pokazala ob novih dejstvih zgodovinske resničnosti. Nemško štetje 1939 je z uporabo kriterija »materinskega« jezika in z možnostjo prijave »slovenskega« ali »vindišarskega« jezika (nemški organizator je obe števili res **seštel** v imenovalce »slovenski« jezik) na Koroškem ugotovilo 44.708 slovensko govorečih, na območju utrakvistčnih šol (iz leta 1945) 42% od 93.675 prebivalcev z domovinsko pravico (nad 20% v 49 občinah).¹⁴⁴ Strnjeni obseg tega slovenskega ali mešanega ozemlja potrjuje še skladnost obsega štirih zgodovinskih pojavov tega časa na Koroškem: območja izselitve preko 1000 Slovencev z njihovih domov 14. aprila 1942, opisa »jezikovno mešanega ozemlja v rajhsgauu« Koroški kot »naseljevalnem področju« za Nemce od drugod po Himmlerjevi odredbi, opredelitve »prostora boja zoper partizane«

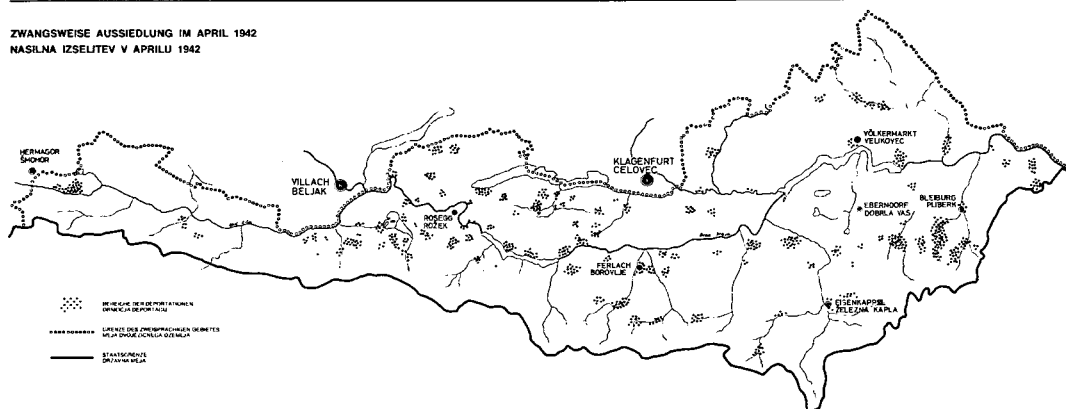
¹⁴¹ V slovenski publicistiki že od 1935 (J. Mačkovšek, F. Zwitter, B. Grafenauer; tudi A. Melik, *Slovenija I/2*. SM, Ljubljana 1936 in S. Ilešič).

¹⁴² Iz literature ob 50-letnici: zborniki W. Wadl – A. Ogris, *Das Jahr 1938 und seine Vorgeschichte*, Klagenfurt 1988; März 1938 in Kärnten, izd. H. Rumpler, Klagenfurt 1989; *Der »Anschluss« und die Minderheiten in Oesterreich/»Anschluss« in manjšine v Avstriji*, izd. A. Malle in V. Sima, Celovec 1989; sicer le še N. Schausberger, *Der Griff nach Oesterreich*, Wien 1988 (3. izd.).

¹⁴³ Po mnenju strokovnjaka za mednarodno pravo Th. Weiterja na okrogli mizi ob celovškem zborniku o koroškem plebiscitu (op. 132) v Ljubljani 1982 je rezultat plebiscita za ugotovitev meje s propacom Avstrije 1938 izgubil svojo veljavo, ki se je v pravnem smislu obnovila šele 1955 z obnovitvijo Avstrije; le v pragmatičnem političnem pogledu pa se je obnovil pomen plebiscita že 1945 z realno ločitvijo Avstrije od Nemčije.

¹⁴⁴ Seštevek potrjuje Maier-Kaibitsch v predavanju 10. 7. 1942 v Celovcu, gl. zdaj T. Ferenc, *Die Quellen...*, str. 453; številke po občinah je odkril Th. Weiter in po njegovi objavi sta štetja objavila pri nas J. Pleterski in T. Zorn.

ZWANGSWEISE AUSSIEDLUNG IM APRIL 1942
NASILNA IZSELITEV V APRILU 1942

Zemljevid 13: nasilna izselitev koroških Slovencev v aprilu 1942; območja deportacij so označena pikčasto (po prilogi št. 7 v: Die Slovenen in Kärnten = Slovenci na Koroškem. Celovec–Ljubljana 1974)

(Bandenkampfgebiet) v Himmlerjevi odredbi poleti 1944 in prostora resnične velike pomnožitve nemških vojaških oporišč za boj proti partizanom od leta 1943 naprej.¹⁴⁵ Poleg rezultatov štetja iz leta 1910 so bili gotovo prav ti pojavi – ozko zvezani s slovenskim gibanjem odpora zoper nemško nacistično oblast na Koroškem – podlaga za opredelitev območja utrakvističnih šol z obveznim učenjem obeh jezikov za vse šolarje konec leta 1945, kar je gotovo pomenilo priznanje narodnostno mešanega značaja tega ozemlja (res ne več povsod s slovensko večino!).¹⁴⁶ Severna meja tega prostora je bila v nekem smislu s tem priznana kot severna slovenska narodnostna meja, ki teče severneje od državne meje. Na Štajerskem kakšnega podobnega priznanja ni bilo, marveč so se uradno vedno ponavljala stališča, da v tej deželi ni strnjene slovenskega področja.¹⁴⁷

Žal je po drugi svetovni vojni in zlasti po obnovitvi samostojnosti Avstrije z Avstrijsko državno pogodbo 1955, ki je na Koroškem hitro sprožila delo protislovenskih organizacij,¹⁴⁸ znanstveno proučevanje vprašanja severne slovenske narodnostne meje tudi na Koroškem vnovič zastalo. Čeprav vemo, da je statistika podvržena izrednim manipulacijam in potrebna prav tako zgodovinske kritike kot vsak drug zgodovinski vir, vendar pomeni najpomembnejšo podlago za tako bistveno vprašanje narodnostne meje kot **kvantifikacija** etničnih struktur narodnostnega ozemlja v njenem bližnjem območju. Prvo štetje po 1945, organizirano leta 1951 še pod oblastjo zavezniških zasedbenih sil (na Koroškem angleških), je ob izvedbi zelo nenatančnih skupin občevalnih jezikov in ob neznanstveni delitvi enega slovenskega jezika v dve različni obliki prijave (knjižnega »slovenskega« in dialekta »vindišarskega« oz. »slovenjega«) ugotovilo po Klemenčičevi analizi¹⁴⁹ 42.095 prebivalcev z uporabo slovenskega jezika (kot enega izmed dveh) na Koroškem, na ozemlju utrakvističnih šol pa 36,4% (39.242) od 107.951, torej skoraj enako kot 1939 in bistveno več kot 1934. Po 1955 pa se je začel vnovič statistični »pomor«, še hujši kot v primerjavi z letom 1910 po plebiscitu 1920 do 1934. Pri štetjih 1951 in 1961 so bile prijave slovenskega oz. vindišarskega jezika še skoraj enake ali vsaj zelo blizu, tako da je upravičena sodba, da razlikovanje med kategorijama še ni bilo za popisane relevantno kot narodnostna opredelitev.¹⁵⁰ Bistveno zmanjšanje prijav občevalnega »vin-

¹⁴⁵ Zemljevid o izseljevanju 1942: Die Slovenen in Kärnten/Slovenen na Koroškem, 1974, zemlj. 7; Pregnantstvo in upor 1942–1982, Celovec 1982; T. Ferenc, Die Quellen . . . , str. 572–574; J. Rausch, Der Partisanenkampf in Kärnten, Wien 1979, str. 53; zemljevid o postojankah prav tam, str. 54–55; Spurensuche, Erzählte Geschichte 4, Die Kärntner Slowenen, Wien 1990 = Po sledovih, Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945, Celovec 1991.

¹⁴⁶ B. Grafenauer, Položaj koroških Slovencev, ZČ 37, 1983, 319–25.

¹⁴⁷ Tudi jugosl. Memorandum je zahteval le 3 ločene dele (Sobota, Lučane, Radgonski kot).

¹⁴⁸ Rechtsextremismus in Oesterreich nach 1945, 4. izd., Wien 1980, 145–147, 354–363; F. Menz – J. Lalousschek – W. Dressler, Der Kampf geht weiter, Klagenfurt/Celovec 1989; M. Fritzl, Der Kärntner Heimatdienst, Celovec/Klagenfurt 1990.

¹⁴⁹ V. Klemenčič, gl. op. 81; o »vindišarski teoriji« zadnji pregled z lit. B. Grafenauer v Encikl. Slovenije 5, 1991, pod geslom Koroški Slovenci, 290 do 291 in 303–304.

¹⁵⁰ Dotlej še vedno velja Prunčeva teorija o prijavi »vindišarskega« jezika kot »negativni slovenski zavesti« (zavest o dveh skupinah, h katerima se kdo ne želi prištevati, ker je »nekaj drugega«, in ne prava zavest o jezikovni pripadnosti), ki jo je Prunč do 1971 večkrat izrazil.

dišarskega« jezika od 1971 naprej in v primerjavi s tem povečanje prijav »slovenskega« (1971 celo v absolutni številki) pa kažeta, da je razlika med tema prijavama pridobila na pomenu – gotovo izraža sedaj kvalitetno razliko v zavesti – in da je odtlej treba obe prijavi razlikovati. Omejili se bomo le na ozemlje dvojezičnih šol, saj za vprašanje narodnostne meje prihaja v poštev le to.

Absolutno statistično znižanje števila Slovencev je bilo v štiriindvajsetih letih med 1910 in 1934 (večina učinka spada seveda v čas po plebiscitu 1920!) večje kot v tridesetih letih med štetji 1951 in 1981 (pri prvem obdobju se je delež Slovencev v prebivalstvu znižal od 67,7% na 25,8% t.j. za 41,9%, pri drugem pa od 36,4% na 11%, torej za 25,4%). Relativno pa je drugo znižanje znatno višje: leta 1910 je bilo 2,6 krat tolikšen delež Slovencev kot 1934, leta 1951 pa 3,3 krat tolikšen kot 1981. V šestdesetih letih po plebiscitu je bila to že druga ponovitev tolikšnega znižanja števila in deleža Slovencev v statistiki, da to gotovo priča o drugačnih, ne o jezikovnih spremembah. Leta 1961 je bilo na upoštevanem ozemlju od 112.534 prebivalcev 25.672 takšnih, ki so prijavili slovenski ali vindišarski občevalni jezik (razmerje obeh v vsoti je 54,3 oz. 45,6%). Leta 1971 je od okrog 120.000 prebivalcev prijavilo slovenski jezik 16.000 (22,6%) in vindišarskega 3.500 (2,9%), leta 1981 pa od 117.126 prebivalcev slovenskega 12.938 (11%, drugod na Koroškem je bilo še 1140 prijav) in vindišarskega 2296 (1,96%, drugod v deželi še 47).¹⁵¹ Rezultat živo ponazarja kartografska podoba štetja 1971: le v dveh občinah (Sele in Globasnica) je bilo Slovencev nad 50%, v štirih (Bilčovs, Železna Kapla/Bela, Žitara vas in Pliberk) 30–50%, v 13 občinah še med 10 in 30%.¹⁵² Meja ozemlja utrakvističnih šol je s temi podatki močno relativizirana. Gotovo je poleg tega trdega jedra Slovencev, ki se kaže ob štetjih (tudi pri štetju 1991 je bilo število slovensko govorečih približno enako kot pred desetimi leti), še skupina tistih, ki doma uporabljajo svoj jezik, pa ga pri štetjih ne prijavljajo. O njihovem številu obstoje le različne cenitve, med katerimi nobena ni podprta na podoben način kot moj izračun za čas okrog 1934. Seveda mednje ne moremo šteti števila 120.000 Slovencev na Koroškem, ki so ga sicer po 1945 pogosto navajali, pa je bil le odmev Beblerjeve diplomatske trditve ob boju za Koroško 1945. Theodor Veiter je računal leta 1965 na okrog 50.000 slovensko govorečih Korošcev, Janko Pleterski 1966 na 50–54.000, mednarodna komisija, v kateri je 1979 sodeloval Franci Zwitter, na 35–43.000, Vladimir Klemenčič pa je brez kakšnega dokazovanja 1990 ocenil to število na 60.000 (morda res skupaj s Štajersko, a za Koroško bi pomenilo to še vedno vsaj 55.000).¹⁵³

Problematico tega položaja in hkrati oblike struktur germanizacijskega pritiska bom ponazoril le z dvema primerjavama. Po uradnih podatkih o deležu slovenskih otrok po slovenskem učnem jeziku verouka jih je bilo okrog 1930 (po današnjih občinah na ozemlju dvojezičnih šol iz leta 1945) v 12 občinah nad 90% v 14 nad 80, v 4 nad 50, v dveh nad 20 in v nobeni manj; po uradni prijavi za dvojezični pouk pa jih je bilo 1982/83 v eni občini nad 90%, v nobeni nad 80%, v dveh nad 50, v 7 nad 20%, v 12 nad 10, v 6 pod 10 in v štirih brez prijav.¹⁵⁴

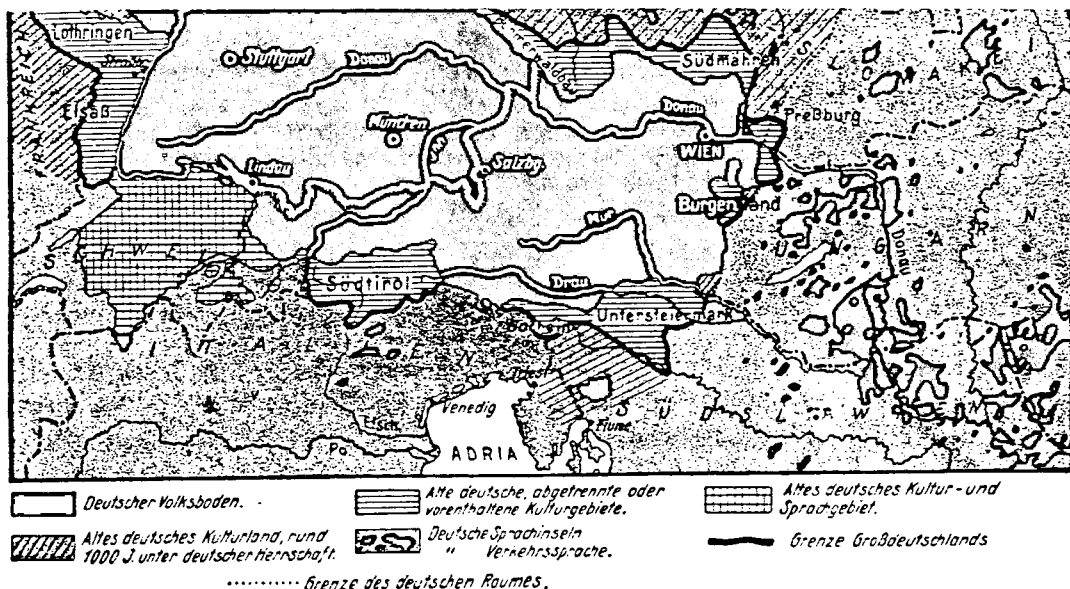
Na istem ozemlju je bilo leta 1910 89 slovenskojezičnih župnij, 2 slovensko-nemški, 1 nemško-slovenska in 1 nemška (za 1935 lahko dodamo podatek, da jih je bilo 73 slovenskojezičnih, 18 slovensko-nemških in 1 nemška); 1983 jih je bilo 11 slovenskojezičnih, 58 mešanih

¹⁵¹ Po globalnih rezultatih štetja 1991 je sicer od zadnjega štetja 1981 padlo število Slovencev v celotni deželi le za 104 (zdaj jih je 14.100, število »vindišarskih« prijav pa se je znižalo na 900 = dve petini števila iz 1981). Vendar je na ozemlju dvojezičnih šol (iz 1945) število Slovencev manjše za 4,4% = 570, medtem ko se je zunaj tega ozemlja po statističnih rezultatih povečalo skoraj za 37% = 466. Teritorialni položaj se je poslabšal (1 občina nad 90%, 1 nad 50, 2 nad 40, 1 nad 30% in 1 nad 20% in še 9 nad 10%, 26 pa pod 10%): od 15 občin z nad 10% slovensko govorečih se je po statistiki zmanjšalo število v desetih, povečalo v štirih, ena pa je nova in ne vemo prejšnjega deleža; gl. Naš tednik 11. in 25. 9. 1992, in Slovenski vestnik 16. 9. 1992.

¹⁵² Zemljevid: Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur Lage . . . , 1984, str. 299; gl. tudi F. Merkač, Slovenščina kot uradni jezik, Klagenfurt/Celovec 1989.

¹⁵³ Th. Veiter, Europa ethnica 1965 (vendar 1980, Volksgruppenrecht, govori o tem kot o preteklosti do 1938); J. Pleterski, Razprave in gradivo 4–5, Ljubljana 1966, 82–83 (to je bil pri nas edini poskus globalne ocene po 1951); Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur Lage . . . , 150–151; V. Klemenčič (brez argumentacije), Slovenski koledar 1991, str. 86; M. Sturm, Slovenski vestnik 16. 9. 1992.

¹⁵⁴ Za 1930 podatki in zemljevid B. Grafenauer v Koroškem zborniku 1946, za 1982/1983 podatki pri Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur Lage . . . ; zemljevid o organizaciji T. Domej, Das Jahr danach, Klagenfurt/Celovec, 1989, str. 54.

Zemljevid 14: južni del zemljevida »Nemški prostor« iz srede tridesetih let; po legendi sodi skoraj vsa Slovenija v »stari nemški kulturni prostor (po faksimilu v: W. Hilgemann, Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. München–Zürich 1984, str. 189)

(brez notranjega razlikovanja), 23 nemškojezičnih.¹⁵⁵ Na svoj način kaže problematiko narodnostne meje v našem času tudi zemljevid **različnih** pravic koroških Slovencev po sedmojuljski zakonodaji iz leta 1976, ki je omejila obveznosti iz 7. člena Avstrijske državne pogodbe do Slovencev na Koroškem (zemljevid je sestavljen po podatkih Ralfa Unkarta in Gerolda Glantschniga za leto 1983).¹⁵⁶ (Iz finančnih in tehničnih razlogov v Zgodovinskem časopisu seveda ni mogoče natisniti večine v referatu obravnavanih zemljevidov. Za sedanje stanje na Koroškem si bralci kartografsko ilustracijo lahko poiščejo tudi pri geslu »Koroški Slovenci« v 5. zvezku Enciklopedije Slovenije.)

To objektivistično podobo moremo skleniti z ugotovitvijo, da je ozemlje utrakističnih šol na Koroškem v Evropi **edino ozemlje**, na katerem je prišlo v dvajsetem stoletju brez prostovoljne ali prisilne emigracije velikega obsega do tega, da se je avtohtono domače slovensko prebivalstvo (po jezikoslovcu E. Kranzmayerju »časovno gledano prva narodnost, katere jezik je ostal do danes živ na Koroškem«¹⁵⁷) spremenilo na tako rekoč povsem svojih tleh (1846 so pomenili 97,5% prebivalstva, 1890 85,4%) v manjšino, ki pomeni le še 11% prebivalstva. To je le posledica vrste pojavov, ki se kažejo tudi v sociolingvističnih analizah na Koroškem in na Štajerskem,¹⁵⁸ pa tudi v nekaterih socioloških krajevnih mikroanalizah¹⁵⁹ in globalnih politološko-socioloških makroanalizah¹⁶⁰ našega časa: ti pojavi enako ponazarjajo problematiko današnjih dni kot že nekaj let naraščajoči spori med obema krilom koroških Slovencev, ki ob

¹⁵⁵ Za 1910 opis in zemljevid B. Grafenauer, Koroški zbornik (po škofjskem šematizmu), za 1983 opis in zemljevid A. Ogrisa v Unkart-Glantschnig-Ogris, Lur Lage . . . , str. 126–131.

¹⁵⁷ Unkart-Glantschnig-Ogris, Zur Lage . . . , zemljevid str. 300.

¹⁵⁸ E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten I, 1956, str. 66.

¹⁵⁹ Za Koroško je ta vprašanja začel preučevati E. Prunč z ekipo sodelavcev za Koroške kulturne dneve 1973, vendar je bilo gradivo razmnoženo v glavnem v obliki ciklostila; slovar besedišča koroških Slovencev (S. Hafner – E. Prunč) je v poskusnem zvezku napovedal nekaj vprašanj (Lexikalische Inventarisierung itd., Graz 1980), ki pa jih dosedanjji zvezki (Thesaurus der slowen. Volkssprache in Kärnten, Schlüssel in 1–2, Wien 1982–1987, še niso zajeli (morda tudi zaradi štedljivosti pri zemljevidih); za Štajersko prim. M. Križman, Jezik kot socialni in nacionalni pojav, Maribor 1989.

¹⁶⁰ Drastičen primer takšne krajevne mikroanalize je knjiga F. Merkač – M. Jurič, O vaškem vsakdanu (analiza položaja v kraju Dob, severno od Pliberka), Klagenfurt/Celovec 1984.

¹⁶¹ Vertretung der slowenischen Volksgruppe in Kärnten (Institut für empirische Sozialforschung), Wien 1990.

vnanjem težkem položaju morejo pomeniti le še oteževanje boja za obstanek.¹⁶¹ Problem narodnostne meje na severu se je s tem vrnil v stanje, ki ga je označil Fran Zwitter pred 65 leti, le da glede žive etnične substance Slovencev na Koroškem kvečjemu še ob tretjinski realni moči tedanjega časa.

Bojim se, da ni samo naključje, da se kažejo v našem času tudi na štajerskem sektorju med Dravogradom in Radgono težnje po **obnovitvi** (s **sklicevanjem** na **umetni** obseg nemške manjšine pred 1914/18) premikanja vprašanja slovenske narodne meje na jug od državne meje na ozemlje Slovenije. To se kaže tako ob osupljivem zgodovinskem neznanju (ali z zavestnim manipuliranjem neresničnih dejstev zgodovine!) pri mariborskem odvetniku Dušanu Kolniku in njegovi organizaciji *Freiheitsbrücke*,¹⁶² kot še bolj v dejstvu, da organizacija *Kärntner Heimatdienst*, ki je po 1920 storila vse, kar je zmogla, za etnocid nad koroškimi Slovenci, zahteva danes izenačevanje in politično povezovanje dveh tako različnih etničnih skupin, kot so stari in avtohtoni koroški Slovenci in z druge strani številčno ozke avtentične skupine urbanih doseljencev, katerih število se je povečalo le z germanizacijo slovenskih priseljencev v mesta, predvsem po 1830. Še težje je, da je ta stališča koroškega *Heimatdienst*a začela izražati tudi politika nekaterih dunajskih oblasti. O vsem tem je govoril v Mariboru in pisal mag. Marjan Žnidarič. S tem opozorilom pa je prišlo moje zgodovinarsko izvajanje že povsem na rob svojih možnosti.

¹⁶¹ B. Grafenauer, Predsedniško poročilo . . . (Kluba koroških Slovencev v Ljubljani 16. 11. 1990), Vestnik koroških partizanov 24, 1990, 3–4, 126–133; razprava z okrogle mize na Koroških kulturnih dneih 1990 (z nekaj referati in diskusijo o istih vprašanjih), Kongres Volksgruppen in Europa/Narodne skupnosti v Evropi, 23. in 24. 10. 1991 v Železni Kapli, zapra okrogla miza v organizaciji Kluba koroških Slovencev v Ljubljani 22. 11. 1991 in različni materiali s teh sestankov.

¹⁶² Opuščam seveda vse različne glasove v časnikih, kjer se je skušal uveljaviti ali so poročali časnikiarji različnih vrst o njem; navajam le predstavitev v Celovškem zvonu X/št. 35, 1992/junij, str. 73–76 (razgovor z Jankom Strucem).

Zusammenfassung

DIE HERAUSBILDUNG SLOWENISCHEN NATIONALGRENZE IM NORDEN UND IHRE FRAGEN

Bogo Grafenauer

Die slowenische Westgrenze zur romanischen Welt und die slowenische Nordgrenze zur heutigen deutsch/österreichischen Welt haben sich geschichtlich betrachtet sehr unterschiedlich entwickelt. Die erstere verblieb auf der Linie, die sich zu Beginn des 8. Jahrhunderts herausgebildet hatte, so daß sie 1910 rein slowenisches von rein romanischem Gebiet trennte (mit Ausnahme einiger Städte). An der Grenze von der oberen Drau bis zur Mündung der Traun in die Donau aber stießen die alpenlawischen Vorgänger der Karantaner und heutigen Slowenen auf ihren schicksalhaften historischen Gegner. Die entscheidenden historischen Vorgänge in diesem Raum sprechen eine deutliche Sprache, wenn auch die Zahlen teilweise trügerisch sind: von rund 70.000 km² slowenischen Gebiets zur Zeit seiner größten Ausdehnung in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts wurden im Zuge der Verheerung Pannoniens etwa um 900 10.000 km² durch die Ungarn weggebrochen, die diesen Raum bis zum Ende des 11. Jahrhunderts magyarisierten. Vom verbliebenen Raum gingen drei Fünftel (36.000 km²) in mehrjahrhundertelanger Entwicklung bis zum 15. Jahrhundert in den bayrisch/deutschen Raum über, zwei Fünftel (24.000 km²) bildeten den Grund und Boden, auf dem sich das slowenische Nationalleben von etwa 1500 an entfaltete.

Die allgemeinste und bekannteste Darstellung der »Herausbildung der slowenischen ethnischen Grenze« ist sicher die Landkarte, die Milko Kos in der ersten Ausgabe seiner Geschichte der Slowenen (1933) veröffentlichte, und die später mehrfach nachgedruckt wurde. Aber gleichzeitig muß dazu gesagt werden, daß das Bild etwas irreführend ist: die Ausdehnung der Besiedlung in den verschiedenen Epochen ist daraus nicht zu entnehmen. Die Karte im Schulatlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte (W. Schier – E. J. Görlich, 1966) über die slawische und bayrische Besiedlung innerhalb der Grenzen Österreichs zu Beginn des 9. Jahrhunderts und die Landkarte von Kos für den südlichen Teil des altkarantanischen Raums über die slowenische Besiedlung bis etwa zum 9. Jahrhundert (1933) zeigen große unbesiedelte Gebiete, besonders in der Gebirgswelt und im Bereich der ausgedehnten Wälder. Dieses Bild wird bestätigt durch verschiedene Quellen über kleinere Gebiete.

Namenüberlieferung und archäologische Funde erlauben eine Einschätzung der Berührungspunkte zwischen dem ältesten slowenischen Zeitalter und der Antike. Aus vorslowenischer Zeit im südlichen Teil des altkarantanischen Raums übernommene Namensangaben sind gesammelt auf der Landkarte über die Kontinuitätsfrage (Grafenauer, 1969): Erfaßt wurden die mit der Bedeutung »Walchen« oder sonst aus der Antike übernommene Orts- und Gegendamen sowie vorslawische Gewässernamen. Die Überlieferung ist nicht reich, wenn sie auch gegen Westen zahlreicher wird. Das Mengenverhältnis läßt sich lediglich anhand der Gewässernamen auf Grundlage der Untersuchungen von Bezljay veranschaulichen: von 1436 Gewässernamen im slowenischen Raum (in seiner Ausdehnung von 1900) sind 88 (nahezu 6%) vorslowenischen Ursprungs, aber Namen alle Gewässer, die länger als 30 km sind. Ähnlich ist es mit dem Verhältnis der archäologischen Funde aus römischer Zeit und Frühmittelalter. (Beide Epochen sind zeitlich fast gleich.). Das Verhältnis wird schon veranschaulicht durch die Ausschnitte aus beiden Landkarten in Piccottinis archäologischem Atlas von Kärnten für den zentralen Teil des Landes mit seinem historischen Zentrum (Virunum, Karnburg/Krnski grad, St. Veit an der Glan/Šentvid ob Glani und Klagenfurt/Celovec). Auf 426 von 525 bis 1989 bekannten archäologischen Fundstätten in Kärnten wurden Funde aus römischer Zeit und Frühmittelalter (nicht nur slawische!) entdeckt. Auf die römische Zeit entfallen davon 387 (90,8%), 39 (9,15%) sind rein mittelalterlich. Wo die römische Zeit bis in die slawische Siedlungsphase hineinreicht, wurden außerdem noch 46 (11,8%) Funde gemacht, so daß aus dem frühen Mittelalter insgesamt 85 (19,5%) vorliegen. Auf dem Gebiet der Republik Slowenien ist die Kontinuität noch schwächer: 1261 Fundstätten aus römischer Zeit, 135 aus dem Frühmittelalter, also ein Verhältnis von 9,34 : 1 (slawische Fundplätze 9,86%). Dies wird bestätigt durch eine Reihe von Strukturveränderungen in den Merkmalen des Gebietes: das Ende der antiken Städte, Bewahrung des Christentums nur bei Überresten walchischen Altsiedler neben weitverbreitetem slawischen Heidentum, eine Wende im Ackerbau (Untergang der antiken Flureinteilung, Entstehen der Hubendörfer erst von fränkischer Zeit an.). Auch eine Analyse von Ursprung und Alter der Ortsnamen in Kärnten weist – entweder durch ihren deutschen Ursprung oder durch inhaltlichen Zusammenhang mit der Rodungsepoche oder durch den Charakter (Heiligen-namen) und geographische Lage des Ortes darauf hin, daß mindestens die Hälfte der Orte nach dem 9. Jahrhundert entstanden sind. Neben der Bedeutung dieser Tatsache eines allmählichen und anhaltenden Ausbaus einer Kulturlandschaft muß betont werden, daß sich parallel dazu auch die Bevölkerungszahl der alten Ortschaften (infolge des Fortschritts im Ackerbausystem) wesentlich erhöhte. Darauf beruhen auch die Erklärungen der relativ geringen Bevölkerungszahl im Frühmittelalter und ihres nur allmählichen Anwachsens auf rund 500.000 auf slowenischem Boden um 1500.

Wir werden versuchen, die Forschungsergebnisse den einzelnen Quellenarten nach zu betrachten: nach dem **Urkundenmaterial** des 8. und 9. Jahrhunderts sammelte der tschechische Historiker L. Havlik (1963) Daten über den Siedlungsstand der »alten Slawen« an der Donau von der Drau bis Litva/Leitha: die Karte zeigt die Siedlungsschwerpunkte in dem Streifen südlich von der Donau, selten breiter als 25 km. Dasselbe zeigte auch die **archäologische Forschung** des Fundstellen in verschiedenen Gebieten.

Die Bedeutung der dritten Quellengruppe ist aus besonderen Analysen der **Toponomastik** zu ersehen. Ein einfaches Beispiel dafür liefern die frühmittelalterlichen, mit den »Kroaten« zusammenhängenden Namen, deren Anordnung sich nur mit der zweiten Ausbreitungsepoche der Träger dieser Namen unter den anderen Slawen durch die Mährische Pforte in die Ostalpen nach 567 und vor etwa 590 in Verbindung bringen läßt. So bezeugt die Anordnung der Namen ihre Ausbreitung entlang der Murica/Mürz und der oberen Mur in das Innere Karantaniens mit der wichtigsten Spur im *pagus Chrouuat*. Bedeutend sind hierfür noch zwei Analysen alter Ortsnamen von Kronsteiner (bis etwa 1000). Die slawischen Ortsnamen zeigen im oberen Drau- und Murgebiet eine wesentlich größere Dichte als in den nördlicheren Gegenden bis zur Donau – das bestätigt die alte Ansicht von Franc Kos, dieses Gebiet sei dünner besiedelt gewesen, als die deutsche Landnahme einsetzte. Alte deutsche Namen treten nur im bayrischen Gebiet (bis zur unteren Enns) in größerer Dichte auf; wesentlich seltener erscheinen sie gegen Osten die Donau entlang und vor allem auf dem Boden Altkarantaniens. Bei den Wohnernamen ist die besondere Form auf »-ici«, begrenzt auf die spätere tschechische Kolonisation nördlich der Donau; die Formen auf »-ik'i« und »-iči« treten nur im Süden und gemischt auf, obwohl ihre Lage zur Annahme berechtigt, die erstere sei älter und mit dem Beginn der deutschen Landnahme verbunden, während die zweite auf eine jüngere sprachliche Entwicklung hinweist. Dieses Verhältnis ist bei zwei Typen der Übernahme von Gewässernamen beweisbar: es handelt sich um die beiden Typen »-ika« = -ing (vgl. Rybnika – Raming und Reifling) und »-iza«, »ica« = »itz« (Ribnica – 977 Ribniza – Reifnitz). Die erste Form kommt nur im Raum des älteren slowenisch-deutschen Kolonisationskontakts vor, die zweite in den Gebieten der etwas jüngeren deutschen Kolonisation (zeitliche Grenze um 800 oder etwas später).

All das läßt sich zusammenfassen in der Feststellung, daß alle diese Erscheinungen sich nur mit der Tatsache der slowenischen Landnahme im 6. Jahrhundert und mit dem Wandel der slowe-

nischen Sprache, der sich bereits von etwa 800 an abzeichnet, erklären lassen. Das Ausmaß des Besiedlungsstandes in diesem Raum und seine Struktur (Mischbevölkerung aus Altsiedlern und Neuankömmlingen) birgt keine Schwierigkeiten, die bei dieser Theorie durch die Zeit der slawischen Völkerwanderung verursacht würde.

Die Entstehung großer territorialer Grundherrschaften (vom 9. bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, in manchen Gegenden unterbrochen durch die Ungarneinfälle) als Träger der obrigkeitlichen Macht auf dem Lande leitete durch die Einrichtung des Hubendorfes und der neuen Bodenbearbeitungsweise die Zeit der großen Kolonisation ein, weil nur auf diese Weise ein Ertrag gewährleistet war. Die Resultate hinsichtlich des slowenisch-deutschen Verhältnisses bis etwa 1200 zeigt eine Landkarte, die mit einigen Ergänzungen aus dem Atlas der deutschen Ostbesiedlung von Krallert übernommen wurde (1958). Nördlich des leeren Raums der zentralen Alpen und nördlichen Kalkalpen überwog bereits die deutsche Bevölkerung, wenn auch nur allmählich, entsprechend den Ausdehnungswellen des deutschen Reichs von der Enns bis Leitha in den Kriegen mit den Ungarn bis zur 2. Hälfte des 11. Jahrhunderts. So wurde die Verbindung zwischen den Slowenen und Tschechen unterbrochen, wodurch die Vereinigung der slowenischen mit der Gruppe der west-südslawischen Sprachen beschleunigt wurde. Die Grenze war noch nicht eindeutig: so wie im Norden noch kleinere Überreste der slawischen Bevölkerung bestanden, so griff die deutsche Agrarkolonisation in Ebenen und Tallagen südlich davon weit nach Osten (über die Kärntner Täler bis zum Grazer Becken und der ungarischen Staatsgrenze) und nach Süden (Draufeld, Sora-/Zaierfeld, im oberen Savinja-/Sanntal, rings um Trebnje und Šmarjeta in Unterkrain und anderswo). Das Problem der »Grenze« wandelte sich bis 1200 zur Frage eines ausgedehnten Mischgebiets, wobei in den nördlichen ebenen Tallagen die deutschen und in den südlicheren die slowenischen Ansiedler überwogen.

Vom 12. Jahrhundert an bestand die Kolonisation vor allem im Auffüllen des Hügel- und Berglands, weil die Ebenen bereits besiedelt waren. Als Beispiel seien die Täler der beiden Sora-(Zaier)flüsse und der umliegenden Berge angeführt, wo es 1160 157 Bauernhöfe gab (rund 865 Einwohner), 1291 748 (bzw. rund 3900), 1501 aber nur 9 mehr (757) und 47 Keuschen (3975 Bauern und 246 Keuschler). Die Grundherren bedienten sich dabei der in der Nähe verfügbaren bäuerlichen Bevölkerung, und so begann im jeweiligen Umkreis jenes ethnische Element vorzuherrschen, das in den alten Siedlungskernen überwogen hatte. Um 1300 machte sich zwar die slowenische Kolonisation in Möllthal oberhalb von Lienz noch geltend, doch im wesentlichen nach 1200 beginnt im Norden die deutsche und im Süden die slowenische Bevölkerung vorzuherrschen, bei allmählicher Assimilierung der slowenischen Altsiedler im Norden und der deutschen Zuwanderer aus früherer Zeit im Süden. So bildeten sich bis zum 15. Jahrhundert erneut zwei hinreichend homogene ethnische Blöcke mit einer klaren neuen ethnischen slowenisch-deutschen Grenze heraus. Auf slowenischer Seite verblieb fast ein Drittel Kärntens und ein Drittel der Steiermark (vom Gailtal/Ziljska dolina, östlich bis Hermagor/Šmohor, und von Villach/Beljak an bis Radkersburg/Radgona das ganze Drautal mit der Grenze an einigen Stellen bis zu einige Zehnkilometer nördlich des Flusses). Das Bergland füllte sich manchmal in ethnisch geschlossenen Gruppen auf (Pohorje/Bachern, Umgebung von Slovenj Gradec/Windischgratz, Notranjsko/Innerkrain), anderswo nur ortsweise, so daß die dünn besiedelten Zwischenräume den slowenischen Raum noch immer in drei Gebiete aufteilten (Posavje, Podravje und Posočje mit dem Karst).

Mit der neuen Wirtschaftsentwicklung wuchs die Bevölkerungszahl bis Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur ethnischen Grenze auf 1,330.000 (mit bis zu 10% Stadtbevölkerung), doch hat sich die Nationalgrenze nach dem 15. Jahrhundert im wesentlichen nicht verändert und darauf weisen auch die Ergebnisse der ersten Volkszählungen, die die sprachliche Zugehörigkeit mitberücksichtigten. Im slowenischen Mariborer/Marburger Bezirk aus dem Jahre 1849 gab es nach Czoernigs Zählung von 1846 94,84% slowenische und nur 5,16% deutsche Bevölkerung (nach der Zählung von 1830 betrug der slowenische Anteil sogar 96,9% – 375.000 von 387.000 Einwohnern). In Kärnten hatte das Gebiet bis zur ethnischen Grenze 1846 132.000 Einwohner, davon nach kritischer Verwendung des Urmaterials rund 118.000 (89,4%) Slowenischsprechende (nach der Ausrechnung der Kärntner Landstände 114.527 = 86,7%; nach der fehlerhaften Ausrechnung von Czörnig aber nur 95.544 = 72,38%).

Ansätze für neue Fragen der Entwicklung der slowenisch-deutschen Volksgrenze zeigen sich angesichts der zunehmenden Eindeutschung der Landbevölkerung an einigen Stellen der Grenze (im Dreieck Klagenfurt/Celovec – Moosburg/Mozberk – Maria-Saal/ Gospa Sveta gibt es rund 12.000 Slowenen und 2.750 Deutsche; ein ähnlicher Prozeß nördlich von Maribor läßt sich nicht quantifizieren) und mit einsetzender Zuwanderung der nichtautochthonen deutschen Bevölkerung in die Städte sowie mit der Eindeutschung der slowenischen Zugewanderten (Klagenfurt mit nördlichem Umland hat 9–12.000 Deutsche und 15–18.000 Slowenen – der Unterschied besteht in der nichtfeststellbaren Situation der Sprachzugehörigkeit der Bewohner in der Stadt selbst mit 12.054 Einwohnern); im steirischen Drauland bis zur alten Grenze des Mariborer Kreises im Süden gab es 1830 unter den rund 200.000 Einwohnern bis zu 10.000 = 5% Deutschsprechende). Der Süden war praktisch völlig slowenisch: auf einem Gebiet, das 1945 von der Verordnung über die utraqui-

stischen Schulen in Kärnten als slowenisch oder gemischt anerkannt wurde, gab es 1846 von rund 89.000 Einwohnern 86.600 (97,5%) Slowenen und 2.400 Deutsche, im Kreis von Celje/Cilli aber lebten 1830 über 201.000 (99,5%) Slowenen und 876 (0,433%) Deutsche.

Das war der Beginn einer neuen Entwicklung, die eine allmählich immer stärkere Problematisierung der nördlichen slowenischen ethnischen Grenze bedeutete. Nach 1846 begann sie sich erneut zu verändern. In Kärnten kam es vor der ersten neuen (modernen) Sprachenerhebung (1880), zu einer größeren Veränderung nördlich von Klagenfurt (das mit dem deutschen Gebiet verbunden wurde) und zu einer kleineren südlich von Villach und zu einer Schwächung der slowenischen Nationalität nördlich der Drau und des Wörthersees. All das zeigt ein Vergleich der Zählungen von 1846 und 1890, während die Zählung von 1910 (Wutttes Karte von 1919) schon auf die Zerschlagung des slowenischen Raums in drei Teile hinweist unter Vordringen der Germanisierung in denn Richtungen Arnoldstein/Podkloster und Ferlach/Borovlje. Für die Steiermark gehen diese Veränderungen hervor aus den Berichten über den Stand der Pfarren an der Grenze des Sekkauer Bistums, und zwar schon 1858, als die Übertragung des lavantinschen Bischofssitzes nach Maribor vorbereitet wurde, mehr noch aus der Zählung von 1880 (Sobota/Soboth, Lučane/Leutschach, Špilje/Spielfeld). Die Stabilität der nationalen Grenze wurde beeinträchtigt auch durch Veränderungen der nationalen Struktur im Gebiet südlich der neuen Grenze nach den Zählungen 1880–1910, wenn auch die Zweifel an ihrer Zuverlässigkeit bekannt sind. Im Gebiet der zweisprachigen Schulen in Kärnten (1945) gab es zu jener Zeit jedesmal rund 95.000 Einwohner, während der Anteil der Slowenischsprechenden 1880 85,8%, 1890 85,4%, 1900 77,6% und 1910 67,7% betrug. Eine eingehende Analyse der Zählungen nach einzelnen Ortschaften (1947, veröff. 1983) beweist, daß es sich bei der veränderten Sprachenangabe durch dieselben Leute, die unter dem Einfluß von Agitation und Druck zustandekam, nicht um eine natürliche tatsächliche Assimilation handelte. Im Mariborer Bezirk (in den Grenzen von 1849/59) war das Verhältnis zwischen Slowenen und Deutschen folgendermaßen: 1880 379.992 : 41.378, 1890 390.512 : 47.855, 1900 398.201 : 52.716 und 1910 400.005 : 67.825. Auch hier handelte es sich um Zuwanderung im wesentlichen slowenischer Bevölkerung in die Städte und um veränderte Sprachangabe durch geborene Slowenen, nur im sehr geringer Maße aber um Zuwanderung wirklicher geborener Deutschen. Bei diesem Prozeß zeigte die Zählung von 1910 vom Jauntal/Podjuna an nach Osten bis Maribor einen allmählich steigenden Anteil von Personen mit Deutsch als Umgangssprache (Jauntal/Podjuna 15%, Mežiška dolina/Miestal 17%, Gerichtsbezirk Radlje/Mahrenberg 28%, Gerichtsbezirk Maribor mit Stadt 46%).

Die Deutschen betrachteten bereits das ganze Drautal und den westlichen Teil der Slovenske gorice/Windische Büchel bis Radgona/Radkersburg als gemischtes Gebiet. Das zeigte sich auch bei der Frage der slowenischen Staatsgrenze im Norden beim Zerfall Österreich-Ungarns im Oktober 1918. Der Kampf um die slowenische ethnische Grenze unter der Führung von General Maister in der Steiermark und der Kampf auf diplomatischer Ebene auf der Pariser Konferenz 1919 bestimmten der Verlauf der österreichisch-jugoslawischen Grenze in der Steiermark und im Osten Kärntens bis zum Košenjak, im Westen bis zum Maloško poldne/Mallestiger Mittagshogel über Dovje. Zwischen diesen beiden Punkten lag das Gebiet, über dessen Zugehörigkeit durch Plebiszit entschieden werden sollte. Am 10. Oktober 1920 stimmten 59,04% in der Zone A für Österreich (22.025) und 40,96% (15.279) für Jugoslawien, wodurch die Südgrenze des Plebiszitgebiets zur Staatsgrenze wurde. Doch erwies sich auch die Drau als natürliche ethnische Grenze: Südlich von ihr gab es die Stimmenmehrheit für die Zugehörigkeit zu Jugoslawien (wenn auch mit geringfügigem Unterschied 10.205 : 10.093). Zweifellos war das Ergebnis dieses Plebiszits auch nach 1945 der gewichtigste Grund dafür, daß sich die Staatsgrenze nicht veränderte.

Von da an begann sich in Kärnten die Tendenz durchzusetzen, die ethnische Grenze mit der Staatsgrenze gleichzusetzen, eine Tendenz, wie sie vom Landeshauptmann Arthur Lemisch auf einer Sitzung des Landtags bereits am 25. November 1920 zum Ausdruck gebracht wurde, die sich dagegen in der Steiermark nicht nur durch eine wirksame Germanisierungspraxis nördlich der Grenze bemerkbar machte, sondern auch durch verschiedene Varianten der Forderung nach dem Gebiet, das an Jugoslawien gefallen war, dann auch durch die Theorie von einem besonderen Volk der »Windischen« in den nördlicheren Landstrichen oder von einem »deutschen Kulturraum« auf fast dem ganzen slowenischen ethnischen Gebiet. Diese Tendenzen wurden auch sichtbar in der Tatsache, daß Österreich bis zum März 1938 die Bestimmungen zum Schutz der Sprachminderheiten nach dem Vertrag von Saint Germain niemals zur Ausführung gebracht hat (das Recht auf die eigene Sprache in der Öffentlichkeit und vor Gericht sowie auf »Unterricht in ihrer eigenen Sprache« in der Volksschule, wo es »eine verhältnismäßig beträchtliche Zahl anderssprachiger als deutscher österreichischer Staatsangehöriger« gab, was damals etwa 20% der Bevölkerung ausmachte). Diese Bestimmungen waren nach den angeführten Kriterien obligatorisch auf fast dem gesamten slowenischen Gebiet in Kärnten.

Auf dem Gebiet, wo 1945 die neue uraquistische Schule eingeführt wurde, gab es 1910 in 54, 1923 in 49 von 56 Gemeinden Slowenen in dem Anteil über 20%. Die Slowenen waren aber durch nachweisbare statistische Manipulation bedroht: Von 1910 bis 1923 soll die absolute Zahl der

Slowenischsprechenden in 19 von 60 Gemeinden um mehr als 60% zurückgegangen sein, von 1923 bis 1934 wieder in 18 Gemeinden. Auf dem Gebiet der utraqustischen Schulen (1945) ging der slowenische Anteil zwischen 1910 und 1923 von 67,7% (von 94.562 Einwohnern) auf 38,4% (von 91.778 Einwohnern) zurück und bis 1934 auf 25,8% (von 98.091 Einwohnern). Die tatsächliche Zahl der Slowenen wurde für die dreißiger Jahre von Experten berechnet mit 55.000 bis 80.000 auf einem Gebiet von rund 100.000 Einwohnern.

Mehrere Tatsachen zeigten in der schwersten Zeit vom »Anschluß« bis 1945 eine andere historische Wahrheit als von der österreichischen Statistik zwischen den beiden Weltkriegen ausgewiesen wurde. Nach dem Kriterium der »Muttersprache« stellte die Zählung von 1939 in Kärnten 44.708 Slowenischsprechende fest und auf dem Gebiet der utraqustischen Schule (1945) 42% von 93.675 Einwohnern mit Heimatrecht (über 20% in 49 Gemeinden). Das stimmt überein mit dem Gebiet, aus dem über 1.000 Slowenen am 14. 4. 1942 ausgesiedelt wurden, das als »gemischtsprachige Gebiet im Reichsgau« Kärnten beschrieben wurde, als »Siedlungsbereich« für Deutsche, nach Himmlers Verordnung gekennzeichnet als »Bandenkampfgebiet« im Sommer 1944. Für diesen Kampf wurden von 1943 an in diesem Raum tatsächlich immer mehr deutsche Militärstützpunkte eingerichtet (Rausch 1979). Das Gebiet der utraqustischen Schulen von 1945 bestätigte gerade die oben angeführten Tatsachen. Die Anerkennung der Ausdehnung des national gemischten Gebiets (wirklich nicht mehr überall mit slowenischer Mehrheit) bedeutete immerhin eine Anerkennung der nördlichen Grenze dieses Gebiets als einer Art ethnischer Grenze nördlich der Staatsgrenze. In der Steiermark gab es keine ähnliche Anerkennung mit der Begründung, es gäbe hier kein geschlossenes slowenisches Gebiet.

Nach der Wiederherstellung der Selbständigkeit Österreichs durch die Unterzeichnung des österreichischen Staatsvertrags von 1955 wandelte sich das Verhältnis zu den Slowenen in Kärnten nochmals wesentlich. Das zeigte sich auch in neuerlichen Manipulationen statistischer Resultate. Nach einer Analyse von V. Klemenčič lebten bei der Zählung von 1951 in Kärnten 42.095 Einwohner, die die slowenische Sprache gebrauchten, auf dem Gebiet der utraqustischen Schulen 36,4% (39.242 von 107.951), fast ebenso viele wie 1939 und wesentlich mehr als 1934. Nach 1955 setzt wiederum die statistische »Hinnordung« der Slowenen ein, die die Frage der slowenischen ethnischen Grenze im Norden von neuem problematisiert. Absolut gesehen war der statistische Rückgang der Zahl der Slowenen auf dem Gebiet der utraqustischen Schulen von 1910 bis 1934 (von 67,7% auf 25,8%, d.h. um 41,9% der Einwohner) größer als von 1951 bis 1981 (von 36,4% auf 11%, d.h. um 25,4% der Einwohner). Relativ gesehen war aber der letztere Rückgang wesentlich größer: 1910 war der Anteil der Slowenen 2,6 mal so hoch wie 1934, 1951 aber 3,3 mal so hoch wie 1981. Im Jahre 1961 gaben auf diesem Gebiet von 112.534 Einwohnern 25.473 Slowenisch oder Windisch als eine von zwei Umgangssprachen an (54,3% der Gesamtzahl gaben Slowenisch und 45,6% Windisch an). Im Jahre 1971 gaben von rd. 120.000 Einwohnern 16.000 (22,6%) Slowenisch und 3.500 (2,9%) Windisch an, 1981 gaben von 117.126 Einwohnern 12.938 (11%, anderswo in Kärnten noch 1140) Slowenisch und 2296 (1,96%, anderswo noch 47) Windisch an. Nach der Zählung vom Jahre 1971 gab es in zwei Gemeinden (Zell Pfarre/Sele und Globasnitz/Globasnica) über 50% Slowenen, in vier Gemeinden (Ludmannsforf/Bilčovs, Eisenkappel/Železna Kapla – Vellach/Bela, Sittersdorf/Žitara vas sowie Bleiburg/Pliberk) 30–50%, in 13 Gemeinden zwischen 10 und 30%, in allen übrigen Gemeinden unter 10%. Die Bedeutung der Nordgrenze des Gebiets der utraqustischen Schulen als ethnischer Grenze hat sich dadurch wesentlich verändert, obwohl die Zahl der Slowenischsprechenden sicherlich größer ist als die statistischen Resultate ausweisen (nach Veiter 1965 rd. 50.000, nach J. Pleterski 1966 50–54.000, nach der internationalen Kommission unter Mitarbeit von Franci Zwitter 1979 35–43.000). Dieser Raum ist das einzige Gebiet in Europa, auf dem es in unserem Jahrhundert ohne freiwillige oder erzwungene Emigration offiziell zu einem Wandel der autochthonen Bevölkerung kam (»zeitlich gesehen der erste Volksstamm, dessen Sprache bis heute in Kärnten lebendig geblieben ist«), in dem diese ihre vollkommen vorherrschende Stellung (1890 85,4%) einbüßte und zur Minderheit mit amtlich nur noch 11% wurde.

Damit kehren wir zurück – wenn auch heute mit einer durch das slowenische Gymnasium veränderte Strukturen der slowenischen Gebildetenschicht – zur Frage des inneren Zweifels an der Differenz zwischen Sprache und Nationalbewußtsein, den Fran Zwitter vor 65 Jahren herausgestellt hat, nur daß sich die lebende Substanz der Slowenen in Kärnten seit 1937 auf höchstens ein Drittel von der damaligen Kraft gemindert hat.

Auf eine ähnlich ernste Frage weist im Steirischen das Wiederaufleben der Frage einer deutschen Minderheit unter Rückgriff auf die Vergangenheit, wobei man sich auf ein künstliches Ausmaß dieser Minderheit vor 1914/18 beruft. Es handelt sich nicht nur um die stupende historische Unkenntnis des Mariborer Anwalts Dušan Kolnik und seiner »Freiheitsbrücke«, sondern mehr um das Echo dieser Erscheinung beim Kärntner Heimatdienst. Nach 1920 tat diese Organisation bis 1945, und wieder seit dem Wiederbeleben 1957 alles, was möglich war, um die Kärntner Slowenen zu germanisieren, nach Kolniks Initiative fordert sie Gleichstellung und reziproke Behandlung zweier so verschiedener ethnischer Gruppen, wie es die autochthone, älteste Bevölkerung Kärntnes, die Slowenen einerseits sind, und die wesentlich jüngeren verstreuten deutschen Gruppen urbaner

Zuwanderer in die slowenische Steiermark andererseits, deren Zahl sich merklich erhöhte, in gewissem Umfang durch die Zuwanderung, vor allem aber durch die Germanisierung der slowenischen Zuwanderer in die Städte, besonders nach 1830. Diese Minderheit bewirkte ihre Unbedeutung in unseren Tagen selbst durch ihr Mitwirken bei der Zerschlagung des slowenischen Gebiets 1941 und durch die klar ausgesprochene Absicht, die slowenische Existenz im besetzten steirischen Gebiet zu vernichten.

SLOVENSKA MATICA, SI-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 12-63-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter
O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed pglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwittrovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin
SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospodstva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti
**VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM
V 16. STOLETJU**

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitičeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: 061/12-50-001, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije – organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Peter Štih

CONVERSIO BAGOARIORUM ET CARANTANORUM PO KOSOV IZDAJI IZ LETA 1936 (poročilo o stanju raziskav)

Referat na kolokviju ob stoletnici rojstva
Milka Kosa, Ljubljana 10. decembra 1992

Boleča resnica je, da je slovensko zgodovinopisje v tujini v glavnem malo in slabo poznano. To nič kaj razveseljivo stanje je pač pogojeno s slovensko majhnostjo in z njo povezanim neznanjem slovenskega jezika v belem svetu; svoje pa smo primaknili tudi sami, saj bi za afirmacijo naše historiografije morali tudi pri nas doma več objavljati v tujih jezikih, pa nismo. Da je temu res tako, sem se lahko prepričal na častitljivem dunajskem Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave, kjer sem prebil kar nekaj časa. Ko človek brska po katalogu bogate inštitutske knjižnice za slovenskimi avtorji, je bera, kar se tiče v slovenščini napisanih knjig in razprav, silno skromna.

Edina izjema je pravzaprav le Milko Kos, katerega stoletnica rojstva je tudi zelo upravičen razlog za današnji kolokvij. Čeprav je Kos veliko večino svojega znanstvenega opusa, brez izjeme pa vse svoje najpomembnejše razprave in sinteze, napisal v slovenščini¹, je bil v tujini najbolj poznan slovenski medievist. Zasluga za to gre med drugim tudi njegovi izdaji *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (v nadaljevanju Konverzija) iz leta 1936, ki jo je pospremil z obsežnim komentarjem.² To Kosovo delo je že 1954 posebej izpostavil gotovo najboljši poznavalec srednjeveških virov na področju med Jadranom, Alpami in Donavo, Alphons Lhotsky, v svoji Zgodovini inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave, katerega član je 1917 z uspešno opravljenim študijskim kurzom postal tudi Milko Kos.³ Isti avtor je nekoliko kasneje (1963) v Virih za srednjeveško zgodovino Avstrije še enkrat poudaril, da je Kosova izdaja Konverzije boljša od Wattenbachove v *Monumenta Germaniae historica*⁴ in da je od literature h Konverziji potrebno upoštevati predvsem Kosov uvod k izdaji vira samega.⁵ In tudi zadnji izdajatelj Konverzije – prav tako dunajski profesor – Herwig Wolfram, je priznal, da s strani Kosa dosežene stopnje edicijske tehnike praktično ni mogoče več preseči.⁶ Zato ne čudi, da so si naši avstrijski kolegi, zaradi vrednosti in tehtnosti, ki so jo in jo pripisujejo temu Kosovemu delu, dali prevesti v nemščino celoten Kosov komentar, tako, da se po en primerek prevoda nahaja v Salzburgu, Celovcu, Gradcu in seveda na Dunaju⁷, kjer imajo na že večkrat omenjenem Inštitutu prevedeno tudi Kosovo Zgodovino Slovencev.

Pa vendar je od Kosovega mojstrskega dela minilo že več kot pol stoletja, čas je nezaustavljivo zaznamoval tudi zgodovinsko znanost nasplošno in Kosovo Konverzijo posebej, tako da so mnogi njegovi rezultati, še zlasti kar zadeva komentar, danes preseženi ali pa se nanje gleda z drugačnimi očmi. V razliko od Kosa se npr. danes upravičeno veliko bolj pudarja pri stranost tega vira, ki je nastal okrog 870 v Salzburgu in ki ga je Lhotsky označil kot »glavno in najsijajnejše delo slovitega salzburškega zgodovinopisja«⁸, čeprav Konverzija po svoji

¹ Glej Kosovo bibliografijo v M. KOS, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*, Ljubljana 1985, 371–384.

² M. KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Historični odsek 3) Ljubljana 1936.

³ A. LHOTSKY, *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (MIÖG), Ergänzungsband XVII, 1954, 363.

⁴ *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores 11, 1854, 4 sl.

⁵ A. LHOTSKY, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*, MIÖG, Ergänzungsband XIX, 1963, 157.

⁶ H. WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien–Köln–Graz 1979, 31.

⁷ H. WOLFRAM, *Conversio*, 31.

⁸ A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 155.

obliki in namenu ni zgodovinopisni tekst, saj ga ne moremo uvrstiti v nobeno historiografsko zvrst, kot so npr. v tistem času prevladujoči anali in kronike pa tudi razne *Vitae*⁹. Konverzija je po svoji obliki spomenica (*Denkschrift*) oziroma bela knjiga, kot je ta salzburški spis posrečeno poimenoval Wolfram. Ta bela knjiga je nastala v skrajno komplicirani politični situaciji po skrbno premišljenem konceptu, ko z rafinirano enostranskostjo ob uporabi skrbno izbranega starejšega gradiva in ob zavestnem izpuščanju vseh za Salzburg neugodnih dejstev predstavlja in utemeljuje pravno stališče salzburške cerkve do Panonije, kjer so bili njeni interesi življenjsko ogroženi z misijonsko akcijo Metoda, ki jo je podpiral papež. Avtor se je pri pisanju Konverzije opiral na najboljše vire, ki jih je v glavnem tudi zvesto posnel, pa kljub temu ni napisal vse resnice. Na našo srečo – kajti Konverzija je daleč najpomembnejši vir za zgodovino širšega vzhodnoalpskega prostora in še posebej za zgodovino Alpskih Slovanov, kasnejših Slovencev, v 8. in 9. stoletju – pisec ni ponarejal (če lahko uporabim to krepko besedo) s pozitivnimi konstrukcijami, ampak predvsem z izpuščanjem zanj neprijetnih dejstev. Tako je Konverzija zgodnesrednjeveški primer za tudi danes razširjeno ravnanje, ko se informacija manipulira kot dokumentacija za lastno subjektivno stališče, medtem ko so argumenti nasprotni in celo nevtralne strani preprosto izpuščeni.¹⁰ Mislim, da ni potrebno posebej poudarjati, da se mora pri interpretaciji Konverzije imeti gornje ugotovitve vedno pred očmi.

Že sama **kompozicija** teksta je podrejena cilju, ki so ga hoteli doseči, to je, legitimirati salzburške pravice v Spodnji Panoniji, ki jih je resno ogrožal Metod, saj je le on in ne Salzburg imel od Rima podeljene pravice glede delovanja v Panoniji. V tem oziru se je Salzburg lahko skliceval le na razsodbo Pipina iz leta 796, s katero mu je ta prepustil v misijon Spodnjo Panonijo severno od Drave in ki jo je nato 803 potrdil tudi Karel Veliki (pogl. 6). Panonija je bila v tem času po zmagovito končanih obrskih vojnah »divji vzhod«, dežela velikih možnosti in priložnosti za koloniste, ki so iz Bavarske, Karantanije in tudi Moravske začeli prihajati v novo domovino in z njimi seveda tudi prvi salzburški duhovniki.¹¹ V takšnih razmerah niso spraševali po pravnem naslovu, še najmanj pa so ga iskali v Rimu. Kar naenkrat pa se je situacija popolnoma spremenila. Rastislavova iniciativa po lastnem škofu, ki ji je Bizanc le deloma ustregel, je postavila Salzburg v silno neroden položaj, ki se je še poslabšal, ko je to podjetje podprl tudi Rim. V Salzburgu je zazvonil alarm in najti so morali pot, kako bi pravno utemeljili svoje interese in s tem hkrati našli tudi opravičilo za akcijo proti Metodu. Odločili so se za manever, s katerim naj bi pokazali, da njihov panonski misijon ni drugega kot nadaljevanje oz. del karantanskega. Kajti v Karantaniji je bil Salzburg trdno zasidran, saj se je lahko skliceval na svoje stare pravice. Tako so kar trije papeži iz druge polovice 8. stoletja zaupali Karantanijo salzburški škofiji, poleg tega pa je njihove pravice severno od Drave 811 potrdil še sam cesar.

Na roko pa jim je šlo tudi dejstvo, da se je prav v času nastajanja Konverzije ime Karantanci in Karantanija razširilo na celotno Vzhodno prefekturo¹², tako da je bilo panonske zadeve še lažje prikazati kot karantanske. Zato Konverzija tudi ne govori o tem, kako je bila spreobrnjena Spodnja Panonija, ampak samo o tem, »kako so se Slovani, ki se imenujejo Karantanci, in njihovi sosedje dali podučiti v sveti veri in se pokristjaniti«¹³ (pogl.3). Tako

⁹ Prim. H. WOLFRAM, *Conversio*, 26 sl. in tudi B. GRAFENAUER, *Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev. Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, v *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih*. Ob 1100 letnici Metodove smrti, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, 1985, 9.

¹⁰ Prim. A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 156; H. WOLFRAM, *Conversio*, 147; H. D. KAHL, geslo *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* v *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 2, Lf. 1, 208; ISTI, *Zwischen Aquileja und Salzburg. Beobachtungen und Thesen zur Frage romanischen Restchristentums im nachvölkerwanderungszeitlichen Binnen-Norikum*, v *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jh.* (Hrsg. H. WOLFRAM, F. DAIM), Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 145, Wien 1980, 33 sl.; ISTI, kot spodaj v op. 48.

¹¹ Za Panonijo v času po koncu avarskih vojn prim.: P. ŠTIH, *Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja*, *Zgodovinski časopis* (ZČ) 37, 1983, 193–199.

¹² L. HAUPTMANN, *Nastanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi*, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* II, 1920, 245 sl.: zlasti podatki Fuldskih analov za leto 863, medtem, ko je kasnejše vesti pri Reginu iz Prüma, omembe *Regnum Carantanum* v listinskem gradivu 9. in 10. stoletja in tudi samo kompozicijo Konverzije potrebno interpretirati drugače. Za Regina glej P. ŠTIH, *Drobtinice h kroniki Regina iz Prüma kot viru za zgodovino Slovencev v zgodnjem srednjem veku*, *Arheološki vestnik* 41 (Šašlov zbornik), 1990, 524–526; za »karantansko kraljestvo« P. ŠTIH, *Regnum Carantanum*, ZČ 40, 1986, 215–230; za Konverzijo pa H. WOLFRAM, *Conversio*, 15–18, 21–22.

¹³ V narekovajih navedeni slovenski citati so vzeti iz slovenskega prevoda Konverzije, ki ga je pripravil K. GANTAR v *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih*. Ob 1100-letnici Metodove smrti, Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, 1985, 15–27.

nam Konverzija nudi dvodelno kompozicijo, kajti prvi dve poglavji govorita, *qualiter Bagoarii facti sunt christiani*, vsa naslednja pa, kot je bilo že omenjeno, *qualiter Sclavi qui dicuntur Quarantani e confines eorum fide sancta instructi christianique effecti sunt*. In tudi ime, ki ga je temu spisu dala historiografija (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*), ki pa je podlago za tak naslov našla prav v viru samem, sugerira, da bo govor samo o bavarskem in karantanskem spreobrnjenju, čeprav je zadnjih pet (oz. točneje štiri in pol) poglavij, ali približno tretjina spisa, namenjeno izključno panonskim zadevam in čeprav je spis prav zaradi njih tudi nastal. Kompozicija Konverzije je v resnici torej trodelna in njen pisec je pravzaprav napisal *Conversio Bagoariorum et Sclavorum Carantanorum seu Pannoniae inferioris*, kot je to formuliral njen zadnji izdajatelj Wolfram¹⁴, čeprav seveda dvodelni naslov lepo odgovarja prvotni nameri spisa, da pokristjanjenje panonskih Slovanov predstavi kot logično posledico karantanskega misijona. Marsikomu se verjetno zdijo ta vprašanja oddaljena in marginalna, naravnost primerna za prazen akademski disput, ki je sam sebi namen. Toda, naj se sliši še tako neverjetno, odločitev, ki so jo okrog 870 sprejeli v Salzburgu, ima velik pomen tudi za nas. Vse premalo se namreč zavedamo, da se moramo za resnično neprecenljive podatke iz najstarejše karantanske in s tem naše nacionalne zgodovine zahvaliti prav tej konstrukciji, ki so jo za zaščito svojih panonskih interesov zamislili v Salzburgu, saj so karantanski podatki v Konverziji le sredstvo za doseganje panonskih ciljev.

Toliko na splošno. V nadaljevanju pa želim predstaviti današnje stanje raziskav v zvezi s Konverzijo v tistih vprašanjih, kjer je Kosovo delo nujno potrebno dopolniti. Če začnemo pri **rokopisih**, potem je potrebno najprej ugotoviti, da od Kosove objave 1936 ni bil odkrit noben nov rokopis Konverzije. Na tem področju se je stanje zadnjič spremenilo 1915, ko je Franz Martin na gradu Mlada Vožice pri Taboru na Češkem našel kodeks, ki je izviral iz Admonta in je na treh folijih vseboval tudi tekst Konverzije do vključno 9. poglavja¹⁵ in ki ga Wattenbach v svoji izdaji iz 1854 seveda ni mogel upoštevati. Skupaj s tem admontskim kodeksom se nam je Konverzija ohranila v devetih rokopisih od katerih jih šest, ki so danes vsi hranjeni v Avstrijski narodni knjižnici na Dunaju, prinaša cel tekst ali pa le dele Konverzije v nepotvorjeni obliki, trije rokopisi pa vsebujejo dele Konverzije, ki so interpolirani z drugimi viri. Milko Kos je poleg tega kot četrti rokopis te druge skupine štel še tki. *Excerptum de Karentanis*, ki pa v resnici ni ohranjen v nekem posebnem kodeksu, ampak nam je sporočen v enem od kodeksov prve skupine skupaj s tekstom Konverzije¹⁶. Vse dosedanje izdaje Konverzije (Wattenbach, Kos, Wolfram) so bazirale na najstarejšem rokopisu, ki so ga vsi trije datirali v 11. stoletje, vendar je rokopis že zelo zgodaj moral izgubiti prvo polo, saj je tekst Konverzije do približno srede 6. poglavja nato nadomestila neka druga roka iz poznega 12. stoletja. Šele po zadnji Wolframovi izdaji iz 1979 pa se je pojavilo in nato tudi uveljavilo mnenje, ki ga je ustno potrdil tudi danes že pokojni paleograf Bernhard Bischoff, nesporno najboljši poznavalec zgodnesrednjeveških skriptorijev in bibliotek na širšem bavarskem prostoru, da izvira drugi, starejši del rokopisa Konverzije že iz 10 in ne šele iz 11. stoletja¹⁷. To pomeni, da je med nastankom Konverzije in najstarejšim ohranjenim rokopisom minilo le okroglo stoletje.

Poleg tega je nedvomno, in to je nazadnje zelo prepričljivo pokazal v svoji genealogiji rokopisov Konverzije Fritz Lošek, ki mimogrede povedano pripravlja za Monumenta Germa-

¹⁴ H. WOLFRAM, *Conversio*, 15–18, 21–22. Prim. tudi B. GRAFENAUER, *Spreobrnjenje*, 11–12 in tam izrečeno kritiko na račun Wolframove razlage kompozicije Konverzije, za katero pa mislim, da ni zadela cilja, saj sploh ne gre za vprašanje, da bi pisec Konverzije na tak način želel izločiti Spodnjo Panonijo iz karantanske skupnosti, oziroma, da naj bi Wolframova trodelna kompozicija bila izraz mnenja, da Spodnja Panonija ni spadala kot mejna krajina v „karantansko“ prefekturo. Tega nihče ne trdi, res pa se ne more več Konverzija uporabljati kot dokaz, da je karantansko ime prekrilo celotno prefekturo, kar pa nam sporočajo drugi viri.

¹⁵ M. KOS, *Conversio*, 8.

¹⁶ Glede rokopisov primerjaj M. KOS, *Conversio*, 5–9; H. WOLFRAM, *Conversio*, 19–22 in F. LOŠEK, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Kritische Edition und deskriptive Grammatik*, Phil. Diss. Wien 1982 (tipkopis), 6 sl.

¹⁷ V deseto stoletje je ta rokopis datiran že v katalogu razstave *Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum. St. Peter in Salzburg*, Salzburg 1982, 283 (št. 190); glede Bischoffove ustne potrditve te datacije pa F. LOŠEK, *Philologisches zur »Conversio Bagoariorum et Carantanorum«*, v *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Hrsg. H. WOLFRAM, A. SCHWARZ), Österreichische Akademie der Wissenschaft, phil.-hist. Kl., Denkschriften 179, Wien 1985, 255 op. 3.

niae Historica novo izdajo tega vira¹⁸, da je med najstarejšim ohranjenim rokopisom in danes izgubljenim arhetipom Konverzije obstajal najmanj še eden, danes prav tako izgubljen vmesni rokopis (subarhetip), v katerem je moralo priti do zamenjave šestega in sedmega poglavja Konverzije, ki je izpričana prav v vseh ohranjenih rokopisih, saj je malo verjetno, da bi do te zamenjave prišlo že v prvotnem primerku ali primerkih. Tekstovna analiza pa je Lošku tudi pokazala, da med tem najstarejšim ohranjenim rokopisom iz 10. in 12. stoletja in ostalimi petimi rokopisi, ki prinašajo nepovržen tekst Konverzije, in ki so vsi nastali najprej konec 12. stoletja in še kasneje, obstajajo razlike, ki jasno kažejo, da je pet mlajših rokopisov nastalo na podlagi neke druge, prav tako izgubljene predloge in ne direktno iz najstarejšega ohranjenega rokopisa.¹⁹ To, da je večina ohranjenih rokopisov nastala konec 12. in v začetku 13. stoletja, pa je nedvomno v zvezi s povečanim zanimanjem za najstarejšo salzbursko zgodovino, ki jo je v Salzburgu vzpodbudil 1181, ob gradnji nove monumentalne stolnice odkriti grob škofa Virgila²⁰, s katerim se v drugi polovici 8. stoletja pravzaprav začne duhovni, kulturni in gospodarski vzpon Salzburga²¹ in ki je bil že 1233 kanoniziran. V zvezi z rokopisi je potrebno omeniti le še to, da se dva iz druge skupine končata z 9. poglavjem, kar je po mnenju Wolframa narejeno zavestno, saj se z 10. poglavjem začnajo panonske zadeve, ki v Salzburgu 12. in 13. stoletja niso imele več nobene aktualnosti, saj je ta prostor že dolgo spadal pod madžarsko nadškofijo v Granu²². Toda ne glede na veliko sprejemljivost tega Wolframovega mnenja, je Loškova analiza dotičnih rokopisov pokazala, da se prvi rokopis iz te druge skupine konča sredi stavka, ki mu sledi več kot tri četrtine nepopolne strani, in da je na nekaterih mestih rokopisa puščen prazen prostor za rubricirane inicialke, kar seveda ne govori v prid mnenju, da je bil rokopis zavestno končan; drugi od prvega povsem odvisen rokopis pa je nato seveda tudi moral končati z 9. poglavjem²³.

O avtorju Konverzije vemo le toliko, kolikor lahko sklepamo na podlagi tega spisa samega. O njem je že Kos povedal vse, kar se trdnega povedati da: torej, da je bil duhovnik, da je deloval v Salzburgu in da je bil verjetno Bavarec, medtem, ko nam je njegovo ime ostalo neznano. Še najdlje je šel v tem vprašanju B. Grafenauer, ki v Enciklopediji Slovenije meni, da gre za salzburskega duhovnika, ki je sodeloval pri cerkveni organizaciji v Spodnji Panoniji,²⁴ na nekem drugem mestu pa misli zelo konkretno na Rihbalda, ki ga omenja Konverzija sama (pogl. 12). Rihbald je bil salzburski nadduhovnik in vodja salzburske cerkve v Spodnji Panoniji, ki se je zaradi uspešne Metodove akcije moral okrog 869 vrniti v Salzburg. Vendar Grafenauer izrecno poudarja, da gre za nedokazljivo domnevo, ki jo je ustno izrekel tudi M. Kos.²⁵ Ali je avtor našega vira res zapisan v Konverziji sami, ostaja odprto, prepričan pa sem, da je zagotovo zabeležen v Bratovščinski knjigi (*Liber confraternitatum*) pri sv. Petru v Salzburgu, kjer lahko prebiramo imena vseh tistih, s katerimi se je čutil Salzburg duhovno povezan, od frankovskih kraljev in bavarskih vojvod, preko salzburskih škofov in opatov vse do navadnih duhovnikov in misionarjev v Karantaniji in Panoniji.²⁶ Na žalost pa ostaja ta bogati imenski material brez drugih primerjalnih virov nem.

O času nastanka nam Konverzija sama v 14. poglavju poroča, da je »od časa, ko je bilo z darilnico in ukazom gospoda cesarja Karla določeno, da ljudstvu²⁷ vzhodne Panonije vladajo salzburski škofje, pa do današnjega dne minilo 75 let«. Danes si je vsa literatura enotna,

¹⁸ Ustna informacija prof. dr. Herwiga Wolframa oktobra 1992 na Dunaju.

¹⁹ F. LOŠEK, *Philologisches*, 256–258.

²⁰ H. VETTERS, *Die mittelalterlichen Dome Salzburgs*, v Virgil von Salzburg, Missionar und Gelehrter (Hrsg. H. DOPSCH, R. JUFFINGER), Salzburg 1985, 286.

²¹ Primerjaj npr. H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. Wien 1987, 128–142.

²² H. WOLFRAM, *Conversio*, 20, 21, 115.

²³ F. LOŠEK, *Philologisches*, 255.

²⁴ B. GRAFENAUER, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Enciklopedija Slovenije 2, 81.

²⁵ B. GRAFENAUER, *Spreobrnjenje*, 10 in op. 3.

²⁶ K. A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 149 sl. je potrebno dodati še K. FORSTNER, *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat der Handschrift A1 aus dem Archiv von St. Peter in Salzburg*, Codices selecti 51, Graz 1974. Glede zapisov salzburskih karantanskih misionarjev v bratovščinski knjigi primerjaj M. KOS, *Conversio*, 39–41.

²⁷ Večina rokopisov Konverzije ima »ljudstvom« (*populis*) in tako ima v svoji izdaji tudi Kos. Wattenbach in Wolfram pa nasprotno po rokopisu 4 *populus*.

da je potrebno kot izhodiščno leto vzeti 796, saj nam tudi Konverzija sama v šestem poglavju poroča, da je tega leta Karlov sin Pipin izročil Salzburgu v misijon Spodnjo Panonijo, kar je nato Karel Veliki 803 samo potrdil. Tako s prištetjem petinsedemdesetih let dobimo 871 kot leto nastanka Konverzije. V najnovejšem času pa je salzburški profesor Heinz Dopsch opozoril, da se po antičnem in srednjeveškem računanju šteje v število, ki ga prištevamo, tudi izhodiščno leto, tako, da v našem primeru pridemo do leta 870 kot časa nastanka Konverzije in v tem smislu je nato svoje mnenje popravil tudi Wolfram, ki je še v svoji izdaji iz 1979. leta stal na splošnem stališču, da je spis nastal 871.²⁸

To vprašanje točnega časa nastanka Konverzije ni nepomembno, saj je tesno povezano z vprašanjem, **komu in za kakšno priložnost je bila namenjena**. Tako so nekateri mislili na rimskega papeža (Hadrijan II., Ivan VIII.), drugi na vzhodnofrankovskega kralja Ludvika Nemškega in tretji na salzburškega nadškofa Adalvina. Prvo mnenje ni prodrlo, med ostalima dvema pa je Kos zagovarjal tisto, ki je menilo, da je bila Konverzija napisana za nadškofa Adalvina kot informacija glede pravic njegove cerkve, ki jo je ta v času najhujšega spora z Metodom ter za eventuelno bodočo sodno razpravo o panonskem cerkvenem problemu nedvomno potreboval, čeprav Kos ne izključuje možnosti, da je bil spis namenjen Ludviku Nemškemu, ki je v sporu z Metodom podpiral bavarske škofo in pred katerega sodišče v Regensburgu so konec leta 870 le-ti postavili Metoda²⁹. V pismu papeža Ivana VIII. iz 873 Ludviku Nemškemu namreč stoji, naj se nihče ne izgovarja na število let, odkar Panonija ni neposredno pod rimsko cerkvijo, saj nobena državna delitev ne more biti v škodo privilegijem rimske cerkve³⁰, kar vsekakor asociira na onih 75 let, odkar je po Konverziji Panonija pod Salzburgom, in pušča vtis, da je Ludvik Konverzijo poznal. No, Kosovo mnenje se je trdno uveljavilo le v slovenskem zgodovinopisju³¹, medtem ko se je v tujini veliko mislilo tudi na Ludvika Nemškega³². V kolikor pa sprejmemo Dopschevo tezo, da je Konverzija nastala že leta 870, potem je pač najbolj verjetno, da je bil spis namenjen za Ludvika Nemškega in regensburško sinodo, kjer se je sodilo Metodu. Nič manj verjetna pa se mi ne zdi možnost, ki je v literaturi nisem zasledil, da je bila Konverzija izgotovljena v več primerkih, ki so jih dobili različni prejemniki, morda prav vsi trije zgoraj omenjeni kandidati, od katerih za vsakega obstajajo dobri razlogi, da bi mu bila prezentirana. Prav glede na naravo Konverzije (spomenica oz. bela knjiga) bi bilo to povsem sprejemljivo mnenje.

Naslednje pomembno vprašanje, ki ga je v zvezi s Konverzijo potrebno načeti, je vprašanje **predlog ali virov**, ki so služili piscu pri pisanju Konverzije. Katalog, ki ga je s tem v zvezi sestavil Kos, je vsekakor impozanten in sega od hagiografskega teksta kot so *Gesta Hrodberti episcopi Salisburgensis*, preko raznih slazburških in drugih analov do zgoraj že omenjene bratovščinske knjige in raznih, danes tudi že izgubljenih kraljevih in drugih diplom³³. Ta Kosov katalog je potrebno popraviti v toliko, da se danes veliko bolj kritično pretresa vprašanje, ali je pisec Konverzije neposredno iz Fredegarjeve kronike črpal podatke o Samu, ali pa jih je povzemal preko nekega drugega, sekundarnega vira. Zgodba o Samu v Konverziji se v nekaterih bistvenih točkah namreč močno razlikuje od pripovedovanja Fredegarja, ki je za ta vprašanja nedvomno primaren vir. Hauptmann je ta nasprotja skušal prebroditi z mnenjem, da zgodba o Samu v Konverziji le deloma sloni na Fredegarju, deloma pa povzema po karantanskem izročilu³⁴, čemur se je pridružil tudi Kos. Danes pa močno dvomijo, da so v Salzburgu 9. stoletja poznali Fredegarjevo kroniko in se veliko bolj nagibajo k mišljenju, da je pisec Konverzije zgodbo o Samu povzel iz od Fredegarja odvisnih *Gesta Dagoberti I. regis*

²⁸ H. DOPSCH, *Slawenmission und päpstliche Politik – zu den Hintergründen des Methodius-Konfliktes*, v Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius (Hrsg. H. DOPSCH), Salzburg 1986, 332 op. 122; H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 89 in 487 op. 20. Nekaj konkretnih primerov takšnega štetja gl. pri P. ŠTIH, *K diplomatični analizi 12. poglavja Konverzije*, ZČ 47, 1993, 220 op. 33.

²⁹ M. KOS, *Conversio*, 104–105.

³⁰ F. KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II*, Ljubljana 1906, št. 218.

³¹ Nazadnje npr. B. GRAFENAUER (gl. zgoraj op. 9, 24).

³² Npr. H. WOLFRAM, *Conversio*, 15; ISTI, *Die Geburt*, 89.

³³ M. KOS, *Conversio*, 15, 16 in glose ob ediciji vira samega: 126–140. Prim. tudi A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 156; P. ŠTIH, *K diplomatični analizi*.

³⁴ L. HAUPTMANN, *Politischen Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten*, MIOG XXXVI, 1915, 249.

Francorum, ki so nastale pred 835, saj se dajo podatki, ki jih prinaša Konverzija o Samu, veliko lepše uskladiti s poročilom v tem viru kot s tistim pri Fredegarju. Pomemben moment, ki govori za *Gesta Dagoberti*, je tudi ta, da niti ta vir, niti Konverzija ne omenjata kneza Valuka, ki pa ga omenja prav Fredegar. Težko si je namreč predstavljati, da pisec Konverzije, ki je očitno želel nekaj povedati o najstarejši karantanski zgodovini, v svojem 4. poglavju, če bi povzel po Fredegarju, ne bi omenil tega kneza in *marca Winedorum*, ki je ni težko identificirati s kasnejšo Karantanijo³⁵. S tem, da je naš spis o Samu povzel samo po *Gesta Dagoberti* in ne po Fredegarju in karantanskem izročilu, pa Konverzija odpade kot primaren vir za zgodovino Sama! V 6. poglavju nam Konverzija poroča, da so Huni (v resnici pisec misli na Avare) 377 vdrli preko Donave in iz Panonije pregnali Rimljane, Gote in Gepide. 377 je najstarejša letnica, ki jo Konverzija omenja in M. Kos je bil mnenja, da je piscu Konverzije v tem primeru kot predloga služila kronika *Marcellinusa Comes*, ki poroča, da so Rimljani 427 po petdesetletni vladavini Hunov ponovno osvojili Panonijo, naš pisec pa naj bi si na podlagi tega poročila nato izračunal letnico 377³⁶. V zadnjem času pa je večkrat omenjeni F. Lošek pokazal na očitne paralele, ki jih ima omenjeno mesto Konverzije z *Historia adversus paganos* Orosiusa, tako, da je potrebno do *Marcellinusa Comes* kot predlogo za to mesto Konverzije na vsak način zavzeti večjo distanco³⁷. Toliko bolj, ker je Orosius nedvomno izpričan v salzburški knjižnici 9. stoletja, saj so ga v tamkajšnjem skriptoriju tudi prepisali³⁸. Nekateri skromni indici pa dopuščajo tudi možnost, da je pisec Konverzije poznal in morda kot predlogo uporabljal tudi *Vita Severini* Evgipija³⁹. Da je bil ta spis v tem času poznan na širšem salzburškem prostoru, priča listina iz 903, v kateri pomožni škof Madalvin prepušča svojemu passavskemu škofu in tamkajšnji stolni knjižnici več kot petdeset kodeksov, med njimi tudi *Vitam sancti Severini confessoris*⁴⁰.

Naslednje je vprašanje **receptije** Konverzije v kasnejših historiografskih delih do uveljavitve tiska. Že veliko število rokopisov iz visokega in poznega srednjega veka, v katerih se nam je Konverzija ohranila, dokazuje, da je bila njena vrednost zgodaj prepoznana. Kos je v svojem komentarju opozoril na uporabo Konverzije v *Liber certarum historiarum* Janeza Vetrinjskega iz prve polovice 14. stoletja in v Unrestovi Koroški kroniki iz druge polovice 15. stoletja, prav tako pa na kompilacijo bavarsko – salzburške zgodovine, ki je okrog 1500 nastala v samostanu St. Zeno pri Reichenhallu na Bavarskem in ki vsebuje tudi izvleček iz Konverzije. Kasnejše raziskave so to Kosovo listo precej dopolnile. Tako se je presenetljivo pokazalo, da tega poznavanje Konverzije že v 10. stoletje, saj je bila uporabljena v tki. Passauskih falsifikatih, listinah, ki jih je konec 10. stoletja dal ponarediti passauski škof Pilgrim z namenom, doseči dvig svoje škofije v nadškofijo⁴¹. Nadalje se ne izključuje možnost uporabe Konverzije tudi v *Vita Altmanni episcopi Pataviensis*, v tekstu, ki je okrog 1140 nastal v Göttweigu v današnji Spodnji Avstriji⁴². Lhotsky pa je opozoril še na poznavanje Konverzije pri Tomažu Ebendorferju (+ 1464), zadnjem velikem kronistu starega kova iztekajočega se srednjega veka v avstrijskih deželah pred predorom humanizma, in na obstoj starega prevoda Konverzije v nemščino, ki je ohranjen v *Collectanei*, zbirki prepisov Ladislava Sunthayma, genealoga in zbiralca v službi cesarja Maksimilijana I.⁴³, za katerega pa se je kasneje

³⁵ H. WOLFRAM, *Conversio*, 74, 75. Prim. k temu M. KOS, *O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku*, v M. KOS, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 145–150.

³⁶ M. KOS, *Conversio*, 49 sl.; A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 156; H. WOLFRAM, *Conversio*, 104.

³⁷ F. LOŠEK, *Philologisches*, 264, 265.

³⁸ K. FORSTNER, *Die Schreibschule von St. Peter in der Karolingerzeit*, v katalogu razstave *Das älteste Kloster im deutschen Sprachraum*, St. Peter in Salzburg 1982, 182.

³⁹ H. WOLFRAM, *Conversio*, 23 op. 3.

⁴⁰ A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 139.

⁴¹ H. FICHTEAU, *Das Urkundenwesen in Österreich vom achten bis zum frühen dreizehnten Jahrhundert*, MIOG, Ergänzungsband XXIII, 1971, 124 sl.; ISTI, *Zu den Urkundenfälschungen Pilgrims von Passau*, v H. FICHTEAU, *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze*, Bd. II: *Urkundenforschung*, Stuttgart 1977, 164.

⁴² Kot v op. 39.

⁴³ A. LHOTSKY, *Quellenkunde*, 157. Na splošno glej: za Passauske falsifikate 167–169; za *Vita Altmanni* 205–206; za Janeza Vetrinjskega 292–300; za Tomaža Ebendorferja 375–391; za Jakoba Unresta 405–408 in za Ladislava Sunthayma 444–448. Za uporabo Konverzije v novoveškem zgodovinopisju pa glej D. MIHELIČ, *Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja*, ZČ 31, 1977, 287–328.

pokazalo, da ne gre za noben prevod, ampak za odlomek iz Unrestove nemško pisane Koroške kronike⁴⁴.

Toliko glede vprašanj, ki se neposredno dotikajo vira samega. Drugo pa so vprašanja, ki so zvezana z **interpretacijo** zgodovinskih podatkov, ki jih prinaša Konverzija. Velika večina Kosovega kakor tudi Wolframovega komentarja je posvečena prav tem vprašanjem in prav na tem področju se tudi najbolj pozna teža let, ki so minila od nastanka Kosovega dela. Konverzija je nepogrešljiv vir za politično, cerkveno, družbeno, kulturno, pravno in upravno zgodovino širšega vzhodnoalpskega prostora in o njej oziroma o interpretaciji njenih posameznih mest obstaja že skoraj nepregledna množica literature in je zato na tem mestu in v postavljenem okvirju nemogoče podati natančen pregled stanja raziskav, ki bi upošteval vsa različna mnenja in tudi vsa področja, v okviru katerih so se bavili s Konverzijo. Kosov in Wolframov komentar, ki imata že vsak zase obseg manjše knjige, in tam navedena literatura sta vsekakor pravo sredstvo za vsakogar, ki se želi temeljito spoznati z zgodovinsko problematiko, ki jo opisuje ta vir, čeprav oba komentarja nista brez pomankljivosti. Kosovemu komentarju bi predvsem lahko očitali preskromno pozornost prvima dvema »bavarskima« poglavljema, ki sta zlasti pomembni za najstarejšo zgodovino samega mesta Salzburga in tamkajšnjega krščanstva, medtem ko se pri Wolframu pozna nepoznavanje slovenske in slovanske literature nasploh. Niti z najmanjšo željo po popolnosti hočem v naslednjem opozoriti le na nekaj izbranih mest, kjer je Kosov komentar na vsak način potrebno dopolniti.

Konec drugega poglavja nam poroča, da je Virgil, ki je v Salzburg prišel za časa vojvode Odila, okrog 745/46, najprej dve leti odklanjal posvetitev v škofa, nato pa jo je le sprejel in to naj bi se zgodilo 15. junija 767. Kronološki podatki se ne ujemajo in leto 767 je že zaradi karantanskega misijona, ki se ja aktivno začel že dobro desetletje prej, saj je Virgil približno okrog 757 v Karantanijo že poslal *suo episcopo nomine Modesto*, skoraj gotovo napačno, in zato je potrebno navedeno mesto Konverzije emendirati. Najbolj enostavno bi bilo, če bi rimsko letnico Konverzije DCCLXVII popravili v DCCXLVII. Tako bi dobili 747, kar bi se ujemalo s podatkom, da je bil Virgil posvečen za škofa dve leti po svojem prihodu v Salzburg, če ne bi neka freisinška listina iz prve polovice leta 748 označevala Virgila še za opata. Wolfram je v svojem komentarju predlagal, da se dve leti, kolikor je Virgil odklanjal posvetitev, popravi v dva lustra (*duorum annorum/lustrorum*), v dve petletni obdobji in se tako dobi 755 kot leto posvetitve Virgila, vendar je kasneje spremenil svoje mnenje in danes velja leto 749 kot leto njegove posvetitve, saj je Virgil tega leta in kot pravi vir *eodem anno, quo ad episcopium ordinabatur* skušal preprečiti ustanovitev lastniškega samostana v Ottingu⁴⁵.

Posebno težek kronološki problem predstavlja tudi datiranje znanih podatkov v 4. poglavju Konverzije o bavarski pomoči Karantancem proti Obrom, ki pa jih nato »podvržejo oblasti kraljev«. Letnica, okrog katere se vrti ves problem, je 743, ko so Bavarci izgubili svojo samostojnost nasproti Frankom. Kos je bil mnenja, da se je tudi izguba karantanske samostojnosti dogodila pred 743, saj so Karantanci zaprosili za pomoč samo Bavarce, pa tudi po mlajših analih iz Metza, ki poročajo o vojni med Bavarci in Franki, naj bi Bavarci imeli Slovane že s seboj, torej pod svojo oblastjo. To datacijo je iz Kosovega komentarja prevzel tudi Wolfram. Medtem pa je Grafenauer v eni svojih prvih razprav o najstarejši karantanski zgodovini pokazal, da je treba anale iz Metza razumeti tako, da so Karantanci Bavarcem 743 še enakopraven partner in da je podatek Konverzije, da so Bavarci podvrgli Karantance oblasti kraljev, možno interpretirati le tako, da so jih podvrgli Frankom, ergo tudi sami niso bili več samostojni. Na podlagi te argumentacije je nato svoje mnenje spremenil tudi Kos in v svoji Zgodovini Slovencev iz 1955 že datiral te dogodke v čas okrog 745⁴⁶. Tudi za določitev časa vladanja prvih po imenu poznanih karantanskih knezov Boruta, Gorazda in Hotimirja ne nudi Konverzija nekih trdnih in jasnih podlag. Dogodki okrog 745 so se vršili še za časa Boruto-

⁴⁴ W. STELZER, *Jakob Unrest und Ladislaus Sunthaym. Der Bericht über die Herzogseinsetzung aus den Kollektaneen Sunthayms – eine lateinische Fassung der Kärntner Chronik Unrests*, Carinthia I 163, 1973, 182.

⁴⁵ Na splošno vemo danes o Virgilu, ki je v Salzburg prišel iz Irske in tudi o irski misijonski metodi precej več kot svojčas Kos: H. DOPSCH, R. JUFFINGER (Hrsg.), *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 21.–24. September 1984 in der Salzburger Residenz*, Salzburg 1985. Glede časa posvetitve Virgila v škofa glej še H. WOLFRAM, *Conversio*, 68 sl.; ISTI, *Die Geburt*, 132 sl.

⁴⁶ M. KOS, *Conversio*, 25–27; ISTI, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, 84; B. GRAFENAUER, *Priključitev Karantanije na Zapad*, Čas XXXVI, 1942, 17–40; H. WOLFRAM, *Conversio*, 77.

vega vladanja, za Gorazda je nato rečeno, da se je iz Bavarske, kje je bil kot talec, vrnil po očetovi smrti »na frankovski ukaz«, vendar je že po treh letih umrl in sedaj se je »z dovoljenjem gospoda in kralja Pipina« vrnil njegov bratranec Hotimir. Izhodišče za datacijo tega sklopa je označba Pipina za kralja, kar je ta postal novembra 751 in Hotimir je tako postal karantanskimi knez po tem datumu, vendar gotovo pred novembrom 754, saj se je Gorazdovo triletno vladanje očitno začelo, preden je Pipin postal kralj. Ta absolutna kronologija je problematična v toliko, ker pisec Konverzije na dogodke, ki so se zgodili, ne gleda zgodovinsko ampak statično. To se najlepše vidi pri Karlu Velikem, ki ga tudi pred letom 800 imenuje cesar (pogl. 6), enako pa tudi Pipina imenuje kralja, ko ta to še ni bil. Tako nam v drugem poglavju poroča, da je bavarski vojvoda Odilo, ki je umrl 748, podložen »frankovskemu kralju Pipinu«, čeprav je bila ta takrat v resnici majordom⁴⁷. Odprto torej ostaja, ali omemba Pipina kot kralja v četrtem poglavju nudi kakšno oporo za absolutno kronologijo, čeprav bi v prid takšnemu mnenju morda le govorilo dejstvo, da pisec pri postavitvi Gorazda za kneza dela distinkcijo, ki bi lahko bila zvezana prav z povzdignjenjem Pipina v kralja.

Peto poglavje je posvečeno začetkom salzburškega karantanskega misijona in poroča o prvem karantanskem pokrajinskem škofu, prvih misijonarjih in prvih posvečenih cerkvah v deželi; skratka – vtis, ki ga daje, je, da se je karantanski misijon začel za časa Virgila, v petdesetih letih 8. stoletja. Na podlagi znane razsodbe Karla Velikega iz 811, s katero je v Karantaniji določil Dravo za mejo med salzburško in oglejsko dijecezo, je potrebno to sliko popraviti v toliko, da se je vsaj formalnopravno, če že ne tudi zares, karantanski misijon začel že pod Virgilovim predhodnikom, opatom – škofom Ivanom, ki je umrl 10. junija 746 ali 747. Salzburški nadškof Arno je pred dokončno Karlovo razsodbo namreč lahko dokazal, da so kar trije papeži, Zaharija (741–752), Štefan II. (752–757) in Pavel I. (757–767) za časa njegovih predhodnikov (*tempore antecessorum suorum*) dodelili Karantanijo njegovi cerkvi. Ker se Arnovi predhodniki omenjajo v množici, je poleg Virgila (746/7–784) potrebno torej upoštevati še Ivana.⁴⁸

Petemu poglavju se imamo zahvaliti tudi za imena prvih treh znanih karantanskih cerkva, ki seveda vse ležijo severno od Drave in so bile posvečene že za časa Modesta. Ne more biti dvoma, da je še v 8. stoletju v Karantaniji zraslo večje število cerkva, saj že Konverzija poleg omenjenih treh, ki jih imenuje, pravi, da je bilo posvečeno še več drugih. Pa tudi zgoraj omenjena Karlova listina iz 811 govori o obstoječih cerkvah na obeh straneh Drave. To sliko pisanih virov pa so prav pred kratkim močno dopolnila arheološka izkopavanja v Molzbichlu jv. od Spittala in bližnje Teurnije, ki so odkrila karolinško samostansko cerkev. Z dobrimi razlogi jo lako datiramo v zadnjo tretjino 8. stoletja, vendar še v čas salzburškega nadškofa Virgila in bavarskega vojvode Tasila III., torej v čas intenzivnega karantanskega misijona. Zelo zanimive perspektive pa odpira patrocinijski tega samostana oz. samostanske cerkve, sv. Tiburcij, ki je silno redek. V celi današnji Avstriji je edini, na Bavarskem pa ga ima samostanska cerkev v Pfaffenmünstru pri Straubingu, ki je prav tako agilolfinska ustanova, domnevno prav Tasila III. V njem so živeli irski menihi in prav verjetno je, da so nekateri izmed njih na Tasilovo iniciativo okrepili karantanski misijon in v deželi ustanovili prvi samostan, ki je za dve stoletji starejši od doslej poznanih. V zvezi z irskimi menihi ne gre pozabiti, da je prav v tem času med 772 in 784 bil med vodilnimi karantanskimi misijonarji tudi Irec Dufflitir, v Konverziji zapisan kot Duplilerus, in seveda, da je bil tudi sam škof Virgil Irec. Neomejanje tega samostana v Konverziji pa gre skoraj gotovo na račun Tasila III., ki ni v tem spisu niti enkrat omenjen, saj ga kot upornika, krivoprisežnika in predvsem kot simbol samostojne Bavarske ni bilo dobro omenjati pred člani vladajoče karolinške dinastije 9. stoletja.⁴⁹

Prav pod proti Frankom upornim Tasilom III. pa so se tudi v Karantaniji dogodili trije upori, o katerih nam poroča Konverzija (pogl. 5) in ki so povzročili zastoj misijonskega dela.

⁴⁷ Primerjaj H. D. KAHL, *Virgil und die Salzburger Slawenmission*, v *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter* (Hrsg. H. DOPSCH, R. JUFFINGER), Salzburg 1985, 113.

⁴⁸ F. KOS, *Gradiivo II*, št. 37. Prim. tudi H. D. KAHL, *Die Anfänge der Slawenmission im Ostalpenraum unter besonderer Berücksichtigung Oberkärntens*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten, Millstatt 1986, 27 sl., ki meni, da se je karantanski misijon v tem času začel kot vojvodsko podjetje (pod Odilom) in da se je nato Salzburg šele pod Virgilom (in ne že pod Ivanom) vključil v karantanski misijon.

⁴⁹ F. GLASER, *Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens*, *Carinthia I* 179, 1989, 99–124; K. KARPFF, *Das Kloster Molzbichl – ein Missionszentrum des 8. Jahrhunderts in Karantanien*, *Carinthia I* 179, 1989,

V literaturi se ti upori redno označujejo kot protikrščanski, kot boj za staro vero, čeprav jih Konverzija tako ne imenuje. Precizen termin, ki ga uporablja za označitev teh uporov – *carmula* – pomeni namreč v pravnem jeziku bavarskega plemenskega prava upor proti agilofinškemu vojvodi, torej upor proti državi. V tem smislu tudi regensburški, torej bavarski anali (*Annales s. Emmerami Ratispon. maiores*) za Ljudevita Posavskega in njegov upor uporabljajo termin *carmula*, tako pa označujejo nekateri viri tudi upor bavarskega vojvode Henrika Prepirljivca proti cesarju Otonu II. leta 977.⁵⁰ Zato tudi v uporih, ki jih omenja Konverzija, ne moremo videti le protikrščanskih uporov, ampak predvsem upore proti bavarski nadoblasti. Kdo vse se je upiral, pa je težko reči. Knežja dinastija, še zlasti pa Hotimir, daje vtis lojalnosti in najhujši upor, za katerega zadušitev je bila potrebna vojaška intervencija Tasila III. (kar je tudi posreden dokaz za upor proti bavarski nadoblasti nasplošno in ne samo proti novi veri), je izbruhnil šele po smrti Hotimirja. Za njegovega naslednika Valtunka pa lahko zagotovo trdimo, da je moral voditi probavarsko politiko, saj si njegove knežje oblasti ne moremo zamisliti brez Tasilovega *placeta*.

Šesto poglavje Konverzije nam poroča o panonski zgodovini od antike do avarskih vojn konec 8. stoletja. Tako nam njen pisec med drugim sporoča, da so leta 377 Huni pregnali Rimljane, Gote in Gepide, te pa nato Slovani, ki so se tam začeli tudi naseljevati. Nato pa nadaljuje: »In zdaj, mislim, je treba pojasniti, kako so bili Huni od tam pregnani in kako so se začeli naseljevati Slovani in kako je tisti del Panonije pripadel k salzburški škofiji«, nakar začne z opisom avarskih vojn konec 8. stoletja. Čeprav je Kos v svojem komentarju pravilno ugotovil, da pisec pod Huni razume samo in izključno Avare,⁵¹ je prav zgoraj navedeno mesto komentiral v nasprotju svojo pravilno ugotovitvijo. Tako naj bi nam pisec Konverzije najprej poročal o naselitvi pravih Hunov, ki jim je v šestem stoletju sledila prva slovanska naselitev. Ko so bili konec 8. stoletja poraženi Avari, je sledila še druga. Kos je torej bil mnenja, da nam pisec na navedenem mestu poroča o dvojni slovanski naselitvi v Panonijo, saj naj bi to dokazovalo že to, da isti narod Hunov ne more biti dvakrat pregan iz enega in istega predela. Pa vendar nam Konverzija poroča samo o naselitvi Slovanov v Panonijo po končanih avarskih vojnah. Tudi na tem mestu razume pisec pod Huni samo Avare, katerim pa je zaradi tega njihovo zgodovino raztegnil na čas med 377 in koncem 8. stoletja. Zgoraj citirani stavek »In zdaj, mislim, je treba pojasniti, ...« s katerimi nas vpeljuje v opis frankovsko-avarskih vojn, se namreč nanaša na predhodni stavek, ki govori o tem, da so se Slovani, potem, ko so iz Panonije pregnali Hune, začeli tam naseljevati, in ga želi v nadaljevanju natančneje pojasniti.

Gotovo eden najlepših dosežkov novega Wolframovega komentarja Konverzije je, da je iz galerije bajeslovnih osebnosti uspel rešiti Inga, katerega gostiji je namenjeno sedmo

125–140. Za Duplitterja glej H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 128. V zvezi z odkritji v Molzbichlu je potrebno omeniti, da sta F. GLASER, *Die frühchristliche Bischofskirche in Teurnia und die Kirchengründung des Modestus »in Liburnia civitate«*, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten, Millstatt 1986, 9 sl. in H. D. KAHL, *Die Anfänge der Slawenmission*, 28 sl. neodvisno drug od drugega predlagala, da je potrebno cerkev *in Liburnia civitate*, ki jo je po Konverziji posvetil Modest kmalu po sredi 8. stoletja in ki jo je več ali manj vsa dosedanja literatura postavljala znotraj obzidja antične Teurnije, na mesto, kjer danes stoji cerkev sv. Petra v Lesu, lokalizirati v Molzbichlu. To mnenje ni neupravičeno. Predvsem nam na mestu antične Teurnije, ki je arheološko dobro raziskana, ni izpričana zgodnjersrednjeveška poselitev in je zaradi tega posvetitev cerkve na nekem neposeljenem in opustelem kraju malo verjetna. V Molzbichlu pa je nasprotno izpričana cerkev iz 8. stoletja, neko kontinuiteto z antiko oz. obstoj antičnih tradicij (krščanstvo!) v Molzbichlu tudi v zgodnjem srednjem veku pa izpričuje odkritje nagrobnega napisu diakonu Nonosiju (umrl 532) za oltarjem zgodnjersrednjeveške cerkve v Molzbichlu, na mestu, ki je ponavadi pridržano za relikvije svetnika. Pa tudi zelo verjeten obstoj zgodnjersrednjeveškega slovanskega gradišča na bližnjem Hochgoshu (A. HUBER, *Die Wallanlagen am Hochgosh*, Die Kärntner Landsmannschaft, Heft 4, 1987 (tudi kot dodatek v zgoraj omenjenem Symposium ... 1986) kaže, da je bilo prav področje okrog Molzbichla lokalni center karantanske kneževine na zgornjem Koroškem. Glede etimologije Tasila in njegove dobe pa je potrebno opozoriti, da je šlo zavestno brisanje njegovega imena iz zgodovine tako daleč, da agilofinške listine pod karolinško oblastjo niso garantirale nobene pravne varnosti in sklicevanje na Tasilove darovnice ni predstavljalo nobene pravne podlage. Tasilo se omenja v listinah karolinških vladarjev vsega skupaj dvakrat, v dveh listinah Karla Velikega izpred konca 8. stoletja (obkrož v negativnem smislu) in šele pod Otonom II., proti koncu 10. stoletja se je našel nekdo, ki se je v pravnem oziru skliceval na *cartulas traditionum*, quas . . . *Otilo et filius eius Tassilo duces Baiouuariorum . . . fecerant*. To je bil passauski škof Pilgrim, ki je te besede v svojih falsifikatih položil v usta cesarju Arnulfu, ne da bi vedel, da bi bilo to v listinah Karolingov povsem neobičajno: H. FICHTENAU, *Die Urkunden Herzog Tassilos III. und der »Stiftbrief« von Kremsmünster*, Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze Bd. II: Urkundenforschung, Stuttgart 1977, 66.

⁵⁰ F. KOS, *Gradiivo II*, št. 57, 459; glej H. WOLFRAM, *Conversio*, 85, 91; P. PUNTSCHART, *Carmulae*, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 26, 1931.

⁵¹ M. KOS, *Conversio*, 47; glej pogl. 3, 4, 6, 10 z edino izjemo *Item anazephaleos de Avaris* kot naslov šestega poglavja, ki pa ga Konverzija ob svojem nastanku zagotovo še ni imela in je v tekst prišel – verjetno kot glosa – ob prepisovanju šele kasneje. Glej tudi H. WOLFRAM, *Conversio*, 104.

poglavje Konverzije. Inga je Janez Vetrinjski, ki stoji na začetku bogate predznanstvene in znanstvene tradicije, ki se je pečala s tem problemom, že v 14. stoletju skušal narediti za karantanskega kneza, Wolfram pa je šele sedaj uspelo pokazati, da gre za salzbürškega duhovnika in verjetno vodjo karantanskega misijona v času med 785 in 799. Kot je pri takšnih zadevah v navadi, je rešitev problema ves čas ležala na dlani, le videl je ni nihče. Proglašanje Inga za kneza temelji namreč na napačnem razumevanju Konverzije, ki sporoča, da je salzbürški škof Arno posvečeval duhovnike in jih pošiljal in *Sclaviniam* tamkajšnjim knezom in »grofom«. Eden od njih (*Quorum unus*) pa je bil Ingo. Kot je pokazal Wolfram, se *quorum unus* ne nanaša na kneze in »grofe«, ampak na duhovnike, ki jih je Arno pošiljal v Karantanijo. To potrjuje tudi *Excerptum de Karentanis*. Od vseh imen, ki se namreč omenjajo v *Konverziji* v zvezi s Karantanijo, ne omenja *Excerptum* le duhovnikov in diakonov, tako, da bi že zaradi tega Inga lahko uvrstili v to skupino. Dokončno pa je potrdila pravilnost Wolframovih ugotovitev Bratovščinska knjiga pri sv. Petru v Salzburgu, kjer je med številnimi osebami, med katerimi so tudi mnogi karantanski misijonarji, vpisan tudi *Ingo presbyter*. Način, kako je vpisan – stoji namreč na čelu skupine štirinajstih oseb, ki nosijo vsi pridevek *presbyter* in so morda bile karantanski misijonarji – pa bi morda kazal na njegovo mesto v karantanskem misijonu, preden je Arno 799 zopet obudil v življenje karantanski korepiskopat.⁵²

Za zaključek tega poročila pa želim navesti še drobno zanimivost, ki hkrati lepo odslikava Kosovo osebnost. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani še danes hrani izvod izdaje Bratovščinske knjige pri sv. Petru v Salzburgu (v MGH, *Necrologia* II), ki ga je pri svojem delu na *Konverziji* uporabljal Milko Kos. Kdor je že videl Kosov rokopis, ga bo zlahka prepoznal v številnih, s svinčnikom zapisanih opombicah na robovih strani. Podčrtana pa so tudi nekatera imena v tekstu in registru, med njimi pa je tudi Ingo. Kos je torej vedel za njegov vpis v Bratovščinsko knjigo, le z onim iz *Konverzije* ga ni znal točno povezati. Prav značilno za Kosa pa je, da o stvareh, o katerih ni bil trdno prepričan, ni pisal in je raje previdno molčal. Na žalost je zaradi tega moral Ingo še skoraj pol stoletja čakati na svoje utelešenje.

⁵² H. WOLFRAM, *Conversio*, 96–102.

Zusammenfassung

CONVERSIO BAGOARIORUM ET CARANTANORUM NACH DER AUSGABE VON KOS AUS DEM JAHRE 1936 (Bericht über den Forschungsstand)

Peter Štih

Im Jahre 1936 veröffentlichte der Ljubljanaer Universitätsprofessor Milko Kos eine kritische Ausgabe der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (im weiteren: *Conversio*) mit einem umfangreichen Kommentar² (die Zahlen beziehen sich auf die Fußnoten im Gesamttext). Sein Werk galt bis zu Wolframs Ausgabe und Kommentar im Jahre 1979⁶ als grundlegendes^{3,5} und auch heute ist eine Auseinandersetzung mit Thema und Problematik, die die *Conversio* mit sich bringt, ohne Kenntnis dieses Werkes von Kos undenkbar.

Seit dem Erscheinen dieses Meisterwerks von Kos ist inzwischen bereits mehr als ein halbes Jahrhundert vergangen, so daß viele von seinen Forschungsergebnissen, vor allem jene, die den Kommentar betreffen, als überholt gelten oder mit anderen Augen betrachtet werden. So wird heute mit Recht etwa vielmehr die Parteilichkeit dieser Quelle hervorgehoben, die ihrer Form nach eine Denkschrift bzw. ein Weißbuch ist und folglich ein frühmittelalterliches Beispiel für ein auch heute verbreitetes Verhalten, wenn eine Information als Beweisführung für den eigenen subjektiven Standpunkt ausgenutzt wird, während die Argumente der Gegenseite oder gar des neutralen Parts einfach weggelassen werden.¹⁰

Bereits die *Komposition* des Textes selbst ist dem Ziel untergeordnet, das man in Salzburg verfolgte, d.h. seine Rechte in Unterpannonien zu legitimieren, die durch Methods Tätigkeit gefährdet waren, ihm allein und nicht etwa Salzburg wurden doch vom Papst die Rechte für sein Wirken in Pannonien verliehen. Mit der *Conversio* wollte man also klarmachen, daß die Salzburger Missionstätigkeit nichts anderes als eine Fortsetzung bzw. ein Bestandteil der karantanischen sei.

In Karantanien war Salzburg nämlich fest verankert und konnte sich auf Papst- und Kaiserprivilegien berufen. Deswegen weist die *Conversio* auch eine zweiteilige Komposition auf. In den ersten zwei Kapiteln ist davon die Rede, »wie die Bayern Christen geworden sind«, alle folgenden aber davon, »wie sich die Slawen, die sich Karantaner nennen, und ihre Nachbarn, im heiligen Glauben haben belehren und christianisieren lassen«, obwohl ungefähr ein Drittel der *Conversio* ausschließlich den pannonischen Angelegenheiten gewidmet und ihrerwegen auch entstanden ist. Die Komposition der *Conversio* ist in der Tat eine dreiteilige, und ihr Verfasser hat eigentlich eine *Conversio Bagoariorum et Sclavorum Carantanorum seu Pannoniae inferioris* verfaßt, wie ihr letzter Herausgeber Wolfram es formuliert hat.¹⁴ Für uns ist vor allem von Bedeutung, daß wir die recht unschätzbaren Angaben über die karantanische Geschichte gerade dieser Konstruktion zu verdanken haben, die man sich zum Schutz von seinen pannonischen Interessen in Salzburg ausgedacht hat, der karantanische Teil der *Conversio* war doch nur ein Mittel zur Erreichung der pannonischen Ziele.

Hinsichtlich der *Überlieferung* der *Conversio* muß festgestellt werden, daß nach Kos' Ausgabe der *Conversio* aus dem Jahre 1936 keine neue Handschrift der *Conversio* entdeckt wurde. Insgesamt hat sich der Text in neun Handschriften erhalten, von denen sechs den integralen Text oder nur Teile der *Conversio* in ihrer unverfälschten Form bringen, drei Handschriften sind aber mit anderen Texten kontaminiert.¹⁶ Kos betrachtet außerdem als die vierte Handschrift dieser zweiten Gruppe noch *Excerptum de Karentanis*. Alle bisherigen Ausgaben der *Conversio* (Wattenbach, Kos, Wolfram) beruhen auf der ältesten Handschrift, die vor kurzem in das 11. Jh. datiert wurde. Erst nach der letzten, nämlich Wolframs Ausgabe, gelangte man zu der Auffassung, daß diese älteste Handschrift (erhalten ab dem sechsten Kapitel, die fehlenden Kapitel wurden durch eine Hand aus dem späten 12. Jh. ergänzt) bereits aus dem 10. Jh. stamme, was bedeutet, daß zwischen der Entstehung der *Conversio* und der ältesten erhaltenen Handschrift nur ein rundes Jahrhundert vergangen war. Zu außerordentlich bedeutenden Ergebnissen hinsichtlich der Genealogie der *Conversio*-Handschriften gelangte in letzter Zeit vor allem F. Lošek,^{16, 19} der überzeugend darauf hinweist, daß zwischen der ältesten erhaltenen Handschrift und dem heute verlorengegangenen Archetyp der *Conversio* noch eine, ebenso verlorengegangene, Zwischenhandschrift (Subarchetyp) existiert habe, und daß auch die restlichen fünf jüngeren Handschriften der ersten Gruppe auf der Grundlage einer anderen, ebenso verlorengegangenen Vorlage und nicht unmittelbar der ältesten erhaltenen Handschrift entstanden seien.

Bereits Kos führte alle gesicherten Tatsachen über den *Autor* an: daß er ein Geistlicher war, der in Salzburg wirkte und aus Bayern stammte, dessen Name uns aber nicht überliefert wurde. Unbewiesen bleibt die Annahme von Kos und Grafenauer,^{24, 25} daß es Rihpald, ein Erzpriester im pannonischen Moosburg gewesen sein könnte, der sich wegen der erfolgreichen Tätigkeit von Methodios um 869 nach Salzburg zurückzog.

Über die *Entstehungszeit* gibt die *Conversio* selbst Auskunft (c. 14): »zwischen dem Zeitpunkt, da auf Verleihung und Befehl des Herrn Kaisers Karl die Salzburger Bischöfe das Volk des östlichen Pannoniens zu regieren begann, bis zur Gegenwart liegen fünfundsiebzig Jahre«. In der Literatur besteht Einigkeit darüber, daß man als Ausgangspunkt das Jahr 796 annehmen müsse, so daß sich bei Hinzufügen von fünfundsiebzig Jahren das Jahr 871 ergibt. In neuester Zeit wies H. Dopsch darauf hin, daß nach der mittelalterlichen Zeitrechnung auch das Ausgangsjahr in der zugefügten Zahl enthalten sei. So kommen wir hier auf das Jahr 870 als Entstehungszeit der *Conversio*.²⁸

Die Frage nach der genauen Entstehungszeit der *Conversio* ist aufs engste mit der Frage nach dem Adressaten und Anlaß verbunden. Dabei zog man in erster Linie Papst Hadrian II. bzw. Johann VIII., den ostfränkischen König Ludwig den Deutschen und den Salzburger Erzbischof Adalwin selbst in Erwägung.^{29, 31, 32} Akzeptiert man die These von Dopsch, daß die *Conversio* bereits 870 entstanden sei, so ist die Schrift höchstwahrscheinlich für Ludwig den Deutschen und die Synode in Regensburg bestimmt gewesen, wo 870 Methodios Prozeß gemacht wurde.

Hinsichtlich der *Vorlagen*, deren sich der Autor beim Verfassen der *Conversio* bedient haben soll, hat bereits Kos einen umfangreichen Katalog zusammengestellt, der vom hagiographischen Text über verschiedene Annalen bis zu den zahlreichen Herrscher- und anderen Urkunden reicht.³³ Im Gegensatz zu Kos wird heute stark bezweifelt, daß der Autor der *Conversio* die Angaben über Samo aus Fredegars Chronik geschöpft und sie zugleich mit der karantanischen Überlieferung kombiniert haben soll. Es gibt nämlich keine Beweise dafür, daß diese Chronik im 9. Jh. in Salzburg bekannt war. Man neigt vielmehr zu der Ansicht, daß die Geschichte über Samo den auf Fredeggar beruhenden *Gesta Dagoberti I. regis Francorum* entnommen sei;³⁵ das bedeutet aber, daß die *Conversio* als Primärquelle für die Geschichte über Samo nicht in Frage kommt. In letzter Zeit wird auch die Chronik von *Marcellinus Comes* als Vorlage für c. 6 mit größerer Zurückhaltung betrachtet, und es wird in diesem Zusammenhang auf Parallelen hingewiesen, die diese Stelle der *Conversio* mit der *Historia adversus paganos* von Orosius aufweist.^{37, 38} Einige bescheidene Indizien lassen auch die Möglichkeit zu, daß der Autor der *Conversio* auch die *Vita Severini* von Eugippius gekannt und als Vorlage verwendet haben dürfte.³⁹

Bei der Frage der *Rezeption* der *Conversio* in den späteren historiographischen Werken bis zum Durchbruch des Buchdruckes wies bereits Kos auf die Verwendung der *Conversio* in dem *Liber certarum historiarum* von Johannes von Viktring und in der Kärntner Chronik von Jakob Unrest hin sowie auf die Kompilation der bayerisch-salzburgischen Geschichte, die um 1500 in St. Zeno bei Reichenhall entstanden ist. Durch spätere Forschungen wurde die Liste von Kos in erheblichem Maße vervollständigt. So erwies sich überraschenderweise, daß sie bereits in den sogenannten Passauer Fälschungen vom Ende des 10. Jahrhunderts herangezogen worden war⁴¹ und vielleicht auch in der *Vita Altmanni episcopi Patavienis* aus der Mitte des 12. Jahrhunderts.⁴² Lhotsky wies überdies noch auf die Kenntnis der *Conversio* bei Thomas Ebendorfer und auf die alte deutsche Übersetzung der *Conversio* in den Kollektaneen Sunthayms hin,⁴³ bei der es sich später erwies, daß es sich nur um einen Abschnitt der in deutscher Sprache verfaßten Kärntner Chronik von Jakob Unrest handelt.⁴⁴

Der zeitliche Abstand zwischen der Entstehung des Werkes von Kos und heute kommt aber am deutlichsten bei der Frage der *Interpretation* von historischen Daten in der *Conversio* zum Ausdruck. Diese Schrift stellt eine unentbehrliche Quelle für die politische, soziale, kulturelle, kirchliche, rechtliche und Verwaltungsgeschichte des breiten Gebietes zwischen der Donau und der Adria im frühen Mittelalter dar. Zur Interpretation einzelner Stellen besteht bereits eine überreiche Literatur, so daß es an dieser Stelle und innerhalb des gestellten Rahmens unmöglich ist, eine genaue Übersicht des Forschungsstandes zu geben, die alle unterschiedlichen Meinungen und auch alle Gebiete, innerhalb derer man sich mit der *Conversio* befaßte, berücksichtigen würde. Die Kommentare von Kos und Wolfram, die jeder für sich den Umfang eines kleineren Buches haben, stellen auf jeden Fall eine grundlegende Einleitung in diese Problematik dar. In diesem Beitrag wurde, ohne geringsten Anspruch auf Vollständigkeit und Systematik, nur auf einige ausgewählte Stellen hingewiesen, wo der Kommentar von Kos auf jeden Fall einer Ergänzung bedarf. Diese Stellen sind: die Frage der Bischofsweihe von Virgil,⁴⁵ die Frage der absoluten Chronologie von Angaben des c. 4,^{46, 47} die Frage des Beginns der Salzburger Missionstätigkeit in Karantanien⁴⁸ und der damit verbundenen Entwicklung der Kirchenorganisation, deren Bild in letzter Zeit durch archäologische Ausgrabungen in Molzbichl in Kärnten wesentlich ergänzt wurde,⁴⁷ die Frage der Interpretation der drei Aufstände in Karantanien,⁵⁰ die Frage der Interpretation der Angabe des c. 6 über die slawische Landnahme in Pannonien, für die Kos irrtümlicherweise dachte, sie sei in zwei Phasen vor sich gegangen und natürlich die Frage von Ingo, bei dem es Wolfram gelang, ihn aus der Reihe der sagenumwobenen Persönlichkeiten zu retten und ihn in den Kreis der Salzburger Geistlichen einzugliedern, die Ende des 8. Jahrhunderts auch als Missionare in Karantanien gewirkt haben dürften.⁵²

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, telefon (061) 12-50-001, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« – revije »**Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo**«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 – **60 SIT**

GMDS 4-6/1923-25 – **60 SIT**

GMDS 7-8/1926-27 – **72 SIT**

GMDS 22/1941, št. 3-4 – **72 SIT**

GMDS 24/1943 – **400 SIT**

GMDS 25-26/1944-45 – **72 SIT**

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 100 tolarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

Reinhard Härtel

DIPLOMATAR OGLEJSKEGA PATRIARHATA

1. NAČRT IZDAJE

Od leta 1979 se Raziskovalni institut za temeljne zgodovinske vede na graški Univerzi (Forschungsinstitut für Historische Grundwissenschaften der Universität Graz) ukvarja z Diplomatarjem oglejskega patriarhata. Po obdobju priprave so se leta 1980 pričela arhivska potovanja. Tega, kdaj bodo lahko veljala za končana, ne more – kot je to pri tovrstnih projektih običajno – nihče napovedati vnaprej.¹

Gre za izrazito dolgoročen projekt, pri katerem se zastavljajo mnogi problemi, deloma predvidljivi, deloma nepredvidljivi. Deloma so ti problemi zelo splošne narave, deloma pa gre za posebnosti, ki izhajajo šele iz teme same, ali se ob njej posebno zaostrijo. Gotovo ni treba poudarjati, da je za zadovoljivo izvedbo nekega projekta premagovanje deloma banalnih, neznansvenih problemov prav tako bistveno kot reševanje načelnih vprašanj.²

Pričujoča predstavitev projekta in z njim povezanih problemov se torej nadrobno spušča v sledeče problemske sklope: nahajališča virov in arhivi, oblika publikacije, spremne študije in slednjič uporaba pripomočkov za elektronsko obdelavo podatkov.

Sama zamisel projekta izhaja od univ. prof. dr. Friedricha Hausmanna, ki je bil od 1964 do 1988 redni profesor za srednjeveško zgodovino in pomožne zgodovinske vede na graški Univerzi ter sprva predstojnik Inštituta za pomožne zgodovinske vede (Institut für Historische Hilfswissenschaften), na katerega mesto je na isti univerzi leta 1979 stopil novoustanovljeni Raziskovalni institut za temeljne zgodovinske vede. Deželna zgodovinska komisija za Štajersko (Historische Landeskommission für Steiermark) je omenjenemu profesorju leta 1976 zaupala nalogo, naj na novo predela, oziroma nadaljuje deloma že povsem zastareli in povrhu še nedokončani Diplomatar Štajerske.³

Za ta diplomatar je merodajen obseg Štajerske do konca prve svetovne vojne. Precejšen del dotedanjega štajerskega ozemlja je, kot je znano, skozi ves srednji vek pripadal oglejski škofiji. Poleg tega sta bila Oglej in Štajerska predvsem v visokem srednjem veku povezana po osebah in posestvih.

V teku svojih daljnjih in intenzivnih (tudi še sedaj trajajočih) arhivskih potovanj, ne le po Avstriji in Sloveniji, temveč tudi po Nemčiji, Liechtensteinu, Češkoslovaški, po Italiji in Vatikanu, je zato F. Hausmann moral vključiti tudi tista Styriaca, ki so povezana z oglejskim patriarhatom ali s posameznimi njegovimi ustanovami ali družinami.

Vendar ni vselej lahko najti zadevnih italijanskih dokumentov. S sistematičnim popisovanjem in izdajanjem virov v Furlaniji se z avstrijske strani že približno 100 let, vse od Josefa von Zahna ter Augusta von Jakscha, nihče ni ukvarjal. Tudi na italijanski strani se ni nihče več lotil obširnejšega popisovanja virov oziroma njihovega izdajanja. V Sloveniji pa sta Franc in Milko Kos vendarle lahko objavila svojo zbirko gradiva do leta 1246. Tam naletimo na širokosrčno opredelitev, kaj naj bi šli kot vir za slovensko zgodovino, tako da to delo do navedene časovne meje predstavlja eno najpomembnejših zbirk virov o zgodovini patriarhata, ne glede na dejstvo, da svojo vsebino mnogokrat črpa le iz druge roke.

¹ O delovanju do začetka leta 1985 je avtor že poročal: Il progetto di ricerca e di edizione »Urkundebuch des Patriarchats Aquileia« (Codice diplomatico del Patriarcato d'Aquileia) (Aggiornato fino a gennaio 1985), v: Memorie storiche forogiuliesi 64 (1984) (izšlo 1985), str. 177–186. Poročilo o delovanju v obdobju, ki je sledilo do sredine 1990, bo (pod istim naslovom) v kratkem izšlo v istem časopisu.

² Te probleme je avtor dosedaj v dveh predavanjih lahko predstavil kompetentnemu poslušalstvu: 13. maja 1987 na Univerzi Karla Albrechta v Freiburgu v Breisgauu, kot tudi 12. maja 1992 na Univerzi v Ljubljani. Pričujoče poročilo je razširjena in z dokazili opremljena izpopolnitev drugega predavanja.

³ Na tem in sledečih mestih prim. bolj na široko posegajoči in strnjeni prikaz Friedricha Hausmanna, Urkundenbuch der Steiermark und ihrer Regenten. Vorstufen, Vorgänger, Vorarbeiten, v: 100 Jahre Historische Landeskommission für Steiermark, izdal Othmar Pickl, uredil Robert F. Hausmann (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 36). Graz, str. 91–202, posebno str. 191 sl.

V takšnih okoliščinah je iskanje »Styriaca« ostalo znotraj zmernih meja. Poleg tega smo lahko tudi pričakovali, da bo to »dodatno delo« neposredno prišlo prav tudi pri genealoških študijah, s katerimi se je F. Hausmann prav tedaj ukvarjal, oziroma jih načrtoval.⁴

Od tedaj naj bi vsako arhivsko potovanje služilo dvema edicijskima načrtoma in tako bi optimalno izkoristili čas, sile in sredstva.

Spričo mnogih akademskih službenih obveznosti, posebno štiriletnih rektorskih obveznosti na graški Univerzi, je bilo nemogoče, da bi F. Hausmann sam izvedel še ta potovanja. Leta 1979 so izpeljavo novega projekta prenesli na avtorja poročila, takrat asistenta pri že omenjenem raziskovalnem institutu. Sedaj na lastno odgovornost izvaja projekt kot naslednik gospoda prof. Hausmanna pri vodstvu Raziskovalnega instituta (od oktobra 1988). Za pisca poročila so se arhivska in knjižnična potovanja pričela po preteku pripravljalnega časa leta 1980.

Pred njihovim pričetkom je bilo treba opredeliti krajevni in časovni obseg raziskave.

Krajevno gledano gre torej v bistvu predvsem za visokosrednjeveško grofijo oziroma vojvodstvo Furlanijo, največkrat enostavno imenovano oglejski patriarhat ali država oglejskega patriarha, kot je najbolj razločno obstajala med leti 1077 in 1420. To območje je še tudi danes večinoma razpoznavno v mejah avtonomne pokrajine Furlanija–Julijska Krajina (Friuli–Venezia Giulia). Danes »manjkajo« le področje pri Portogruaru ter Kanalska dolina med Pontebbo in Trbižem (Tarvisio). Nasprotno pa območje sedanje tržaške province, kot tudi lagunsko in obmorsko področje okoli Gradeža (Grado) seveda niso del prostora, ki naj bi ga upoštevali pri edicijskem načrtu.

Ta patriarhat tako lahko sorazmerno dobro orišemo: zahodno mejo predstavlja Livenza, severno pa Karnske Alpe. Na zahodu se stvari zapletejo: dobro bi bilo, če bi vključili tudi Soško dolino severno od Gorice, vendar se ta problem še ne kaže v vsej ostrini, ker je bilo tam manj ustanov, ki bi sestavljale listine. Na jugu je obmorski pas, oziroma pas lagun skozi ves srednji vek pripadal Benečanom in s tem – po merilih visokega srednjega veka – predstavlja nek povsem drug svet. Problem predstavlja Marano: ta kraj na Jadranski obali je stalno menjaval lastnika, večkrat je bil eden izmed poglavitnih predmetov spora med oglejskim patriarhom in beneško republiko.

Vendar imamo tu v Furlaniji kljub vsemu opravka s podobno naklonjenimi pogoji za regionalno razmejitev, kot na primer izdajatelji dokumentarjev za švicarske kantone ali avstrijske zvezne dežele. Le-ti so, kot je znano, kar nekaj stoletij presenetljivo vztrajno ohranili svoj srednjeveški obseg (glede medsebojnih meja, ne pa navzven). Torej se nikakor ne pojavljajo takšni načelni problemi, kot na primer pri francoskih departmajih.

Razumljivo je, da je treba zajeti vse listine, pri katerih je najmanj en udeleženec tesno povezan z orisanim območjem, oziroma leži predmet pravnega posla v omembe vrednem obsegu (vsaj domnevno) v tem prostoru. Listine, ki so le z navedbo ene priče ali malo prič povezane z obravnavanim prostorom, se praviloma ne bodo navajale s celotnim besedilom.

Bistveno bolj zapletena je razmejitev v cerkvenem pogledu. Diplomatar oglejskega patriarhata se ne more ozirati le na območje posvetne oblasti patriarhov. Upoštevati mora tudi območja, ki so podvržena cerkveni oblasti. Oglejska škofija pa nikakor ne obsega le Furlanije, ampak zunaj njenih meja tudi dele današnje Koroške in predvsem dele nekdanje Štajerske, kot tudi nekdanjo vojvodino Kranjsko, torej skoraj celotno območje Slovenije. Po drugi strani pa cerkveno niti vsa Furlanija ne spada k oglejski škofiji. Njen zahodni del obsega škofija Concordia.

Končno obsega okoliš, ki je pripadal oglejskemu metropolitu, še celotno Istro, skoraj vso današnjo regijo Veneto, Trentino in poleg vsega tega še škofijo Como. Patriarh na tem območju ponekod ni nastopal le kot metropolit, temveč tudi kot kvazi ordinarij: nek samostan v Veroni in – kar je še bolj presenetljivo – tudi tamkajšnji stolni kapitelj sta bila neposredno podrejena oglejskemu patriarhu, škof iz Verone tu ni imel nikakršnih pooblastil.

⁴ Prim. Fridrich Hausmann, *Die Steirischen Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmansschaft, Ämter, v: Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer. Festschrift zur 800. Wiederkehr der Erhebung zum Herzogtum*, izdal Gerhard Pferschy (Veröffentlichungen 1980, str. 225–275. Na tej publikaciji temelji verzija, ki je bistveno razširjena glede odnosov s Furlanijo in je izšla le malo kasneje: Carinziani e Stiriani nel Friuli, v: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del Convegno internazionale di studio Udine, 4–8 dicembre 1983*, a cura di Giuseppe Fornasir, Udine 1984, str. 547–596.

Seveda se zbirajo in pripravljajo za izdajo tudi listine, ki izvirajo iz delovanja patriarha, njegovih odvetnikov, pooblaščenec ali »namestnikov« (npr. oglejskega stolnega kapitlja ob sedisvakanci) kjerkoli znotraj metropolitanskega okoliša ali v posameznih primerih tudi drugod.

V smeri vzhod–zahod je območje, ki naj bi ga – seveda z različno intenzivnostjo – upoštevali, v značni črti dolgo okrog 600 km. Vendar tega razpona ne smemo meriti le v kilometrih, temveč ga moramo tudi kvalitativno ovrednotiti. Zato bi moral obdelovalec takšnega diplomatarja poleg nemščine in italijanščine obvladati tudi slovenščino in hrvaščino.⁵

Po prostoru še beseda o času! Po prvotnem načrtu naj bi sprejeli listine začenši z letom 774, torej z zatonom langobardskega kraljestva, oziroma s pričetkom frankovske vladavine v Italiji. Ker pred tem obstaja le nekaj besedil, se je končno zdelo smiselno, da bi se diplomatar začel z vdorom Langobardov v Italijo.

Kot zgornjo časovno mejo smo v začetku iz dinastično-praktičnega razloga postavili leto 1365: v tem letu sta umrla tako avstrijski vojvoda Rudolf IV., ki je bil v Furlaniji zelo angažiran, kot tudi oglejski patriarh Nikolaj iz luksemburške rodovine. Ta časovna meja se je medtem izkazala kot neprikladna.

Zbiranje se danes v prvi vrsti nanaša na čas do 1250 oziroma do začetka 1251. Sreda 13. stoletja ni pomenila le konca vladanja rodbine Staufen, temveč skoraj hkrati tudi konec vrste patriarhov nemškega porekla, ki so si skoraj neprekinjeno sledili 250 let. Po 1250 lahko ugotovimo opazno oslabitev odnosov z avstrijskimi sosednjimi državami, to je povezav, ki so, kot je bilo na začetku rečeno, predstavljale prvotni nagib, zaradi katerega smo se projekta sploh lotili.

Pri obdelavi zbranih rokopisov brez kronološkega reda se kljub temu skoraj vedno vključi tudi fond od 1250 do 1365, da bi si tako prihranili prihodnje dvojno delo. To še posebej velja za fonde, ki se nahajajo v težko dostojnih zasebnih arhivih. Konec koncev je treba vselej računati s tem, da mlajši fondi vsebujejo ali pa vsaj navajajo starejša besedila, ne da bi se to kakorkoli dalo razbrati iz kazal (ki jih pogosto sploh ni) ali iz ureditve fondov.

Končno smo se morali odločiti tudi, kakšni bodo kriteriji, po katerih bomo določali, kaj naj se vključi in kaj ne. Tu postopamo zelo pragmatično, saj lahko tisto, kar vključimo po nepotrebnem, kasneje še vedno izpustimo – obratna pot pa je, kot vemo, izključena. Nemo-goče mi je prevzeti načela, ki jih v nekaterih primerih razglašajo v Italiji, po katerih naj bi »Codice diplomatico« dejansko smel vsebovati le »Documenti diplomatici« in tako bi tudi zvezek z naslovom »Le pergamene . . .« dejansko lahko vseboval le tiste listine, ki so napisane na pergamentu (oziroma v tej obliki ohranjene).

Avtor tega poročila se ima za preučevalca diplomatike, vendar (tudi) po njegovem mnenju spoštovanje »lastne« discipline ne sme iti tako daleč, da bi s tem otežil delo vsem drugim zgodovinarjem. Kdor se res zanima izključno za »Documenti diplomatici«, jih bo znal izločiti tudi iz bolj obsežne izdaje. Na splošno pa bo uporabnik diplomatarja imel popolnoma druga merila. Primerki, ki niso vsebovani v neki dobri, pomembni izdaji, so za prihodnje rodove zgodovinarjev toliko kot izgubljeni.

Spričo domnevnih zahtev verjetnih bodočih uporabnikov so v Diplomatarju oglejskega patriarhata svoje mesto našli tudi zapisi o posvečenjih, o tradicijah ter tudi pooblastila (mandati). Problem pisem se v teku dosedanje publikacijske dejavnosti še ni zastavil. Tudi te bi bilo smiselno vključiti, saj nimamo opravka s prevelikim številom primerkov in se zdi posebna izdaja pisem s tega prostora, dolgoročno gledano, nerealistična.

Načrt torej sledi črti, ki poteka nekje v sredi med »Codici diplomatici« v ožjem pomenu ter Gradivom Franca in Milka Kosa, ki upošteva pripovedne vire.

Prav tako kot te dokaj teoretične predpriprave, so seveda pomembni tudi materialni pogoji, oziroma razpoložljiva infrastruktura.

Za pisca samega pomeni ukvarjanje z Dokumentarjem hkrati službeno delovanje. Za arhivska potovanja je imel od jeseni 1980 do poletja 1990 na razpolago vsakokrat različno

⁵ Avtor lahko o sebi reče, da prvi predpostavki izpolnjuje. Glede drugih dveh pa mora prav v tem časopisu s posebnim obžalovanjem priznati, da njegova prizadevanja v tej smeri še niso obrodila večjih sadov. To morda izhaja tudi iz dejstva, da pogosto odlično znanje tujih jezikov pri slovenskih in hrvaških kolegh zapeljuje k lastni udobnosti, ta pa se ob uporabi tuje strokovne literature seveda brdiko maščuje.

visoke potovalne štipendije, ki sta jih podeljevala po eni strani Avstrijsko ministrstvo za znanost in raziskovanje (Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung), po drugi strani in predvsem pa Avstrijski kulturni institut v Rimu (Österreichisches Kulturinstitut in Rom), zdaj Zgodovinski institut pri Avstrijskem kulturnem institutu v Rimu (Historisches Institut beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom), eden izmed institutov Avstrijske Akademije znanosti (Österreichische Akademie der Wissenschaften).⁶ S tem financiranjem in podporo projekta, ki ju je nudil ta institut, oziroma njegova direktorja, najprej prof. dr. Heinrich Schmidinger in nato prof. dr. Otto Kresten, kot tudi z ustanovitvijo lastne edicijske serije v okviru publikacij istega instituta,⁷ se je izoblikoval tesen odnos med oglejskim projektom ter omenjenim Institutom. Tako dejansko oglejski podvig ni le projekt graškega Raziskovalnega instituta, temveč hkrati tudi projekt omenjenega rimskega Instituta,⁸ za kar tudi velja. Ne smemo pozabiti tudi na finančne prispevke s strani Deželne zgodovinske komisije za Štajersko. Ti prispevki so bili občutni predvsem v začetnem obdobju potovalne dejavnosti, podpirali pa so in še danes podpirajo Styriaca, ki smo jih na teh potovanjih poizkušali izslediti in našli. Sicer pa so arhivska potovanja zdaj skrčena na minimum. To prvič izhaja iz tega, da pisec zaradi svoje sedanje starosti ne more več v tolikšni meri dobivati štipendij, ki so namenjene znanstvenemu podmladku. Drugič je njegova zbirka gradiva v Gradcu sicer vse prej kot popolna, a bi vendar veliko bolj kot pa nadaljne povečanje potrebovala delno izdajo ter izboljšano notranjo organizacijo, kot pa nadaljni dotok.

V posebno pomoč je bil zlasti v zgodnjem obdobju zbiranja obstoj lastne temnice na Institutu ter še posebej to, da smo razpolagali s fotografskimi izkušnjami tehničnega nadoficila Paula Zieserja,⁹ ki je tedaj deloval na Institutu.

Poleg tega so bili sredi osemdesetih let na razpolago posamezni pomočniki iz zaposlovalnega oziroma izpopolnjevalnega programa, s katerim je država želela vzpodbuditi trg delovne sile. Ko je fotograf v drugi polovici osemdesetih let odšel v pokoj, mu je s kmalu spremenjenimi delovnimi nalogami sledila gospa Sabine Rechberger, ki je doslej delovala na Institutu iz sredstev sklada za spodbujanje trga delovne sile (Arbeitsmarktförderung). Med drugim se je ukvarjala in se še ukvarja tudi z urejanjem zbirk in njihovo računalniško obdelavo. Trenutno se dr. Günther Bernhard v okviru »Podprojekta«, ki ga financira Jubilejni sklad Avstrijske Narodne banke (Jubiläumsfond der Österreichischen Nationalbank) ukvarja z obdelavo Aquileinsia v Sloveniji.

Materialni stroški se poravnavaajo iz dotacij Raziskovalnega instituta. Ob pričetku dejavnosti v letu 1979 računalniki seveda še niso igrali nobene vloge. Dandanes je njihova uporaba že dolgo samoumevna; potrebni pripomočki so na Raziskovalnem inštitutu prav tako v zadostni meri razpolago.

2. NAHAJALIŠČA VIROV IN ARHIVI

Jasno je, da velik raziskovalen prostor povzroča velik radij arhivskih in bibliotečnih potovanj. Zelo veliko gradiva seveda leži znotraj Furlanije same oziroma v oglejskem škofijskem okolišu. Še vedno znatne najdbe lahko zasledimo znotraj preostalega območja metropolije. Pri tem je ohranitev zadevnih listin v Istri (tako v slovenskem kot v hrvaškem delu polotoka) bistveno gostejša kot v zahodni sosesščini Furlanije – Benečiji, kaj šele v Lombardiji. To je seveda povezano s posebno tesnimi odnosi z istrskimi škofijami, ki so (z izjemo Kopra) vse bile lastniške škofije patriarhata, prav tako pa tudi s tem, da si je patriarh Wolfer

⁶ O odobritvah na drugem mestu omenjenih štipendij podrobno pišejo Poročila rimskega instituta v Römische Historische Mitteilungen) 23 (1981) str. X (št. 644, za študijsko leto 1980/81), 24 (1982) str. 10 (št. 653, za študijsko leto 1981/82), 26 (1984) str. 7 (št. 668, za študijsko leto 1983/84), 27 (1985) str. 7 (št. 677, za študijsko leto 1984/85), 28 (1986) str. 9 (št. 682, za študijsko leto 1985/86), 29 (1987) str. 11 (št. 693, za študijsko leto 1986/87), 30 (1988) str. 11 (št. 701, za študijsko leto 1988/89) in na zadnje 31 (1989) str. 13 (št. 708, za študijsko leto 1989/90).

⁷ Podrobnosti sledijo v nadaljevanju.

⁸ Prim. Otto Kresten, Das Österreichische Historische Institut in Rom und die Studien zu Kaiser Friedrich I. Barbarossa, v: *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 96 (1990) str. 31.

⁹ Ob zbirki fotografij prim. njihovo predstavitev: Friedrich Hausmann, Die Fotosammlungen in Graz, v: *Fotografische Sammlungen mittelalterlicher Urkunden in Europa*, izdal Peter Rück (Historische Hilfswissenschaften 1), Sigmaringen 1989, str. 77–82, posebno str. 82.

v začetku 13. stoletja ponovno pridobil dostojanstvo istrskega mejnega grofa. Na območju celine (Terraferma) zahodno od Furlanije je pri iskanju vloženi trud v primerjavi z uspehom že neprijetno velik, to pa predvsem zato, ker sistematično namensko iskanje skoraj ni mogoče.

Zunaj škofije in metropolitanskega okoliša leži izredno bogato gradivo v različnih fondih v Benetkah, to pa na temelju dejstva, da je Furlanija od 1420 do 1797 spadala k beneški republiki. Poleg tega prihajata v poštev predvsem Archivio segreto Vaticano v Rimu ter Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju; pomembno gradivo pa leži (na primer) tudi v Nemčiji (v Münchnu in Nürnbergu) ter na Češkoslovaškem. Enega izmed najstarejših ohranjenih patriarhovih pečatov hranijo v mestu Český Krumlov.

Doslej smo na približno 60 potovanjih obiskali skoraj sto arhivov in knjižnic, večino tudi večkrat. Seveda smo najprej obiskali tista nahajališča, pri katerih smo lahko pričakovali najdbe, ki bi presegale gradivo v zbirki Styriaca, ki jo je začel gospod prof. Hausmann. Podrobneje gre za naslednje arhive in knjižnice:

I. Nahajališča v Italiji (vključno z Vatikanom)

Dežela Furlanija – Julijska krajina (Friuli – Venezia Giulia):

- *Videmska Pokrajina*: Videm (Udine): Archivio capitolare, Archivio della Curia arcivescovile, Biblioteca arcivescovile, Archivio di Stato, Biblioteca comunale, Archivio Prampero. – Čedad (Cividale del Friuli): Museo archeologico nazionale (arhiv in knjižnica). – San Daniele del Friuli: Civica Biblioteca Guarneriana, Biblioteca Concina, poleg tega tudi fondi v zasebni lasti. – Humin (Gemona): Archivio del Comune (v času obdelave v Trstu). Joannis: Archivio Frangipane. – S. Maria la Longa: Archivio Colloredo. – Persereano: Biblioteca Florio. – Tumeč (Tolmezzo): Archivio arcidiaconale. – Moggio Udinese: Archivio della Pieve abbaziale S. Gallo, Biblioteca abbaziale Moggio Udinese (v času obdelave v mestu Pontebba). – Červinjan (Cervignano del Friuli): Archivio della Parrocchia di S. Biagio. – Oglej (Aquileia): Bazilika (dokumentarni napisi).
- *Pokrajina Pordenone*: Pordenone: Archivio capitolare Concordiense, Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca civica. – Dardago: Archivio della Pieve di S. Maria Maggiore (v času obdelave v mestu Pordenone). – Panigai di Pravisdomini: Archivio Panigai.
- *Goriška pokrajina*: Gorica (Gorizia): Archivio capitolare ter Archivio della Curia arcivescovile, Biblioteca del Seminario teologico centrale, Archivio di Stato, Archivio storico provinciale, Biblioteca statale isontina e civica.
- *Tržaška pokrajina*: Trst (Trieste): Archivio capitolare, Archivio vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca civica. – Milje (Muggia): Archivio parrocchiale (doslej le na podlagi registrov).

Dežela Veneto

- *Pokrajina Treviso*: Treviso: Biblioteca capitolare in Archivio capitolare, Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca comunale. – Vittorio Veneto: Archivio della Curia vescovile.
- *Pokrajina Belluno*: Belluno: Archivio capitolare ter Archivio vescovile, Biblioteca civica.
- *Pokrajina Benetke*: Benetke (Venezia): Archivio di Stato, Biblioteca nazionale Marciana, Civico Museo Correr, Archivio Strassoldo (ki je deponiran v Museo Correr), Dipartimento di Studi Storici dell'Università degli Studi di Venezia.
- *Pokrajina Padova*: Padova: Archivio capitolare ter Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Dipartimento di Storia dell'Università degli Studi di Padova, privatna knjižnica prof. Paolo Sambin.
- *Pokrajina Vicenza*: Vicenza: Archivio capitolare, Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca civica Bertoliana.
- *Pokrajina Verona*: Biblioteca capitolare ter Archivio capitolare, Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca civica.

Dežela Lombardija:

- *Pokrajina Milano*: Biblioteca Ambrosiana, Biblioteca nazionale Braidense.
- *Pokrajina Como*: Como: Archivio della Curia vescovile, Archivio di Stato, Biblioteca comunale.

Dežela Piemont:

- *Turin*: Torino: Biblioteca nazionale universitaria.

Vatikan (Citta del Vaticano):

- Archivio segreto Vaticano, Biblioteca apostolica Vaticana.

II. Nahajališča zunaj Italije

Slovenija:

- Ljubljana: Arhiv Slovenije, Nadškofijski arhiv, Zgodovinski inštitut Milka Kosa. – Koper: Kapiteljski arhiv. – Izola: Župnijski arhiv. – Piran: Župnijski arhiv, Pokrajinski arhiv.

Hrvaška:

- Poreč: Biskupski arhiv, Zavičajni muzej. – Reka (Rijeka): Historijski arhiv. – Pazin: Historijski arhiv.

Avstrija:

- Dunaj: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Österreichische Nationalbibliothek.
- Štajerska: Admont: Stiftsarchiv.
- Koroška: Šentpavel (St. Paul): Stiftsarchiv (na podlagi fotografij).
- Tirolska: Innsbruck: Tiroler Landesarchiv, Museum Ferdinandeum, Urkundensammlung der Historischen Kommission.

Nemčija:

- Bavarska: München: Bayerisches Hauptstaatsarchiv. – Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum.

Češka:

- Praga (Praha): Státní ústřední archiv. – Brno: Státní archiv. – Český Krumlov: Státní archiv. – Zámorsk: Státní archiv. – Rokycany: Okresní archiv.

Široka razpršenost iskanega gradiva pa ni značilna le za pisno izročilo listin srednjeveškega patriarhata v celoti. Ta ugotovitev namreč velja tudi za izročilo listin ene same, na primer samostanske ustanove. Če upoštevamo tudi prepise, smo tako za samostan Moggio (Možac) v Železnem Kanalu (Canale del Ferro), kot tudi za samostan S. Maria v Ogleju, ugotovili po 20 nahajališč listin do leta 1250. Ta so razstresena po Italiji, Sloveniji in Avstriji.

Vendar pa to ne velja le za arhivsko izročilo, temveč so neobičajno široko raztreseni tudi tiski, ki že obstajajo.

To je po eni strani posledica t.i. Nozze – publikacij ter sorodnih objav. Ob poroki (kot tudi, kadar je kak duhovni dostojanstvenik nastopil službo) so izdali majhen, pogosto le nekaj listov obsegajoč spominski spis z nekaj zgodovinskimi opombami. Ta navada je bila še posebno priljubljena ob koncu devetnajstega in začetku našega stoletja. nikakor ni bilo nujno, da bi se pisanje nanašalo na nevestino ali ženino družino. Prav verjetno je, koliko srednjeveških listin je bilo natisnjenih v teh tankih zvezčkih. Izdajatelj je pogosto anonimen in ga v najboljšem primeru lahko uganemo.

Druga posebnost so številne Stampe ad lites, natisnjene zbirke listin ter drugih namensko izdanih besedil, ki so jih uporabljali pri pravdah, večinoma iz 18. ali zgodnjega 19. stoletja, vendar pogosto posegajo nazaj, vse do visokega srednjega veka. Te tiske je zelo težko izslediti, ker so vse prepogosto pomešani med rokopisno arhivsko gradivo in jih najdemo v knjižnicah le redkokdaj brez posebnih težav, le s pomočjo kataloga. Srednjeveško orientalnega uporabnika pri tem vse prepogosto zavede naslov, ki navaja aktualni predmet spora, uporabnik pa na podlagi takšnega naslova nikakor ne more vedno dobiti ustrezne predstave o vsebini.¹⁰

V teh spisih včasih naletimo na veliko število srednjeveških listin, običajno s popačenim besedilom. Vsekakor je neka ponarejena listina, menda iz 875 (ponaredba pa bi lahko izhajala še iz 13. stoletja), doslej znana izključno iz neke takšne Stampa ad lites.¹¹

Zasebne dejavnosti (namreč organizacije Centro di Studi storici Giacomo di Prampero) so nedavno tega vsaj malo olajšale pregled nad privatnimi arhivi. Žal nimajo – če kar narav-

¹⁰ Ti spisi so poleg tega vedno izhajali anonimno in ne navajajo niti podatkov o kraju, ne o letu izdaje. Mnogokrat so si med seboj sorodni; to velja tudi za očitno uporabo tiskovnih blokov v celi seriji različnih »Stamp«.

¹¹ Prim. Antonio Di Gaspero, Contributo agli studi storici riguardanti il Friuli, Udine (Videm) 1898.

nost povemo – družinski arhivi to lastnost, da so prav takrat, ko bi jih človek potreboval, zaradi dednih sporov popolnoma nedostopni. Ko se ti problemi rešijo, je treba poiskati kraje, kjer se gradivo po novem nahaja. Tako sta arhiv in knjižnica grofov Concina, ki sta bila nekoč skupaj na sedežu družine v San Daniele del Friuli, danes razdeljena na pet naslovov v Italiji. Povrhu še lastnik pogosto stanuje drugje kot so nameščeni fondi, ki so iz razumljivih razlogov na voljo za uporabo le nekaj tednov v letu, ko je lastnik navzoč.

Da bo poročanje popolno, moramo omeniti, da sta nečelna ustrežljivost in gostoljubnost pri vseh obiskanih privatnih arhivih imenitna in ju ne moremo prehvaliti. Urejenost fondov pa je seveda nadvse različna.

Tudi pri cerkvenih arhivih stanje ni idealno. Pogosto ni nobenega inventarja. Poglavitni razlog za te žalostne razmere je pomanjkanje osebja, saj se odgovornim pogosto naprti veliko preveč. Zaradi tega potem seveda trpijo stanje, pregled in možnost uporabe.

V Vidmu je ena sama oseba direktor Knjižnice nadškofijskega semenišča (po mestni in univerzitetni knjižnici je to tretja največja v mestu, ima pa eno samo uslužbenko), direktor nadškofijske knjižnice (nobenega osebja), direktor nadškofijskega arhiva (z enim nadzornikom) ter direktor knjižnice stolnega kapitlja (nobenega osebja). Preobremenjeni mož ima poleg tega še službene obveznosti na Zgodovinskem institutu na Univerzi, učiteljske dolžnosti na nadškofijski gimnaziji, kot duhovnik pa ima tudi duhovniške dolžnosti. Uporabnik je v takšnih okoliščinah seveda v veliki meri prepuščen samemu sebi.

Pri župnijah smo včasih lahko veseli, če lahko arhivalije potegnemo na plan iz zbirke darov za uboge (oblačila, čevlji, stanovanjska oprema, igrače in stripi) na nekem suhem podstrešju (kot Cervignano del Friuli) in niso preprosto zapisane gnitju v kakšni vlažni sobici (kot v kraju Terzo di Aquileia). Nasprotno pa ne moremo nikumur nič očitati, če so morali nekatere fonde zaradi potresne škode za dalj časa prestaviti tako, da jih do nadaljnjega ni mogoče uporabljati.

V državnih občinskih arhivih so razmere na splošno najboljše. Vendar pa se mora uporabnik tukaj boriti s težavo, da je – takoj za družinskimi arhivi – ravno na tem področju fluktuacija arhivalij največja. Sem ne sodi samo izročitev arhivalij na temelju avstrijsko – jugoslovanske arhivske konvencije, med katerimi je tudi mnogo Aquileiensij. Te spremembe lahko še razmeroma dobro zasledujemo. Smiselno velja isto tudi za primerke, ki jih je Avstrija izročila Italiji.

Večje probleme predstavljajo na splošno prerazporeditve znotraj Italije, še posebno zaradi ustanovitve državnih arhivov v posameznih provincah, ki pa mnogokrat niso ali pa so le deloma prejele arhivalije, ki so jim bile namenjene. Tako so v videmski provinci (Udine) v drugi polovici 19. stoletja mnoge listine, npr. iz fondov odpravljenih samostanov, iz državnega Archivio demaniale premestili v mestno knjižnico, kjer so deloma ostale in od koder so jih v zadnjem času zopet deloma vrnili v državno varstvo. V takšnih okoliščinah je lahko zasledovanje arhivskega nahajališča, ki ga navajata von Zahn ali von Jaksch, pravo garaško delo.

Tem prenosom se pridružujejo še posebno pogoste premestitve, ki so bile od vsega začetka mišljene le kotčasne. Prav v času po hudem potresu leta 1976 so obnovitvena dela v Furlaniji izredno živahna. Pri takšnih delih se spreminjajo tehnike shranjevanja listin, ob tem pa se spreminjajo tudi podatki o nahajališču, ki so veljali desetletja ali v posameznih primerih celo stoletja. Kot nadomestilo lahko preučujemo vsaj dorzalijske (napise na pregibih in hrbtnih straneh). Fotografije v knjige spetih ali lepljenih pergamentov, ki so bile narejene v najtežjih pogojih, lahko tako naredimo še enkrat.

Najnedolžnejši je primer, ko naknadno izide tiskan arhivski inventar, s tem pa se vse lastno prizadevanje za popis fonda izkaže kot dokaj odvečno. To danes velja ravno za italijanske državne arhive, ki objavljajo splošne inventarje v več zvezkih po abecednem zaporedju krajevnih imen.¹² Vedar stoji večina krajev, ki nas zanimajo v našem specifičnem primeru, povsem na koncu abecede (Treviso, Trst /Trieste), Videm /Udine/, Benetke /Venezia/, Verona, Vicenza). Drugod sta hočeš nočeš lastno popisovanje in nova inventarizacija pote-

¹² Guida generale degli Archivi di Stato. Dosedaj so izšli zvezki 1, 2 in 3, v Rimu 1981–1986. S tem so lastni popisi v državnih arhivih Belluno, Como, Gorica, Padova in Pordenone vsaj delno zastareli.

kala vzporedno.¹³ V celoti je za stanje pisnega izročila v patriarhovi državi značilno, da sicer res vsebuje originale, da pa večino izročila predstavlja neverjetno veliko število prepisov, predvsem v okviru večjih zbirk.

Velike zbirke, ki so nastale zaradi pravnega interesa, izhajajo že iz 14. kot tudi iz 15. stoletja; zbirke, nastale iz zgodovinskega zanimanja pa so predvsem iz 18. in 19. stoletja. Mnogokrat pa gre za prepise iz tretje ali četrte roke. Naj navedemo le en primer: v enem samem privatnem gospodinjstvu v San Daniele del Friuli hranijo opus iz 18. stoletja, ki v 100 zvezkih vsebuje izključno listine o furlanski zgodovini. Na splošno obsega večina velikih zbirk tega tipa po več kot 50 zvezkov.

Večkrat se te zbirke odlikujejo po neverjetni nesistematičnosti. Tudi za to imamo značilen primer: ogromne zbirke prepisov (skupaj s korespondenco in izvedenskimi mnenji) Giusta Fontaninija so bile ob njegovi smrti 1739 v veliki meri le neurejen kup papirja. Nečak Domenico – takorekoč rešitelj zbirke – je najdeno v naglici in v prvi vrsti glede na format povezal v snope in vse skupaj odnesel h knjigovezu. Ta zbirka je vzorčni primer za vse tiste, ki jih je danes treba mukoma zopet poiskati na več mestih. Velik del zbirke Fontanini se danes sicer nahaja v knjižnici Civica Biblioteca Guarneriana v San Daniele del Friuli, precej zvezkov pa je prišlo v Archivio di Stato v Benetkah, drugi v Archivio capitolare v Vidmu (Udine), posamezne zvezke pa lahko najdemo tudi v Biblioteca nazionale Marciana v Benetkah kot tudi v avstrijski Nationalbibliothek na Dunaju.

Te ogromne zbirke pa večinoma vedno znova vsebujejo že več kot dovolj znane listine in največkrat izvirajo iz pisnega izročila, ki ga že tako poznamo od drugod. Kljub temu tu in tam vsebujejo tudi popolna neznana, dragocena besedila. Zapoved kar največje popolnosti pa zato zahteva skrben pregled tudi pri zajetnih zbirkah, na prvi pogled vsebinsko nezanimivih rokopisov. Kronološka ureditev je celo tam, kjer je načeloma upoštevana, vedno znova prekršena. Torej je dejansko treba prekopati veliko novoveške krame, da potem tu in tam naletimo na besedila iz visokega srednjega veka. To je tako kot v starem rudniku: malo plemenitih kovin, veliko jalovine.

Ne bi se bilo tako pomembno spuščati v te podrobnosti kopijskega izročila, če to stanje izročila ne bi imelo sploh odločilnih posledic za načina dela, in s tem posredno celo za obliko izdaje.

Opisano stanje namreč onemogoča, da bi po hitrem pregledu nekega arhivskega fonda naročili mikrofilme ter potem doma udobno opravili poglobljeno delo. Stroške daljših osebnih bivanj najbrž lažje zagovarjamo kot resnično neverjetno veliko delo in stroške za fotografiranje vsega kar na podlagi »suma«, ne glede na to, da si, na primer, ob takšnih priložnostih privatni lastniki izrecno izgovore originalni negativ ali pa hočejo zaradi slabih izkušenj fotografiranje kar najbolj omejiti.

To torej pomeni, da je treba osebno pregledati vse različne fonde. Pri tem arhivskega potnika včasih spravijo v obup časi, ko so ustanove odprte. To je okoliščina, ki jo le pri že utrjenem poznanstvu lahko omili uživanje določenih »privilegijev«. Še veseli smo lahko, da se takšni arhivi, ki jih je mogoče uporabljati le v torek popoldne in petek dopoldne, nahajajo le tam, kjer so v istem kraju podane tudi druge možnosti za delo. Kdor potrebuje veronsko knjižnico stolnega kapitlja, oziroma tam nameščen arhiv stolnega kapitlja, ravna prav, če si sestavi bogat program izletov in kulturnih ogledov.

Iz navedenih razlogov neizogibna počasnost snemanja po svoje vpliva na to, v kakšni obliki bo objavljena načrtovana edicija.

3. OBLIKA PUBLIKACIJE

V začetku je bilo predvideno eno samo delo v več kronološko urejenih zvezkih po tako rekoč klasičnem vzorcu območnega diplomatarja. Posebnosti, povezane z nahajališči pisnega izročila, ne vplivajo le na način dela, temveč, kot smo pravkar rekli, tudi na načrt publikacije.

Naj bi res v stilu Monumenta več desetletij samo zbiral? Že financirjem – v tem primeru je to Zgodovinski institut v Rimu, ki je pristojen za potovalne štipendije – naj ne bi

¹³ Tako je bilo na primer v Museo archeologico nazionale v Čedadu.

predložili le poročil o potovanjih, temveč po nekaj letih tudi »otipljive« izsledke. Tudi v gostiteljici Italiji je moral pisec poročila pred izidom svoje prve tozadevne predhodne publikacije v knjižni obliki večkrat slišati očitek: »Zdaj že tako dolgo delate pri nas, pa ni še nič videti«. Naj bi potemtakem res vsa leta ali desetletja držali pri sebi rezultate dela tudi tam, kjer bi bili posamezni fondi ali drugače sorodne skupine listin že izdajateljsko in diplomatsko obdelane, in čakali, dokler ne bi bilo celotno gradivo dokončno pripravljeno za izdajo? To bi le malokdo uvidel.

Poleg tega bi morali, če bi se hoteli držati strogega kronološkega reda, prva leta porabiti izključno za izdajanje listin do leta 1000 ali kvečjemu do 1100. Kar se tiče tega obdobja, je že skoraj vse bolj ali manj zadovoljivo natisnjeno. Ker je še neobjavljenega malo, je tu potreba po lastni ediciji najmanjša, izdajateljsko tveganje največje, potovalni stroški pa ogromni.

Zato smo ubrali pot, ki se je v Benetkah držijo Fonti per la Storia di Venezia, in zdaj celo v veliko bolj specialnem okviru tudi projekt Pacta Veneta. Na pripadajočem kopnem po tej poti v zadnjem času hodijo Fonti per la Storia della Terraferma veneta, malo manj izrazito tudi pri teritorialno takorekoč na dva dela razdeljenem Tirolskem diplomatarju. Sedaj pa tehtajo njeno uporabnost celo za nek znatno manjši prostor, namreč v povezavi z načrtovanim Codice diplomatico vicentino. ta pot je »razstavljanje« na posamezne zvezke, ki naj bi bili predvsem institucionalno specializirani.

Tako je prišlo do »predhodnih publikacij« v okviru knjižne serije, ki smo jo sami prav zato ustanovili: Vorarbeiten zu einem Urkundenbuch des Patriarhats Aquileia (Predhodna dela k Diplomatarju oglejskega patriarhata).¹⁴ Iz naslova serije še jasno odseva prvotni načrt zaključnega območnega diplomatarja. Iz današnjega stališča se naslov serije zaradi formulacije »Predhodna dela k. . .« zdi skoraj zavajajoč, saj naj bi serija sama postala Diplomatar oglejskega patriarhata.

Prvi zvezek te serije se nanaša na listine samostana Mužac/Moggio do leta 1250 in je izšel 1985.¹⁵ Ta tudi še v svoji zasnovanosti kaže sledi prvotnega koncepta, po katerem naj bi bil le »predhodno delo«. To lahko vidimo po tem, da že izdanih listin ne navaja s celotnim besedilom, temveč le v odlomkih, oziroma le kot »regest«. Izjemo smo naredili le pri tistih že natisnjenih listinah, ki so obstajale zgolj v kakšni Stampa ad lites, prav tako pa smo podali celotno besedilo vseh zapisov o posvečenjih, ne glede na to, ali so imeli značaj inedita ali ne. Kar se tiče izdajateljskega področja, so v ta zvezek predhodno vključene že tudi obsežne razprave o pisnem izročilu, o posameznih listinah, o opremi ob ustanovitvi ter o listinah nasploh.¹⁶

Nad tem postopkom so se spotaknili nekateri recenzenti, ki bi jim bila celotna besedila ljubša od zvestobe načelom.¹⁷ Ti ugovori so bili upoštevani v drugem zvezku serije: ne glede na naslov serije ta zvezek ni nikakršno »predhodno delo« (!) k Diplomatarju, temveč to že je, posvečen pa je starejšim listinam samostana S. Maria v Ogleju.

Sicer pa se program »predhodnih objav« najprej nanaša na listine o zgodovini (ne zgolj na arhivske fonde) posameznih cerkvenih ustanov. Tudi tu se upošteva najprej uporabnik in šele nato načelo. V tem pogledu se je že Moggio-zvezek oziral na »zgodovinarje« med upo-

¹⁴ Gre za podvrsto publikacij Zgodovinskega instituta pri avstrijskem Kulturnem institutu v Rimu, II. oddelek: Quellen (Viri), 6. serija.

¹⁵ Reinhard Härtel, Die älteren Urkunden des Klosters Moggio (bis 1250). (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom, II. oddelek, 6. serija: Priprava na Diplomatar Oglejskega patriarha: a 1), Dunaj 1985, 156 strani in 3 tabele.

¹⁶ Izmed teh je bil odlomek, posvečen »Ustanovni listini« patriarha Ulricha I., domnevno iz 1072, ob priliki slavij ob 900-ti obletnici župnije Marija na Zilji (Maria Gail), ki je s to listino tako kot Mužac/Moggio tudi sama »prizadeta«, izpopolnjen in je vzporedno izšel v dveh časopisih: prvič z naslovom 900 Jahre der Pfarre Maria Gail, v: Carinthia I 181 (1991) str. 207–244, drugič z naslovom Die Neues aus Alt-Villach. 28. Jahrbuch des Stadtmuseums (1991) str. 7–45.

¹⁷ Pisec poročila dosedaj ve za naslednje ocene zvezka, ki zadeva Mužac/Moggio: Deutsches Archiv 44 (1988) str. 216 sl. (Rainer M. Herkenrath); Historische Zeitschrift 244 (1987) str. 409 sl. (Hubert Houben); Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, German. oddelek 104 (1987) str. 299 sl. (Harald Zimmermann); Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 68 (1988) str. 649 sl. (Wilhelm Kurze); Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 40 (1987) str. 471–473 (Herwig Weigl); Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens 97 (1986) str. 516 sl. (Gregor M. Lechner OSB); Der Herold 12 (1987) str. 166 (Klaus Neitmann); Archivio veneto Ser. V, Vol. 131 (= št. 166, leto 119, 1988) str. 161–164 (Silio P. P. Scalfati); Bibliothèque de l'Ecole des Chartes 145 (1987) str. 495 sl. (Olivier Guyotjenannin).

rabniki. Tretji zvezek bo posvečen oglejskemu kapitlju, po možnosti skupaj s samostanom Beligna, ki je bil temu kapitlju priključen kasneje.¹⁸

Pri posameznih publikacijah, tako kot v primeru zvezka o samostanu Moggio, lažje priložimo diplomatske in druge podrobne študije. Raziskovanje pristnosti mora biti vsekakor izvedeno znotraj vsakokrat točno določene ustanove. Sicer pa sistem predhodnih publikacij omogoča, da določene podrobnosti glede razmejitve preučevanega prostora (predvsem v vzhodni Soški in Vipavski dolini) zaenkrat še pustimo odprte. Konec koncev si tudi raziskovalci sami niso popolnoma na jasnem, kdaj se je država patriarhov kje končala.

Še ena okoliščina lahko pokaže, da je sistem posameznih publikacij smiselna. Ta sistem namreč omogoča, da pustimo ob strani dela, ki so bila obdelana že drugod in so zato manj nujna, ter najprej zapolnimo najpomembnejše izdajateljske vrzeli. Tako je malo pred začetkom naše izdajateljske dejavnosti izšla edicija starejših listin samostana Sesto do konca 13. stoletja.¹⁹ Tudi če so to edicijo v mnogih pogledih (in gotovo po pravici) kritizirali, je vendarle očitno, da edicija listin iz samostana Sesto pri Diplomatarju Oglejskega patriarhata ne more imeti več nikakršne prioritete. Kar se tiče meril za izbor pri naslednjih delnih projektih, bomo edicijo, ki zadeva Sesto, upoštevali kot eno izmed že izdanih »predhodnih publikacij«.

Po drugi strani pa takšna serija edicij (!) posameznih ustanov sproži določene temeljne probleme, ki zaslužijo pojasnilo.

Problem prekrivanj, do katerih pride v posameznih primerih, se ne zdi najbolj bistven. Nek manjalni posel med oglejskim stolnim kapitljem in samostanom Rosazzo lahko zasledimo tako v prvem kot v drugem zvezku. Tudi tradicionalni diplomatarij pokrajin in ustanov so polni takšnih prekrivanj in zato polni dvakrat ali večkrat objavljenih listin.

Poglaviti problem je povezava vseh predhodnih objav, še posebno pa kopičenje registrov. Na to gledajo tudi drugod. Dokaj dobra rešitev bi bila morda ta, da bi bil zaključeni Diplomatar oglejskega patriarhata konec koncev nekakšno »regist« delo, ki bi poleg tega upoštevalo zgodovinske vire. Sklicevalo naj bi se na predhodne publikacije ter občasno vključevalo celotna besedila, ki še niso vsebovana v nobeni izmed predhodnih publikacij. Vsebovala naj bi tudi dopolnila in izboljšave, ki morajo biti ob koncu predložene pri vsakem dolgotrajnem delu te vrste. Tu bi bili lahko objavljeni tudi posamezni primerki, ki niso povezani z nobeno izmed listin, ki bi bile obravnavane v okviru »predhodnih publikacij«.

Publikacija posameznih, v prvi vrsti seveda vsakokrat neki določeni ustanovi posvečenih zvezkov tudi omogoča, da se lahko dovolj fleksibilno spuščamo v možnosti sodelovanja z drugimi projekti – vsekakor veliko bolj prožno, kot bi to bilo pri tradicionalni kronološki razporeditvi. Seveda sodelovanje z italijanskimi projekti s seboj prinaša problematiko, da je potrebno različne sisteme izdajateljskih načel »spraviti pod isto streho«.

Na beneški univerzi so se prav zdaj pod vodstvom prof. Gherarda Ortallija lotili izdaje *Pacta Veneta*. To je s komentarji opremljena izdaja o pogodbah, ki so jih Benetke sklepale ne samo s cesarstvom temveč tudi z najrazličnejšimi zunanjimi oblastmi, oziroma skupnosti, s katerimi so se Benetke v teku srednjega veka spuščale v pogodbene odnose. Vsakemu sopogodbniku naj bi bila ob tem namenjena delna publikacija. Prireditelj oglejskega diplomatarja se je rad pustil pridobiti za sodelavca pri tem projektu, vendar prizna, da je z uresničevanjem svoje obljube v časovnem zaostanku.²⁰

Leta 1989 se je zdelo, da se bo že dolgo potrebna nova priredba *Codice diplomatico istriano* v tem letu odločilno približala uresničitvi. Pisec poročila se je kot avstrijski predstavnik udeležil tozadevnega srečanja v Rovinju²¹ in bil tam tudi imenovan za člana »neuradne« komisije. Vendar se zdi, kot da je ta razveseljiva dejavnost zopet zamrla. Nedvomno bi avtor z veseljem podprl ta projekt.

¹⁸ Samostan Beligna je bil kasneje priključen omenjenemu kapitlju. – Glede na napredovanje del na »podprojektu« Friulana v Sloveniji, katerih izsledki naj bi prav tako bili uvrščeni v to knjižno serijo, se tukaj navedeno oštevilčenje zvezkov seveda lahko še spremeni.

¹⁹ Renato della Torre, *L'Abbazia di Sesto in Sylvis dalle origini alla fine del '200. Introduzione storica e documenti*. o.O. 1979.

²⁰ Od tega dela je dosedaj na zunaj vidno le predavanje pri organizaciji Centro Tedesco di Studi Veneziani: *I patti di Venezia con il Patriarcato di Aquieia* (predavanje je bilo 18. februarja 1992).

²¹ To je bil I. Convegno internazionale: *Il Codice diplomatico istriano e le fonti per la storia di Trieste e dell'Istria dalla divulgazione a stampa alla banca dati*, 9. marca 1989. Pisec besedila je imel referat z naslovom *Dal libro al disco: una strada a senso unico?*

4. SPREMNE ŠTUDIJE

K napredovanju izdajateljske dejavnosti bistveno pripomore, če pretehtamo sledeče vprašanje: kako široko morajo posegati spremne študije, da se neka edicija lahko zdi smiselna? Pisec teh vrstic se še vedno brani pred mnenjem, ki ga lahko vedno znova slišimo: da so boljši predhodni natisi besedil, kot pa da sploh ni (!) popolnih edicij. Po drugi strani pa je znano, da pretiran perfekcionizem dejansko lahko povzroči, da nek načrt propade.

Seveda noben izdajatelj nikdar ne sme biti tako vzvišen, da bi načelno imel svoje mnenje o pristnosti, časovnem nastanku itd. določenih primerkov za dokončno. Da pa bi se popolnoma odpovedali čim bolj podrobnemu razjasnjevanju teh vprašanj, se prav tako zdi nemo-goče. Prav to pojasnjevanje pa je najpogostejše možno zopet le v okviru specialnih študij, ki se nanašajo na določeno ustanovo.

Naj pripomnimo, da diplomatska obdelava in s tem tudi vrednotenje kriterijev za ugotavljanje pristnosti in časovnega nastanka takoimenovanih privatnih listin niti malo ni lažja na področju, kjer se prepletajo nemške in italijanske listine in kjer lahko zasledimo tudi mnogo vmesnih oblik. Predvsem ne moremo biti dovolj previdni pri presoji, ali je neka grafična oblika, pravni institut ali določen pravni 'terminus technicus' sodoben ali ne. Še bolj pa moramo biti previdni zato, ker so v splošnem predhodna diplomatska dela predvsem na ožjem raziskovalnem območju zelo redka. V tem prostoru so resnično zadovoljivo raziskane le vladarske in papeške listine. Na področju takoimenovanih privatnih listin čaka raziskovalce – kljub številnim predhodnim delom – še veliko dela. Treba je računati še z večjim številom falsifikatov kot dosedaj.

Zmote v edicijah je, kot je znan, le skrajno težko izkoreniniti. Zato bi bilo prav v primeru še razmeroma malo raziskanih listin znotraj patriarhata zelo narobe, če izdajatelj ne bi storil vsega, kar je bilo v njegovi moči, da bi uporabniku posredoval čim bolj zanesljive podatke o lastnostih, časovnem nastanku itd. določenega primerka.

V posameznih primerkih lahko pri diplomatskih študijah zasledimo, težnjo, ki lahko postane usodna. To je tendenca, da se razširijo in postanejo študije o zgodovini dežele, naselitve in prava. To se namreč dogaja, kadar pri vrednotenju formalnih kriterijev pridemo do zaključka, ki se ne sklada z običajno sliko, ki jo poznamo na podlagi zgodovinskih raziskav. Tako je, na primer, podoba visokosrednjeveške ponovne naselitve furlanske nižine po madžarskem opustošenju slonela le na dveh listinah iz 11. stoletja, ne da bi se raziskovalci pravzaprav zavedali, da gradijo svoje predstave le na zelo skopih virih. Ko so se ti dokumenti izkazali za priredbe iz 12. stoletja, je bila ponovna poselitve prestavljena za celo stoletje in daje iniciativo drugim ustanovam.²²

Omenjeno delo spada v skupino spremnih študij, ki so bile mišljene, ali bolje rečeno potrebne kot priprava na drugi zvezek serije Predhodnih del (ki zadeva ženski samostan S. Maria v Ogleju). Deloma pa te študije že pomagajo reševati probleme tretjega zvezka (ki zadeva oglejski kapitelj). Te študije bodo bistveno razbremenile edicijski zvezek.

Na začetek je bil postavljen pregled široke razsejanosti arhivalij Marijinega samostana, kar zadeva listine do srede 13. stoletja. Vzporedno s tem pregledom smo poizkušali tudi rekonstruirati zgodovino teh arhivalij.²³ Pravkar omenjeno delo, ki se nanaša na listine, ki jih je patriarh Poppo izdal za Marijin samostan in za kapitelj, je kar najtesneje povezano z pravdami o kartografski upodobitvi, ki na dragocen način (natančno) prikazuje opremo ob ustanovitvi samostana,²⁴ ter prav tako tudi z nadaljnimi razmišljanji o njegovih začetkih.²⁵ Pravice in posesti, ki jih je isti samostan imel v Istri, natančneje v Izoli, so bile povod za publi-

²² Primerjaj Reinhard Härtel, Die Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia für das Nonnenkloster S. Maria und für das Kapitel von Aquileia, v: Römische Historische Mitteilungen 26 (1984) str. 107–180, s 6 tabelami. Povzetek tega v italijanskem jeziku: I documenti del patriarca Poppone a favore del monasterio femminile di S. Maria e del capitolo di Studio, Videm, 4–8 december 1983. Videm 1984, str. 43–51.

²³ Das Kloster S. Maria zu Aquileia und die überlieferung seiner älteren Urkunden, v: Domus Austriae. Slavnostno darilo Hermannu Wiesfleckerju ob njegovem 70. rojstnem dnevu, izdali Walter Höflechner, Helmut J. Mezler-Anderlberg in Othmar Pickl, Gradec 1983, str. 170–178.

²⁴ Una mappa inedita del Territorio di Aquileia, v: Metodi e ricerche NS # (1984) str. 31–46.

²⁵ Due pergamenе civildalesi e i primordi del monastero benedettino di S. Maria di Aquileia, v: Forum Iulii. Annuario del Museo nazionale de Cividale del Friuli 9 (1985) str. 85–96.

kacijo virov, ki zadevajo odnos med Opatijo in Izolo.²⁶ Pri tem smo znatno presegle časovni okvir, ki smo ga zastavili glede Diplomatarja oglejskega patriarhata. Posledica je bila drašična pomnožitev listinskega študija (skupaj z edicijo) o dokumentu iz samostana S. Maria,²⁷ ki osvetljuje agrarni stroj v 12. stoletju. Začasni zaključek te serije predstavlja obsežna publikacija, ki bo ponovno pokazala, da so nekatere izmed listin, ki naj bi jih patriarhi izdali v 12. stoletju, ponaredki.²⁸

Če že pravkar omenjene študije večkrat govorijo o diplomatiki patriarhalnih listin, potem to še posebno velja za študijo o listinah patriarha Wolfgerja von Erlacha (1204–1218).²⁹ S tem je opravljeno še eno predhodno delo k študiji, ki je pravkar v nastajanju in bo na VIII. mednarodnem kongresu za diplomatiko (Innsbruck 1993) prav tako predstavila odnos med listinami patriarha oziroma metropolita na eni, ter listinami njemu podrejenih škofov na drugi strani.

Medtem že preminuli prof. don Antonio Ornella je pisca poročila povabil, naj priskrbi edicijo poznosrednjeveških besedil v nemškem jeziku, ki bi predstavljala nadaljevanje oziroma razširitev dela *Diplomatarium Portusnaonense*, ki ga je sestavil Valentinelli. Ta edicija je bila narejena in ima morda malo presenetljiv naslov »Von Kaiser Maximilian I. zum fremdsprachigen Hund« (»Od cesarja Maksimilijana I. do psa, ki govori tuje jezike«), ki pa dobro ponazarja raznolikost besedil. Vendar pa je nenadna smrt prof. Ornella povzročila, da je publikacijski načrt zaenkrat obmiroval.³⁰ Izkušnje, ki smo jih nenazdanje dobili ob tem, pa so koristile tudi bolj splošnim razmišljanjem o izdajanju nemških besedil, ki izhajajo iz okolja, v katerem se uporablja nek drug jezik.³¹

Kar zadeva stike z drugimi raziskovalnimi projekti, smo izkušnje, ki smo si jih nabrali pri projektu Diplomatarja, predstavil tudi Seminarju za napredovanje Diplomatarja listin iz Vicenze.³²

Študija o grafičnih simbolih pri podpisih na listinah, ki temelji na zbranem gradivu, sodi zgolj v paleografijo in zgodovino simbolov, a zaenkrat neposredno še ne vpliva na samo izdajateljsko dejavnost.³³

Splošnejši značaj ima predvsem sestavek o piscu patriarhovih listin Romulusu, ki je pozneje postal oglejski stolni sholaster in končno dosegel celo mesto škofa v Concordii.³⁴ Še bolj pa to velja za pregled različnih potez v listinstvu na vzhodu Gornje Italije, ki jih štejemo za

²⁶ Aggiunte al Codice diplomatico istriano, v: Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria NS #1 (= 84. zvezek celotne serije) (1984) str. 173–231.

²⁷ Ein Dokument zur Agrarverfassung des 12. Jahrhunderts (Dokument o agrarnem stroju v 12. stoletju), v: Slavnostem pisanju Othmarju Picklu ob 60. rojstnem dnevu, izdali Herwig Ebner, Walter Höflechner, Helmut J. Mezler Adelberg, Paul W. Roth in Hermann Wiesflecker, Gradec–Dunaj 1987, str. 185–193. Adaptirana verzija tega prispevka je izšla tudi v italijanskem jeziku: Un documento concernente l'ambiente agrario del secolo XII, v: Studi goriziani 66 (1987) str. 61–74.

²⁸ Das Kloster S. Maria zu Aquileia und die Vogtei der Grafen von Görz im 12. und 13. Jahrhundert, v: Archiv für Diplomatik 35 (1989) str. 297–419, s 6. tabelami in 12. ilustracij.

²⁹ Wolfger und das Schriftesen in Oberitalien. Predavanje na mednarodnem simpoziju 9.–12. oktobra 1991: Wolfger von Erlach, Bischof von Passau (1191–1204) und Patriarch von Quileia (1204–1218) als Kirchenfürst und Literaturmäzen (predavanje je bilo predstavljeno 10. oktobra 1991). Publikacija močno razširjene natisnjene verzije je načrtovana v okviru »Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte«.

³⁰ Dal re Massimiliano al cane alloglotto. Documenti inediti dell'ex-archivio dei Conti Montereale-Mantica. Prvotno je bil ta prispevek namenjen za Giunte al »Diplomatarium Portusnaonense« del Valentinelli, a cura di Antonio Ornella (Fonti di Storia pordenonese 3).

³¹ Zur Editio spätmittelalterlicher deutscher Texte aus fremdsprachiger Umgebung. Izšlo v časopisu »editio« znotraj objave predavanj, ki so se zvrstila na srečanju o Metodah in problemih izdajanja srednjeveških nemških besedil (»Methoden und Probleme der Edition mittelalterlicher deutscher Texte«) (Bamberg 1991).

³² Referat z naslovom: Il Codice diplomatico del Patriarcato di Aquileia: Problemi ed esperienze, je bil predstavljen v Vicenzi v okvirju seminarja »Per un Codice diplomatico vicentino«, ki ga je organizirala Accademia olimpica iz Vicenze 18. oktobra 1986. Prim. tudi poročilo, ki ga je sestavil Mariano Nardello, Per un codice diplomatico vicentino. Resoconto e riflessioni su un progetto di lavoro, v: Itinerari SBS. Semestrale del sistema bibliotecario di Schio Vol. 4/7. št. 4 (1989) str. 21–23.

³³ Zu Transformation und Bedeutungswandel graphischer Symbole in Unterfertigungen. Izide v: Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden, hg. von Peter Rück (Historische Hilfswissenschaften), pravkar v stavljenju. Ta tema je bila tudi predmet predavanja, ki ga je pisec imel kot gost na univerzi Ludwiga Maximiliana v Münchnu (2. decembra 1991).

³⁴ Eine geistliche Karriere des 12. Jahrhunderts, v: Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag. V sodelovanju z Günterjem Cerwinko, Walterjem Höflechnerjem, Othmarjem Picklom in Hermanom Wiesfleckerjem izdal Reinhard Härtel, Graz 1987, str. 47–58.

kazalce splošnejših razmer ter kot take tudi uporabljamo.³⁵ Tu je potrebno omeniti še dva članka, ki se ob delnem prekrivanju ukvarjata z odnosom med patriarškim itinerarijem, patriarško »pisarno« ter osrednjimi kraji znotraj patriarhata.³⁶

Gradivo, ki smo ga zbrali za projekt Diplomatarja, pa ni prišlo prav le v neposredni povezavi z edicijo, s kritiko listin, ki jih bi bilo treba izdati, ter s študijami o »pisarni« patriarhov, temveč je neposredno koristilo tudi drugim delom, tako najprej o prikazu odnosov med Štajersko in Italijo v srednjem in zgodnjem novem veku,³⁷ nadalje delom o mnogokrat prediskutiranemu problemu, kako naj razumemo srednjeveško ponarejevalsko vedo ali nadlogo.³⁸ Prišlo je prav tudi prispevkom k regionalni zgodovini, posebno glede odnosa na patriarške države do njene zahodne sosedice,³⁹ v zadnjem času pa tudi delu, ki na primeru Friderika Barbarosse prikazuje razmerje med centralno oblastjo in pokrajinskimi silami.⁴⁰ Prav tako je naše gradivo pripomoglo k nastanku del o gospodarski zgodovini⁴¹ in celo o zgodovini denarja,⁴² pa tudi k nastanku del o tako običih problemih, kot je na primer vzpostavljanje oziroma ohranjanje »miru« v srednjem veku.⁴³ Odmeve tega gradiva najdemo celo pri zelo specifičnih delih o visokosrednjeveškem pravu o vodah in mlinih,⁴⁴ in končno – kar je prirejevalec Diplomatarja gotovo najmanj pričakoval – pri delu o »cirilskih« (?) napisih, ki naj bi jih bili zasledili na koroškem Gosposvetem polju.⁴⁵

Po podatkih iz leta 1986 so bili izsledki zbirateljske in prirejevalne dejavnosti, ki so se zdeli pomembni za Slovenijo, predstavljeni na XXIII. Zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu.⁴⁶

³⁵ Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte, v: Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia, 1986. 2. zv. (Papers i documents 7/II), Valencia 1989, str. 879–926. Prim. tudi že prej objavljeno, po pravkar omenjenem sestavku prilagojeno verzijo: Die Kultur des Mittelalterlichen Friaul zwischen Veneto und Österreich, v: Cultura in Friuli. Atti del convegno internazionale di studi in omaggio a Giuseppe Marchetti (1902–1966), a cura di Gian Carlo Menis. 1. zv., Udine 1988, str. 85–114.

³⁶ Itinerar und Urkundenwesen am Beispiel der Patriarchen von Aquileia (12. und 13. Jahrhundert), v: Römische Historische Mitteilungen 31 (1989) str. 93–121; Aquileia Capitale amministrativa del Patriarcato, v: Storia e arte del Patriarcato di Aquileia (Antichità altoadriatiche 38), Udine 1992, str. 85–114.

³⁷ Steiermark und Italien in Mittelalter und Renaissance, v: Patronage and Public in the Trecento: Proceedings of the St. Lambrecht Symposium, Abtei St. Lambrecht, Styria, 16.–19. July, 1984, ed. by Vicent Moleta (Biblioteca dell'Archivum Romanicum» 1/202), Firenze 1986, str. 13–35.

³⁸ Najprej v prispevku: Fälschungen im Mittelalter: geglaubt, verworfen, vertuscht, v: Fälschungen im Mittelalter. Mednarodni kongres Monumenta Germaniae Historica, München, 16.–19. september 1986, III.: Diplomatiche Fälschungen (I) (Monumenta Germaniae Historica. Schriften 33/III), Hannover 1988, str. 29–51; potem še v sestavku o zgodovinskem mišljenju pri srednjeveških ponarejevalcih, v: Falsos y falsificaciones de documentos diplomaticos en la edad media, ed. Angel Canellas López. Zaragoza 1991, str. 87–121.

³⁹ Najprej: Il Comune di Treviso e l'area patriarchina (secoli XII–XIV), v: Storia di Treviso, a cura di Ernesto Brunetta, 2. zv.: Il Medioevo. Benetke 1991, str. 213–241; drugič: I da Romano e i poteri al di là del Livenza. Izide v Nuovi studi ezzeliniani (v okviru serije 'Studi storici', ki jo izdaja Istituto storico italiano per il medio evo). Trenutno v tisku.

⁴⁰ Friedrich I. und die Länder an der oberen Adria, v: Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des staufischen Kaisers, hrsg. von Alfred Haverkamp Vorträge und Forschungen 40), Sigmaringen 1992, str. 291–352.

⁴¹ Venezia, il Friuli e il retroterra austriaco attorno al 1200. Referat na srečanju »Venedig und die Weltwirtschaft um 1200/Venezia e l'economia mondiale attorno al 1200«, ki ga je pisec imel 8. septembra 1987. Predvidena je razširjena publikacija z naslovom: Venezia, il Friuli e il retroterra austriaco attorno al 1200, v: Venedig und die Weltwirtschaft um 1200, hrsg. von Wolfgang von Stromer (Studi. Schriftenreihe des Deutschen Studienzentrums in Venedig), trenutno v tisku.

⁴² Slednje v okviru priprave in izvedbe Breške poletne akademije, ki je 1992 potekala pod naslovom: »Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum/La moneta friscense nell'Alpe-Adria« (Breže na Koroškem, 14.–18. septembra 1992). Pisec poročila je ob tem skupaj z udeleženci posebnega seminarja imel zadevno predavanje, ki bo izšlo v zborniku srečanja.

⁴³ Vom nicht zustande gekommenen, gebrochenen und mißbrauchten Frieden, zaenkrat na voljo le v odlomkih v: Protokoll št. 324 o delovnem srečanju Konstanškega delovnega krožka za srednjeveško zgodovino od 7.–10. aprila 1992 na otoku Reichenau. Tema: Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter (II. del), str. 26–30. Ta prispevek je bil izdelan predvsem ob dogajanjih med oglejskim patriarhatom na eni, ter trevisko občino, beneško republiko ter goriskimi grofi na drugi strani.

⁴⁴ Von Wasser- und Mühlenrecht im Hochmittelalter, v: Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Balti zum 70. Geburtstag, hrsg. von Helfried Valentinitz, Graz 1988, str. 219–236. Obstaja neavtorizirani prevod tega prispevka, v katerem pa mrgoli napak: Diritti di acqua e di molitura nell'alto medioevo, v: Memorie storiche forogiuiiesi 67 (1987) (izšlo 1988) str. 35–50. Popravek najpoglavitejših napak prav tam 68 (1988) (izšlo 1989) str. 215.

⁴⁵ »Kyrillische« Inschriften aus Kärnten, v: Mitteilung der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126 (1986), str. 291–302. Tudi v: Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Beiträge des internationalen Symposiums vom 20. bis 22. September 1985 in Salzburg, hrsg. von Heinz Dopsch, Salzburg 1986 (= posebna publikacija I. dela 126. zvezka omenjenih »Mitteilungen«) str. 291–302.

⁴⁶ Viri za srednjeveško zgodovino Slovenije iz furlanskih arhivov, v: Zgodovinski časopis 41 (1987) str. 49–53.

5. SKLEPNE MISLI

Kdor se dandanes loti kakšnega izdajateljskega projekta, povsem samoumevno v svoje načrtovanje vključi tudi možnosti, ki jih nudi elektronska obdelava podatkov. Tako še nikakor ni bilo ob začetku oglejskega projekta.

Poročevalec bi bil posebno leta 1983 nadvse vesel, če bi razpolagal s kakšnim pripomočkom te vrste. Takrat se je upokojil dolgoletni direktor Avstrijskega kulturnega instituta v Rimu, prof. dr. Heinrich Schmidinger. Njegov naslednik na takrat ustanovljenem Zgodovinskem institutu pri Avstrijskem kulturnem inštitutu v Rimu, prof. dr. Otto Kresten, je bil hkrati tudi urednik časopisa *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* in zato iz zelo razumljivih razlogov ni želel, da bi moral vzporedno uporabljati več različnih uredniških načinov. Posledica je bila, da je bilo treba v skladu z odslej veljavnimi smernicami na novo prepisati že dokončani rokopis edicije o samostanu Moggio, s katero bi se začela nova serija. To je bila naloga, ki bi jo z osebnim računalnikom moč opraviti v nekaj dneh, brez le-tega pa je bilo to garaško delo.

Na drugi strani pa se je prav z zvezkom o samostanu Moggio pričelo obdobje elektronske obdelave podatkov tudi za Diplomatar oglejskega patriarhata in sicer pri (imenskem) kazalu. V okviru pilotskega projekta, ki smo ga začeli izvajati skupaj z zgodovinskim inštitutom Max-Planck v Göttingenu, oziroma z dr. Manfred Thallerjem, je slednji na podlagi njemu predloženih podatkov oziroma seznama želja na bazi programskega sistema CLIO, ki ga je sam razvil, izdelal ustrezeni program.⁴⁷ Žal smo se tega domislili šele v zelo poznem trenutku, ko je bil zvezek (brez kazala) še v stavljenju. Izdajatelj in založba sta pritiskala, naj kazalo čim prej dokončamo, tako da ga je bilo konec koncev treba še vedno peš preveriti in predelati, saj omenjeni program ni mogel biti pravočasno izpiljen do potankosti.

Seveda s tem razmišljanj o kazalu ni bilo konec.⁴⁸ Vendar jih je bilo treba presaditi na nove temelje, saj programskega sistema CLIO niso nadalje izpopolnjevali, ker je zastarel in ker so nehali uporabljati računalnike, na katerih je lahko potekal. Ne glede na to, smo si seveda z delom na kazalu za Moggio nabrali celo vrsto bogatih izkušenj, ki so prišle prav vsem nadaljnjim razmišljanjem v tej smeri. Načelne predstave o novi verziji so bile predstavljene na ustreznem srečanju v Gradcu.⁴⁹

V januarju 1990 smo se na Raziskovalnem inštitutu samem okviru projekta (številka P7566-HIS), ki ga je financiral Fond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (Fond za pospeševanje znanstvenih raziskav), začeli ukvarjati z novim software za sestavljanje kazal. Bistveno razširitev v primeri z dosedanjimi načrti predstavlja možnost, da lahko uporabljamo več programskih jezikov, ki jih lahko poljubno izbiramo. Ta potreba sledi iz spoznanja, da so besedila oglejskega diplomatarja, kot tudi njihovo kazalo v isti meri zanimiva za različna jezikovna področja. Kot »zgodovinski« sodelavki sta se, oziroma se še vedno s tem ukvarja Mag. Gabriela Stieber in gospa Ingeborg Baumgartner, kot tehnična programska sodelavca pa gospod Peter Lauppert in gospod Peter Luttenberger. V teku tega projekta so večkrat izšla poročila o njem, deloma takorekoč »doma«,⁵⁰ kot tudi na ustreznih srečanjih v Montpellierju,⁵¹ Berlinu⁵² in nazadnje v Odense.⁵³ Projekt se prav zdaj bliža koncu.

⁴⁷ Kratka predstavitev obstoja pod naslovom: *Prototype d'un index cumulatif pour les éditions de textes*, v: *Le médiéviste et l'ordinateur* 18 (1987) str. 3–7.

⁴⁸ Prim. zadevna mesta v prispevku *Le texte: suffit-il*, v: *Standardisation et Échange des Bases de Données historiques. Actes de la troisième Table Ronde tenue au L.I.S.H. (C.N.R.S.) Paris, 15–16 mai 1987*, éd. par Jean-Philippe Genet, Paris 1988, str. 33–48.

⁴⁹ *Mehr als ein Anhang: des computererstellte Register*, v: *Historische Edition und Computer. Möglichkeiten und Probleme interdisziplinärer Textverarbeitung und Textbearbeitung*, izdali Anton Schwob, Karin Kranich-Hofbauer, Diethard Suttinger. Graz: Leykam 1989, str. 67–84.

⁵⁰ *Überlegungen zur Erschließung historischer Texte*, v: *Geschichtsforschung in Graz. Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz*, Graz 1990, str. 457–464.

⁵¹ Objavljeno pod naslovom *Vers des ouvrages historiques de référence multilingues: Les principes*, v: *Histoire et Informatique. Ve Congrès «History & Computing» 4–7 Septembre 1990 à Montpellier*. Actes du Congrès, édité par Josef Smets, Montpellier 1992, str. 97–103. Sem spada tudi prispevek Petra Laupperta: *Toward multilingual Historical Reference Works (Realisation)*, prav tam str. 104 sl.

⁵² Publikacija: Reinhard Härtel in Peter Lauppert, *Computer-aided Production of Multilingual Historical Reference Works*, v: *Database and Expert Systems Applications. Proceeding of the International Conference in Berlin, Federal Republic of Germany, 1991*, ed. D(imitris) Karagiannis, Dunaj–New York 1991, str. 98–101.

⁵³ Na sestanku ob 7. obletnici družbe Association for History and Computing v Odenseju (28.–30. avgusta 1991). V zborniku srečanja bo izšel prispevek, ki je po naslovu in vsebini identičen s prej omenjenim berlinskim prispevkom.

Glede edicije same je Dr. Ingo H. Kopač (medtem habilitiran za to snov) v okviru formatiranega in stavnega programa »TEX« na Raziskovalnem institutu razvil lastni Makro program »Editex«, izpolnjujoč vse zahteve, ki jih lahko zastavimo ob poizkusnih odtisih. Če programski sistem K EL ω (nslednik prejšnjega programa CLIO) uporabimo mimo prvotnega namena, lahko iz njega z lahkoto izpeljemo verzijo, ki jo more uporabiti vsaka tiskarna. Tako nismo odvisni od trenutne opreme določene tiskarne.

Pisec meni, da s tem poročilom ni le na splošno predstavil najpomembnejšega glede nastajanja in značilnosti projekta, temveč povedal najpotrebnejše tudi o naravi in razpršenosti arhivskega, kot tudi že objavljenega gradiva. Obravnaval je problematiko, kakšno obliko naj ima publikacija, prav tako je nakazal tudi spremljevalne študije, ki so s to problematiko neločljivo povezane: ni omenil tistih, ki naj bi projektu neposredno prišle prav, temveč tudi tiste, ki so v dobršni meri izšle iz projekta kot »Ekskurzi«. Ob koncu se je dotaknil tudi nekatere v ožjem smislu tehničnih podrobnosti.

Gotovo je tu zopet priložnost, da pisec izrazi zaslužno zahvalo vsem tistim osebam in ustanovam, ki so projekt podprli in ga podpirajo: bodisi nematerialno z ustreznim nasvetom, bodisi materialno, na primer s finančno pomočjo, bodisi s tem, da so omogočali dostop do ustreznega gradiva (kar predvsem v primeru privatnih arhivov ter zbirk znotraj drugih edicijskih projektov nikakor ni samo po sebi umevno), bodisi z ustrežljivim potrpljenjem do uporabnika arhiva, ki meni, da še vedno ni dobil na vpogled dovolj gradiva.

Poročevalec je s svoje strani vselej bil in je tudi v prihodnje rade volje pripravljen, da resnim interesentom po najboljših močeh pomaga s podatki iz svojega gradiva. Seveda pa se razume, da pri tem neke obstajajo tudi meje. Ta meja je gotovo prekoračena, če neka kolegica štirinajst dni po tem, ko izve za dokaj izvedeni izdajateljski načrt »Ženski samostan S. Maria v Ogleju«, odkrije svoje nagnjenje do ženske zgodovine, piscu poročila predlaga »skupno delo« in vnaprej zahteva celotni rokopis (oziroma grobi osnutek) bodoče edicije, ker se ji prav zgodovina tega samostana zdi tako pomembna za žensko zgodovino.

Poročevalec bi seveda s pospešeno izdajo naslednjih zvezkov Predhodnih del večidel sam mogel preprečiti takšne probleme. Sem v prvi vrsti sodi neomajna odpornost proti drugim skušnjavam znanstvene narave, ki pa je, kot mora poročevalec sam priznati, doslej ni bilo dovolj.

Prevedla Amalija Maček

Zusammenfassung

DAS URKUNDENBUCH DES PATRIARCHATS AQUILEIA

Reinhard Härtel

Seit 1979 wird am *Forschungsinstitut für Historische Grundwissenschaften der Universität Graz* an einem Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia gearbeitet. Das Editionsprojekt ist aus dem Unternehmen der Neubearbeitung des *Urkundenbuchs der Steiermark und ihrer Regenten* erwachsen, zu dem gerade die einschlägigen Dokumente, welche in italienischen Archiven und Bibliotheken verwahrt werden, nicht immer leicht aufzufinden waren. Unter solchen Umständen kam die Suche nach den Styriaca einer Durchforstung eines Großteils aller friaulischen Urkundenbestände gleich. Das eine Vorhaben zog auf diese Weise das andere nach sich. Mit jeweils einer Archivreise sollten von da an immer zwei Editionsunternehmen gefördert und damit Zeit, Kraft und Mittel optimal genutzt werden. Der Verfasser dieser Berichts, damals Assistent am genannten Forschungsinstitut, erhielt im Jahre 1979 die Bearbeitung des neuen Projekts übertragen und führt dieses seit 1988 selbst durch.

Der räumliche Umfang des Unternehmens ist in weltlicher Hinsicht im wesentlichen durch den sogenannten Patriarchenstaat Aquileia gegeben. Noch wesentlich komplizierter wird die Abgrenzung in kirchlicher Hinsicht. Die Diözese Aquileia (außerhalb des Friaul) und der übrige Metropolitanatsprengel werden in »verdünntem« Umfang erfaßt. Als obere Zeitgrenze war zunächst das Jahr 1365 anvisiert, doch bezieht sich die Sammeltätigkeit heute in erster Linie auf die Zeit bis 1250 bzw. Anfang 1252. In sachlicher Hinsicht wird sehr pragmatisch vorgegangen: Auch Weihenotizen, Traditionsnotizen und Mandate werden berücksichtigt.

Das *Historische Institut beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom* gewährte langjährig Reisestipendien, und in den Publikationen dieses Instituts erscheinen auch verschiedene Vorstudien und vor allem die sogenannten *Vorarbeiten* oder besser Teilpublikationen. Nicht zu vergessen sind auch die vor allem in der Anfangsphase der Reisetätigkeit erheblichen finanziellen Beiträge seitens

der *Historischen Landeskommission für Steiermark*. Der große Untersuchungsraum hat einen großen Radius der Archiv- und Bibliotheksreisen zur Folge. Sehr viel Material liegt natürlich in Friaul selbst bzw. im einstigen Diözesansprengel von Aquileia. Immer noch beachtliche Funde gibt es im übrigen Metropolitansprengel. Außerhalb von Diözese und Metropolitansprengel liegt überreiches Material in den verschiedensten Fonds in Venedig. Ansonsten kommen vor allem das *-Archivio segreto Vaticano* in Rom und das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien in Betracht; wichtige Materialien liegen aber auch in Deutschland und in der Tschechien.

Die weite Streuung des relevanten Materials ist aber nicht nur ein Charakteristikum der Urkundenüberlieferung des mittelalterlichen Patriarchats insgesamt. Diese Feststellung gilt nämlich auch für die Überlieferung der Urkunden von jeweils einer einzigen z. B. monastischen Institution. Der stark unterschiedliche Ordnungszustand der verschiedenen Archive, die teilweise beachtliche Fluktuation der Archivalien und die zeitliche Überschneidung der eigenen Sammeltätigkeit mit gleichzeitigen Ordnungs- und Inventarisierungsarbeiten in etlichen Archiven erschweren die Übersicht in ziemlichem Maße Arbeitsintensiv ist vor allem die Bearbeitung der geradezu ungeheuren neuzeitlichen Sammlungen mit zahllosen (und oft systemlos gesammelten) Abschriften von zumeist Bekanntem. Doch findet sich gerade in solchen Serien auch manches wertvolle Stück.

Diese Überlieferungssituation hat gravierende Konsequenzen für die Arbeitsweise, und damit mittelbar sogar auf die Publikationsform. Die geschilderte Sachlage macht es nämlich unmöglich, nach kurzer Prüfung eines Archivbestandes Mikrofilme zu bestellen (oder selbst anzufertigen) und dann die Hauptarbeit bequem zuhause zu erledigen. Der Aufwand längerer persönlicher Aufenthalte dürfte jedenfalls noch eher vertretbar sein als der wirklich ungeheure verlorene Fotoaufwand, wenn man alles »auf Verdacht« aufnehmen wollte. Die infolgedessen unvermeidlichen Verzögerungen bei der Aufnahme haben ihrerseits wieder ihre Auswirkungen auf die Publikationsform der beabsichtigten Edition. Anfänglich war ein Gesamtwerk in mehreren Bänden vorgesehen, in chronologischer Folge, nach dem sozusagen klassischen Muster eines territorialen Urkundenbuchs. Dieses Prinzip wurde zugunsten separierter Vorauspublikationen aufgegeben. Vor allem würden bei Beibehaltung der streng chronologischen Anordnung die ersten Jahre ausschließlich auf die Edition der Urkunden etwa bis zum Jahre 1000 oder allenfalls bis 1100 verwendet werden müssen. Was diese frühe Periode angeht, ist schon fast alles bereits gut (oder auch weniger gut) ediert. Mangels Inedita wäre der Nutzen der eigenen Arbeit hier am geringsten gewesen, der Reise-Aufwand jedoch enorm. So kam es zu den Vorauspublikationen im Rahmen der eigens hierzu gegründeten Buchreihe *Vorarbeiten zu einem Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia*. Der erste Band dieser Reihe betrifft die Urkunden des Klosters Moggio bis zum Jahr 1250. Das Hauptproblem der *Vorarbeiten* ist jenes der Verbindung aller Vorzugsveröffentlichungen, insbesondere die Kumulierung der Register, und das Verhältnis der Einzelteile zum eigentlichen *Urkundenbuch*. Die Publikation von einzelnen, in erster Linie wohl jeweils bestimmten Institutionen gewidmeten Bänden macht es aber auch möglich, hinlänglich flexibel auf Möglichkeiten der Zusammenarbeit mit anderen Projekten einzugehen, so mit jenem der *Pacta Veneta*.

Für den Fortgang der Editionstätigkeit ist auch die Abwägung der Frage wesentlich: Wieweit müssen die begleitenden diplomatischen Studien gediehen sein, daß eine Edition sinnvoll erscheint? Es darf bemerkt werden, daß in der Übergriffzone von deutschem und italienischem Urkundenwesen mit seinen vielen Mischformen die diplomatische Bearbeitung und damit auch die Bewertung der Kriterien für Echtheit oder zeitlichen Ansatz sogenannter Privaturkunden nicht eben leichter wird. Denn eben auf dem Gebiet der sogenannten Privaturkunden ist gerade im Friaul noch viel zu tun. Es ist wahrscheinlich mit noch mehr Falsifikaten zu rechnen als sie bisher zutagegetreten sind. Irrtümer in Editionen sind bekanntlich nur sehr schwer auszurotten. Es wäre daher gerade im Fall des noch verhältnismäßig wenig erforschten Urkundenwesens im Patriarchat ein schwerer Fehler, wollte der Editor nicht alles Zumutbare tun, um dem Benutzer insbesondere bei heiklen Urkunden möglichst verlässliche Hinweise über Charakter, zeitlichen Ansatz usw. des jeweiligen Stückes zu geben.

Fallweise haben begleitende diplomatische Studien, auch jene des Berichterstatters, die fatale Tendenz, sich auszuweiten und zu Studien über Landes-, Besiedlungs- und Rechtsgeschichte zu werden, dann nämlich, wenn die Wertung der formalen Kriterien zu einem Ergebnis führt, das mit dem gängigen Bild der Geschichtsforschung nicht harmoniert. Das ist insbesondere bei jenen Arbeiten der Fall gewesen, welche als Vorbereitung des zweiten Bandes der *vorarbeiten*-Reihe (betreffend das Nonnenkloster S. Maria zu Aquileia) gedacht oder besser notwendig geworden sind – und zum Teil bereits auch Probleme des beabsichtigten dritten Bandes (betreffend das Kapitel zu Aquileia) einer Lösung zuführen. Für die Bearbeitung der Patriarchenurkunden für Institutionen in Slowenien hat die *Österreichische Nationalbank* durch ihre Förderung ein dreijähriges »Tochterunternehmen« ermöglicht, in dessen Rahmen Herr Dr. Günther Bernhard tätig ist.

Gewisse technische Probleme ergaben sich aus der nachträglichen Applikation der Möglichkeiten des Computereinsatzes, insbesondere hinsichtlich des Registers, welches schrittweise zu einem Gesamtregister der *Vorarbeiten* werden soll.

Olga Janša-Zorn

VINCENC FERERI KLUN KOT ZGODOVINAR

Osrednja osebnost Historičnega društva za Kranjsko in glavni usmerjevalec njegovega dela v petdesetih letih 19. stoletja je bil Vincenc Fereri Klun (1823–1875). Po končani gimnaziji in liceju v Ljubljani je napravil doktorat iz filozofije v Padovi. Od leta 1851 do 1856 je bil tajnik Historičnega društva za kranjsko in urednik Mittheilungen. Istočasno je bil tajnik kranjske trgovske in obrtne zbornice ter urednik Laibacher Zeitung (1849–1856). Od leta 1852 je bil profesor na zasebni šoli v Ljubljani, ki jo je ustanovila njegova poznejša žena, Šivcarka Marija Feyerabend. Njegove zveze z Maninom v Benetkah leta 1848 in njegovo liberalno prepričanje naj bi bili v času reakcije usodni zanj. Poleti 1856 je odšel v Švico, ker so mu vzeli pravico poučevanja na vseh srednjih šolah v Avstriji. To se je baje zgodilo zaradi zaplembe nekega pisma, ki ga je napisal ženininu sorodnikom v Švico in kjer je izrekel neugodno mnenje o Bachu.¹ Medtem ko je žena po velikem trudu uspela dobiti nazaj pravico vodenja privatne ženske šole v Ljubljani, pa se Klunu ni takoj posrečilo dobiti pravice poučevanja.² Nekaj časa je učil v Liechtensteigu v Švici, potem je bil profesor v Zadru, od konca leta 1857 pa je profesor geografije in statistike na trgovski akademiji na Dunaju, od 1862 privatni docent za geografijo na dunajski univerzi. 1869 je postal dvorni svetnik v trgovskem ministrstvu. 1867 je bil od slovenske stranke izvoljen v kranjski deželni zbor in nato tudi v dunajski državni zbor,³ nato pa je prestopil v ustavoverni tabor.

Ob njegovi smrti je Slovenski narod zapisal,⁴ da je Klun storil veliko dobrega za slovenstvo, da je bil »duša bivšega tako marljivega kranjskega zgodovinskega društva«, potem pa, da je bil izdajalec svojega naroda. Zaupanje, ki si ga je pridobil s svojimi zaslugami, je zlorabil, da »je dobil od naroda mandat v deželni in državni zbor in kadar je svoj namen dosegel, uskočil je iz narodnega tabora v vladni, sè slovenskega stališča v nemško . . .«

Klunovo življenje v Benetkah leta 1848–49 je podrobneje obdelal Jože Pirjevec,⁵ medtem ko je o Klunovih gospodarskih in družbenih pogledih pisal Peter Vodopivec. Vodopivec ugotavlja, da je bil Klun po svojih gospodarskih nazorih dokaj napreden, zagovornik liberalne gospodarske politike, ki se je zavzemala za napredek industrije in meščanstva. Med Slovenci je Klun užival velik ugled vse do svojega prestopa v nemški tabor.⁶ Tudi med člani Historičnega društva je bil zelo cenjen, kar se je še zlasti pokazalo po njegovem odhodu iz Ljubljane. Klun je napisal tudi več člankov in razprav, ki segajo na področje etnologije. Pisal je npr. o rojenicah,⁷ napisal je obširno razpravo (57 strani) o Slovencih v reviji Russkaja beseda (1857), kjer je opisal slovensko nošo, nekatere običaje (pustovanje, navade v zvezi z zelenim jurjem), razne praznike (cvetna nedelja, velika noč in božič) ipd. Na ta njegov prispevek k slovenski etnologiji je opozoril Vilko Novak.⁸ Razpravo v Russki besedi je Klun napisal po

¹ Podatek je iz nekrologa v Laibacher Tagblatt 17. 7. 1875, vendar pa ga Avgust Pirjevec, ki je pisal obširen članek o Klunu v SBL, ne omenja.

² Laibacher Tagblatt, 17. 7. 1875.

³ A. Pirjevec. SBL, I. knj., str. 466–468 (V. F. Klun).

⁴ Slovenski narod, 18. 7. 1875.

⁵ J. Pierazzi: Vincenc Ferreri Klun v beneški revoluciji 1848–1849. Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 69–84.

⁶ P. Vodopivec: O gospodarskih in družbenih pogledih V. F. Kluna. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 23, 1983, str. 13–29. Obdelal je zlasti Klunove članke z gospodarsko vsebino Industrielle Briefe aus Krain, Laibacher Zeitung 1856, št. 194, 197, 200, 206, 229, 235, 241, 247 (izšlo tudi v Gradcu kot brošura) in prispevke v časopisu Der Volkswirth, ki je izhajal na Dunaju, pa tudi članke s skupnim naslovom Der Sozialismus und der Communismus v Laibacher Zeitung 1850, št. 127, 132, 140, 144. Vodopivec naglašja, da je Klun kot zagovornik liberalnogospodarskih načel poudarjal, da ima Kranjska vse pogoje za razvoj industrije. Zavzemal se je za odpravo visokih carinskih zaščit, ker naj bi predvsem koristile tihotapcem. Bil je odločen nasprotnik idej socializma in komunizma.

⁷ V Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst, 1857, št. 47 (21. 11. 1857). V istem letniku je objavil še Die Habsburger in Rapperswill (št. 17, 25. 4. 1857, št. 18 in 19).

⁸ V. Novak, Raziskovalci slovenskega življenja. Ljubljana 1986, str. 182–187. Isti: Prezrti spis Vinka F. Kluna o Slovencih. Traditiones 10–12, str. 165–172.

posredovanju M. F. Rajevskega. Novak meni, da ne prinaša ravno veliko izvirnega, avtor je le spretno strnil dognanja in mnenja drugih piscev. Novaku se tudi zdi pretirano imenovati ta spis etnološko sliko Slovencev, kot ga je označil A. Pirjevec v SBL.⁹

Zdi se, da od slavistov doslej še nihče ni bil pozoren na Klunove literarnozgodovinske ocene, zlasti ne na tisto v Rusški besedi 1859, ki šteje kar 66 strani. Klun se je po odhodu iz Ljubljane vedno bolj posvečal geografiji. O tem je pisal Valter Bohinec, ki je opozoril, da je Klunova nemško pisana obča in trgovska geografija, zlasti njen 1. del,¹⁰ v tedanji Avstriji pomenila končni prelom s starimi metodami v šolski geografiji. Topografije ne prinaša več v tako suhoparni obliki, v njej se kaže odpor proti shematični razdelitvi gradiva po političnih enotah. Na Dunaju je bil Klun več let tajnik Geografske družbe in med njenimi najmarljivejšimi člani. Imel je v tem okviru tudi številna predavanja.¹¹

Nas zanima predvsem Klun kot zgodovinar. Član Historičnega društva je postal že 1844. Verjetno je svoj prvi zgodovinski prispevek objavil v Carniolii 1844 pod naslovom Rückblicke in Laibach's Vergangenheit.¹² To je kronologija Ljubljane od 1221 pr.n.št. do ljubljanskega kongresa 1821. V Mittheilungen je 1851 ponovno objavil kronološki pregled dogodkov v Ljubljani z nekaterimi manjšimi popravki, vendar je segel le do leta 1443.¹³ Maja 1851 se je prvič oglašil v društvenem glasilu kot tajnik društva z obsežnim pozivom »na prijatelje domovinske zgodovine«.¹⁴ V njem se sprašuje, kdo ne pozna vpliva zgodovine naroda na njegov literarni, politični in moralni razvoj. To je bilo pomembno v vseh časih in pri vseh narodih . . . Potem razlaga, da se je Historično društvo ustanovilo z namenom zbirati vse, kar kjerkoli daje pogled na zgodovino preteklosti ali sedanjosti Kranjske. Društvo je že rešilo marsikatero dragoceno stvar ki je sedaj shranjena v arhivu in tako iztrgana uničenju. Vendar pa na Kranjskem še vedno ni narejeno toliko, kolikor bi bilo lahko. Klun se sprašuje, kdo je kriv za to. Priznava, da je društvo premalo aktivno in nadaljuje: »Ker sem bil izvoljen za začasnega tajnika, imam za svojo prvo nalogo, da se v imenu ravnateljstva poln zaupanja obračam na člane s prošnjo, da podprejo ravnateljstvo v resnih stremljenjih po pospeševanju in realizaciji društvenih ciljev. Glavna pozornost bo posvečena društvenemu časopisu Mittheilungen. Te naj bi prinašale predvsem znanstvene prispevke zgodovinske vsebine, izmed listin pa bomo občasno objavili tiste, ki bi mogle biti splošnega pomena za vso deželo. Na tak način se bodo Mittheilungen razvile v resnični historični list Kranjske, kjer bodo prebivalci lahko našli znanstveno obdelane šege, navade, literarna stremljenja, biografije znanih Kranjcev itd. Zato apeliram na znano domovinsko ljubezen Kranjcev, na možnost delovanja za zgodovino svoje lepe domovine. Na ta način se bodo Mittheilungen spremenile v Repertorij za zgodovino Kranjske in tako bo sestava popolne zgodovine Kranjske olajšana.«

Kot tajnik Historičnega društva je bil Klun tudi glavni sestavljalec statuta leta 1851. Na začetku novega letnika Mittheilungen 1852 imamo ponovno Klunovo vabilo k sodelovanju v društvu in poziv vsem prijateljem domače zgodovine, naj pošiljajo društvu prispevke zgodovinske, geografske in statistične vsebine. »Mnogi dragoceni dokumenti, ki bi bili poslani društvu v originalu ali overovljenem prepisu, bi mogli biti koristno uporabljeni pri graditvi deželne zgodovine. Mnoge priče iz časa francoske okupacije pripovedujejo v družinskih krogih svoje doživljaje in pripombe, ki bodo morda z opazovalcem umrle, medtem ko bi se na papir prenesene in društvu dane na uporabo mogle uporabiti za dragoceno prikazovanje zgodovine. Topografski orisi različnih področij Kranjske, navade, običaji, poročila o starejših gradbenih spomenikih itd., vse to bi imelo zbrano in zgodovinsko pojasnjeno veliko vrednost za domačo zgodovino.«¹⁵

⁹ Novak napačno omenja Klunovo sodelovanje v Mittheilungen des Musealvereins für Krain, v resnici gre za Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain. Klun tudi ni izdajal Archiv für die Landeskunde ampak Archiv für die Langesgeschichte.

¹⁰ V. F. Klun: Allgemeine und Handels-Geographie, I. Allgemeine Geographie, Wien 1860.

¹¹ V. Bohinec v Geografskem vestniku 1925, str. 7–8.

¹² Carniolia 1844, št. 42, 55, 64, 77. Podpisal se je Vincenz Clunn. Tega ne beleži niti SBL, niti Gratzyjev Repertorium.

¹³ MHK 1851, str. 36–38.

¹⁴ MHK 1851, str. 31.

¹⁵ Ein Wort an die Vereins-Mitglieder. MHK 1852, str. 1.

Ponovno se Klun obrača na društvene člane oktobra 1852 v posebnem prispevku Klic prijateljem domovinske zgodovine,¹⁶ kjer poziva, naj mu pomagajo pri zbiranju materiala za drugi zvezek Archiva in pravi: »Težko, trpko, malo poplačano delo je zbiranje in raziskovanje na komaj pregledanem polju, vendar je z združenimi močmi mogoče na področju znanosti veliko narediti«. Tudi kasneje še večkrat poudarja, da je treba pri znanstvenem raziskovanju moči združiti.

Posebno pozornost je Klun posvečal objavljanju virov. Od Ulepiča je prevzel rubriko *Diplomatarium Carniolicum* v *Mittheilungen* (1852, 1854–55), ki je enkrat pod tem naslovom izšla tudi sepratan kot priloga društvenega časopisa (1855). Pričel je izdajati še *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain*, vendar so izšli le trije zvezki (1852–1854). V njem je objavljajl tako vire kot razprave. Oboje je po njegovem odhodu zamrlo.

V okviru društva je kot prilogo *Mittheilungen* s prispevki članov in še nekaterih drugih darovalcev pripravil *Denkbuch der Unterthanstreue im Herzogthume Krain* (1853).

Poleg uredniških in organizacijskih poslov v zvezi s Historičnim društvom je objavljajl tudi zgodovinske in literarnozgodovinske prispevke. K vprašanju zgodovine Ljubljane se je vrnil ob znani polemiki o izvoru imena Ljubljana. V prvi knjigi Archiva je objavil nemško izpeljavo. Nato je Bleiweis v Novicah 24. novembra 1852 nastopil s slovansko obliko po Jarniku, kar je sprožilo polemiko. V *Mittheilungen* se je oglašil Elze, Klun pa je kot urednik v precej obširni opombi¹⁷ zapisal, da oba učena moža (Bleiweis in Elze) izhajata iz različnega izhodišča. Prvi prevzema slovansko in drugi nemško poimenovanje kot prvotno; vendar, meni Klun, more in mora pri obeh odločiti samo zgodovinska raziskava. Kolikor bolj se ta tema obravnava, bolj se osvetljuje temno obdobje boja krščanskih Frankov s poganskimi Slovani, kar je le v korist deželni zgodovini. Vendar pa dodaja, da njegove dosedanje raziskave kažejo, da je nemška oblika starejša.¹⁸ Elzejevi razlagi je Klun dodal še svojo¹⁹ in takole zaključil: »Ob koncu mislim, da je treba dodati, da imam jaz prav tako kot dr. B(leiweis) slovanski narodni občutek in ljubezen za svoje ljudstvo: toda pri zgodovinskih raziskavah ne sme biti nobenega ozira na to, ampak samo luč in resnica morata biti najdeni«.

Še isto leto je k zgodovini Ljubljane dodal prispevek iz arhiva ljubljanskega mesta z naslovom *Inhalt gemeiner Stadt Laibach fürnembsten Freiheiten*. Zajel je čas od 1320 do 1660 in opisal skupno 115 različnih večjih ali manjših privilegijev.²⁰ Opozoril je, da si ne sledijo kronološko, ampak tako kot so zapisani v privilegijski knjigi. Čeprav jih je komentiral, predstavlja objava zanimiv in koristen prispevek k ljubljanski preteklosti.

Po letu 1852 se Klun precej ukvarja z literaturno zgodovino Kranjske, piše o tem v različne revije²¹ in tudi v *Mittheilungen* objavi pod naslovom *Beiträge zur Literaturgeschichte von Krain* razpravo v več nadaljevanjih.²² V njej poudarja, da ima raziskovalec in pisec zgodovine veliko in odgovorno nalogo, zato bo s hvaležnostjo sprejel vsako tehtno pripombo na svoje pisanje. Mnogo podatkov za svoje delo je dobil v t.i. »dolskem rokopisu«.²³ V prvem delu razloži, zakaj se je odločil za naslov *Literarna zgodovina Kranjske* in ne *Literarna zgodovina Slovencev*. Kot osnovni vzrok navaja, da ne bo obravnaval samo tega, kar je izšlo v slovenščini. Potrudil se bo prikazati duhovne produkte dežele, ne glede na to, ali so pisani v slovenskem ali v kakem drugem jeziku, in jih bo kritično obravnaval. Kot prvo dobo, ko se je pričel na Kranjskem literarni duh odlično razvijati, navaja 16. stoletje – dobo reformacije. Opiše zasluge Trubarja, Tiffelnusa (štipendije), prihod profesorjev iz nemških dežel v Ljubljano (Budina, Frischlin), ustanovitev stanovske šole itd. Govori o velikem nemškem

¹⁶ MHK 1852, str. 73.

¹⁷ MHK 1852, str. 83.

¹⁸ Po Milku Kosu se prvič omenja nemška oblika Laibach 7. aprila 1244, slovenska oblika Luwigana pa dve leti kasneje (M. Kos, K osemstoletnici prve omembe Ljubljane v zgodovini, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 25–26, 1944–45, str. 85–87).

¹⁹ MHK 1852, str. 84–86 (Zur Erklärung des Namens »Laibach« Geschichtliche Nachtweise).

²⁰ MHK 1852, str. 89–96.

²¹ V graškem *Der Aufmerksame* 1855 je objavil v nadaljevanjih *Literarische Briefe aus Krain*, 1856 pa prav tam *Beiträge zur slovenischen Literaturgeschichte*. V Oesterr. Revue, 2. je objavil *Die slovenische Literatur*.

²² MHK 1852, str. 1–3, 25–29, 65–71, 73–79, 81–83; 1853, str. 91–95; 1854, str. 33–37, 41–43.

²³ Mišljen je Erbergov »Versuch . . .«

vplivu na slovenstvo Kranjske.²⁴ V nekaterih nadaljevanjih (III., IV., in VII.) se spet vrača k problematiki reformacije.²⁵

V drugem nadaljevanju²⁶ prikaže nekaj starih rokopisov, ki so v glavnem v dolskem arhivu: 1. Rokopis H. Tallnerja iz leta 1456 v dveh delih, prepis Zgodovine Avstrije po starih sagah (I. del) in t.i. junaški ep o Aleksandru Velikem (II. del). Za našo zgodovino sam rokopis ne pomeni kaj dosti, vendar pa Klun omenja, da je Tallner, prepisovalec starih tekstov, ki so ga poznali tudi sodobniki, npr. E. S. Piccolomini. Ta rokopis je izginil med prvo svetovno vojno.²⁷ – 2. Rokopis J. L. Schönleba o kranskem plemstvu (Appendix ad Annales et Chronologiam Carnioliae . . . 1674). – 3. Rokopis o zgodovini jezuitskega kolegija v Ljubljani od 1596 do 1691. – 4. Dnevnik jezuitskega kolegija v Ljubljani. – 5. Delo J. G. Lukančiča: Genalogije knezov in grofov vojvodine Kranjske in Kranjska spominska knjiga. – 6. T. Dolinarja zbrane notice o bratih Janezu in Henriku iz Kranjske. – 7. Glagolski rokopis z letnico 1474. – 8. Inventar ljubljanskega škofa J. Rabatte (1683). – 9. Vpisna knjiga Dizmove bratovščine. – 10. Knjiga Marijine bratovščine. – 11. Drugi rokopisi, ki jih je videl v raznih bibliotekah, npr. T. Hrena Annales, Schönlebnov drugi del Carnolia nova, M. Baučerja, Valvasorja, Hipolita idr., nekatere omenja tudi Linhart v svoji Zgodovini.

V III., IV. in V. nadaljevanju²⁸ se loti Klun obravnave starih tiskov, del, tiskanih v Ljubljani, in del tiskanih zunaj dežele, ki so jih napisali pisci iz Kranjske. Prvo poglavje je razdeljeno na dobo Mandelčevih tiskov in dobo Mayerjeve tiskarne. Klun našteje številna dela, ki so nastala v obeh tiskarnah, pri tem se spet nasloni na Erbergov rokopis, na Valvasorja idr. Ko piše o delih, tiskanih zunaj dežele, se naslanja na podatke dolske biblioteke, Valvasorjeve podatke v IV. knjigi, Zupančičeve literarne zapise in Breckerfeldove zapise iz dolskega arhiva.

V VI. nadaljevanju²⁹ piše o tem, kako ga je v dolskem arhivu zbirka portretov (bakrorezov) vzpodbudila, da bi izdal delo z naslovom Ehrensiegel von Krain. V dolski zbirki je vsakemu portretu priložena biografska skica, poleg tega pa je tudi sam še iz drugih virov zbral precej biografij znamenitih Kranjcev (v opombi jih poimensko našteva), tako da bi knjiga lahko obsegala okrog 100 biografij. Delo bi obsegalo 25–30 tiskarskih pol in Klun je name-raval s subskribcijo ugotoviti, če bo delo lahko izdal. Vendar nisem mogla ugotoviti, ali je sploh kdaj izšlo. Članku je Klun dodal 65 kratkih biografij znamenitih Kranjcev po podatkih iz dolskega arhiva.

Leta 1854 je nadaljeval s prispevki o literarni zgodovini Kranjske in v VII. delu³⁰ se je spet široko razpisal o reformaciji, obravnaval Trubarja, Bohoriča, Dalmatina. Iz opomb vidimo, da je poleg starejših del (Valvasor), uporabljal tudi nekatera dela nemških avtorjev iz konca 18. in prve polovice 19. stoletja, pa tudi originalne dokumente, ki jih je imel sam (!). V nekaterih sodbah se je naslonil na Kopitarja. Prispevek slovenskih protestantov je zelo cenil, ponovno pa je poudaril velik vpliv nemštva na slovenstvo na Kranjskem prav v tem času. »Betrachten wir weiter diese Periode, so werden wir finden, daß der geistige Verkehr und der gleichsam innige literarische Anschluß an Deutschland neben den unberechenbaren Vortheilen der Weckung des intellectuellen Lebens unter den Slovenen auch den Nachtheil hatte, dass die Entwicklung **gleich im Anfange keine nationale** sondern eine **fremdartige** war. Von diesem Zeitpunkte an dürfte **hauptsächlich** der überwiegende Einfluß des deutschen Elementes über das slavische in Krain gerechnet werden; ein Einfluß, der in der Folge durch den stets wachsenden Gang deutscher Aufklärung auch **hier** sich immer mehr geltend machte. Das deutsche Element, oder vielmehr die Hinneigung aller wissenschaftlich gebildeten Krainer an die großen Schöpfungen Deutschlands, und die sich stets mehrende Entfremdung des slavischen Elementes hat daher vielleicht seinen vorzugsweisen Grund in dem ersten

²⁴ MHK 1852, str. 2.

²⁵ Več o tem pišem v Zgodovinskem časopisu 46, 1992, str. 56–57.

²⁶ MHK 1852, str. 25–29.

²⁷ J. Stanonik, SBL IV, str. 4 (H. Tallner).

²⁸ MHK 1852, str. 65–71, 73–79, 81–83.

²⁹ MHK 1853, str. 91–95.

³⁰ MHK 1854, str. 33–37.

wissenschaftlichen Auftreten Krains im 16. Jahrhunderte, in dem damals fast als nothwendig sich ergebenden literarischen Austausch mit Deutschland, und sicherlich erachteten es weder die Männer des 16. noch der folgenden Jahrhunderte als eine Verletzung des Nationalismus, wenn sie dort in Verkehr traten, von wo allein ein günstiger Einfluß auf nationale Bildung in sicherer Aussicht stand; obwohl der Wunsch nicht unterdrückt werden kann, daß dieses etwas auf Kosten der Sprachbildung selbst geschehen wäre.«³¹

V zadnjem (VIII.) nadaljevanju je Klun obravnaval pomen T. Hrena in prizadevanja 17. stoletja za literarni razvoj. Medtem ko imenuje dobo protestantizma prvo dobo slovenske literature, imenuje 17. stoletje drugo ali katoliško dobo. Hvali Hrenova prizadevanja na literarnem področju, omenja tudi zasluge avguštincev, medtem ko za jezuite meni, da razen redkih izjem niso ničesar prispevali, čeprav so imeli v svojih rokah izobraževanje. Omenja Čandka, Paglavca, Hipolita. Ob koncu pa pripominja, da je še sreča, da je ta doba dala tudi Schönlebna in Valvasorja.³²

V letih 1853 in 1855 je Klun objavljajl v Mittheilungen članke o statistiki in topografiji Kranjske. V prvem (Zur landwirtschaftlichen Statistik von Krain mit Ende 1852) piše, da je naloga Mittheilungen ne le raziskovati preteklost, ampak obvarovati pred pozabo in ohraniti bodočnosti sliko sedanjega stanja dežele. Meni, da je za topografijo in statistiko na Kranjskem še premalo storjeno, zato poziva sodeželane, naj zbirajo podatke o svoji okolici, da bi se tako povečalo poznavanje domovine. Nato podaja statistiko poljedelstva po podatkih iz letnega poročila kranjske trgovsko-obrtne zbornice za leto 1852.³³

Tematiko je Klun nadaljeval leta 1855 z nekoliko spremenjenim naslovom (Beiträge zur Topografie und Statistik von Krain). Tokrat je začel s topografskimi prispevki in je kot prvi primer opisal Turjak – po rokopisu, ki mu ga je poslal dr. Richter z Dunaja, po Hoffovih Gemälde in po Valvasorju. Nikakor ga ni štel za vzgled, vendar je skušal z njim pokazati, kakšen naj bo topografski opis.

Najbolj zanimiv je Klunov prispevek o **zgodovinskem raziskovanju in zgodovinoписju na Kranjskem**,³⁵ kjer se kaže njegov odnos do slovenske zgodovine in kjer izredno visoko postavlja Linhartarja. To je eden pomembnejših teoretičnih člankov v Mittheilungen. Objavil ga je tudi v reviji Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst 1857. Ker sem o njem že obširno pisala,³⁶ ga tu le omenjam. Opozoriti velja še na Klunov polemičen članek z naslovom Einige Worte an Mathias Koch,³⁷ ki je bil obravnavan na mesečnem sestanku že avgusta 1856, izšel pa je nato tudi v Novicah.³⁸ Sicer zelo natančni A. Pirjevec, ki je pisal o Klunu v SBL, ga ne omenja, prav tako ga ne omenjajo razni drugi raziskovalci te dobe, zlasti tisti, ki so se ukvarjali z vprašanjem Trstenjakove avtohtonistične teorije.³⁹ Tudi ta polemični članek sem obsežno opisala v Zgodovinskem časopisu.⁴⁰ Klun se ni strinjal s Trstenjakom, jasno pa je povedal, da Historično društvo za Kranjsko ni nemško društvo, ker je Kranjska slovanska dežela in je tudi njena zgodovina pretežno slovanska.

Splošno sliko slovenskega ozemlja je dal Klun v svoji »etnološki« razpravi v reviji Russkaja beseda 1857,⁴¹ ki jo je obširno prikazal Vilko Novak v Traditiones 1981/83. Klun je opisal narodnostne meje, nemške jezikovne otoke, narodnostno stanje in število Slovencev. Po njegovem je Slovencev 1.274.307, od tega na Kranjskem 418.000, na Štajerskem 363.000, v Trstu in Istri 179.779, na Goriškem 119.211, na Koroškem 96.000, na Ogrskem 50.000, v Benečiji 26.317 in v vojaški službi 22.000. V zvezi z razcepljenostjo Slovencev na sedem pokrajin je zapisal Klun, da bi ob prihodnji preureditvi Avstrije morali to upoštevati, ker ta

³¹ MHK 1854, str. 36.

³² MHK 1854, str. 41–43.

³³ MHK 1853, str. 86–87, 89–91.

³⁴ MHK 1855, str. 26–28.

³⁵ Über die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain MHK 1857, str. 46–53.

³⁶ Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 59–63.

³⁷ MHK 1857, str. 4–6.

³⁸ Novice 1856, str. 268–269. Odprto pismo Kochu Matiju.

³⁹ A. Slodnjak v svoji doktorski disertaciji o Davorinu Trstenjaku (branjena 1924 na ljubljanski filozofski fakulteti, rokopis v arhivu FF) ne omenja Kochove knjige in tudi ne Klunove polemike.

⁴⁰ Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 51–54.

⁴¹ Russkaja beseda 1857, III, 2. leto, knj. 7, str. 65–122.

delitev ni z ničemer utemeljena. Toliko stoletij zatirani in zavedni Slovenci z zavistjo gledajo svoje sorojake, ki so politično združeni. Združitve v posebni kronovini Sloveniji državi ne bi bila nevarna, saj so ji bili Slovenci zvesti šest stoletij.

Leta 1859 je izšla v isti reviji *Russkaja beseda* še Klunova razprava *Sloveny*, očerk istorii ih slovesnosti. V prvem delu je Klun govoril o glagolici in cirilici, prikazal raziskave Dobrovskega, Kopitarja, Linharta, Metelka idr, potem pa obravnaval reformacijo na Kranjskem, delo slovenskih protestantov, tiskanje knjig v Mandeljčevi in Ungnadovi tiskarni. Zaključil je z mislijo, da je bil Ungnad velik mecen in močna opora Slovencev v 16. stoletju.⁴²

V drugem delu je obravnaval Klun zgodovino slovenske književnosti 17. in 18. stoletja, ki jo je začel s prikazom življenja in dela Tomaža Hrena. Hvalil je njegovo raziskovanje arhivov in odkrivanje raznih dokumentov. Poleg učenjakov je dala ta doba tudi junake, kakršna sta bila Herbart Turjaški, ki je padel herojske smrti v bitki s Turki pri Budačkem in Andrej Turjaški, zmagovalac bitke pri Sisku. Med pisci je omenil Klun še Čandka, Matijo Kastelica, Hipolita, Valvasorja, Schönlebnarja, Gladiča, Pohlina, Linharta, Japlja, Kumerdeja, Vodnika ter njihove zasluge za razvoj slovenske književnosti.⁴³

Če govorimo o Klunu kot zgodovinarju, lahko rečemo, da ga zanimajo tako sodobni problemi kot problemi preteklosti, tako gospodarski kot politični, literarnozgodovinski ter zgodovinopisni. Čeprav se ne odreka pokrajinski zgodovini, pa poziva, naj bi *Mittheilungen* prinašale tudi članke, ki segajo na področje sosednjih pokrajin,⁴⁴ in se zavzema za Zedinjeno Slovenijo.

Zadnji Klunov prispevek v *Mittheilungen* je nekrolog škofa A. A. Wolfa.⁴⁵ V njem navaja tudi podatke o novejši zgodovini ljubljanske škofije in omenja, da so bile decembra 1854 velike proslave v čast tridesetletnega škofovanja A. A. Wolfa in da sta tedaj v imenu Histo-ričnega društva ravnatelj Codelli in tajnik Klun izročila Wolfu posebno čestitko.

Ob izidu Klunove *Die slovenische Literatur, Eine historische Skizze* (Dunaj 1864, natisnjeno kot 5. in 7. zvezek *Oesterr. Revue*), so pisale Novice: »Dober sad Klunove knjižice se je unidan že pokazal v Globusu, kjer vrednik tega v severni Nemčiji izhajajočega časnika, trdi Nemec, podučen po Klunovi knjigi popravlja Issleibov spis o Slovencih, kateri si je predrznil po svetu poslati smešnico, da je beseda »slovensk-a-o« še le znajdba novih časov! Ker nam Slovincem mora tudi za to mar biti, kaj drugi narodi o nas mislijo in vejo, moramo tedaj hvaležni biti možem, ki bodisi v kakem slovanskem ali nemškem ali laškem in francoskem jeziku pošteno razglašajo naš narod in naše slovstvo . . .« Novice ponatiskujejo odlomek, v katerem pravi Klun, da sta še do nedavnega pojma izobrazba (omika) in nemštvo bila skoraj sinonima in da so slovenski pisatelji bili kot osamljene zvezde na literarnem nebu. Razmere pa so se v zadnjem desetletju skoraj popolnoma spremenile. Klun se spominja, da so kot šolarji v začetku tridesetih let bili kaznovani, če so si predrzili govoriti v materinem jeziku, da se niso mogli vključiti v igre vrstnikov iz boljših družin, ki so govorili samo nemško, njihovemu slovenskemu jeziku pa so se rogali. Kot študentje so že čutili razkol na nemško in slovensko misleče (ali Nemce in narodne), kar je od začetka štiridesetih let postajalo vedno bolj ostro. Od leta 1848, še bolj pa od oktobra 1860 naprej je pa po Klunovem mnenju komaj še mogoče govoriti o strankah. Nemška stranka obstaja po njegovem le v Ljubljani, v drugih deželnih mestih ima pa le posamezne glasove, ki so v razmerju do »narodnih« redki in ne morejo vplivati na nobeno važnejšo odločitev. Poudarja tudi, da so deželno ljudstvo in katoliška duhovščina nosilci slovenstva, pa tudi inteligenca, duhovni in gmotni kapital dežele so za narodno zastavo. Kranjska je dejansko slovanska dežela, kjer živi 40.000 do 50.000 Nemcev. Sicer pa se pri prebivalstvu kaže slovanski duh, tudi v šolah, uradih, cerkvi in v družini.⁴⁶

Klun je torej tudi potem, ko je živel na Dunaju, še pisal o razmerah na Kranjskem in se vključeval v razpravljanja o slovensko-nemških odnosih v deželi. Omenim naj njegov sicer kratek predgovor k brošuri *Krain und das Deutschthum*, ki je izšla 1862 in naj bi jo napisal

⁴² *Russkaja beseda* 1859, I, 4. leto, knj. 13, str. 87–120.

⁴³ *Russkaja beseda* 1859, II, 4. leto, knj. 14 str. 95–126.

⁴⁴ MHK 1853, str. 4 ob Mrvičevem (Mervig) članku poziva v opombi pod črto, naj bi bilo podobnih člankov več.

⁴⁵ MHK 1859, str. 13–14.

⁴⁶ Novice 1864, str. 428.

F. Malavašič kot odgovor na spis *Das Deutschthum in Krain*. Klun takole piše: »Ohne Kenntniss der Sprache und Literatur gibt es keine Kenntniss des Volkes selbst; und doch massen sich so Viele, deren ganze Kritik nur in einem Negiren alles Desen besteht, was nicht über ihren Leisten geschlagen werden kann, Urtheile über ein Volk an, welches sie aus wässerigen Beschreibungen einzelner Touristen oder aus den Ausbrüchen mancher Nationalitäts-Renegaten kennen gelernt haben. Man muss in und mit dem Volke gelebt haben, in seine Denken und Fühlen, in seine Sprache und Literatur, in seine politische Geschichte und in die religiösen Anschauungen hineingedrungen sein, will man es verstehen, kennen, beurtheilen.«⁴⁷

Žal je Klun sam kasneje prestopil v nemški tabor.

⁴⁷ Spis *Das Deutschthum in Krain* K. Dežmana so najprej zavrnila Novice 16. okt. 1861, nato pa je izšla anonimna brošura *Krain und das Deutschthum*, katere avtor je bil po mnenju D. Lončarja (glej Dragotin Dežman in slovenstvo, *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani*, 1930, str. 332) Malavašič. Ta podatek navaja tudi SBL, 5. zv., str. 35. V knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani je v katalogu na brošuri kot avtor naveden dr. Peter Kozler. Pripis je sicer s svinčnikom, verjetno od kakega sodobnika.

Zusammenfassung

VINCENC FERERI KLUN ALS HISTORIKER

Olga Janša-Zorn

Die zentrale Persönlichkeit des Historischen Vereins für Krain war in den Jahren 1851 bis 1856 V. F. Klun. Als Sekretär und Redakteur des Vereinsorgans bestimmte er maßgebend die Tätigkeit des gesamten Vereins, die sich nach außen vor allem in erfolgreichen monatlichen Zusammenkünften mit interessanten Vorträgen manifestierte. Bis zu seinem Weggang in die Schweiz (1856) und dann nach Wien war er darum bemüht, dem Verein einen slowenischen Charakter zu verleihen (die Polemik mit M. Koch), obwohl mit dieser Ausrichtung nicht alle Vereinsmitglieder einverstanden waren. Später (1867) trat er aus der Slowenischen Nationalen Partei aus.

Kluns Interesse galt sowohl den Problemen der Gegenwart wie auch denen der Vergangenheit, der wirtschaftlichen und politischen Geschichte, der Völker- und Erdkunde sowie der Literaturgeschichte. Als Redakteur der »*Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*« griff er in manche Polemik ein und wußte seine Auffassungen auch zu verteidigen, ließ aber auch andere ihre Standpunkte klarmachen (Polemik um Trstenjaks autochthonistische Theorie). Er selbst setzte sich wissenschaftlich mit Problemen der Geschichtsschreibung in Krain und mit der Literaturgeschichte Krains auseinander, veröffentlichte Artikel über die Statistik und Topographie Krains und ä.m. Er veröffentlichte in verschiedenen Zeitungen und Zeitschriften in ganz Österreich, besonders interessant sind aber seine Beiträge in russischer Sprache aus den Jahren 1857 und 1859 in der Zeitschrift *Russkaja beseda*.

Von Bedeutung sind seine Verdienste um das Sammeln und Herausgeben von Archivmaterial über die Geschichte Krains. In den »*Mittheilungen*« redigierte er die Rubrik *Diplomatarium Carnolicum*, gesondert erschien aber sein dreibändiges Archiv für die Landesgeschichte des Herzogtums Krain (1852-1854). Nach seinem Weggang aus Ljubljana lagen Arbeiten solcherart für einige Zeit still.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1993 izhaja že njen 64. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske uni-
verze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SI-62001 Maribor, Partizanska 5.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. 061/12-50-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — **180 SIT**

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — **120 SIT**

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učejaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — **400 SIT**

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — **280 SIT**

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — **300 SIT**

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — **180 SIT**

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana — Trst 1990, 36 strani. — **160 SIT**

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — **280 SIT**

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. — **240 SIT**

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.

Andrej Studen

ZAPIS O BIVANJSKIH RAZMERAH NEMŠKIH IN SLOVENSKIH VIŠJIH MEŠČANSKIH SLOJEV V LJUBLJANI NA ZAČETKU STOLETJA (PRIMER NASELJA VIL V KAPUCINSKEM PREDMESTJU V LJUBLJANI)

Referat na posvetovanju o nemški in slovenski kulturi na Slovenskem 31. 10. 1990 v Ljubljani

Za raziskovanje problematike bivanjskih razmer višjih slojev ljubljanskega meščanstva v 19. kot tudi v 20. stoletju slovensko zgodovinopisje še ni pokazalo posebnega zanimanja. V razpravi bom skušal predstaviti nekatere bistvene poteze bivanjskega vsakdanjika teh slojev na primeru naselja vil, ki je, zlasti po velikem potresu v Ljubljani leta 1895, zraslo v Kapucinskem predmestju Ljubljane. Posegel bom na področje gradbene dejavnosti v tem mestnem predelu. Pozornost bom usmeril predvsem na postopke mestnih oblasti pred izdajo gradbenega dovoljenja in ob njej. Zanimal me bo nastanek vil ter etnična in poklicna struktura imetnikov stanovanj. Na splošno bom skušal predstaviti bivanjske razmere višjih slojev, natančneje pa si bomo zaradi boljše predstave ogledali tudi strukturo ene izmed tamkajšnjih vil. Že v samem začetku raziskovanja sem si zastavil tudi vprašanje, ali se v okviru zastavljene problematike – tega drobca zgodovine, zakoličenega v polje bivanjskega vsakdanjika Ljubljane v preteklosti – pojavljajo kakšne etnične posebnosti in če se, kakšno sled, izrazito ali neizrazito, so zapustile v okviru ljubljanske kulturne dediščine. Za raziskavo izbrane teme se nam je ohranilo le malo arhivskega gradiva. Opiral se bom na podatke popisa prebivalstva leta 1910 ter na ohranjene načrte in gradbene spise, ki jih hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani.

I.

Prve vile so se v tem delu mesta začele graditi že pred katastrofalnim potresom, ki je prizadel Ljubljano leta 1895. Na tem mestu naj samo omenim, da so bile zahteve mestnih oblasti za izdajo gradbenega in vselitvenega dovoljenja pred potresom manj ostre in natančne kot po potresu.¹

V popotresnem obdobju, po letu 1895, pa gradnja nove stavbe v Ljubljani ni bila enostavna. V gradbeni dejavnosti so namreč začela veljati stroga gradbena načela, predvsem v smislu »zdravstvenih razlogov« in požarne varnosti. Mestne oblasti so s predhodnimi komisijskimi ogledi stavbišča skrbno in natančno preučile in pretehtale vsako podrobnost, povezano z gradnjo, v skladu s predpisanim stavbnim redom. Če mestnim oblastem nekatere preučene okoliščine niso ustrezale, niso izdale gradbenega dovoljenja.²

Mestne oblasti so bile skratka izredno previdne in natančne pred izdajo gradbenega dovoljenja in ob njej. Iz gradbenih spisov o gradnji vile v Kapucinskem predmestju je razvidno, da so imele oblasti do graditeljev, ki so imeli tu v lasti gradbeno parcelo, enake zahteve, ne glede na njihovo nacionalnost. Nova gradnja je morala ustrezati strogim predpisom popotresnega stavbnega reda (predvsem zahtevam po zračnih in svetlih, higienskih in

¹ Glej npr. Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): REG I/fasc. 1138, XVI/2 – načrti in gradbeni spisi za izgradnjo vile Ludwiga Zeschka (posestnik) v Erjavčevi ulici 18 (leto 1893) ali pa REG I/fasc. 1140, XVI/2, spisi za adaptacijo vile Gabriela Piccolija (lekarnar in posestnik) na cesti Franca Jožefa 15 (leto 1895).

² Glej npr. ZAL: REG I/fasc. 1527, XVI/2, št. 27499 – gradbeni spisi in načrti za izgradnjo vile ljubljanskega Nemca dr. Otta Vallentschaga (odvetnik in posestnik) v Šubičevi ulici 10 (leto 1906) ali pa REG I/fasc. 1529, XVI/2 – gradbeni spisi in načrti za izgradnjo vile Slovenca Aleksandra Hudovernika (c. kr. notar) v Erjavčevi ulici 24 (leto 1907) ali pa REG I/fasc. 1527, XVI/2, št. 28426 – gradbeni spisi in načrti za izgradnjo vile Slovenca Alojzija Lillega (trgovca s špecerijo in posestnik) v Šubičevi ulici 8 (leto 1906).

požarnovarnih prostorih), ne glede na to, ali je bil prosilec za gradbeno dovoljenje Nemec ali Slovenec. Nacionalna pripadnost tu ni igrala nobene vloge, temveč je bilo pomembno samo to, da se je graditelj podredil zahtevam stavbnega reda in seveda imel dovolj premoženja, da si je lahko gradnjo vile privoščil. Edina razlika, ki jo lahko opazimo pri prebiranju prošenj za podelitev gradbenega dovoljenja v času župana Ivana Hribarja (1896–1910), je bila ta, da so se Nemci obračali na magistrat v nemškem, Slovenci pa v slovenskem jeziku. Magistrat je z vsemi prosilci posloval v slovenskem jeziku. Hkrati je tudi pomembno, da so načrte vil, ki so si med sabo zelo podobni, risali tako za Nemce kot za Slovence isti arhitekti (npr. Robert Smielowski, Filip Supančič) in tudi gradbeni načrti so se razlikovali samo v tem, da so bili za slovenskega naročnika opremljeni v slovenskem, za nemškega pa v nemškem jeziku.³

II.

Podatki popisa prebivalstva leta 1910 nam povedo, da je bila večina vil v Kapucinskem predmestju zgrajena po letu 1900. Nekatere vile so bile enodružinske, nekatere pa dvodružinske. Vse vile so bile povezane z mestno kanalizacijo in vodovodom. V vse vile je bila napejlana električna razsvetljava, trije lastniki pa so imeli tudi telefon.⁴ Vile so ogrevale peči na drva in premog. Vse vile so obdajali vrtovi. Lastniki vil so plačevali le visoke davke in precej drago vodarino, najemniki stanovanj v dvodružinskih vilah, ki niso bili lastniki vile, pa zelo visoke letne najemnine (nad 1200 kron).⁵

Nacionalna struktura imetnikov stanovanj v popotresnem naselju vil je bila po podatkih popisa prebivalstva leta 1910 naslednja: 12 (63,1%) Slovencev, 6 (31,6%) Nemcev in 1 (5,3%) Italijan. V okviru poklicne strukture imetnikov stanovanj v večini primerov naletimo na oznako posestnik (Besitzer) ali posestnica (Besitzerin). Znotraj poklicne strukture srečamo predvsem uradnike oziroma javne nameščence ali trgovce.⁶

Zaradi boljše predstave si oglejmo še strukturo ene izmed meščanskih vil v Ljubljani na začetku stoletja. Ob tej priložnosti sem izbral vilo nemške meščanske družine, katere lastnik je bil dr. Otto Vallentschag, odvetnik in hišni posestnik v Ljubljani.⁷ Vila je bila zgrajena do začetka julija 1907. Bila je enodružinska. Lastnik je vilo zavaroval proti požaru, hkrati pa je zaradi bližine južne železnice poskrbel tudi za požarno varnost. Tako tla kot stropi so bili betonski. Protipožarnim predpisom je ustrezala tudi strešna kritina, saj je bila streha pokrita z eternitom.

Sprehod po vili začnimo v kleti. Tam je bilo kletno stanovanje (soba, kuhinja in stranišče na hodniku) s posebnim vhodom z dvorišča. Poleg kletnega stanovanja, ki je bilo namenjeno hišnim poslom, so bili v kleti še prostor za premog, drvarnica, pralnica in shramba.

³ ibidem. (Mestna oblast pa je usmerjala svojo pozornost tudi v zunanje estetske učinke. Zanimal jo je zunanji izgled vil, ki morajo biti vsaj lične, če že ne imenitne in razkošne, da se bodo lahko prijetno vklopile v urbani sklop novega naselja vil. Oblast je namenjala svojo pozornost celo okolici vile in s tem skušala vplivati tudi na okus in želje graditeljev (npr. zahteve po ličnejši ograji in pločniku z natančnimi, v metrih izraženimi določbami o oddaljenosti vile od stavbne črte v posameznih ulicah Kapucinskega predmestja ipd.). Oblast skratka ni skrbel samo videz vil, temveč tudi njihova usklajenost s širšo okolico, zato si je tudi prizadevala za čimbolj veličasten in imeniten videz ulic v popotresnem naselju vil. Nacionalna pripadnost graditeljev pa mestno oblast ni zanimala.)

Zelo zanimiva je tudi medsebojna podobnost načrtov vil, predvsem glede razporeditve prostorov. To dejstvo namiguje, da so bili načrti izdelani pod določenimi vzori in vplivi že izdelanih gradbenih predlog. Stavbni mojstri (arhitekti) so se šolali predvsem na Dunaju. Dunajski vpliv se je odražal v gradbeni dejavnosti v Ljubljani že pred potresom (glej Vlado Valenčič: Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa leta 1895, Kronika, IX, 1961, str. 135–144) ter po njem in srečamo ga tudi pri gradnji vil v Kapucinskem predmestju.

⁴ Glej Wohnungs- und Geschäfts – Anzeiger für die Landeshauptstadt Laibach (Ljubljana 1912). Telefon so imeli Gabriel Piccoli, Aleksander Hudovernik in Alojzij Lilleg.

⁵ Pri analizi so upoštevani podatki naslednjih popisov prebivalstva z dne 31. decembra 1910 – ZAL: Popis prebivalstva (dalje PP) leta 1910: Knafljeva ulica 15; PP leta 1910: Erjavčeva cesta 14, 16, 18, 24, 26; PP leta 1910: Levstikova ulica 2, 4; PP leta 1910: Šubičeva ulica 8, 10 in PP leta 1910: Franca Jožefa cesta 15, 17.

⁶ ibidem. (npr. c. kr. blagajnik deželnega izplačilnega urada (K. K. Landeszahlmuskassier), c. kr. notar, c. kr. deželni šolski svetnik, c. kr. koncipist deželne vlade, c. kr. višji svetnik za gradnje, knjigovodja v Ljubljanski kreditni banki, bančni uradnik, zavarovalni likvidator (Versicherungsliquidator), tajnik trgovske in obrtne zbornice, posestnica anončne pisarne (Annoncenbureauinhaberin), odvetnik, učitelj, c. kr. sodnik v pokoju in pa trgovec z usnjem, trgovec s špecerijo, lekarnar).

⁷ Podrobnejša razprava o zgodovini vile v Šubičevi ulici 10 in njenih prvih lastnikih – nemški meščanski družini Vallentschag – je že napisana – glej Andrej Studen: Nekaj drobtin o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih), Borec 1, letnik XLII, januar 1990, str. 144–151.

Lastnikova družina je stanovala v pritličju in v prvem nadstropju. Ob glavnem vhodu je bila manjša predsoba, poleg katere je bilo stranišče na izplakovanje z vodo. Iz predsobe se je po načrtu prišlo v opremljeno vežo (Diele), ki je bila povezana z veliko jedilnico, obdana na eni strani s prelepo zaprto verando, na drugi strani pa s sobano, ki je služila za dnevni prostor. V pritličju so bili še tile prostori: soba, izba za posle poleg shrambe in kuhinje, iz katere so vodila vrata na manjši balkon.

Če bi se po hrastovih stopnicah povzpeli v prvo nadstropje, bi v predsobi naleteli na več vrat, ki so vodila v spalnico, v sobo za dečke, v sobo za deklice in še v dve sobi, imenitno kopalnico z betonskimi tlemi in vsemi potrebnimi odtoki ter na manjši balkon. Angleško stranišče je bilo tudi v prvem nadstropju. Tudi razkošna zaprta veranda ni manjkala.

Iz zapisnika magistratne komisije, ki je nastal ob ogledu nove vile pred izdajo vselitvenega dovoljenja, je razvidno, da so gradnjo podstrešnega stanovanja (predvideni sta bili dve sobi) opustili ter napravili le shrambo, ki je bila opažena in ometana.⁸

Na prav tako velike in razkošne bivalne prostore naletimo tudi v preostalih vilah takratnega Kapucinskega predmestja. Zelo imenitna so bila tudi stanovanja v dvodružinskih vilah. Vsa stanovanja so vsebovala večje število sob, predsob in kuhinjo. Druga značilnost so bile izbe za posle. V dvodružinskih vilah so se prostori za hišne posle nahajali v pritličnem stanovanju oziroma v stanovaju v prvem nadstropju. Prostori za hišne posle so bili ločeni od bivalnih prostorov gospodarja in njegove družine s hodnikom takoj za glavnim vhodom. Nahajali so se ob kuhinji in shrambi. V enodružinskih vilah pa so se prostori za hišne posle ponavadi nahajali v kleti. Lastniki vil so stanovanja modernizirali z angleškimi stranišči na izplakovanje z vodo in kopalnicami. Prav kopalnica kot sestavni del stanovanja pa še posebno bije v oči, saj je bila v obravnavanem času znamenje razkošja in privilegij bogatih. V drugih predelih mesta Ljubljane je bila namreč kopalnica v tem času prava redkost.⁹

III.

Ali lahko na podlagi povedanega govorimo o bistvenih razlikah med bivanjskimi pogoji slovenskih in nemških višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja? Mislim, da kakršnih posebnih razlik ni bilo. Zanimivi so le jezikovni detajli (nemščina in slovenščina), ki jih opazimo pri prebiranju spisov o postopkih mestnih oblasti pred izdajo gradbenega oziroma vselitvenega dovoljenja in ob njej, oziroma jezikovni detajli, ki jih zasledimo na ohranjenih načrtih. V referatu ugotavljamo, da so vsi imetniki stanovanj v naselju vil Kapucinskega predmestja ne glede na etnično pripadnost (srečali smo Slovence, Nemce in Italijane), bivali v velikih, razkošnih in moderniziranih stanovanjih. Bistvena komponenta obravnavanih bivanjskih razmer ni bila etnična pripadnost stanovalcev naselja vil v Kapucinskem predmestju, temveč je bila odločilna njihova pripadnost višjemu družbenemu sloju. Takšne bivanjske razmere so torej pogojene s premožnostjo imetnikov stanovanja, saj je bilo za življenje v razkošnih in velikih bivalnih prostorih potrebno odšteti kar zajeten kup denarja.

Govorimo torej o bivanjskih razmerah višjih družbenih slojev. Ker se trenutno ukvarjam tudi z raziskovanjem stanovanjske kulture drugih predelov mesta Ljubljane, kjer se srečujem tudi z bivanjskimi razmerami srednjih in nižjih slojev ljubljanskega prebivalstva, skratka, z bivanjskimi pogoji bolj ali manj bogatih in bolj ali manj revnih stanovalcev Ljubljane, lahko zapišem, da bi do enakih zaključkov prišli tudi pri opazovanju bivanjskih razmer teh slojev prebivalstva.¹⁰ V okviru zgodovine bivanjskih razmer v Ljubljani torej močno izstopa pripad-

⁸ ZAL: REG I/fasc. 1527, XVI/2, št. 27499, Šubičeva ulica 10. Celoten opis vile temelji predvsem na načrtu Roberta Smielowskega (fol. 466) ter na zelo podrobnih podatkih Zapisnika vselitvene komisije, ki je dr. Ottu Valentischagu podelila vselitveno dovoljenje dne 26. julija 1907 (fol. 444). Podoba pa dopolnjujejo tudi podatki Popisa prebivalstva leta 1910: Šubičeva ulica 10.

⁹ Glej podatke popisov prebivalstva, ki so naštetih pod opombo št. 5. (O notranji opremitvi vil ne vemo veliko. Notranjštine so bile opremljene s secesijskim pohištvo, ki ga je večina imetnikov verjetno naročila pri znanem ljubljanskem mizarskem mojstru in trgovcu s pohištvo Jakobu Naglasu. Lekarnar Gabriel Piccoli je pri naštevanju prostorov, ki so sestavljali stanovanje, posebej omenil tudi sobo s klavirjem. (ZAL: Popis prebivalstva leta 1900 in 1910: Franca Jožefa cesta 15.)).

¹⁰ Gre za trenutno še nedokončan projekt raziskovanja, ki ga opravljam na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani: Stanovanjska kultura in stanovalci izbranih ljubljanskih ulic 1869–1910. Metodološko gre za vzorčno opazovanje in medsebojno primerjanje več mestnih predelov. V okviru izbranih vzorcev naletimo na stanovalce, ki so pripadali različnim družbenim slojem, hkrati pa so bili tudi različnih nacionalnosti. Bivanjske razmere so bile pogojene z socialno pripadnostjo, z materialnimi možnostmi stanovalcev.

nost različnim socialnim slojem, medtem ko etnična pripadnost pri opazovanju te zgodovine ni igrala posebne vloge, temveč se je nasprotno izgubljala znotraj lokalnih posebnosti in karakteristik bivanjskega vsakdanjika Ljubljane v obravnavanem času.

IV.

S strukturo gospodinjstev se v razpravi zaradi skromno odmerjenega časa žal ne moremo ukvarjati. Dovolite mi, da na tem mestu samo omenim, da popis prebivalstva Ljubljane leta 1910 vsebuje številne rubrike s podatki o članih gospodinjstev in ima značaj nekakšne ankete. Zaradi tega značaja lahko zgodovinar zajame le številčno izmerljive karakteristike, iz rok pa mu uidejo številne imponderabilije, pomembne poteze in značilnosti kulturnega okolja, ki se nahaja za zidovi stanovanj, hkrati pa so zelo nejasni tudi zunanji faktorji bivanja kot npr. medsosedske odnosi, prijateljstvo ipd. Pri opazovanju bivanjskega vsakdanjika različnih slojev ljubljanskih Nemcev in Slovencev ostajajo zaradi številnih imponderabilij nerazjasnjena številna vprašanja, ki si jih zastavlja zgodovinar. Eno izmed takšnih vprašanj je naprimer, kako so v okviru gospodinjstev med sabo komunicirali skupaj živeči Nemci in Slovenci, oziroma kako je nemški imetnik stanovanja komuniciral z v veliki večini slovenskimi hišnimi posli. Še bolj zanimiv fenomen pa predstavljajo v ohranjenih popisih prebivalstva utrakvistične, nacionalno mešane, nemško-slovenske družine. Še posebno zanimive so tiste utrakvistične družine, kjer sta starša pripadnika različnih veroizpovedi – katoliške in protestantske, saj pride v teh primerih poleg zanimivega razdeljevanja občevalnega jezika med otroke v poštev tudi razdeljevanje veroizpovedi. V okviru opazovanja nemške in slovenske kulture na Slovenskem so torej utrakvistične družine še eden izmed interesantnih fenomenov, ki mu bomo morali slovenski zgodovinarji v prihodnosti še posvetiti posebno pozornost.

Zusammenfassung

ABRISS ÜBER DIE WOHNVERHÄLTNISSE DER DEUTSCHEN UND SLOWENISCHEN HÖHEREN BÜRGERSCHICHTEN IN LJUBLJANA (LAIBACH) ZU JAHRHUNDERTBEGINN (am Beispiel der Villensiedlung in der Kapuzinervorstadt in Ljubljana)

Andrej Studen

In seiner Abhandlung versucht der Autor, einige wesentliche Merkmale des Wohnalltags der höheren Bürgerschichten am Beispiel der Villensiedlung vorzustellen, die vorwiegend nach dem großen Erdbeben in Ljubljana (1895) in der Kapuzinervorstadt entstanden ist. Die gesamte Abhandlung beruht auf dem Quellenmaterial, das von dem Historischen Archiv Ljubljana (Zgodovinski arhiv Ljubljana) aufbewahrt wird. In der Zeit nach dem Erdbeben traten im Bereich des Baugewerbes sehr strenge Bauvorschriften in Kraft, die vor allem den Gesundheits- und Brandschutz betrafen. Die Stadtbehörden waren äußerst vorsichtig und gründlich vor und bei der Erteilung von Baugenehmigungen und stellten an alle Bauherren der Villen in der Kapuzinervorstadt gleiche Forderungen, ungeachtet ihrer nationalen Zugehörigkeit. Letztere spielte in Bauangelegenheiten gar keine Rolle, wichtig war nur, daß der Bauherr (ungeachtet ob Deutscher oder Slowene) die Forderungen der Bauordnung erfüllte, die nach dem Erdbeben herausgegeben worden waren, und natürlich, daß sein Vermögen groß genug war, um sich einen Villenbau leisten zu können.

Im weiteren stellt der Autor die Wohnverhältnisse in der Nach-Erdbeben-Villensiedlung vor. Zur Veranschaulichung gibt er eine genauere Beschreibung einer der dortigen Villen. Aus den Angaben der Volkszählung von 1910 geht auch die ethnische und berufliche Struktur der Villenbesitzer hervor. Der Autor stellt fest, daß alle Villen vornehm und prächtig waren. Die Inhaber modernisierten sie mit »englischen« Toiletten mit Wasserspülung und Badezimmern. Besonders Badezimmer stellten im damaligen Ljubljana eine Seltenheit dar. Sie waren ein Zeichen des Luxus und ein Privilegium der Reichen.

Abschließend stellt der Autor fest, daß im Rahmen der Geschichte der Wohnverhältnisse in Ljubljana die Zugehörigkeit zu verschiedenen sozialen Schichten stark hervortritt, diese Zugehörigkeit bedingte doch auf entscheidende Weise bessere oder schlechtere Wohnverhältnisse. Die ethnische Zugehörigkeit (Deutscher oder Slowene) spielte bei der Erforschung dieses Bereichs der Geschichte nie eine besondere Rolle, im Gegenteil, sie ging in den lokalen Besonderheiten und Charakteristika des Wohnalltags in Ljubljana im behandelten Zeitraum auf.

Miroslav Stiplovšek

PROPAD SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE IN RAZVOJ NOVIH INDUSTRIJSKIH PANOG NA DOMŽALSKEM OBMOČJU 1918–1941

Le redka območja Slovenije so v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno doživela tako velike gospodarske in tudi socialne spremembe kot zahodni del sedanje domžalske občine. Anton Melik je v geografskem opisu Slovenije poudaril: »Nikjer v Ljubljanski kotlini se ni industrija izven starih urbanskih naselij tako krepko naselila kot v Bistriški dolini« med Kamnikom in Domžalami.¹ Na močno industrializacijo domžalskega in kamniškega območja je po njegovih ugotovitvah vplivalo več dejavnikov: »Silno mnogo« je k njej pripomogla velika vodna moč Kamniške Bistrice, dalje ugodna prometna lega, posebej železniška povezava z Ljubljano, privlačnosti obrtnih središč Domžal in Kamnika ter gosta obljudenost, ki je nudila poceni delovno silo. Hkrati je dodal, da je na rast industrijskih obratov med Kamnikom in Domžalami le v skromni meri vplival eden običajnih temeljnih dejavnikov – domače surovine.² Ugotovil je, da so »v moderni dobi« na pomembnem prometnem stičišču najbolj stopile v ospredje Domžale, ki se poprej niso odlikovale kot pomembno naselje. Poleg tega, da »so postale glavni kraj v področju moderne industrializacije, ki se je razvila odtod do Kamnika« so se uveljavile tudi kot obrtno in trgovsko središče.³

Te ugotovitve o razmahu industrializacije na domžalskem in kamniškem območju naj dopolnimo še s poudarkom v razpravi o razmestitvi industrije v Sloveniji konec tridesetih let, da je bila tedaj hrbtenica slovenske industrije locirana ob »južni«, gorenjski in kamniški železnici. Ob zadnjih dveh je bilo osredotočenih 20,1% vseh obratov ali 27,3% vseh delavcev na Slovenskem.⁴

Če uvodoma poskušamo značaj industrije na domžalskem območju opredeliti glede na tri temeljne dejavnike, ki so vplivali na lokalizacijo industrije, t.j. prirodne pogoje (surovine, pogonska sila), delovni trg in konzumni trg,⁵ potem moramo ugotoviti, da gre predvsem za tovarniške obrate, vezane na obilico delovne sile; od prirodnih pogojev je bila pomembna vodna pogonska sila, ugodne železniške in cestne povezave pa so omogočale dovoz surovin in razpošiljanje izdelkov na tržišča. Domače surovine so delno uporabljali le obrati slamnikarske, gradbene in kemične industrije. Ob tem naj poudarimo, da je bilo na domžalskem območju konec prve svetovne vojne dovolj tudi takšne delovne sile, ki je imela že izkušnje v industrijski in obrtni proizvodnji. Proces industrializacije se je začel že v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja, ko so v Domžalah začeli s tovarniško proizvodnjo slamnikov, prva svetovna vojna in propad avstroogrske monarhije pa sta povzročila konec razmaha slamnikarske industrije. Za industrijski razvoj domžalskega območja med vojnoma je nato značilno, da so ob propadanju slamnikarskih tovarn nastajali obrati novih industrijskih panog.

Rast slamnikarske industrije do leta 1914

Domžale in tudi sosednji Mengeš sta bila v desetletjih pred prvo svetovno vojno evropsko znani središči slamnikarske industrije, ki se je razmahnila na tradiciji domače obrti iz 18. stoletja. Tedaj se je pletenje kit in šivanje slamnikov na domu razširilo zlasti na ihanskem, dra-

¹ Anton Melik, Slovenija. II. Opis slovenskih pokrajin, 3. zvezek Posavska Slovenija, Ljubljana 1959, str. 132.

² Prav tam, str. 133.

³ Prav tam, str. 141; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 177 (cit. Krajevni leksikon); Marjanca Klobčar, Občina Domžale, Ljubljana 1989 (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje), str. 67–78, 80–83.

⁴ Mirko Novak, Razmestitev industrije v Sloveniji, Geografski vestnik XV. 1939, št. 1–4, str. 92.

⁵ Prav tam, str. 70.

gomeljskem, domžalskem in mengeškem območju, v Moravski dolini in Črnem grabnu ter postopoma zajelo polovico kmečkega prebivalstva (okoli 12.000 ljudi) in jim v zimskih mesecih nudilo dodaten zaslužek. Sredi 19. stoletja so se z izdelavo slamnikov začeli ukvarjati tudi slovenski obrtniki, od katerih so nekateri postali tudi manjši tovarnarji s strojno proizvodnjo. Prvi je leta 1857 v Stobu, današnjem domžalskem naselju, sezidal manjšo slamnikarsko tovarno Janez Markužič. Istega leta je tudi Tirolec Pavel Mellitzer zgradil v Študi, prav tako domžalskem naselju, manjši tovarniški obrat. Tirolci iz doline Deferegggen so začeli prihajati na domžalsko območje že okoli leta 1840 kot kupci slamnikov, ki so jih nato preprodajali kot krošnjariji. Prelomnico v razvoju slamnikarstva pa pomeni prihod tirolskih podjetnikov leta 1866, ko so po avstrijski izgubi Benečije prenesli tovarniško izdelavo slamnikov v Domžale. Začeli so graditi tovarne in jih opremljati s stroji.

Glavna družabnika prve tovarne Peter Ladstätter in Jakob Oberwalder sta kmalu osnovala samostojni podjetji. Prvi je povečal prvotno tovarniško zgradbo, J. Oberwalder pa je leta 1870 zgradil novo tovarno, v kateri se je kot edini do današnjih dni ohranila v skromnem obsegu tudi izdelava slamnikov. Leto poprej so zgradili novo tovarno bratje Kurzthaler, leta 1874 družabnika Mellitzer in Kleinlercher, leta 1882 pa so zadnjo večjo slamnikarsko tovarno zgradili bratje Oberwalder. V prvi polovici sedemdesetih let je podjetje Stemberger–Mellitzer zgradilo veliko tovarno tudi v Mengšu.⁶ Toda še do začetka osemdesetih let so v domači obrti in slovenski obrtniki izdelali več slamnikov kot tovarne tirolskih podjetnikov. Ti so prevzeli končno oblikovanje slamnikov iz domače obrti in njihovo prodajo ter tako pobrali večji del izkupička. Z njim so modernizirali svoje obrate. Že leta 1875 je proizvodnja slamnikov dosegla 1,167.000 kosov.⁷ Leta 1880 je bilo v Domžalah šest slamnikarskih tovarn z okoli 400 zaposlenimi,⁸ v Mengšu ena, do leta 1902 pa je število tovarniških in večjih obrtnih obratov naraslo na 25.⁹

Število zaposlenih v domžalskih obratih je bilo do tisoč delavk in delavcev,¹⁰ v Mengšu pa je bilo v edini večji tovarni do 160 zaposlenih.¹¹ Še v začetku 20. stoletja se je s slamnikarsko domačo obrtjo ukvarjalo okoli 6000 ljudi,¹² ki so zlasti s pletenjem kit ustvarjali polizdelke za tovarniško in obrtno izdelavo slamnikov. V Domžalah je organiziralo pletenje kit Kitarsko društvo, ki je kmalu po ustanovitvi leta 1910 štel 694 članov. V Mengšu je pomembno delo pri povezovanju in organiziranju slovenskih pletilcev kit in izdelovalcev slamnikov opravila Slamnikarska zadruga, ki je od leta 1907 poslovala v nekdanji podružnici Ladstätterjeve tovarne.¹³ Medtem ko so tirolski podjetniki s svojim kapitalom, ki so ga povečevali tudi s skromnim plačevanjem slovenskega delavstva in polizdelkov, uspelo osnovati še 12 podružnic v nekaterih pomembnih evropskih mestih, za kratko dobo tudi v New Yorku, pa slovenski obrtniki oziroma mali tovarnarji zaradi skromnih dohodkov niso mogli ustrezno modernizirati svojih obratov in jih povečevati. Večina je imela le okoli deset zaposlenih, le nekaj tudi okoli dvajset.¹⁴

Slamnikarska industrija na domžalskem območju, za katero je bila temelj v domači obrti dobro usposobljena delovna sila, v začetku pa tudi surovine, je kasneje v želji za izboljšanje

⁶ O razvoju slamnikarske domače obrti in industrije je že bogata literatura. Navedemo naj le: knjigi župnika Franca Bernika, *Zgodovina fare Domžale* (1923, 1939); razpravi Vlada Valenčiča, *Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja in O slamnikarski domači obrti*, Kamniški zbornik 1958 in 1959; razpravo Katice Kobe-Arzenšek, *Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih*, Zbornik občine Domžale, 1979; članek Alfonza Mihelčiča, *Gospodarski oris, 800 let Mengša, 1954 ter članka in Občinskem poročevalcu M. Stiplovška, Razvoj slamnikarske industrije, posebno številka, 20. 7. 1966 in Toneta Ravnikarja, Kronika domžalskega slamnikarstva, poseb. št. in št. 8, 20. 7. in 15. 10. 1970*. Po oddaji rokopisa v tisk je izšla kronika Staneta Stražarja Mengeš in Trzin skozi čas, v kateri so v poglavju »Razvoj gospodarstva« orisi razvoja slamnikarskih ter drugih industrijskih in obrtnih obratov v Mengšu (str. 568–594).

⁷ Kobe, n.d., str. 106.

⁸ Valenčič, *Prebivalstvo*, str. 65.

⁹ Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije v Sloveniji, Ljubljana 1929, str. 14–15.

¹⁰ Bernik, (1939), str. 24.

¹¹ Mihelčič, n.d., str. 77.

¹² Janko Jovan, *Domači obrti na Kranjskem. Slamnikarstvo, Dom in svet* 1903, str. 541.

¹³ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), zadrugi register v fondu Okrožnega kot Gospodarskega sodišča Ljubljana, št. 88, L II 152 in L II 139; Kobe, n.d. str. 104–106; Bernik, (1923), str. 213–216.

¹⁴ M. Stiplovšek, *Krščanskosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor* 1989, str. 138–139.

kakovosti začela kite tudi uvažati, celo iz Kitajske in Japonske.¹⁵ Za dovoz surovin in prevoz slamnikov na tržišča je bila pomembna zgraditev kamniške lokalne železnice januarja 1891, ki so jo finančno podprli tudi posamezni slamnikarski tovarnarji.¹⁶ Dejstvo, da je bila železniška proga od Trzina proti Kamniku speljana čez Domžale in ne po bližji trasi čez Mengeš, je negativno vplivalo na industrijski razvoj tega dotlej največjega kraja (od leta 1867 trg) v tedanjem brdskem sodnem okraju.

Vpliv slamnikarske industrije na rast Domžal naj ilustriramo s podatkom, da je število prebivalcev v obdobju od 1869 do 1900 naraslo od 1061 na 1903, v Mengšu pa v istem času le od 1343 na 1454.¹⁷ K temu naj dodamo, da je leta 1908 živelo v ZDA že 196 oseb iz Domžal, predvsem delavcev in delavk, ki so se zaposlili v tamkajšnjih slamnikarskih tovarnah. V naslednjem poldrugem desetletju se je število domžalskih izseljencev in njihovih družinskih članov podvojilo.¹⁸ Domžale so v tem obdobju delno spremenile tudi narodnostno sestavo. Poleg podjetnikov in trgovcev so s Tirolske prihajali tudi drugi vodstveni delavci v slamnikarski industriji. Do leta 1910 je prišlo v kamniški okraj, predvsem v Domžale, že 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.¹⁹ Domžale so z gradnjo tovarn in večjih stanovanjskih hiš spreminjale tudi zunanjo podobo. Razvoj slamnikarske industrije pa je zlasti pomembno vplival na socialnem področju. Delo v slamnikarskih tovarnah je bilo sezonsko, trajalo je od jeseni do pomladi. V poletnih mesecih je slamnikarsko delavstvo lahko opravljalo kmečka dela, precej delavcev pa se je zaposlilo zlasti v gradbeni obrti. Sezonski značaj dela je dopuščal, da so zaposleni še naprej obdelovali zemljo, in omogočal razvoj polproletariata, s kombinacijo sezonskih zaposlitev slamnikarski industriji in različnih obrteh pa je začelo nastajati tudi pravo delavstvo.²⁰

Propad slamnikarske industrije

Z začetkom prve svetovne vojne se je končalo obdobje razcveta slamnikarske industrije. V vojnem času se je trg za prodajo slamnikov zelo skrčil in tovarne so morale obratovanje zelo omejiti ali ga celo popolnoma ustaviti. V sezoni 1917/18 so delno obratovalle samo štiri tovarne. Najstarejša Ladstätterjeva tovarna je po stavki sklenila sezono le z okoli 80 zaposlenimi.²¹ Upad proizvodnje ilustrira tudi podatek, da je šest večjih slamnikarskih obrtnikov v Domžalah in Slamnikarska zadruga v Mengšu izdelalo pred vojno 567.000 slamnikov, med prvo svetovno vojno pa le še 131.000.²²

Nastanek jugoslovanske države je pomenil za slamnikarsko industrijo začetek njenega propadanja, ki je bilo sklenjeno v veliki gospodarski krizi v začetku tridesetih let. Z razpadom Avstro-Ogrske je ta industrijska panoga izgubila velik trg in zveze s svojimi podružnicami. Carinske težave pri izvozu slamnikov in tudi z uvozom dela surovin so močno zmanjšale proizvodnjo. Podružnice so se na zahtevo novonastalih držav osamosvojile in nastali so premoženjski spori med solastniki. Tirolski podjetniki so bili zaradi velikih predvojnih naložb zelo zadolženi pri dunajski Credit Anstalt oziroma Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo v Ljubljani. Sredi leta 1919 jih je prizadela tudi uvedba sekvesture. Novim razmeram se niso znali prilagoditi ter so še naprej odbržali velik uradniški in delovodski aparat rojakov.²³ Vse to je omajalo temelje slamnikarske industrije na domžalskem območju.

V sezoni 1918/19 je bilo v domžalskih slamnikarskih tovarnah zaposlenih manj kot 400 delavcev in delavk, v Mengšu pa le še 70. Slamnikarski podjetniki pa so zaradi problemov z

¹⁵ Kobe, n.d., str. 106.

¹⁶ Jože Jenko, Vloga mesta Kamnika in okolice v železniškem omrežju. Kamniški zbornik, VIII, 1962, str. 121–134.

¹⁷ Krajevni leksikon Slovenije, II, Ljubljana 1971, str. 73 in 75.

¹⁸ Bernik, (1923), str. 252; delo slovenskih slamnikarjev v ameriških podjetjih, pa tudi razmere v slamnikarskih tovarnah na domžalskem območju pred prvo svetovno vojno je opisal Ignac Mušič v članku Slamnikarska obrt in slovenski slamnikarji v najstarejšem listu slovenskih delavcev v Ameriki v Glasu naroda, št. 34, 13. 6. do 43, 22. 8. 1963.

¹⁹ Valenčič, Prebivalstvo, str. 65.

²⁰ Glej op. 14; Klobčar, n.d., str. 101–102.

²¹ Arhiv Republike Slovenije (AS), oddelek za novejšo zgodovino, fond Inšpekcije dela, fasc. 2, dopis podjetja 27. 5. 1918.

²² Kobe, n.d., str. 107.

²³ Bernik, (1939), str. 23–26; Kobe, n.d., str. 115–116.

izvozom in pomanjkanja energetskih virov sezono predčasno zaključili.²⁴ Nato so razmišljali o opustitvi proizvodnje v Domžalah in Mengšu ter o osredotočenju slamnikarske industrije v Avstriji. Delavstvo, ki se mu je zaradi omejitve obratovanja gmotni položaj zelo poslabšal, velik del pa je bil tudi brezposeln, je od deželne vlade odločno zahtevalo, da prisili tirolske podjetnike k obnovitvi proizvodnje ter postavi za sekvestre ljudi, ki bodo varovali njegove interese. Podjetniki so zavlačevali z začetkom nove sezone do januarja 1920 tudi zato, da bi se rešili sekvesture.²⁵

Toda proces nazadovanja slamnikarske industrije se je kljub občasnim oblastnim posredovanjem nezadržno nadaljeval. V letih 1922 in 1923 je bilo v treh največjih tovarnah tirolskih podjetnikov v Domžalah zaposlenih na višku sezone okoli 380 delavcev in delavk. Toda ta zaposlitev je bila hudo skržena, saj so izdelale le okoli 200.000 slamnikov ob zmogljivosti 900.000, prav tako pa je tudi mengeška tovarna obratovala le z tretjinsko zmogljivostjo. Izdelavo slamnikov so občutno zmanjšale tudi druge slamnikarske tovarne, prav tako tudi domači obrtniki.²⁶ Delavstvo, sindikalno organizirano v krščanskosocialni Jugoslovanski strokovni zvezi, se je v povojnih letih z meznimi gibanji, tudi s stavkami in s številnimi posredovanji pri pokrajinskih oblasteh bojevalo proti slabemu gmotnemu položaju ter samovolji tirolskih podjetnikov pri zaposlovanju in odpustih. Toda zaradi krize slamnikarske industrije so bili uspehi le skromni in mnogi delavci so poiskali zaposlitev v novih tovarnah drugih industrijskih panog.²⁷

Ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 je delovalo naslednjih šest tovarn tirolskih podjetnikov:²⁸ P. Ladstätter in sinovi²⁹, J. Oberwalder³⁰, Bratje Kurzthaler³¹, Mellitzer – Kleinlercher³², Bratje Oberwalder³³ in T. Oberwalder³⁴, manjše tovarniške obrate pa je imelo še pet slovenskih podjetnikov: F. Cerar³⁵, M. Ravnikar³⁶, A. Škrabar³⁷, V. Maček in F. Mazovec. V Mengšu sta bila tedaj še oba že omenjena večja obrata, občasno pa je izdelovalo slamnike tudi nekaj večjih obrtnikov oziroma tovarnarjev (F. in A. Kompare, Hribar in drug).³⁸ Že leta 1927 se je začel proces propadanja slamnikarskih tovarn. Tedaj sta prišli v stečaj Cerarjevo in Mačkovo podjetje, ki sta zaposlovali od 20 do 30 delavcev in delavk, ter prvo tirolsko podjetje (Mellitzer – Kleinlercher). Že leta 1926 je prenehala delovati zadruga Kitarskega društva v Domžalah. Ker tri velika tirolska podjetja (J. Oberwalder, Bratje Kurzthaler iz Domžal in Stemberger – Mellitzer iz Mengša)³⁹ niso mogla plačevati posojil Kreditnemu zavodu, so morala leta 1931 opustiti lastno obratovanje. Na njegovo zahtevo so ga zaradi zmanjševanja režijskih stroškov osredotočila v tovarni J. Oberwalderja v Domžalah. Ustanovila so družbo z omenjeno zavezo, ki se ji je še isto leto pridružilo tudi najstarejše in največje slamnikarsko podjetje P. Ladstätter in sinovi. Tako je nastalo podjetje Tovarne klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger z osnovno glavnico

²⁴ Naša moč, št. 17, 26. 3. in št. 19, 9. 4. 1919.

²⁵ Večerni list, št. 180, 20. 8. 1919 in št. 27, 4. 2. 1920.

²⁶ Podatki o stanju zaposlenosti, obsegu proizvodnje in zmogljivostih so v letnih vprašalnih polah posameznih podjetij in obrtnikov v fondu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI), fasc. 311/3, 7 v AS; Kobe, n.d., str. 127; ocena F. Bernika v farni kroniki leta 1923 (str. 220) da je bilo tedaj na višku sezone zaposlenih v vseh slamnikarskih obratih 250 delavcev in 600 delavk se zdi previsoka, če število primerjamo s podatki v vprašalnih polah, ki pa niso ohranjene za vsa podjetja.

²⁷ Stiplovšek, n.d., str. 141–145.

²⁸ Domžalec, št. 1, 23. 7. in št. 2, 25. 7. 1925.

²⁹ Sodna dokumentacija o podjetjih je za obravnavano obdobje v fondu Deželnega oziroma Okrožnega kot gospodarskega sodišča v Ljubljani v Trgovskem vpisniku-registru družbenih tvrdk (cit. reg. DT) in posameznih tvrdk (cit. reg. PT) z ustreznimi prilogami, ki ga hrani ZAL. Register družbenih, posameznih in zadržnih tvrdk je tudi v fondu TOI v AS. Za Ladstätterjevo podjetje je dokumentacija v ZAL, reg. DT, A VI 159; v AS, reg. TOI, L V 230.

³⁰ ZAL, reg. DT, I 138; AS, reg. TOI, L I 124 in L IV 165.

³¹ ZAL, reg. PT, I 305; AS, reg. TOI, L II 16.

³² ZAL, reg. DT, I 83; AS, reg. TOI, L I 69, L II 37, L III 242.

³³ ZAL, reg. DT, I 120; AS, reg. TOI, L I 105.

³⁴ AS, reg. TOI, L IV 250.

³⁵ AS, reg. TOI, L III 22.

³⁶ ZAL, reg. PT, A I 86; AS, reg. TOI, L II 316; M. Ravnikar je med prvo svetovno vojno nasledil staro tvrdko A. Jančigaj.

³⁷ AS, reg. TOI, L III 258.

³⁸ AS, fond TOI, fasc. 309/5 in 311/7, vprašalne pole; Kobe, n.d., str. 112–114.

³⁹ ZAL, reg. DT, I 134; AS, reg. TOI, L I 120, L II 124.

240.000 din, od katere je imel Kreditni zavod osnovno vlogo 124.000 din, vsi ostali družabniki pa po 29.000 din.

Posamezna tirolska podjetja so do leta 1935 zaradi prezadolženosti prešla v stečaj, njihovo premoženje pa je prešlo v last Kreditnega zavoda. Tako je nastalo popolnoma slovensko podjetje s poslovodji, ki jih je imenoval Kreditni zavod. Dne 1. 9. 1936 se je podjetje preimenovalo v Universale, tovarna klobukov in slamnikov, družbo z o.z. Tedaj je pet slovenskih podjetnikov vplačalo 500.000 din osnovne glavnice, poslopje in strojna oprema pa so ostala v lasti Kreditnega zavoda.⁴⁰ V tem letu je imelo podjetje okoli 110 zaposlenih, od teh le šest avstrijskih državljanov, njegova proizvodnja pa je bila 38. 876 klobukov in 36.043 slamnikov,⁴¹ kar je bilo komaj desetina zmogljivosti. Dodamo naj še, da je tovarna Universale z razširitvijo proizvodnje še na klobuke prenehala obratovati sezonsko in je nudila svojim zaposlenim zaslužek skozi vse leto.

V obdobju gospodarske krize so propadla vsa velika tirolska slamnikarska podjetja, leta 1932 je prenehala obratovati tudi tovarna bratov Oberwalder. Vzrok za propad tega podjetja, v katerem je bilo tedaj tudi že precej slovenskega kapitala, so bili spori med sorodniki glede premoženja, ki so ga imeli v Domžalah in na Dunaju.⁴² Tirolski podjetniki so se izselili v Avstrijo, v Domžalah pa so se leta 1939 poleg dveh slovenskih slamnikarskih obrtnikov ukvarjali z njo še štirje potomci tirolskih priseljencev. Tedaj sta imela slamnikarska obrata tovarniškega značaja še Matija Ravnikar in Alojz Škrabar, poglobitni nadaljevalec tradicije slamnikarske industrije pa je bilo podjetje Universale, ki je imelo 132 zaposlenih. To podjetje je povečalo izdelavo klobukov (53.770) in klobučarskih tuljcev (87.779), zmanjšalo pa izdelavo slamnikov (29.991). V tem pogledu ga je že presegel edini večji mengeški obrat Slamnikarske in klobučarske zadruga s 40.000 izdelanimi slamniki, v njem pa je bilo tedaj 25 zaposlenih.⁴³ Župnik Franc Bernik je v svoji farni kroniki poudaril, da so Domžale s propadom »svetovnoznane slamnikarske veleindustrije« doživele gospodarske spremembe, »kakor morda noben drug kraj v Sloveniji . . .«⁴⁴

Nastanek novih industrijskih panog

Toda že vzporedno s propadanjem slamnikarskih podjetij so v Domžalah in okoliških krajih nastajali tovarniški obrati novih industrijskih panog. V Preserjah je bila že pred prvo svetovno vojno lesna tovarna Grajsko – kolovške industrije, leta 1920 sta začeli obratovati tovarna kovinskih in lesnih izdelkov Bistra v Domžalah, kasnejša kemična tovarna, in Bonačeva papirnica na Količevem, leta 1923 so bila ustanovljena tri nova pomembna podjetja za proizvodnjo lakov in sanitetnega materiala na Količevem ter za proizvodnjo platnenih izdelkov v Jaršah, s čemer so bili ustvarjeni temelji tekstilne, kemične in papirne industrije. Obrati teh panog so bili po številu zaposlena delavstva in obsegu proizvodnje vodilni na domžalskem območju med vojnima, nastale pa so tudi tovarne nekaterih drugih panog, posamezne tudi na predvojni obrtni tradiciji. Novi obrati so rasli zlasti ob levih in desnih rokavih Kamniške Bistrice oziroma Mlinščah, ki so jim zagotavljale pogonsko moč. Ob tem naj poudarimo, da so novi podjetniki glede proizvodnje dobro preučili slovenski oziroma jugoslovanski trg, da bi se na njem s svojimi artikli uveljavili kot edini oziroma pomembni proizvajalci.

Razvoj novih industrijskih obratov na domžalskem območju bomo ilustrirali le z nekaj pomembnimi podatki, podrobni podatki o nastanku in lastništvu posameznih podjetij, stanju osnovne glavnice in obratnega kapitala ter finančni uspešnosti, o strojni in energetski opremljenosti, o obsegu in vrsti proizvodnje, o prodaji izdelkov in nabavah surovin, o stanju zaposlenosti delavcev in uslužbencev domače in tuje narodnosti ter o njihovih zasluških so v fondu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. Podatki o sodni registraciji, lastniških spremembah, značaju podjetij, predmetu poslovanja, osnovni glavnici, razmerju med domačim in tujim

⁴⁰ ZAL, reg. DT, C IV 287; AS, reg. TOI, L I 120, L II 124, L VI 161; Kobe, n.d., str. 116–119; Bernik, (1939), str. 26–29.

⁴¹ AS, fond TOI, fasc. 309/12, vprašalne pole.

⁴² Bernik, (1939), str. 28; Jože Oberwalder, 110 let od ustanovitve domžalske slamnikarske tovarna Bratje Oberwalder, Slamnik, št. 12, 26. 11. in št. 13, 17. 12. 1992.

⁴³ AS, fond TOI, fasc. 309/4, 7, 8, 10, 11, 12; Bernik, (1939), str. 277 in 284; Kobe, n.d., str. 115 in 122.

⁴⁴ Bernik, (1939), str. 23.

kapitalom ter kadrovskih zadevah so zlasti v fondu Okrožnega gospodarskega sodišča v Ljubljani. Posamezni dokumenti so tudi še v nekaterih podjetjih. Veliko podatkov o njihovem razvoju je v številnih jubilejnih publikacijah in posebnih številkah tovarniških glasil ter v krajevnih zbornikih in kronikah, nekaj pa jih je tudi obdelanih v študijah o posameznih industrijskih panogah na Slovenskem.

Papirniška in grafična industrija

Leta 1913 je Fran Bonač, sin ljubljanskega kartonažnega tovarnarja Ivana Bonača, kupil na Količevem pogoreli mlin z velikim zamljiščem ob Mlinščici. Že tedaj je načrtoval izgradnjo tovarne lepenke, zaradi vojne pa jo je uspel sezidati šele leta 1920. Po nakupu strojev za lepenko je po poskusni proizvodnji leta 1922 steklo redno obratovanje. Tedaj je bilo v tovarni 35 zaposlenih, letna proizvodnja je bila 45 vagonov lepenke, kar je bila polovična zmogljivost. Naslednje leto je dal F. Bonač v okviru podjetja Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač sin posebej protokolirati podružnico na Količevem. Podjetnik je zelo dobro poznal potrebe jugoslovanskega tržišča, saj je bil tudi dolgoletni predsednik zveze jugoslovanskih proizvajalcev papirja in kartona. S pomočjo bančnega kapitala je uspešno širil proizvodnjo deficitarnih artiklov. Tako je po nakupu rabljenega nemškega stroja začel leta 1924 izdelovati posebne vrste papirja. Proizvodnjo je še povečal po nakupu še drugega papirniškega stroja, ki je začel obratovati leta 1934. Medtem so na Količevem po nabavi prav tako rabljenih strojev iz Nemčije začeli izdelovati karton, ki so ga dotlej v Jugoslavijo uvažali. Do preloma dvajsetih let in tridesetih let je F. Bonač dogradil tovarniške objekte, hidroelektrarne in druge energetske naprave. Že leta 1931 je bilo v koliški tovarni 270 zaposlenih, proizvodnja je narasla na 311 vagonov po 10 ton (65 vagonov papirja, 198 kartona, 48 lepenke). Obratovala je z manj kot polovično zmogljivostjo.

Velika gospodarska kriza proizvodnje ni pomembneje prizadela. Zmanjšalo pa se je število zaposlenih na 191 v letu 1937. V drugi polovici tridesetih let se je Bonačeva papirnica na Količevem uspešno razvijala in leta 1940 je imela 272 zaposlenih, njena proizvodnja je narasla na 828 vagonov, največ kartona (412) in papirja (284), izdelava lepenke se skoraj ni spremenjala (61), začela pa je izdelovati tudi lesovino (71 vagonov). Dodamo naj še, da je tega leta, v okviru podjetja Ljubljanska kartonažna in papirna industrija I. Bonač sin z glavnico 12 milijonov din, po vrednosti vseh objektov in opreme tovarna na Količevem s 56 milijoni din preselila tovarno celozelo v Vidmu z vrednostjo 50 milijonov din in Kartonažno tovarno v Ljubljani z vrednostjo 13 milijonov din.⁴⁵ Poudarimo naj, da je bilo to podjetje v vrhu jugoslovanske papirniške industrije, pri čemer je imela tovarna na Količevem v številnih artiklih odločilen delež, saj je bila za nekatere vrste izdelkov največji, za posamezne pa tudi edini proizvajalec v Jugoslaviji.

Na Viru je Josip Krmpotič leta 1921 ustanovil podjetje Jugoslovanska tovarna kartonažnih in papirnih izdelkov. Obratovati je začelo v prostorih nekdanje slamnikarske tovarne. Ukvarjalo se je tudi s tiskarsko dejavnostjo in zaposlilo okoli 20 delavcev in delavk. Leta 1928 je podjetje propadlo. Zgradbo je nato kupil Franc Kocjančič in jo preuredil v tovarno sanitetnega materiala.⁴⁶

Krmpotičevo grafično dejavnost sta na osnovi njegove koncesije na Viru leta 1928 nadaljevala tiskarja Alojzij Sitar in Peter Veit. Tiskarna Veit in drug, družba z omejeno zavezo z glavnico 30.000 din, je najprej tiskala tiskovine za podjetja na domžalskem območju, po posodobitvi leta 1936 pa je okoli deset zaposlenih opravljalo najbolj zahtevna grafična dela, tudi za Umetniško založbo.⁴⁷

⁴⁵ ZAL, reg. PT, II 81; AS, reg. TOI, I II 181; fond TOI, fasc. 309/1 in 311/6, vprašalne pole; fasc. 313, popis industrije; Krajevni leksikon, str. 635; Jože Šorn, Tovarna papirja na Količevem med leti 1920 in 1960, Kronika XV, 1967, št. 1, str. 23–34; Stane Stražar, Kronika Doba, Ljubljana 1979, str. 131–134; Ljubo Milič, Papirnica Količevo 1920–1975, Tri obletnice Papirnice Količevo, Ljubljana 1975, str. 79–97; isti, 65 let Papirnice Količevo, Papirnica Količevo, Ljubljana 1985, str. 4–44.

⁴⁶ AS, reg. TOI, I III 40; Tosama, glasilo tovarne sanitetnega materiala št. 9, september 1973, str. 3; Stražar, n.d., str. 137.

⁴⁷ ZAL, reg. DT, C III 211; AS, fond TOI, fasc. 309/12, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 622; Stražar, n.d. str. 143–144.

S tiskarskimi stroji, kupljenimi na dražbi Krmpotičevega podjetja, je leta 1929 začela obratovati Misijonska tiskarna v Grobljah s podjetniškim kapitalom 80.000 din. V tridesetih letih je po posodobitvi z avtomatičnimi tiskarskimi stroji in modernimi knjigoveškimi stroji prevzela tiskanje ne le številnih knjig, temveč tudi več nabožnih in političnih časopisov. Leta 1938 je zaposlovala celo 24 tiskarjev, knjigovezov in pomožnega osebja, povprečno pa je imela okoli 15 zaposlenih.⁴⁸ Zaradi moderne strojne opreme je lahko hitro in kakovostno izvrševala naročila ter se je zato uvrstila na pomembno mesto med slovenskimi tiskarnami.

Kemična industrija

Sredi dvajsetih let se je začela na domžalskem območju razvijati tudi kemična industrija. Leta 1924 so lastniki znane tovarne lakov v Gaadenu pri Dunaju zaradi težav pri izvozu tega proizvoda v Kraljevino SHS ustanovili delniško družbo, za katero so pridobili tudi slovenske delničarje. Podjetje Ljudevit Marx z osnovno glavnico 4 milijone din s prevlado avstrijskega kapitala (80%) je v preurejenem mlinu na Količevem začelo s proizvodnjo leta 1925. Tedaj je 14 delavcev proizvedlo 150 ton lakov in oljnatih barv, kar je bilo manj kot polovična zmogljivost. Vodstvene naloge so opravljali avstrijski strokovnjaki. Po adaptaciji in strojni modernizaciji je proizvodnja naraščala do leta 1929, ko je Marxova tovarna zašla v krizo. Proizvodnja je padla s 175 na 100 ton, pet let pa je nato poslovala z izgubo. V drugi polovici tridesetih let se je proizvodnja količinsko in vrednostno iz leta v leto povečevala. Leta 1935 je dosegla 150 ton in vrednost 3,517.000 din, leta 1939 pa 216,6 ton v vrednosti 4,804.337 din. Tedaj je zaposlovala 22 delavcev. Marxova tovarna na Količevem je bila prva pomembna proizvajalka lakov na jugoslovanskem tržišču.⁴⁹

Znatno večji obrat kemične industrije je nastal v Domžalah. Podjetje Bistra, družba z o.z., ustanovljena oktobra 1919 z glavnico 150.000 kron, je nekdani mlin preuredila v tovarno za kovinske in lesne izdelke ter galvanizacijo, ki je začela obratovati v začetku leta 1920. Tri leta kasneje je imela okoli sto različnih strojev, zaposlovala pa je največ 120 delavcev. Ker je sredi dvajsetih let proizvodnja zašla v krizo, jo je vodstvo podjetja konec leta 1926 sklenilo preusmeriti v izdelovanje kemičnih izdelkov. Lastnica Bistre, kemične tovarne olja, lakov in barv, družbe z o.z., ljubljanska Trgovska banka, je leta 1927 pritegnila kot glavnega poslovnega družabnika Franja Medića, že uveljavljenega podjetnika na področju barv in lakov, tretji družabnik pa je bil Fran Vodopivec. Podjetje z osnovno glavnico 240.000 din je že prvo leto uspešno poslovalo. Poleg petih uslužbencev je zaposlovalo še 41 delavcev, ki so proizvedli okoli 200 vagonov različnih barv. Potem ko je Bistra poslovno leto 1929 sklenila z visoko izgubo, je Medić s finančnimi spekulacijami uspel naslednje leto doseči njeno likvidacijo in prodajo svojemu ljubljanskemu podjetju, katerega edini lastnik je bil.⁵⁰

Z vključitvijo v podjetje Medić – Zankl, družbo z o.z., ustanovljenem leta 1919 z osnovno glavnico 200.000 din, se je domžalska kemična tovarna povezala še z drugima dvema tovarnama za proizvodnjo olja, lakov in barv v Ljubljani in Medvodah. Medić je proizvodnjo v posameznih tovarnah smotrno specializiral. Leta 1933 je domžalski obrat tudi uradno protokoliral za tovarniško proizvodnjo. Leta 1935, ko se je proizvodnja po gospodarski krizi spet začela povečevati, je domžalska tovarna proizvedla 499 ton suhih barv in krede v vrednosti 1,356.000 din. Tega leta je podjetje zgradilo tudi nov obrat v katerem je proizvedlo 810 ton škroba in dekstrina v vrednosti 3,308.000 din.⁵¹ Leta 1937 je Franjo Medić z zagrebškim tovarnarjem Viljemom Goldschmiedom (Golikom) ustanovil podjetje Škrob–Dekstrin, združene

⁴⁸ AS, fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 622; Stane Stražar, Na bregovih Bistrice, Od Rodice do Duplice in Radomlje z okolice, Radomlje 1988, str. 795–796, cit. Na bregovih.

⁴⁹ ZAL, reg. DT, B II 181; AS, reg. TOI, L V 25; konvolut 488; fasc. 309/6 in 311/5, vprašalne pole; arhiv podjetja Helios; Spominski zbornik Slovenije 1939, str. 647–648; M. Stiplovšek, Ob petdesetletnici začetka kemične industrije na domžalskem območju, Kemilak, glasilo delovnega kolektiva Helios, št. 5, november 1974; isti in Lado Škrjanec, Od začetkov kemične industrije na domžalskem območju do Združene kemične industrije Helios (1924–1974), 60 let Helios, Domžale, november 1984; Lado Škrjanec, 60 let Heliosa, Helios, tedenski bilten, št. 4, 27. 1. do št. 31, 17. 8. 1984; Stražar, Kronika Doba, str. 141–142.

⁵⁰ ZAL, reg. DT, C I 61; AS, reg. TOI, L III 146, L V 225; fond TOI, fasc. 311/5, vprašalna pola.

⁵¹ ZAL, reg. DT, C I 67; AS, reg. TOI, L III 158, L V 105; fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; fond TOI, fasc. 348 popis industrije; arhiv podjetja Helios; Krajevni leksikon, str. 624–625; prispevki M. Stiplovška in L. Škrjanca v op. 49.

tvornice, družbo z o.z. z osnovno glavnico 500.000 din, vsak s polovičnim deležem. Po modernizaciji je začela tovarna proizvajati tudi kristalna lepila. Njeno obratovanje je bilo deloma sezonsko in za hitro predelavo krompirja v škrob so vanjo premeščali tudi delavstvo iz obratov za suhe barve. Leta 1939 je bilo v tovarni stalno 23 zaposlenih, ki so proizvedli 1233 ton škroba, dekstrina in lepila.⁵²

Podjetje Medić–Zankl je leta 1937 z izgradnjo še novega tovarniškega poslopja in z novo strojno opremo ustvarilo pogoje za proizvodnjo številnih novih izdelkov. Leta 1939 je bilo v domžalskem obratu zaposlenih 42 delavcev in nameščencev, letna proizvodnja je narasla na 944 ton suhih barv, litopana, minija, glajenke in drugih proizvodov v vrednosti 2,050.000 din.⁵³ Tudi obe domžalski kemični tovarni sta se uspešno uveljavili na jugoslovanskem tržišču in bili edini proizvajalki nekaterih proizvodov.

Proizvodnja zemeljskih barv je imela dolgo tradicijo v Selu pri Ihanu. Tu so že leta 1879 Pevčev mlin preuredili za mletje zemeljskih barv. Po daljši prekinitvi je podjetje Jerka, družba z o.z. z osnovno glavnico 240.000 din, obnovilo proizvodnjo suhih barv, veliko surovin pa je dobilo iz bližnje okolice. S povečanjem tovarniških prostorov in novo strojno opremo je proizvodnja narasla na 65 do 75 ton zemeljskih barv in 300 ton mletih kamenin, zaposlenih pa je bilo od 15 do 20 delavcev. Tudi v Grčarjevem mlinu so od konca 19. stoletja mleli fasadne barve.⁵⁴

Že v drugi polovici 19. stol. so začeli na Moravškem kopati kremenčev pesek, ki so ga po dograditvi železniške proge začeli voziti na domžalsko postajo, odtod pa v železarne in steklarne. Med vojnama se je s pridobivanjem in prodajo peska ukvarjalo nekaj manjših podjetnikov in trgovcev, med katerimi sta se v tridesetih letih najbolj uveljavila Ignac Tomc iz Moravč in Mihael Osolin iz Domžal. Ta je leta 1934 edini posebej registriral trgovino z livarskim in kremenčevim peskom, ga začel tudi izvažati v tujino in dvignil proizvodnjo na dva do tri vagona dnevno, v Jaršah pa je v svojem mlinu uredil tudi pralnico in sušilnico peska.⁵⁵

Ljubljanska delniška družba zdravnikov in farmacevtov, ki je leta 1920 ustanovila vele-drogerijo Salus, je začela leta 1935 v Mengšu v lastni tovarni s proizvodnjo farmacevtskih in kemičnih izdelkov za jugoslovansko tržišče. Delniško glavnico je nato povečala od 1, 250.000 din na 2,000.000 din. Leta 1937 je bilo v mengeškem obratu zaposlenih 12 nameščencev in 19 delavcev.⁵⁶

Tekstilna industrija

Leta 1923 so bili postavljeni temelji za razvoj tekstilne industrije, ki je postala po številu zaposlenega delavstva vodilna panoga na domžalskem območju. Tega leta so na pogorišču mlina v Jaršah njegov lastnik Peter Majdič in trije nemški družabniki zgradili tovarno Industrije platnenih izdelkov (Induplati). Tuji družabniki so vložili v družbo z o.z. tri četrtine osnovne glavnice. Sprvo so vsi družabniki vložili 1,5 milijona din, celotno osnovno glavnico 6 milijonov din pa so vplačali pet let kasneje. Tedaj je razmerje deležev F. Majdiča in treh tujih družabnikov – Sudetskih Nemcev (J. Kluge, E. Regenhart in R. Siegel) ostalo nespremenjeno. Potem ko so ti iz svojih tovarn v ČSR pripeljali rabljene tkalske stroje, je tovarna marca 1924 začela obratovati. Prvo leto je v tkalnici dobilo zaposlitev okoli 50 delavcev in delavk, na vodstvenih mestih pa je podjetje zaposlilo predvsem inozemske strokovnjake. Do leta 1928 je podjetje širilo obrate, strojno opremo in energetske vire ter razvijalo proizvodnjo novih vrst platnenih izdelkov posebej tudi za vojaške dobave. Leta 1931 je bilo v Induplati

⁵² ZAL, reg. DT, C V 201; AS, fond TOI, fasc. 309/11, vprašalne pole.

⁵³ AS, fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole.

⁵⁴ ZAL, reg. DT, C IV 138; AS, reg. TOI, L IV 129, L VI 53; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 624; Stane Stražar, Svet pod Taborom, kronika Ihana, 1974, str. 199–203; isti Petindvajset let delovne organizacije Termit, Domžale 1985, str. 3–10.

⁵⁵ ZAL, reg. PT, L III 85; AS, fond TOI fasc. 311/2, vprašalna pola; Stane Stražar, Moravska dolina, 1979, str. 571–574; isti, n.d. v op. 54, str. 22–25.

⁵⁶ ZAL, reg. DT, B I 145; AS, reg. TOI, L III 219, L V 144; fond TOI, fasc. 309/10, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 625.

zaposlenih že 270 delavk in 54 delavcev, ki so v prvi polovici leta proizvedli okoli 600.000 m različnega platnenega blaga.

Tudi jarška tovarna je nato v času gospodarske krize proizvodnjo hudo omejila, občasno celo prekinila, odpustila več desetih delavcev in skrajšala delovni čas. Leta 1934, ko se je začela proizvodnja spet normalizirati, je umrl P. Majdič. Tedaj so njegov delež prevzeli štirje dediči. Ob pomoči ljubljanskega Kreditnega zavoda se je v tem letu podjetje preoblikovalo v delniško družbo z 10 milijoni din osnovne glavnice, pri čemer je razmerje tujega in domačega kapitala ostalo nespremenjeno. V drugi polovici tridesetih let je podjetje nadaljevalo z izgradnjo novih obratov in adaptacijami, posebno pomembna je bila zgraditev predilnice leta 1937, ter jih opremilo z uvoženimi stroji. Na Hrvaškem je kupilo tudi lanarno. Do leta 1939 je število zaposlenih naraslo na 540 delavk in 119 delavcev ter 24 uslužbencev, proizvodnja pa je bila 2.176.892 m blaga in 6833 šokov lana, obratni kapital pa je narasel na 25.593.295 din. Iz poročil o plačevanju pridobinskega davka se vidi, da se je dobiček v drugi polovici tridesetih let skoraj osemkrat povečal.⁵⁷ Tako so se pričakovanja tujih delničarjev, ki so se odločili za vlaganje kapitala zaradi cenene delovne sile in ugodnih prodajnih možnosti, izpolnila. Tovarna Induplati je bila za nekatere izdelke najpomembnejši proizvajalec na jugoslovanskem trgu, velik del proizvodnje pa je prodala vojski.

Tudi Franc Kocjančič je dobro preučil potrebe jugoslovanskega trga in se odločil za ustanovitev obrata za izdelavo sanitetnega materiala, ki ga je Jugoslavija pretežno uvažala. Podjetje Kocjančič in drug, izdelava vate in vsakovrstnih obvez, družbo z o.z. z osnovno glavnico 120.000 din, je bilo protokolirano marca 1923. Za manjšim skladiščnim obratom v Ljubljani je Kocjančič, tedaj tudi ravnatelj Bonačeve papirnice, pridobil manjši prostor v njej ter tako na Količevem začel s proizvodnjo obvez in vate. Leta 1928 je zaposloval 12 delavk in tri delavce, letna proizvodnja pa je znašala do 300.000 kosov obvez in do 200.000 paketov gaze in vate. To leto je bilo prelomno v razvoju podjetja, ko je kupilo na Viru zgradbo opuščene tiskarne in si nato z njeno prezidavo ustvarilo pogoje za razširitev proizvodnje. V adaptacijo in strojno opremo je bilo vloženih 1,7 milijonov din, glavni družabniki podjetja pa sta bili še Kocjančičeva žena in sestra. Podjetje je od srede tridesetih let izboljševalo strojno opremo, v prostorskem pogledu pa je bila pomembnejša ureditev nove belilnice v Mekinjah in tik pred vojno nova razširitev obrata na Viru. Do tedaj se je število zaposlenih dvignilo na okoli sto, vrednost proizvodnje pa je znašala od 1,4 do 1,8 milijona din. Podjetje je tudi finančno uspešno poslovalo, še posebej zaradi dobav sanitetnega materiala za vojaške potrebe.⁵⁸

V Domžalah in Mengšu je bilo med vojnama, zlasti v tridesetih letih, nekaj večjih tekstilnih obrtnih obratov. Že iz predvojne dobe je nadaljevala obratovanje vrvarna Josipa Adamiča, ki je imela do deset zaposlenih.⁵⁹ Konec tridesetih let so bili v Domžalah še štirje večji tekstilni obrati,⁶⁰ med katerimi je bil Idealteks registriran kot družba z o.z. in je imel okoli deset zaposlenih.⁶¹ V Mengšu je podjetnik Ivan Kanc leta 1933 začel v prostorih nekdanje pivovarne⁶² s proizvodnjo trakov in elastike. Z nabavo novih strojev je proizvodnjo pozamenterije stalno povečeval in leta 1941 je imel zaposlenih 19 delavcev in delavk.⁶³ Leta 1937 je v Mengšu stekla tudi proizvodnja filca. Podjetje skupine družabnikov je naslednje leto dobilo naziv Jugofilc, prva jugoslovanska tovarna filca. Leta 1939 je bilo v njej 31 zaposlenih, proizvodnja pa je bila 30.000 kg klobučevine oziroma filca.⁶⁴

⁵⁷ ZAL, reg. DT, C II 88, B 309; AS, reg. TOI, L IV 200, L VII 61.; fond TOI, fasc. 309/4 in 311/8, vprašalne pole; fasc. 313, popis industrije; Krajevni leksikon, str. 642–643; 30 let Induplati Jarše, Ljubljana 1953; France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976, str. 126–127; Konoplan, glasilo delovne organizacije Induplati Jarše, poseb. št., september 1983; Stražar, Na bregovih, str. 778–183; ta avtor je tudi ugotovil, da je tovarna začela obratovati marca 1924 in ne septembra 1923 kot je zapisano v drugi literaturi.

⁵⁸ ZAL, reg. DT, C II 61; AS, reg. TOI, L IV 131, L IV 179; fond TOI, fasc. 309/5 in 311/8, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 643; Stražar, Kronika Doba, str. 136–137; Tosama, št. 9, september 1973; Kresal, n.d., str. 127.

⁵⁹ AS, fond TOI, fasc. 309/1 in 311/2, vprašalne pole.

⁶⁰ Bernik, (1939), str. 284.

⁶¹ AS, reg. TOI, L VII 196, L VII 216; fond TOI, fasc. 309/7, vprašalna pola.

⁶² Mihael Stare je zgradil pivovarno leta 1818 in obratovala je do prve svetovne vojne. Zaposlovala je okoli 50 delavcev in je slovela po kakovostnem pivu. Med vojnama sta bila v njenih prostorih še obrata za izdelavo parketov in proizvodnjo kvasa (Mihelčič, n.d., str. 79).

⁶³ AS, fond TOI, fsc. 309/5; gradivo v podjetju Trak Mengeš.

⁶⁴ ZAL, reg. DT, C II 166; AS, reg. TOI, L IV 307; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalna pola.

Usnjarsko-galanterijska industrija

S propadom slamninarskih podjetij je povezan nastanek dveh velikih usnjarsko-galanterijskih obratov v Domžalah. Podjetje banatskega Nemca Franca Zorna, ustanovljeno leta 1923, od leta 1926 kot družba z o.z., je leta 1937 kupilo opuščeno Ladstätterjevo tovarno. Po adaptaciji je avgusta 1938 preneslo v Domžale svoj ljubljanski obrat ter razširilo proizvodnjo tudi na izdelovanje kovčkov. V Ljubljani je imelo 47 zaposlenih, v Domžalah pa se je njihovo število v sezoni, ko so izdelovali tudi šolske torbice, podvojilo na okoli sto. Po preselitvi v Domžale je podjetje povišalo tudi osnovno glavnico s 50.000 din na 500.000 din, vrednost obratnega kapitala pa je bila 2,7 milijona din. Leta 1939 je izdelalo 20.000 kovčkov, 67.000 različnih torbic, 7000 aktovk in nahrbtnikov, ter nekaj desetstisoč drobnih izdelkov.⁶⁵ Podjetje se je razvilo v največji obrat usnjarsko-galanterijske stroke v Jugoslaviji.

Iz Zornove tovarne so leta 1939 odšli trije bratje Okršlar in odprli samostojne obrtne delavnice drobne usnjarske galanterije. Brata Tone in Vinko Okršlar sta v pritličju nekdanje slamninarske tovarne Mellitzer – Kleinlercher pozimi 1939/40 uredila tovarniško izdelovanje drobne galanterije in zaposlilo do 50 delavcev in delavk, starejši brat Matevž pa je odprl svoj obrat v Ljubljani. Brata Okršlar sta še pred začetkom vojne začela graditi tovarno.⁶⁶

V obdobju med obema vojnama je bila na domžalskem območju razvita usnjarska obrt, ki je bila povezana z galanterijsko proizvodnjo. V obrat tovarniškega značaja je prerasla Pollakova usnjarna v zgradbi nekdanje energetske centrale Ladstätterjeve slamninarske tovarne. Podjetje je bilo registrirano 1933 za izdelavo usnja in usnjenih izdelkov. Z redno proizvodnjo je začelo dve leti kasneje, konec tridesetih let pa je bilo v njej 29 zaposlenih.⁶⁷

Lesna industrija

Največji obrat te panoge je bila lesna tovarna v Preserjeh. Kolovški graščak Feliks Stare je že leta 1896 ustanovil podjetje: posestvo Kolovec in lesna industrija Jarše pri Mengšu, ki se je leta 1919 preimenovalo v Grajsko-kolovško industrijo Feliks Stare. Podjetnik je v Preserjeh ob Mlinščici zgradil žago in manjši tovarniški obrat, ki ga je kmalu razširil in uredil tudi energetske vire. Pred prvo svetovno vojno je bilo v tovarni zaposlenih okoli 30 delavcev, ki so izdelali letno 70 vagonov zabojev, po njej pa se je zaposlitev začasno zmanjšala na 18 delavcev, proizvodnja pa na 40 vagonov lesnih izdelkov, kar je bilo manj kot polovična zmogljivost. V začetku dvajsetih let je bila tovarna znova razširjena in modernizirana, proizvodnjo pa je razširila še na lesene transmisijske jermenice. Občasno je podjetje prihajalo v krizo in zaradi finančne stiske se je leta 1932 preoblikovalo v družbo z o.z., ki je leta 1940 tovarno prodala. V novo družbo z o.z. je šest družabnikov vplačalo 1.450.000 din osnovne glavnice. V tridesetih letih je bilo v tovarnah zaposlenih 50 do 90 delavcev, proizvodnjo je razširilo še na nove izdelke (ležalne stole in druge) ter jih začela izvažati tudi v tujino.⁶⁸

Na domžalskem in mengeškem območju je bila zelo razvita žagarska in mizarska obrt, v večji obrat lesne stroke pa se je razvila tovarna parketov Alojza Kanca, ki je začela obratovati leta 1928 z glavnico 500.000 din in 15 zaposlenimi, leta 1938 pa je število delavcev naraslo na 21.⁶⁹

Industrija gradbenega materiala

V Mengšu, ki je bil znano središče pečarske obrti, je Mihael Stare že leta 1834 ustanovil opekarno in jo pred prvo svetovno vojno moderniziral. Leta 1920 je bilo, že po začetku obratovanja, registrirano novo podjetje Milan Jenčič in drug, opekarna Mengeš. V tridesetih letih je zaposlovala od 40 do 50 delavcev, ki so izdelali do 1 milijon kosov zidne in strešne opeke.⁷⁰

⁶⁵ ZAL, reg. DT, C III 29; AS, reg. TOI, L V 77; fond TOI, fasc. 309/13 vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 649; Tone Okršlar, ustni vir.

⁶⁶ Gradivo pri Tonetu Okršlarju in ustno pričevanje podjetnika.

⁶⁷ ZAL, reg. PT, L IV 74; AS, fond TOI, fasc. 309/8, vprašalna pola; Franc Bolhar, Od slame do usnja, Zbornik Tehnične srednje šole v Domžalah, 1959.

⁶⁸ ZAL, reg. PT, A VII 112, reg. DT, C V 311; AS, reg. TOI, L II 52; fond TOI, fasc. 311/3, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 631; Stražar, Na bregovih, str. 768–772.

⁶⁹ AS, fond TOI, fasc. 348, seznam industrije po srezih; fasc. 309/5, vprašalna pola.

⁷⁰ ZAL, reg. DT, A III 135; AS, reg. TOI, L III 236; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 618.

Tudi v Radomljah je imelo izdelovanje opeke tradicijo že iz časa pred prvo svetovno vojno, ko je zaradi bogatih zalog gline delovalo več manjših opekarn. Začetek večjega podjetja sega v leto 1906, ko so trije podjetniki zgradili opekarno in jo po vojni modernizirali. Opekarna Pavlin – Šraj Radomlje, družba z o.z., takšen je bil uraden naziv podjetja od leta 1926, je imela konec tridesetih let od 30 do 40 zaposlenih, ob višku sezone tudi okoli 60, ki so izdelali do 900.000 kosov različne opeke.⁷¹

Živilska industrija

Pred prvo svetovno vojno so bile Domžale z okolico eno od štirih središč mlinarske industrije na Slovenskem, ki pa je zaradi novih državnih meja in konkurence vojvodinskih mlinov po njej zelo upadla.⁷² Prav v opuščenih mlinih je nastalo po vojni nekaj novih tovarniških obratov. Toda mlinarska obrt je tudi v tem obdobju ostala zelo močna, kar ilustrira podatek, da je bilo leta 1927 v brdskem sodnem okraju, t.j. približno na območju sedanje domžalske občine 61 mlinov,⁷³ samo v Domžalah so bili konec tridesetih let štirje veliki valjčni mlini,⁷⁴ medtem ko sta Majdičev mlin na Viru in Nastranov mlin na Homcu prešla na industrijsko proizvodnjo. Franc Majdič je kupil star kmečki mlin že leta 1877 in ga kmalu začel modernizirati, še večje posodobitve in razširitve pa je izvedel njegov naslednik v času med vojnama. Leta 1939 je zaposloval 18 mlinarjev, proizvodnja pa je bila 219 vagonov mlevskih izdelkov.⁷⁵ Konec tridesetih let je F. Majdič sosednji opuščen mlin na Viru preuredil v oljarno in jo opremil s stiskalnicami, toda proizvodnja je stekla šele po vojni.⁷⁶

Drugi industrijski mlin je zgradil, prav tako na mestu starega kmečkega mlina, Ivan Nastran na Homcu. Po opremljenosti je bil med najsodobnejšimi v Jugoslaviji. Leta 1938 je bila njegova letna proizvodnja 380 vagonov mlevskih izdelkov, zaposloval pa je okoli 20 mlinarjev.⁷⁷

Leta 1933 je začelo obratovati v bivši mengeški pivovarni manjša tovarna kvasa Alojza Kanca, ki je zaposloval okoli 15 delavcev.⁷⁸

V sedanji domžalski občini so bili torej med vojnama le trije manjši industrijski obrati živilske panoge, četrti pa je bil pripravljen za obratovanje.

Velike posledice industrializacije

Za razmah industrije na domžalskem območju po prvi svetovni vojni je značilno, da je do konca tridesetih let nastalo okoli 30 tovarniških obratov kar osmih panog, medtem ko je pred letom 1918 povsem prevladovala le slamninarska industrija. To je bilo pomembno tudi v tem pogledu, da industrijsko gospodarstvo ni bilo več odvisno le od konjunktura ene panoge. Če izvzamemo slamninarsko industrijo, so se vsa velika podjetja, razen v času velike gospodarske krize, uspešno razvijala. Med oblikami podjetij so prevladovala družbe z omejeno zavezo, redke so bile delniške družbe, nekaj pa je bilo tudi posameznih tvrdk. Nemški kapital je prevladal le v dveh podjetjih, vsa druga pa so bila v rokah domačih podjetnikov. Družbena oziroma delniška podjetja so si prizadevala pridobiti nove partnerje in s povečanimi osnovnimi glavicami ter obratnimi sredstvi stalno izboljševati prostorske, strojne, energetske in druge pogoje za razširitev proizvodnje. Ob tem naj poudarimo, da so domači in tuji podjetniki pred začetkom obratovanja svojih tovarn dobro preučili potrebe slovenskega in celotnega jugoslovanskega trga ter da so jim prilagajali tudi uvajanje novih proizvodov. Za veliko izdelkov so bila podjetja v sedanji domžalski občini pomembna, za posamezne pa tudi edini

⁷¹ ZAL, reg. DT, A I 72; AS, reg. TOI, L II 128; fond TOI, fasc. 309/8, vprašalne pole; Stražar, Na bregovih, str. 707–711.

⁷² Novak, n.d., str. 88.

⁷³ Majda Žontar, Mlini na Gorenjskem, katalog razstave, Kranj 1974, str. 25.

⁷⁴ Bernik, (1939), str. 278.

⁷⁵ AS, reg. TOI, L II 79; fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 652; Stražar, Kronika Doba, str. 139–141.

⁷⁶ Stražar, Kronika Doba, str. 139; 60 – let Heliosa, cit. izd.

⁷⁷ ZAL, reg. PT, C V 160; AS, fond TOI, fasc. 309/7, vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 652; Stražar, Na bregovih, str. 749–751.

⁷⁸ ZAL, reg. PT, A VII – 240; AS, reg. TOI, L IV 120; fond TOI, fasc. 309/5, vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 650.

jugoslovanski proizvajalec. Manjši del proizvodnje so nekatera podjetja tudi izvažala, precej pa jih je bilo glede surovin navezanih na uvoz. Podjetja so uvažala tudi precej rabljene strojne opreme, s katero so si prizadevala uvajati novo proizvodnjo ali pa jo povečevati.

Vsa današnja velika podjetja v domžalski občini so imela večje ali manjše tovarniške obrate že v času med vojnami. Nadaljevalka nekdanje slamnikarske industrije je tovarna Univerzale, industrija oblačil, v Mengšu pa je dolgo obratovala zadruga Slamnik. Tradicijo papirniške industrije nadaljuje Papirnica Količevo. Podjetje Helios je združilo predvojne obrate za proizvodnjo lakov, barv in škroba iz Domžal in Količevega ter oljarno z Vira. Podjetje Termit je prevzelo peskokopec v Moravčah in obrat v Selu pri Ihanu. Ljubljanski Lek ima pomemben obrat v Mengšu. V tekstilni industriji so danes pomembna podjetja Induplati v Jaršah in Tovarna sanitetnega materiala Tosama na Viru ter Tovarna trakov in elastike Trak in Tovarna filcev v Mengšu. Usnjarsko-galanterijske obrate je po vojni združila Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Toko, pa tudi usnjarna je delovala še daljše obdobje. Lesno industrijsko podjetje Radomlje je po vojni razširilo Staretov obrat. Po letu 1945 sta dolgo obratovali tudi obe opekarni v Mengšu in Radomljah. Obrati mlinске industrije so se vključili v podjetje Žito v Ljubljani, po vojni pa je dalj časa obratovala tovarna kvasa v Mengšu. Leta 1946 je začelo z izdelavo glasbil v nekdanji mengeški slamnikarski tovarni novo podjetje Melodija.

Uspešen razvoj industrializacije je vplival tudi na razmah obrtnih dejavnosti in trgovine, v Domžalah pa je leta 1926 odprla svojo podružnico Komercialna banka, d.d. iz Zagreba z osnovno glavnico 5.000.000 din,⁷⁹ ves čas med vojnami pa je delovala tudi zadružna Hranilnica in posojilnica.⁸⁰ V obdobju med vojnami je bilo registriranih v domžalski občini 614 obrti,⁸¹ med katerimi pa so nekatere obratovalle le kratek čas. Hkrati z industrijsko rastjo so Domžale postale tudi obrtni center. Leta 1939 je bilo v Domžalah 109 različnih obrti, 22 gostinskih lokalov ter 49 trgovin in prodajaln.⁸² Med vojnami je bil v trgovini s kmetijskimi pridelki vodilni Kamnik, »za drugo pa so bile pomembnejše Domžale«.⁸³

Pospešeno rast industrije in obrti je spremljalo tudi povečanje prebivalstva domžalske občine (1910. leta 19.234 ljudi, 1931. leta 20.150 in 1948. leta 22.598 ljudi), ki pa ni bilo enakomerno na posameznih območjih. V tridesetih letih so začela naglo naraščati naselja ob tovarnah. Za razliko od predvojnega osredotočenja slamnikarskih tovarn le v Domžalah in Mengšu so novi tovarniški obrati med vojnami začeli nastajati tudi v širši okolici. Delavci, ki so bili vezani na tovarniški zaslužek in niso imeli svoje zemlje, so se postopoma s svojimi družinami selili v kraj svoje zaposlitve ali njegovo bližino. Zato je prebivalstvo zahodnih območij sedanje domžalske občine pospešeno naraščalo. To se kaže zlasti v statistiki leta 1948, medtem ko so kmetijski predeli demografsko stagnirali ali upadali. V ilustracijo rasti prebivalstva v krajih z razvito industrijo naj navedemo podatke, da je bilo leta 1910 v Domžalah 1960 ljudi, leta 1948 pa 3231, na Količevem je v istem obdobju prebivalstvo naraslo od 154 na 447 ljudi, na Viru od 303 na 598, v Zg. Jaršah od 54 na 141, v Radomljah od 344 na 461, v Mengšu od 1454 na 2115 itn.⁸⁴ V teh krajih se je tudi naglo povečalo število stanovanjskih zgradb in tako je prišlo tudi do pomembnih sprememb na urbanističnem področju.

Samo v industrijskih obratih, ki smo jih navedli, je bilo zaposlenih konec tridesetih let nad 1800 delavk in delavcev. Že v začetku tridesetih let je imelo ožje domžalsko območje nad 50% delež prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti (trg Domžale 55,4%, Jarše 58,6% in Vir 62%), od 40 do 50% delež pa so imele tedanje mejne občine tega izrazito industrijsko-obrtnega območja (Radomlje, Dob, Homec, Mengeš).⁸⁵

⁷⁹ ZAL. reg. DT. B III 7.

⁸⁰ Bernik, (1923 in 1939), str. 209–212 in 226–229.

⁸¹ Klobčar, n.d., str. 69; Stane Stražar je v navedenih šestih obsežnih knjigah, kar je izjemen dosežek v slovenskem krajevnem zgodovinoписju, podrobno obdelal tudi razvoj obrti na vseh območjih sedanje domžalske občine, razen v Domžalah in okolici, in tako le še sedanje občinsko središče z okolico čaka na celovit zgodovinski oris v posebnem delu. Za objavo v načrtovanem Zborniku občine Domžale II je napisal Tone Ravnikar članek Obrtna dejavnost v Domžalah in Mengšu. Pok. Ravnikar je zbral tudi veliko dokumentarnega gradiva za zgodovino domžalskega območja, posebej za razvoj slamnikarske industrije in obrti.

⁸² Bernik, (1939), poimenski seznam je na str. 268–286a.

⁸³ Klobčar, n.d., str. 82.

⁸⁴ Podrobnejši podatki za posamezna naselja so v Krajevnem leksikonu Slovenije, str. 73–77.

⁸⁵ Klobčar, n.d., str. 101–102.

Ob ugotovitvi, da je industrializacija povzročila velike socialne spremembe, je treba opozoriti, da število zaposlenih pred prvo svetovno vojno in konec tridesetih let ni povsem primerljivo. Delo v slavnikiarskih tovarnah je bilo sezonsko, medtem ko je bila zaposlenost delavstva v novih industrijskih panogah celoletna. Delo v novih tovarnah je iskal zlasti vaški proletariat in tisti, ki so imeli premalo zemlje za preživljanje svoje družine, medtem ko so se v slavnikiarski industriji zaposlovali tudi iz premožnejših družin in iskali le dodatni vir zaslužka. Postopoma so se povečevale vrste pravega industrijskega delavstva, ki je bilo navezано le na tovarniški zaslužek. To se je bilo tudi iz eksistenčnih vzrokov prisiljeno z organiziranim sindikalnim bojem boriti za boljši socialnoekonomski položaj, prelomnica v organiziranju sindikatov pa je bila sredina tridesetih let. Tedaj se je velika večina delavstva vključila v krščanskosocialistične organizacije Jugoslovanske strokovne zveze, ki so uspele z meznimi gibanji, tudi s stavkami, in s posredovanji izbojevati delavstvu boljše gnotne in delovne pogoje s sklepanjem kolektivnih pogodb s podjetniki.⁸⁶

Industrializacija v obdobju med vojnama je velika prelomnica v gospodarskem in socialnem razvoju domžalskega območja oziroma zahodnih predelov sedanje domžalske občine, njena intenzivnost pa jih je v kratkem času uvrstila med industrijsko razvite dele Slovenije. Tedaj so bili postavljeni temelji za naglo rast številnih podjetij različnih industrijskih panog⁸⁷ in za v slovenskem okviru izjemni vzpon obrti v Domžalah, Mengešu in njuni okolici v desetletjih po drugi svetovni vojni.

⁸⁶ M. Stiplovšek, Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934–1941, Mengeški zbornik, II, 1969, 1. zv., str. 30–55 in članek v Zborniku občine Domžale, 1979, str. 131–149.

⁸⁷ Karel Kušar, Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine, Zbornik občine Domžale str. 323–369. Prof. Kušar je bil kot predsednik Skupščine občine Domžale med poglavitnimi pobudniki za organizacijo posebnega posveta o zgodovini domžalske občine. Kmalu po njegovi nenadni smrti so Sekcija za krajevno zgodovino Zveze društev zgodovinarjev Slovenije, Skupščina občine in občinska Kulturna skupnost 10. junija 1987 priredili v Domžalah simpozij o zgodovini domžalske občine in o perečih problemih slovenskega krajevnega zgodovinopisja. Več referatov je bilo nato objavljenih v Zgodovinskem časopisu in Kroniki.

Zusammenfassung

DER VERFALL DER STROHHUTINDUSTRIE UND DIE ENTWICKLUNG ANDERER INDUSTRIEZWEIGE IM RAUM DOMŽALE (DOMSCHALE) 1919-1941

Miroslav Stiplovšek

Domžale und das benachbarte Mengeš (Mannsburg) waren in den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg europaweit bekannte Zentren der Strohhutindustrie, in der Tiroler Unternehmer die führende Rolle innehatten. Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts stieg die Zahl von Industrie- und größeren Gewerbebetrieben auf ungefähr 25 an mit circa 1000 Saisonarbeiter und -arbeiterinnen. Im Zeitabschnitt zwischen der Gründung des jugoslawischen Staates bis zur großen Wirtschaftskrise, verfiel die Strohhutindustrie rasch, parallel dazu entstanden im Raum Domžale neue Industriebetriebe neuer Industriezweige. Die Gründung von Industrieunternehmen wurde durch günstige Energieversorgung und Verkehrslage sowie zahlreiche Arbeitskräfte mit Erfahrung auf dem Gebiet der Industrieproduktion begünstigt.

In den zwei Jahrzehnten der Zwischenkriegszeit entstanden in Domžale und in den umliegenden Ortschaften sowie in Mengeš ungefähr dreißig Fabriken der Bekleidungs-, Papier-, Chemie-, Textil-, Leder- und Galanteriewaren-, Holz-, Bau- und Lebensmittelindustrie. Allein in den Fabriken von acht Industriezweigen waren über 1800 Arbeiter und Arbeiterinnen beschäftigt. Alle heutigen Großunternehmen in Domžale und Mengeš sowie in ihrer Umgebung beruhen auf größeren oder kleineren Industriebetrieben der Zwischenkriegszeit. Einige Unternehmen (z.B. die Farbenfabrik Medic-Zankl, die Hut- und Strohhutfabrik Universale, die Ledergalanteriewarenfabrik von Zorn und Okršlar in Domžale, die Papierfabrik von Bonač und die Lackfabrik von Marx in Količevo, die Industrie der Leinenwaren in Jarše, die Sanitätsmaterialfabrik von Kocjančič in Vir, die großen Mühlen an der Kamniška Bistrica, die Fabrik Lek und einige andere Betriebe in Mengeš) setzten sich mit ihren Erzeugnissen auf dem slowenischen und jugoslawischen Markt durch. Die erfolgreiche Industrialisierung begünstigte auch die Entwicklung von Gewerbe und Handel. Im engeren Domžale-Raum waren in Industrie und Gewerbe über 50% der Bevölkerung beschäftigt. So erlebte Domžale mit Umgebung in der Zwischenkriegszeit so große wirtschaftliche und soziale Veränderungen wie kaum ein Gebiet in Slowenien. Die intensive Industrialisierung ordnete den westlichen Teil der heutigen Gemeinde Domžale im behandelten Zeitraum zu den entwickelten Industriegebieten Sloweniens.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

Pri zbiranju gradiva za razpravo o zemljiških gospodstvih v Ljubljani in njeni okolici sem nalezl v virih na marsikatero krajevno ime, ki ga ni bilo mogoče lokalizirati na prvi pogled. Nekatera imena so zapisana v zelo popačeni obliki, druga spet predstavljajo le del današnje naselbine, ali pa obeležujejo obsežnejši teritorij; pri nekaterih so zemljišča v virih tako pomešana, da jih je treba podrobno analizirati, če hočemo priti do točnejše rekonstrukcije. V naslednjih vrsticah sem zbral nekaj takih primerov, ki zahtevajo deloma pritegnitve vrste virov, preko katerih se je šele mogoče dokopati do jasnejše slike. V veliko oporo mi je bila pri lokalizaciji zlasti stara zemljiška knjiga, ki je urejena po zemljiških gospodstvih. Ta vir predstavlja zanesljiv most med urbarialnim gradivom in polpreteklo dobo, saj sega časovno preko zaključne faze zemljiških gospodstev globoko v drugo polovico 19. stoletja.

(Pavle Blaznik, Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice, ZČ 6–7/1952–1953, str. 391)

. . . pred tremi desetletji?

Rezultati štetja leta 1754 o starostni strukturi so bili obdelani po župnijah in vikariatih po petih starostnih skupinah, predpisanih z reskriptom od 19. januarja 1754, v konskripcijskih tabelah ljubljanske škofije in stiškega arhidiaconata. Ohranjen je še drug vir s podatki posvetnega štetja iz leta 1754 na nekdanjem Kranjskem, Goriškem in Gradiščanskem, kjer je prebivalstvo razvrščeno po istih starostnih skupinah in po posameznih okrožjih. Sumarija obeh štetij, cerkvenega in posvetnega, iz leta 1754 za Štajersko po predpisanih starostnih skupinah ter po okrožjih in cerkvenih upravnih področjih sta tudi ohranjena in že objavljena. Iz srede XVIII. stoletja imamo torej prikaz starostne strukture za skoraj vse slovensko ozemlje. To je toliko pomembnejše, ker do srede XIX. stoletja ni več podobnih podatkov, ki bi dajali sliko o starostni sestavi prebivalstva na našem ozemlju.

(Vlado Valenčič, Starostna struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754, ZČ, 17/1963, str. 127)

. . . pred dvema desetletjema?

Po padcu Clam-Martiničeve vlade 21. junija 1917 je Jugoslovanski klub nekaj časa pričakoval, da bo s cesarjevo intervencijo in ob sodelovanju nove, provizorne vlade Ernsta v. Seidlerja prišlo v monarhiji do temeljitih sprememb. Zato je konec junija opustil svoje opozicionalno stališče in pokazal pripravljenost na sodelovanje. Že julija pa je postalo očitno, da ni izgledov za razrešitev narodnega vprašanja s cesarjevim posegom in sporazumom med narodi monarhije. Ko je konec julija prišel klub zaradi svoje popustljive taktike v spor s Čehi, se je ponovno vrnil v opozicijo, zavrnil ponudbe za sodelovanje v vladi in se odklonilno opredelil do njenega programa. 31. avgusta je tako Seidler sestavil uradniško vladu, v katero je sicer sprejel tudi Slovence dr. Ivana Žolgerja, ki pa je bil sam le uradnik in je imel v vladi mesto ministra brez listnice. Klub je od septembra 1917 vztrajal v opoziciji in postopoma razširjal svoj narodno-politični program vse do propada monarhije.

(Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma, ZČ 27/1973, št. 1–2, str. 55)

. . . pred desetletjem?

Namen tega teksta je na podlagi virov, predvsem pisanih, in ob uporabi dostopne literature (pri tem je upoštevati moje neznanje madžarščine) obravnavati tisto obdobje slovenske zgodovine, ki je povezano z naselitvijo Madžarov v njihovo sedanjo domovino in s prvimi desetletji njihovega življenja na tem prostoru, ko so kot neustrašni barbari strahovali vso krščansko Evropo in pri tem večkrat, prav preko našega ozemlja, vdirali v bogato Italijo. Težišče razprave bo na zadnjih dveh desetletjih devetega stoletja, to je v času, ko se Madžari prvič resneje vključijo – v zvezi z boji med Frankovsko in Velikomoravsko državo – v zgodovinsko dogajanje v Panoniji, katere velik del so ob prelomu 9. stoletja v 10. tudi osvojili.

(Peter Štih, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZČ 37/1983, št. 3, str. 171–201)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših zvezkih ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Dušan Nečak

NEKAJ OSNOVNIH PODATKOV O USODI NEMŠKE NARODNOSTNE SKUPNOSTI V SLOVENIJI PO LETU 1945

Leta 1991 je bilo v Mariboru registrirano društvo »Most svobode/Feiheitsbrücke/Freedombridge«, katerega predsednik je postal odvetnik Dušan Ludvik Kolnik. Njegovi člani so postali tako pripadniki nemške narodnostne skupnosti,¹ kot tudi tisti, ki naj bi se zavzemali za pravice manjšin.² V javnosti se je s tem društvom, prvič po drugi svetovni vojni začela organizirano pojavljati problematika takoiimenovane »nemške manjšine« na Štajerskem, ki je bila ves čas druga Jugoslavije svojevrstna tabu tema tako politike, kot znanosti. Po sprejemu slovenske ustave 23. 12. 1991 se je prav prek društva »Most svobode« vsul plaz zahtev po priznanju »nemške manjšine« in zagotoviti njenega mesta ustavi, poleg italijanske in madžarske narodne manjšine ter romske narodnostne skupnosti. Upravičenost zahtev Kolnikovega društva, ki se jim je pridružila tudi avstrijska država, se zagovarja v največji meri s trditvijo, da je jugoslovanska (slovenska) oblast po drugi svetovni vojni z izgonom, pobjanjem v taboriščih in zaplembo premoženja izvedla genocid nad nemškogovorečim prebivalstvom v Sloveniji. Po Kolnikovem mnenju pomeni namreč tudi najnovejški slovenski zakon o denacionalizaciji kršenje človekovih pravic, saj »sloni na genocidenem odloku iz leta 1944, s čimer se minister Pirnat še hvali.«³

Avstrijska vlada je v svojem memorandumu, izročenu slovenskim oblastem 12. 6. 1992 podprla Kolnikove zahteve in jih med drugimi formulirala takole:

»... V zvezi z neodvisnostjo Republike Slovenije in sprejemom nove slovenske ustave, ki predvideva posebne pravice za avtohtono italijansko in madžarsko narodno skupnost, je ponovno postalo aktualno tudi vprašanje avstrijske oz. nemškogovoreče narodnostne skupine. Tudi avstrijska javnost je zelo zainteresirana za to narodnostno skupino... V kolikor se nemškogovoreča narodnostna skupina v Republiki Sloveniji konstituira, se ima Avstrija za upravičeno zastopati oz. podpirati njene želje pred slovensko vlado. V tej zvezi je treba zatrditi, da rezultatov uradnega ljudskega štetja ni brezpogojno jemati kot osnovo za ugotovitev dejanskega števila pripadnikov neke narodnostne skupine. Za uspešen razvoj te narodnostne skupine v Republiki Sloveniji smatra Avstrija za bistveno najprej naslednje: 1. Priznanje obstoja narodnostne skupine in zakonska zagotovitev njenih pravic. 2. Pospeševanje pouka nemškega jezika oz. v nemškem jeziku, zlasti na področju osnovnega šolstva povsod tam, kjer se za to kaže potreba. 3. Finančna in morebitna druga podpora kulturnim dejavnostim narodnostne skupine...«⁴

Del argumentacije o nesprejemljivem ravnanju z nemško govorečim prebivalstvom na Slovenskem zadeva seveda tudi čas po prvi svetovni vojni, ki pa ga ne označujejo tako ostro kot dogajanja v času po drugi svetovni vojni. Kolnik namreč v zelo slabi formulaciji, v pismu z dne 16. 3. 1992 zatrjuje, »da je izgon Nemcev po letu 1918 prizadel nemško delavstvo in uradništvo, predvsem zaradi »rdeče nevarnosti«. Dočim so iz teritorija, ki so ga zasedli Italijani, izgnali tako nemške kot slovenske uradnike in delavce bivše Avstrije, ki so se naselili na Štajerskem po izgonu dela Nemcev«,⁵ v intervjuju junija 1992 pa »... Iz Maribora so se

¹ S sintagmo »nemška narodnostna skupnost« označujem tiste nemškogovoreče prebivalce v Sloveniji, ki so ostanele avtohtone nemškogovorečega prebivalstva iz časa pred prvo svetovno vojno. Gre za ruralno in urbano avtohtono nemškogovoreče prebivalstvo, saj je tudi zadnje mogoče prištevati k avtohtonemu prebivalstvu, ker je nastalo takrat (19. st.), ko se je začela nacionalna diferenciacija v modernem smislu. Poleg navedenih skupin pa gre še za nemško plemstvo na Slovenskem. Nemška politika in znanost za te ljudi poznata tudi naziv »Volksdeutscher«, v uporabi pa je tudi na slovenskem govornem področju.

² Janko Štruc: Pobude za priznanje nemške manjšine na slovenskem Štajerskem (Pogovor z odvetnikom Dušanom L. Kolnikom), Celovski zvon, junij 1992, X/35, str. 73, (dalje: Štruc...).

Istega leta kot Kolnikovo društvo tudi hrvaško podobno društvo z imenom »Udruženje Nijemaca i Austrijanaca/ Vereinigung der Deutschen und Österreicher«.

³ Pismo predsednika društva »Most svobode« Dušana L. Kolnika z dne 16. 3. 1992 – hrani avtor.

⁴ Memorandum z dne 12. 6. 1992 je predala avstrijska veleposlanica dr. Jutta Stefan-Bestl.

⁵ Ibid., op. 1 na strani i.

denimo po prvi svetovni vojni izselili pripadniki nemške manjšine, ki so prej opravljali državne službe (na njihova mesta so se naseljevali Primorci), medtem ko so poslovneži ostali v Mariboru . . .⁶ Očitno je torej, da v ozadju vseh teh zahtev stoji, obenem z željo po priznanju manjšinskega statusa in tozadevnem varovanju, predvsem uresničevanje zahtev po vrnitvi premoženja.

V skladu s takrat prevladujočim prepričanjem o »kolektivni nemški krivdi« in ki je temeljila na dejstvu, da se je nemška narodnostna skupnost široko nacificirala – vredno je poudariti, da nacificacija skoraj ni zajela nemškega plemstva – je nova jugoslovanska oblast svoj odnos do druge največje jugoslovanske manjšine (za albansko; po različnih statistikah naj bi jih bilo tik pred vojno med 600.000 om 700.000) opredelila že 21. 11. 1944 z odlokom predsedništva AVNOJa. Odlok se imenuje »Odlok o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile«. V prvem členu tega »Odloka« je precizirana usoda takimenovanih »Volksdeutscherjev«: 1. vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki se nahaja na ozemlju Jugoslavije; 2. vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo onih Nemcev, ki so se borili v vrstah Narodno-osvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ali ki so državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno; 3. vse imetje vojnih zločincev in njih pomagačev ne oziraje se na državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bila s sodbo državljanskih ali vojaških sodišč obsojena na izgubo imetja v korist države.⁷

Če vemo, da se v vrstah partizanstva ni borilo več kot nekaj sto Volksdeutscherjev, potem je jasno, da je ta ukrep prizadel praktično vso nemško narodnostno skupnost v Jugoslaviji. Boris Kidrič je ta ukrep poimenoval »ekspropriacija na patriotski osnovi«.⁸

Vredno pa je tudi omeniti, da je bil odnos jugoslovanskih, pa tudi slovenskih oblasti do jugoslovanskih Nemcev, v smislu citiranega odloka izoblikovan vsaj že v začetku leta 1944. Takrat je namreč Znanstveni inštitut pri IO OF obiskal Rodoljub Čokolaković, ki je napovedal izselitev Nemcev iz vse Jugoslavije. O tej problematiki so nato razpravljali slovenski znanstveniki in politiki in se opredelili tako kot je zapisal vodja Znanstvenega inštituta prof. dr. Fran Zwitter: » . . . R. Čolaković je pri obisku v Znanstvenem inštitutu v začetku leta 1944 sporočil, da je izselitev Nemcev iz Jugoslavije sklenjena stvar, nato je v mojem prvem referatu in v prvi diskusiji v Semiču prevladalo naziranje, da bi bilo potrebno izseliti nemško manjšino iz slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem, na drugem sestanku pa se je E. Kardelj izrazil za izselitev štajerskih, ne pa tudi koroških Nemcev.«^{8a}

Pred tem odlokom pa je predsedstvo AVNOJa sprejelo istega dne še en odlok, ki pa ni bil objavljen v »Uradnem listu«. Odlok nosi naziv: »Odlok AVNOJ o odvzemu državljanskih pravic«, z njim pa je bilo odvzeto državljanstvo jugoslovanskim Nemcem. Na teh ukrepih so slonele vse nadaljne pravno/politične poteze nove države. Jugoslovanski Nemci so bili torej enako kot Nemci iz »Rajha« proglašeni za sovražnike države in Ljudstva. Z zakonom o konfiskaciji imovine in izvršitvi konfiskacije (Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije), ki je začel veljati 9. junija 1945, in z zakonom o agrarni reformi (Zakon o agrarni reformi i kolonizaciji) z dne 23. avgusta 1945 sta bila uresničena Odloka AVNOJa. Samo kmetijskih površin je bilo konfisciranih za več kot 630.000 ha oziroma nekaj manj kot 100.000 kmetij, po nekaterih podatkih naj bi to pomenilo več kot 59% kmetij v fondu agrarne reforme in nekaj pod 40% vseh površin, največ seveda na področjih Vojvodine in Slavonije, kjer je živel velika večina jugoslovanskih Nemcev.⁹

Za Slovenijo podatki v literaturi govorijo, da je bilo konfisciranih 5.703 posestev s 114.780 ha površin, kar uvršča Slovenijo na tretje mesto po odvzemu zemlje Volkdeutsch-

⁶ Štruc . . . str. 74.

⁷ Uradni list DFJ, br. 2, Beograd, 6. februarja 1945.

⁸ B. Petranović/M. Zečević: Jugoslavija 1918–1984, Beograd 1985, str. 614, op. 1.

^{8a} Fran Zwitter, Diplomatski problem jugoslovansko-avstrijske meje v dobi druge svetovne vojne, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1979, 33, št. 1, str. 145–146. Podrobneje in več o tem primerjaj: Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni, Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 264, 266, 268; Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945, ZC, Ljubljana, 1979, 33, št. 1, str. 127–143.

⁹ Več o tem glej: Ante Laušić: Iz povijesti folksdojčera i njihova egzodusa na tlu Jugoslavije, Migracijske teme, Zagreb 1991, št. 2, str. 183–192; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Bonn, Abteilung IIIb, fasc. 134/1; Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien, 12. 5. 1952.

erjem v Jugoslaviji. Na prvem mestu je Vojvodina s 68.035 odvzetimi posestmi in 389.256 ha površine, na drugem Hrvaška s 20.457 odvzetimi posestmi in 120.977 ha površine, za Slovenijo pa je uvrščena Bosna in Hercegovina, kjer je bilo Nemcem odvzetih 3.523 posestev na 12.733 ha.¹⁰ Obenem za Slovenijo velja tudi, da jim je bilo odvzeto tudi večje industrijsko in obrtniško premoženje, npr. Hutterjeva tekstilna tovarna v Mariboru (MTT), Westnovi industrijski obrati v Celju (EMO) itd. Iz obsežne študije, ki so jo sestavili za potrebe zahodnonemškega zunanjega ministrstva leta 1955 izhaja, da so jugoslovanski Volksdeutscherji skupno izgubili za okoli 41.699,300.000 dinarjev premoženja.¹¹ Številka je zaenkrat nepreverljiva, saj ne poznam podobne jugoslovanske/slovenske študije.

Kar zadeva »avstrijsko premoženje« v Jugoslaviji je treba poudariti, da ga v času reševanja takoiimenovanega »avstrijskega vprašanja« t.j. pogajanj o sklenitvi Pogodbe o Avstriji, zavezniki niso ločevali od »nemškega premoženja«. To vprašanje je bilo rešeno že na znani tajni seji zavezniških zunanjih ministrov 20. junija 1949 dokončno pa formulirano na seji pooblaščenecv 7. julija 1949, ko je bilo Jugoslaviji namesto zahtevanih reparacij, prisojeno avstrijsko premoženje v tej državi. V Pogodbi o Avstriji je vprašanje nemške imovine zapisano v členu 22, konkretizirano pa v Aneksu II, ki je integrirani sestavni del Pogodbe. O avstrijskem premoženju in Jugoslaviji pa govori druga točka člena 27: »2. Ne glede na prejšnje odredbe ima FLRJ pravico, da zapleni, zadrži ali likvidira avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki se nahajajo na jugoslovanskem ozemlju, na dan, ko bo ta Pogodba začela veljati. Avstrijska vlada se obvezuje, da poravna škodo tistim avstrijskim državljanom, ki jim bo odvzeto premoženje po tej točki.«¹²

Posebne pozornosti je, poleg premoženjskih problemov, deležna tudi osebna usoda slovenskih Volksdeutscherjev. Statistični podatki o njihovem številu v času med obema vojnama se močno razlikujejo med seboj, pač odvisno od tega, kdo je statistiko opravil in v kakšne namene jo je želel uporabiti. Podobno je s podatki o njihovi številčni moči tik pred izbruhom druge svetovne vojne oziroma v času pred koncem druge svetovne vojne. Interno štetje nemškega Kulturbunda za potrebe 3. Gaustatistische Tagung v Mariboru 19. 1. 1941, z osnovnim namenom, slediti krivulji rasti članov te organizacije med slovenskimi Volksdeutscherji, brez podatkov o nekaterih krajih npr. Gornji Radgoni, brez Prekmurja, zgolj z ocenami za nekatere večinsko nemške kraje (npr. Apače), z nepopolnimi podatki za ptujsko okrožje, je pokazalo, da na Slovenskem živi 28.075 Volksdeutscherjev. Med vojno so cenili njihovo moč na slovenskem Štajerskem na okoli 35.000 (dr. Carstanjen) oz. 20.000 ljudi (senior Baron).¹² Že prej omenjena študija, pripravljena za zahodnonemško zunanje ministrstvo, se očitno naslanja na nacistične viře, ko govori o 59.000 Volksdeutscherjih v Sloveniji v letu 1941 (34.000 na Štajerskem, 22.000 na Kočevskem in Kranjskem (!) ter 3000 v Prekmurju), čeprav se pri tem sklicuje na interna štetja, ki naj bi jih izvedli Volksdeutscherji sami.¹³ Vladimir Žerjavič v svoji knjigi »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu« (Zagreb, 1989 str. 61–68) meni, da je do leta 1945 izginilo na Slovenskem 25.000 Volksdeutscherjev (24.000 emigriralo, 1000 žrtev vojne). Bolj enotne so številke, ki jih navajajo posamezni viri, ko gre za število tistih, ki so preživel čas ob koncu vojne. Tudi za nemške viře je namreč nesporna številka 1824, ki jo najdemo v štetju leta 1948.¹⁴

Po drugi svetovni vojni je torej na Slovenskem izginilo več kot dvajsettisoč Volksdeutscherjev. Nesporno največ jih je odšlo z odhajajočo nemško vojsko in zato ne morejo biti točni podatki iz nemških virov, ki govorijo, da je po odhodu nemške vojske samo na spodnjem Šta-

¹⁰ Ibid.

¹¹ Vorläufige erste Zusammenstellung über die Verluste der Volksdeutschen in Jugoslawien, 11. 1. 1955, PAAA, Bonn, Abteilung III. fasc. 297, Band 34.

¹² Natančneje o tem glej: Gerald Stourzh: Geschichte des Staatsvertrages 1945–1955, Oesterreichs Weg zur Neutralität Styria, Graz–Wien–Koeln, 1980, str. 291; Službeni list FNRJ, Medunarodni ugovori in drugi sporazumi, 1. 2. 1956, br. 2; Dušan Nečak: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Ljubljana 1985, str. 75; Metod Mikuž: Pregled južnokoroškega in južnotiroškega vprašanja 1945–1975, Delo 1. 7.–17. 8. 1976, nadaljevanje št. 13, 28. 7. 1976; Norbert Schausberger: Oesterreich, Der Weg der Republik 1918–1980, Graz–Wien 1980, str. 127.

¹³ D. Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, str. 15–23, in Rudolf Holzer: »Die Statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft (Samt Beilagen), priloga št. 29.

¹⁴ Ibid., op. 2.

¹⁵ Laušić, op. c. str. 184; Die Lage . . . , str. 18.

jerskem ostalo okoli 20.000 Volksdeutscherjev.¹⁵ Brez natančnih raziskovanj ni mogoče reči, koliko jih je zares ostalo, ocenjujem pa, da jih je bilo nekaj tisoč. Podatki iz najnovejše publikacije o usodi Volksdeutscherjev govorijo o 6000 nemškogovorečih Spodnještajercih (Untersteierer), ki naj bi izginili po odhodu nemške okupacijske vojske, obenem pa moremo tu najti nesporno ugotovitev: »Konec leta 1946 ni na tleh Spodnje Štajerske živel praktično noben Nemec več . . . Nemški ljudje so izginili iz Spodnje Štajerske.«¹⁶

V slovenskih virih, ki jih je našel doc. dr. Božo Repe, pa je govora o 5433 ali celo o 7470 izseljenih Volksdeutscherjih v letih 1945–1946, medtem ko je imelo slovensko ministrstvo za notranje zadeve registriranih 9474 Volksdeutscherjev, vendar so v tej številki zajeti tudi Slovenci, ki naj bi se med vojno kompromitirali zaradi sodelovanja z Nemci.^{16a}

Obračun s Volksdeutscherji v Jugoslaviji se je začel že oktobra 1944, ko je jugoslovanska vojska osvobodila Vojvodino, v Sloveniji pa osem mesecev kasneje.

Kot sem že zapisal, so bili Volksdeutscherji od novembra 1944 prebivalci brez jugoslovanskega državljanstva, kar je pomenilo v času po kapitulaciji Nemčije, tudi brez državnega varstva. Že junija 1945 je notranje ministrstvo Demokratične federativne Jugoslavije izdalo direktivo, da je pripadnike nemške narodnosti treba zbrati v posebnih taboriščih. Največ jih je bilo v Vojvodini, Sremu in Slavoniji. Posebej tista v Sremu in Slavoniji so veljala za največja in najbolj grozljiva. Morda so taborišča nastala kot »blažilo« zaradi množičnih likvidacij nemškogovorečega prebivalstva.

V Sloveniji je ministrstvo za notranje zadeve avgusta 1945 zahtevalo poročilo nižjih upravnih organov (NOO) o tem, ali so Nemce že zbrali v taboriščih, katerih in koliko. Naložilo jim je, da morajo sestaviti sezname Nemcev v Sloveniji (posebej tistih nemške narodnosti in nemškega državljanstva in zbrati vse podatke o njih, njihovem vedenju med okupacijo, udeležbi v okupatorskih enotah in organizacijah. Kako so izpolnili naročilo, zaenkrat ne vemo.¹⁷ Vemo pa, da so bila največja zbirna taborišča v Teharjih in Strnišču pri Ptuj (Kidričevo); tu je bilo begunsko taborišče za begunce iz Primorske že po prvi svetovni vojni, v drugi svetovni vojni pa so tu uredili taborišče nacisti). Medtem ko nemška stran navaja kot lokacije množičnih grobov in zbirnih taborišč še: Celje (15 množičnih grobov), Slovenska Bistrica, Ptuj, Maribor: Studenci, Teološka fakulteta, sodni zapor; Brestanica, Hrastovec, Krško, Radvljica. Laško in Fram.¹⁸ Vemo tudi, da so slovenske oblasti že junija 1945 izseljevale kočevske Nemce iz krško-brežiškega pasu in prepovedale vrnitev v domovino tistim Volksdeutscherjem, ki so zbežali na sever maja, ob umiku nemške vojske. Zaradi tega so jugoslovanske oblasti prišle v spor z britanskimi vojaškimi oblastmi na Štajerskem, ki so zahtevale kontrolo nad tem, koga jugoslovanske oblasti izganjajo. Britansko stališče je bilo, da so nemški državljani le tisti, ki so nemško državljanstvo imeli pred letom 1938.¹⁹ Ob tem je pomembno vedeti, da Jugoslavija ni bila med tistimi državami, ki so jim sklepi potsdamske konference dovoljevale izgon nemške manjšine.

Začetek obračuna s Volksdeutscherji iz Slovenije ni natančno zabeležen. Nemška poročila govorijo, da se je začel takoj ob umiku nacistične vojske, in sicer tako, da so pripadnike nemškogovorečega avtohtonega prebivalstva, zlasti moškega, večinoma brez sodnih obravnjav množično likvidirali. Zanimivo je da isti viri poročajo, da je bila organizator teh likvidacij jugoslovanska OZNA z Rankovićem na čelu, da pa so likvidacije izvrševale partizanske enote

¹⁵ »Die Lage . . .«, str. 4.

¹⁶ Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien, Ortsberichte 1944–1948, Verfasst vom Arbeitskreis Dokumentation im Bundesverband der Landmanschaft der Donauschwaben aus Jugoslawien, Sindlingen und der Donauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts – München, Donauschwäbisches Archiv, München, Reihe III: Beiträge zur donauschwäbischen Volks- und Heimatforschung, München Universitas 1992, str. 867. (Gre za drugo dopolnjeno izdajo knjige, ki je prvič izšla leta 1991 pod naslovom »Leidenweg der deutschen im kommunistischen Jugoslawien.«)

^{16a} Rokopis dr. Boža Repeta s temi podatki hrani avtor. – Gre za kratko poročilo majorja Udbe Zvoneta Debevca z dne 26. 11. 1951, s statistiko izseljenih Volksdeutscherjev, poročili Udbe o Volksdeutscherjih iz posameznih okrajev in poimenskim seznamom izseljenih.

¹⁷ Jera Vodušek Starič, Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945–1952, Revolucija in država (1944–1946), doktorska disertacija, FF v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, str. 180–181.

¹⁸ Fotokopija zemljevida z označenimi grobišči, pridobljena iz zasebne zbirke predstavnika Volksdeutscherjev iz Slovenije (priloga) in Bundesarchiv Koblenz, Ost Dokumentation 1, Anhang, Nr. 384, Jugoslawien: Lager u. Gefängnisse.

¹⁹ Jera Vodušek Starič op. c. ibid.

iz drugih delov Jugoslavije. Posebej poudarjajo, da so pomembno vlogo pri tem igrali Cigani (Romi). Domače prebivalstvo, sosodje Volksdeutscherjev, naj bi tega ne počeli, ker so jim bili hvaležni zaradi pomoči, ki so jim jo nudili ob okupaciji leta 1941. Večkrat naj bi jih celo poskušati rešiti zle usode, vendar z majhnim uspehom.²⁰

Ti viri trdijo tudi, da so v Sloveniji, kjer se je začel obračun s Volksdeutscherji, kot sem že zapisal, osem mesecev kasneje, želeli kar najhitreje opraviti z nemškogovorečim avtohtonim prebivalstvom in so zato »s pre naglajeno vihravostjo« (in überstürztter Hast) izvajali »velikanske množične likvidacije«.²¹ To naj bi bila prva posebnost slovenskega obračuna s Volksdeutscherji. Druga posebnost pa naj bi bile akcije izгона nemškogovorečega prebivalstva, zlasti žensk in otrok, preko jugoslovansko-avstrijske meje. Volksdeutscherje naj bi zbirali v manjše skupine in jih pošiljali preko »zelene meje« v Avstrijo.²² Eden od slovenskih Volksdeutscherjev, ki se mu je to zgodilo, je bil Josef Ehrengott in bližine Pragerskega. Potem, ko je opisal svojo pot po zaporih povojne Slovenije in proces pred vojaškim sodiščem, je svojo pot čez mejo zabeležil takole: »... 12. maja 1946 sem prišel v taborišče »Vinogradniška šola« (Weinbauschule) pri Mariboru. 15. maja so me partizani, skupaj s še štirimi mladimi kočevskimi vojaki nagnali skozi gozd preko meje pri Plaču (Platsch) v Avstrijo ...«²³ Ostale pa naj bi zaprli v »koncentracijska taborišča«, zlasti v že omenjena v Teharjih in v Strnišču pri Ptuj.

O času začetka izganjanja nimamo natančnejših podatkov. Po nekaterih pri nas znanih podatkih sega začetek izгона v Sloveniji najverjetneje v jesen 1946, drugi pa spet, da se je izseljevanje začelo že septembra 1945.^{23a} Zagotovo pa je tekla jugoslovanska akcija za izselitev Nemcev že januarja leta 1946. Britanski veleposlanik v Jugoslaviji je namreč januarja 1946 poročal, da jugoslovanske oblasti izganjajo civile skozi predor Področca, ko pa so ga Britanci zaprli, pa kar čez hribe, čez mejo, in tam jih prepustijo usodi.²⁴ Na drugi strani pa je znan dopis jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve 29. 1. 1946 Predsedstvu narodne vlade Slovenije, iz katerega je razvidno, da je Zavezniški svet za Avstrijo protestiral, ker je januarja 1946 skupina 4000 Volksdeutscherjev (trije vlaki) prišla na Dunaj brez predhodnega sporazuma. Zaradi slabega ravnanja je nekaj ljudi, med njimi so bili otroci, umrlo. Zavezniški svet je zahteval, da jugoslovanska vlada s pošiljanjem preneha, dokler svet transportiranja ne odobri.^{24a} Po nemških podatkih naj bi tako izselili v Avstrijo kakih 9000 kočevskih Nemcev, ki so se med vojno naselili na slovenskem Štajerskem (6000 na Štajersko in 3000 na Koroško). Po vojni naj bi jih v Sloveniji tako ostalo le še 380.²⁵

Tretji način obračunavanja s Volksdeutscherji v Jugoslaviji je bila deportacija na prisilno delo v Sovjetsko zvezo, čeprav so to metodo uporabljali tudi doma. Deportacije so začele jugoslovanske oblasti izvajati že za Božič 1944 in nemške številke o deportiranih se gibljejo med 30.000 in 100.000 ljudmi. Zanimivo pa je, da nemški viri zanikajo možnost, da bi bili med deportiranci v Sovjetsko zvezo tudi Nemci iz Slovenije.²⁶ Po naših podatkih pa je bilo to zelo verjetno. To domnevo utemeljujem s podatkom, ki govori o tem, da so sovjetske oblasti 5. julija 1946 v Gradcu zbrale vse tujce brez dovoljenj, med drugimi tudi Jugoslovane, in jih deportirali na Madžarsko, »češ, da pridejo v Rusijo na delo«.²⁷ Na drugi strani pa je takega

²⁰ Die Lage . . . , str. 5 in Josef Ehrgott, Lebenslauf und Erlebnisse in Tito-Gefangnissen und im Todeslager Tüchern, vom 12. Mai 1945 bis 15. Mai 1946, referat na simpoziju »Slovenien 1945«, 2./3. marec 1991, 6 strani, rokopis hrani avtor (dalje: Ehrgott . . .).

²¹ Ibid, Die Lage . . . , str. 5.

²² V prilogi objavljam tri originalna pričevanja o usodi Volksdeutscherjev v Sloveniji. Prvi primer govori o izselitvi družine z ruralnega področja Apaške kotline, drugi primer govori o usodi plemiške družine grofov Attems iz Slovenske Bistrice – to pričevanje je bilo že objavljeno v publikaciji »Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Herausgegeben vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschadigte, Düsseldorf 1961« – tretje pričevanje pa je izpod peresa anonimne nemškogovoreče Ljubljankinje, ki je morala preko zelene meje.

²³ Ehrgott . . . , str. 6.

^{23a} Ibid., op. št. 17.

²⁴ Jera Vodušek Starič . . . , Ibid.

^{24a} Ibid., op. št. 17.

²⁵ Die Lage . . . , str. 5/6. Ti številčni podatki niso tako izrazito v nasprotju z drugimi viri, kot so bili tisti o številu Nemcev na Slovenskem nasploh. Po različnih štetjih in statističnih podatkih in po različnih kriterijih, naj bi bilo na Kočevskem nekako med 8500 in 15000 prebivalcev, ki bi jih mogli prištevati k nemški narodnostni skupnosti. Natančneje o tem glej: Biber: . . . str. 22 in 24/25.

²⁶ Die Lage . . . , str. 7.

²⁷ D. Necak: »Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje«, Borec 1991, št. 4, 5, 6, str. 447.

mnenja tudi edina slovenska raziskovalka, ki se je, sicer v povsem drugem kontekstu, tudi dotaknila tega vprašanja. Po mnenju Jere Vodušek Starič, so namreč Britanci, ki so izgnane Volksdeutscherje kasneje zavračali na meji le-te pošiljali na Vzhod.²⁸

Zaradi vsega zapisanega se je število nemškogovorečega avtohtonega prebivalstva v Jugoslaviji po podatkih ljudskega štetja 1948 zmanjšalo približno desetkrat – od več kot 600.000 pred vojno, na manj kot 60.000 po vojni. V Sloveniji je ostalo od več kot dvajsettisoč glave skupine nemškogovorečega prebivalstva, manj kot 2000 ljudi (1948:1824).²⁹ Večina tistih, ki so ostali, je bila do poletja 1948 v taboriščih, po tem ko so v tem času taborišča razpustili, pa so bili mnogi napoteni v kraje stalnega prebivališča, ki jih niso smeli zapustiti, in so imeli delovno obveznost. Niso imeli jugoslovanskega državljanstva, vendar so jih jugoslovanske oblasti po razpustu taborišč leta 1948 neformalno spet priznavale za jugoslovanske državljane.³⁰ Iz taborišč so mnogi pobegnili v Nemčijo in Avstrijo, mnogi med tistimi, ki so ostali, pa so želeli pridobiti nemško državljanstvo, kar je bilo zelo oteženo. Šele leta 1952 je zahodnonemškim oblastem uspelo doseči dogovor z Jugoslavijo, da je privolila v akcijo preselelitve Volksdeutscherjev v Nemčijo,³¹ po letu 1955 pa so se razmere začele normalizirati.

V vsem povojnem času ostanki slovenskih in jugoslovanskih Volksdeutscherjev niso bili priznani kot narodna manjšina, niso imeli možnosti šolanja v materinem jeziku, niso imeli lastnega glasila in niso bili organizirani na narodnopolitični osnovi, torej tudi niso imeli organizacije, ki bi jih zastopala pred slovenskimi oblastmi. Danes je mogoče reči, da živijo raztreseno, tudi izven svoječasnega naselitvenega prostora in da imajo težave z lastno identiteto, kar se zlasti kaže pri poimenovanju. Nekateri se imajo za Staroavstrijce, nekateri za Nemce, nekateri za Avstrijce, nekateri za nemškogovoreče prebivalce Slovenije, zagotovo bi našli tudi koga, ki bi se poimenoval Volksdeutscher.

O njihovi usodi v letih tik po drugi svetovni vojni ne vemo veliko, še manj o kasnejšem času. Več vedenja o njih bi lahko dal rezultat nekajletnega raziskovanja projekta, ki smo ga začeli izvajati oktobra 1992 in nosi naslov »Nemci na Slovenskem 1941–1951«.

Priloga I

Alojz Fortmüller, Schumachermeister, Radkersburg, Emmenstraße Nr. 9
Radkersburg, den 24. Jänner 1953

An Herrn Franz Hamm, Leiter der Arbeitsgemeinschaft für Flüchtlingswesen, Stuttgart,
Westdeutsche Bundesrepublik

Als am 20. Jänner 1946 – meine beiden damals 10- und 12. jährigen Kinder waren gerade bei Verwandten im Nachbardorf-plötzlich jugoslawische Partisanen zu mir kamen und mich und meine Frau aufforderten, binnen 5 Minuten das Haus zu verlassen, nichts mitzunehmen, als das, was man unbedingt zum Anziehen braucht (es war eine grimmige Winterkälte), habe ich diese gefragt, was sie denn wollten und was ich getan hätte. Die Antwort war: Weil Ihr Deutsche seid. – Ich bemerke, daß ich mich schon aus beruflichen Gründen immer bemühte in dem Land, das uns Arbeit und Brot gab, immer entgegenkommend gegen Slowenen zu sein und auch die Sprache mittelmäßig beherrschte. – Also nur, daß man Deutscher war, genügte, daß man von den mühselig erworbenen Dingen binnen 5 Minuten Abschied nehmen mußte! Eiligst packte ich nur einige Dokumente unbeobachtet ein, denn man durfte ja nicht einmal das tun. Schon war die neuerliche Aufforderung und hinaus ging es auf Nimmerwiedersehen. Ohne meine beiden Kinder nochmals zu sehen, ohne sie mitnehmen zu können, gingen meine Frau und ich zu den übrigen Leidtragenden bzw. wurden dort gesammelt. In einem Viehwaggon wurde dann die Leidensfahrt durch 14 Tage angetreten, bei grimmigster Kälte im Jänner 1946.

Welche Szenen sich dabei abspielten, lassen Sie mir erspart sein. Die Fahrt ging über Kroatien durch Ungarn nach Wien. Tote Menschen wurden aus den Viehwaggons hinausgeworfen, hauptsächlich alte Leute und kleine Kinder. Alles mußte man mit an sehen. Meine Frau war moralisch erledigt. Von hier an litt sie derart, daß es ihr später den Tod brachte. Die Entbehrungen waren groß. Wir kamen in Wien an und wurde uns gesagt, wir können hin, wohin wir wollen. Wir wählten die britische Zone und gingen schleunigst in diesen Bezirk (III). Auf der Gasse gaben uns mildtätige Menschen Brot und schenkten und Geld, denn wir besaßen nichts. Eine alte ärmliche Frau, die Witwe nach einem kleinen Beamten, lud uns ein, in ihre Wohnung zu kommen, sie nahm uns auf. Ich fand Arbeit bei einem Wiener Schuhmacher-

²⁸ Jera Vodušek Starič . . . , str. 180/181.

²⁹ Več o statističnih podatkih glej: Samo Kristen, Nemci v Sloveniji po letu 1945 (Statistični oris). Razprave in gradivo, 26–27, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1992, str. 276–286.

³⁰ PAAA, Bonn, fasc. 292, str. 54.

³¹ Ibid, str. 54–58.

meister, doch immer trieb mich das furchtbare Heimweh meiner Frau nach der Steiermark. Unter Gefahren größter Art wurden wir von einem Flüchtling, der bei Graz ein Autounternehmen besaß und schon früher von Leitersdorf weg ging, ehe die Slowenen zu herrschen begannen, damals schon als noch deutsches Militär bei uns war, nämlich im Frühjahr 1945, mit seinem Lastwagen über den Semmering unter dem Gepäck versteckt gebracht, da dort bekanntlich die Russen waren, die alles streng durchsuchten. Zum größten Glück haben die damals nicht alles genau durchstochen, sonst wären wir getötet worden durch deren Stiche. In Graz angekommen, suchten wir Verbindung mit früheren Bekannten in Radkersburg zu bekommen, denn diese Stadt ist nicht weit von Leitersdorf entfernt und waren von Radkersburg immer viele Ausflügler in einem bekannten Gasthaus in Leitersdorf. Die Mur trennt diese Stadt von Jugoslawien heute. Diese Bekannten verhalfen uns einen Arbeitsplatz in diesem Bezirk, den ich antrat, nachdem zuvor meine Frau und ich drei Tage wegen unerlaubten Zonenübertrittes, bei Spielfeld war die Sperrzone, da dieses Gebiet von den Jugoslawen beansprucht wurde, die die britische Besatzung gegenüber Jugoslawien aufgerichtet hat, im Gerichtsgefängnis absitzen mußten, bei Wasser und Brot.

Aber wir hofften, daß doch eine Stunde der Erlösung kommen würde. Leider umsonst. Wir mußten arbeiten, ohne auch nur das Notwendigste uns anschaffen zu können. Es kamen erst später Spenden, die aber meist ungerecht verteilt wurden.

Meine Frau starb bereits im Herbst 1946 an den Folgen des Schreckens, noch in jungen Jahren.

Die Kinder sind frühen in Leitersdorf, ich habe wenig Kontakt mit ihnen, sie sind bei den alten Großeltern, 80 Jahre; das Mädchen hilft diesen, der Bub lernt das Tischlerhandwerk. Die Verhältnisse sind nicht gut, hört man, sie schreiben nicht gerne. Eine Frau erzählte mir, das Mädchen habe sich geäußert, sie möchte nicht mehr gerne deutsch reden; so verhetzt hat man die Jugend von deutschen Eltern. Mein Haus, in dem die alten Großeltern und meine beiden Kindern als Mieter wohnen, gehört dem jugoslawischen Staat, ebenso meine wertvollen Maschinen, die aber inem Schuhmacher aus Krain, der einige Häuser weiter wohnen soll, teils zugewiesen wurden. Es wurde nach der Aussiedlung, denn fast die ganzen Ortschaften wurden von Deutschen gesäubert, hauptsächlich Krainer Slowenen dort angesiedelt die schönsten Bauernhöfe wurden verödet, diese Menschen sollen nicht einmal eine Kuh melken haben können, sie waren nur auf Ziegen eingestellt. Die schönsten Güter sind verstaatlicht, diese würden ordentlich geführt.

Als ich endlich nach 5 jährigen Wandern von einem Meister zum Andern und nach Erreichung der österr. Staatsbürgerschaft mich wieder im Jahre 1951 selbständig machen konnte, hätte ich wohl das Allernotwendigste dringend gebraucht, denn ich habe nun auch für meine kleine Tochter, die hier in Österreich geboren ist, mit meiner zweiten Frau, zu sorgen, aber für uns Heimatvertriebene ist nirgends eine Hilfe. Auf Raten haben wir eine Nähmaschine erstanden, aber was braucht man noch alles: Ich hatte Hunderte von Leistenpaaren, hier kostet 1 Paar 50,- S, ich hatte 10 Paar Stiefelhölzer, hier kann ich mir kaum ein Paar anschaffen, es kostet 200,00 S. Ich brauchte eine Wohnung. Wenn ich nur eine Baracke, die mein eigen wäre, irgendwo aufstellen könnte, bei dieser Wohnungsnot. Ich schrieb meinen Kindern, sie sollten mir doch vielleicht 1 Paar Stiefelhölzer senden, meinen Winterüberzieher, einen solchen konnte ich mir hier noch nicht anschaffen, alles blieb dort zurück. Ich erhalten keine Antwort. Man soll uns langsam fürchten, die Vertriebenen von gestern.

Manchen Menschen gelingt es, ausgiebige Hilfe zur Gründung einer Existenz vom Ausland (Dänemark, Schweiz, religiösen Gesellschaften in der USA) zu erhalten, ich finde keinen Schlüssel. Ich sende, obwohl meine Kinder mir fast nichts schreiben, höchstens einmal im Jahr, jede Weihnacht seit meiner Selbständigkeit Kleinigkeiten, die für mich Opfer bedeuten, meinen beiden Kindern. Was sagen Sie zu diesem Haß, den das Regime in Jugoslawien Kindern deutscher Menschen eingesät hat? Schreit es nicht zum Himmel? Wie lange wird die Welt noch diesem Treiben zusehen? Wann kommt die Stunde der Erlösung, wieviele Tausende Menschen dieses Schicksals warten darauf.

Als ich diese Zeilen, von denen ich eigangs erwähnte, in der Südost-Tagespost las, sah ich mich gezwungen, Ihnen, geehrter Herr Hamm, und Ihrem Arbeitsstabe für Ihre große Arbeit, die sie auf sich genommen haben, zu danken und Sie zu bitten, falls es Ihnen gelingt, an Menschen zu stoßen, die helfen können, auf unser Schicksal nicht zu vergessen, sie wir hier im südöstlichsten Winkel der europäischen Kulturstaaten auf die Stunde warten, die kommen muß. Ich habe das Buch von Father Reichenberge »Europa in Trümmern« gelesen und es mir angekauft. Diese Kosten scheute ich nicht, da ich weiß, daß damit vielen wieder geholfen ist, ist es doch ein Zeichen der Zeit, daß meist Arme noch Ärmern helfen. Der große Kämpfer, Father Reichenberger, wird dieses Buch nicht umsonst geschriebe haben, wenn auch in Jugoslawien nicht mit solchem Ausmaß die an Schrecken die kommunistische Herrschaft angetreten wurde, so ist sie doch, wie es die verflorenen Jahre zeigen, immer mehr erpicht, die letzten Regungen von den dort noch gnadenweise Zurückgebliebenen mit Gewalt zu ersticken. Die verflorenen Weihnachten 1952 sollen die Schulkinder am Weihnachts- und Stefanstag Schule gehabt haben und soll es unter Strafe veroten gewesen sein, daß ein Christbaum in einer Familie aufgestellt werde.

Das Kleingewerbe ist hier in Österreich sehr arm und kann man Kaum für 1 Person und 1 Kleinkind, in meinen Falle das Lebensnotwendigsten verdienen, daher muß meine Frau arbeiten gehen. Hätte ich 1 Ausputzmaschine und genügend Werkzeuge und Maschinen wäre es besser und ich könnte etwas mehr erzeugen. Aber wo gibt es Menschen, die solche Dinge beistellen?

Ist gar keine Aussicht auf eine Entschädigung der in Jugoslawien zurückgebliebenen Vermögensschaften?

Es schreit zum Himmel, mit welchem Zynismus diese Leute glatten Raub und auch Mord durchführen. Kranke und alte Menschen können nicht einmal so viel arbeiten, daß sie ein Essen verdienen.

Wenn Sie die Güte hätten, mir mitzuteilen, wann einmal die Stunde der Entschädigung kommt? Ich wäre Ihnen sehr dankbar.

Haben Sie Dank für die Aufmerksamkeit, die Sie meinen Zeilen schenken, haben Sie Dank für Ihre aufopferungsvolle Arbeit!

Priloga II

Kpl. Franz Attems-Heiligenkreuz: Bericht über meine Inhaftierung im Konzentrationslager Sterntal bei Pettau und im jugoslawischen OZNA – Gefängnissen, Sommer 1945

Die Ereignisse im Sommer 1945 kann ich nur soweit beschreiben, als sie mir, nach 13 Jahren noch Erinnerung sind. Die angegebenen Daten können von mir nicht bis auf den Tag genau angegeben werden, da ich keine schriftlichen Aufzeichnungen aus dieser Zeit besitzen. Ich habe aber den Bericht nach bestem Wissen, das Selbsterlebte zu schildern, wie es tatsächlich gewesen ist, abgefasst. Deswegen wurde auch das Positive, soweit mir Erinnerung, nicht vergessen. Nicht-Selbsterlebtes habe ich nur soweit angeführt, als mir solche Berichte – meißt aus erster Hand mitgeteilt, glaubwürdig erschienen, oder durch andere, davon unabhängige Aussagen, bestätigt wurden.

Im Ortsgefängnis Windischfeistritz (Slovenska Bistrica)

Mai 1945: Mit dem Einmarsch der jugoslawischen Tito-Truppen begannen die Inhaftierungswellen. Bis Mitte Mai war das Ortsgefängnis bereits überfüllt. Die Verhaftungen nahmen OZNA-Kommandos (Geheime Staats-polizei) vor, in unserem Ort war ihr Chef der ehemalige Verkäufer der Gemischtwarenhandlung Stiger am Hauptplatz, Mojmir (Partisanenname) Kac. Die Verhaftungen wurden teils in der Nacht, bei Einzelpersonen aber auch unter Tag durchgeführt. Für diese Zeit ist es schwer, einen bestimmten Plan im Vorgehen der OZNA festzustellen; es wurden vor allem Volksdeutsche, Kulturbünder, aber auch Slowenen, die bloß beim deutschen Militär gedient hatten, eingeliefert; auch solche Familien deutscher Herkunft, welche durch Lebensmittel oder Nachrichtenvermittlung die kämpfenden Partisanentruppen schon längere Zeit unterstützt hatten.

In diesen Tagen wurden bereits Erschiessungen vorgenommen. Jedoch wird es wohl bei den meisten Fällen nicht möglich sein, mit Sicherheit die einzelnen Fälle bestätigt zu erhalten. Unser Torwart Stefan Dreö, der nur schlecht deutsch sprach, aber beim Kulturbund warm wurde bereits in den ersten Tagen aus der Zelle geholt und nie mehr gesehen. Die Kaufmannsfamilie Macek und die Gasthofbesitzerfamilie Wregg hat man, einschließlich Frauen und Kinder, in diesen Wochen erschlagen, wir mir später von verschiedener Seite einstimmig erzählt wurde. Ein sozialistischer Gewerkschaftler, der mich Anfang 1958 besuchte, erzählte mir, daß die Opfer dieser ersten Erschießungswelle auf dem Friedhof in Unterpulsgau bestattet wurden. Schätzungsweise dürfte es sich um etwa 20–30 Mordfälle, ohne juridischem Verfahren, in unserem Ort (etwa 3500 Einwohner) gehandelt haben. Bis 1946/47 hat sich ihre Zahl wesentlich erhöht. Wenn man bis heute Vermißte miteinrechnet, hat sich die Zahl gewiß verdreifacht.

Mitte Mai, das Datum ist mir nicht mehr Erinnerung, wurden meine Eltern und mein Bruder Emil-Hans (Panzeroffizier, als Invalide aus der USA – Gefangenschaft vor Kriegsschluß zurückgekehrt) und ich in der Nacht von etwa 6 OZNA-Soldaten inhaftiert. OZNA-Chef Kac sprach mit meinem Vater deutsch und war höflich. Während wir uns ankleideten, nahmen einzelne Soldaten bereits – vor unseren Augen – Gegenstände aus unseren Zimmern.

Bis Ende Mai Anfang Juni blieben wir im Ortsgefängnis. Das Essen war schlecht und nicht ausreichend, jedoch wurde die Erlaubnis gegeben, sich von daheim Essen bringen zu lassen. Die Behandlung durch die Wärter war sehr unterschiedlich, unter Tag sind mir keine wesentlichen Quälereien aufgefallen, auch die Verhöre verliefen ruhig und beschränkten sich auf Registrierungen personeller Daten. Nur in der Nacht wurden die Verhöre strenger genommen und mit Stockhieben unterstützt. Die Hiebe und das Schreien der Opfer hörten wir bis in unsere Zellen. Ich selber wurde nicht angerührt. Die Opfer solcher nächtlicher Verhöre wurde meist wieder in die alte Zelle gestossen, getrauten sich aber nicht, davon zu berichten. Mir ist auch noch das Schreien einer korpulenten Frau in Erinnerung, die man am Tage aus der Zelle zerrte und – wie ich später erfuhr – mit vielen anderen erschoss. Der Direktor des Gefängnisses versuchte unsere Lage zu erleichtern, so gut er konnte.

Schon in der zweite Woche begannen die Abtransporte in das Lager Sterntal bei Pettau, wodurch im Ortsgefängnis Platz für weitere Einlieferungen frei wurde. – Ein junger deutscher Offizier, den sie nach Kriegsende gefangen hatten, war einige Tage in meiner Zelle. Eines Nachts führte man ihn ab, und wie mein Bruder bemerkte, gefesselt. Wir schliefen damals am gang auf dem Steinboden, weil in der Zelle alles überfüllt war. Mein Bruder flüsterte mir zu: »Den werden sie erschiesen«.

Im Konzentrationslager Sterntal bei Pettau

In der ersten Junihälfte wurde ich mit etwa 30 Mithäftlingen nach Sterntal abtransportiert. Die Einlieferung geschah am Nachmittag. Unsere wenigen Habseligkeiten etwas Wäsche und zwei dünne Decken) wurden genau untersucht. Die Uhren musste man abliefern. Die Behandlung war grob. Im Aufnahmegebäude trug man unsere Personaldaten ein, und wir wurden auf die Baracken aufgeteilt.

In meiner Baracke traf ich verschiedene Bekannte, die mir vom Lagerleben und von ihrer Einlieferung berichteten. Die meisten – wie auch mein Vater, eine Woche zuvor – waren in der Nacht ange-

kommen und erlebten brutale Quälereien. Ein Herr aus meinem Heimatort erzählte mir, dass ihn junge Partisanenburschen (Wächter) als lebendes Schaukelpferd benützten. Andere wurden in die Badewanne des Kommandanturgebäudes getaucht. Fast alle prügelte man; besonders arg soll dies gewesen sein, wenn die Wächter betrunken waren (in der Nacht). Wie es meinem Vater ergangen war, weiss ich nicht. Als ich ein paar Tage später zu ihm in die Baracke versetzt wurde, wollte ich ihn nicht fragen.

Die Frauen waren gesondert untergebracht. Man durfte mit ihnen nicht reden, doch wenn sie, traurige slowenische Lieder singend (auf Befehl), an unseren Bracken, bzw. den Stacheldrähte vorbeizogen, gelang es uns manchmal, ein leises Wort mit ihnen zu tauschen (auf Französisch oder Englisch mit meiner Mutter).

Die Zahl der Häftlinge betrug damals etwa 3000–4000, später jedoch mindestens das Doppelte. Sie waren aus allen Ständes- und Berufsgruppen zusammengesetzt, viele darunte konnten nichteinmal Deutsch.

Das Essenholen dauerte oft stundenlang, man stand in Schlangen vor den Menage-Baracken (etwa vier gab es im ganzen Lager) und bekam dreimal im Tag eine Art Suppe: ein heisses Wasser mit Fettaggen und einigen Stücklein Pferdefleisch, später nur noch Fisolen. Einmal zählte ich vier Fisolen im Wasser.

Nach etwa 10 Tagen wurden die Arbeitsfähigen – etwa 1000 Männer, darunte auch ich – für Arbeiten eingeteilt, ausserhalb des Lagers, in der ehemaligen, unvollendeten Aluminiumfabrik. Die übrigen wurden für Lager arbeiten verwendet.

In der Aluminiumfabrik war ich etwa 14 Tage beschäftigt. In Trupps zu 15–20 Mann, mit je einem Aufseher, wurden wir für die Arbeit eingeteilt. Sie war manchmal leicht, manchmal ging sie über unsere Kräfte. Die Behandlung durch die Wächter war sehr unterschiedlich. Ältere Wächter drückten manchmal ein Auge zu oder ermöglichten, bei Arbeiten im Fabrikswald, den Kontakt mit Angehörigen, die sich im Schutze der Bäume heranwagten. Die Strassen, welche zum Lager führten, waren an gewissen Tagen überfüllt mit Menschen, die ihren Angehörigen Esswaren bringen wollten. Die Esswaren, mit Namen und Adressen versehen, wurden ihnen abgenommen, durften jedoch in die Küchen der Wärter gewandert sein. Ich habe jedenfalls nie gehört, dass einer meiner Lagergenossen auch nur ein Stückchen Brot erhalten hätte.

Auf dem Weg in die Fabrik sangen wir slowenische Lieder. Wenn es nicht klappte, wurden wir auf Komißart »geschliffen«, natürlich bei vorgehaltener M.Pi. Manchen gelang es unterwegs zu entfliehen, sie wurden aber fast immer wieder erwischt. Einmal mussten wir wegen eines Flüchtlings die Ganze Nacht vor der Baracke stehen. Bei geringsten Vergehen, z.B. wenn man ein Wort geringster Auflehnung wagte, wurde man ohne Essen in einen Bunker gesteckt. – Auch alte Frauen (z.B. eine Gräfin Fünfkirchen) behandelte man so. – Wenn irgend etwas im Lager vorgefallen war, musste die ganze Belegschaft dafür büssen. Mitten in der Nacht piffen uns die Wächter heraus. Die Ausgänge waren so eng, daß höchstens zwei Mann nebeneinander ins Freie konnten. In der Baracke trieb ein Wächter mit Hieben die Leute ins Freie, die dann über die Stiegen fielen. Die Nachkommen den trampelten dann auf ihnen herum; so dass man in der Dunkelheit nicht wusste wohin. Einmal verfieng sich ein Mann im Stacheldraht. Die Wachmannschaften schossen in die Luft, um uns Schrecken einzujagen, aber nie auf uns. Der Lagerleiter, Tine genannt (ein brutaler junger Mann), hatte immer eine Peitsche in der Hand oder in den Stiefeln. Einmal sah ich, wie er auf einen alten Mann herumtrampelte (dieser war schwerhörig und debil). Offensichtlich versuchte man die deutschen KZ's zu imitieren.

Die Todesfälle mehrten sich von Woche zu Woche. Meist waren es Ermattung und Hungerfälle, die zum Tode führten. So starb auch bereits in der zweiten Woche ein ehemaliger zaristischer Oberst und die Frau eines Industriellen aus Pölttschach. Die Todesfälle sind mir zahlenmässig nicht bekannt, auch nicht alle einzelnen Todesursachen. Auf dem ehemaligen Russenfriedhof im Wald von Sterntal sollen aber Hunderte begraben liegen, wie mir später Augenezeugen erzählten und wie ich dann als Freigelassener, nach Monaten, noch feststellen konnte.

In der Fabrikshalle war ich einmal zu einer Arbeit eingeteilt, die über meine Kräfte ging. Es galt die Eisenbetonformen für den Minenguss zu zerschlagen. Trotz meiner heruntergekommenen Kräfte konnte ich etwa zehnmal mit dem Steinhammer zuschlagen. Ein junger Wärter trieb mich mit vorgehaltener Pistole an. Als mich die Kräfte verliessen und sich noch immer kein Sprung in der Betonwand zeigte, wurde der Wärter wütend. Im gleichen Augenblick kam aber ein kommunistischer Vorarbeiter heran, der mich ablöste und den Wärter beschimpfte. – Später wurde ich für Lagerarbeiten verwendet.

Die ärztliche Betreuung war völlig mangelhaft, ich glaube es war nur ein Arzt (wohl ein Häftling) beschäftigt, der nur bei äussersten Fällen eingreifen konnte. Ich selber hatte mit der Ambulanz nie zu tun.

Die körperliche Verfassung der Häftlinge gleich nach ein paar Wochen jenen Skelettfiguren, die man in den ersten Nachkriegsmonaten auf den Photographien von Mauthausen und Dachau abgebildet sah. – Bessere Anzüge oder Hosen tauschten sich die Wärter um.

Nach einigen Wochen wurden Transporte für das Gerichtsgefängnis in Marburg zusammengestellt. Neue Häftlinge wurden eingeliefert. Durch eingeschmuggelte Zeitungen erfuhren wir von den bereits laufenden Volksgerichtsprozessen und Verurteilungen.

Im Gerichtsgefängnis in Marburg

Im Juli wurden meine Eltern und ich in das Gerichtsgefängnis Marburg eingeliefert.

Wochenlang blieben wir in der Ungewissheit. Die Gerichtsleitung (OZNA-Beamte) hatte eine schlechte Übersicht über die mit Gefangenen vollgestopften Zellen. Jeden Tag wurden Namen aufgerufen, man wusste nicht wozu. In der Zelle durfte man nichts tun, nur sitzen oder stehen. Einmal in der Woche

gab es einen halbstündigen Spaziergang, ohne Reden, im Hof und eine Dusche (mit einer Gartenspritze) im Keller. Im Kellergang, den wir passierten, standen die Abfallkübel, mit Schmutz und Eßresten aus der Wächterküche angefüllt. Gerne hätte ich hineingegriffen – solchen Hunger hatte ich. Einmal im Tag erhielten wir das Essen: in der erste Zeit eine Menageschale mit Tee (heißes Wasser und bitte Kräuter, ohne Zucker) und ein kleines Stückchen Komißbrot (etwa 10-dkg-Schnitte). Später gab es kein Brot, sondern eine halbgefüllte Menageschale mit einem Mehlbrei. Das Essen wurde um 11.30 Uhr ausgestellt.

In den Zellen waren auch kommunistische Spitzel. Ein Marburger Ingenieur hatte in der Zelle, in die mein Vater und ich nach der Vorführung beim Untersuchungsrichter eingeliefert worden waren, einige abgällige Bemerkungen über den Kommunismus fallengelassen. Keiner von uns hatte sie gehört, denn die Zelle war gross. Eines Nachmittags kam der Oberwärter und wollte uns als Zeugen gegen unseren Mitgefangenen gewinnen. Als sich nur einer meldete (ausser dem Spitzel) und wir festblieben, mussten wir uns in Reihe vor der Zellentüre aufstellen und alle zehn Minuten minutenlang Kniebeuge machen. Das dauerte bis am späten Abend. Dann wurde der Ingenieur abgeführt. Ich habe von ihm nie mehr etwas gehört.

Einmal bekam ich ein Paket mit Brot und Äpfel, das eine Feistritzlerin über den Untersuchungsrichter mir übermitteln konnte. Wie ich hörte, war dies ein Ausnahmefall, vielleicht sogar der einzige Fall damals.

Nach Wochen wurde meine Eltern und ich dem Untersuchungsrichter vorgeführt. Er war die erste menschliche Person, die uns seit unserer Verhaftung begegnete. Dr. Dolgan bot auch meinem Vater eine Zigarette an.

Wenige Tage später kamen meine Eltern vor das Gericht. Obwohl, wie mir Afugenzeugen später erzählten, viele Zeugen sich für sie einsetzten, wurden sie zu Zwangsarbeit, Vermögensverfall, Ehrverlust und Landesverweisung verurteilt. Sie kamen in verschiedene Lager an der Drau. Ich konnte sie nach meiner Freilassung nur einmal sprechen, am Geburtstag meiner Mutter. Die Pakete, die wir dorthin abgaben, haben sie meist erhalten. Ende Jänner 1946 wurden sie abtransportiert, und seitdem blieben sie verschollen. – Die einheimische Bevölkerung weiss nichts Stichhaltiges zu berichten. Ich sprach im Laufe der letzten Jahre manche Leute. Alle sind sich darüber einig, dass man sie mit tausend anderen umgebracht hat Entweder am Bachern bei St. Heinrich oder in Oberfeistritz, wo man um diese Zeit einen Bunker mit Hunderten von Menschen (aneinandergekettet mit Draht und entkleidet) in die Luft sprengte. Die Berichte darüber wurden mir von verschiedenen Feistritzern und Marburgern, die heute noch unten leben, unabhängig voneinander bestätigt. Jedoch wird es sich kaum je feststellen lassen, wer sich unter den Unglücklichen tatsächlich befand. – Mein Bruder Emil-Hans ist ebenso seit Ende Jänner verschwunden. In einem Brief an uns (etwa 1948) schreibt ein Einheimischer, dessen Unterschrift nicht entzifferbar war, dass man in der Nähe von indischfeistritz die Fussprothese meines Bruder gefunden habe.

Meine Freilassung

Am 20. August 1945 wurde ich freigelassen, d.h., wie es im Dokument heisst »amnestiran odnosno pomiloščen« begnadigt. Der Leiter des Gefängnisses frag mich noch aus, bevor er die Unterschrift neben derjenigen des Gerichtspräsidenten Hočevar setzte. Er drohte mir, sollte ich jemals versuchen, gegen das Regime aufzutreten. In einem Nebenzimmer musste ich einen Zettel unterschreiben, auf dem ich versprach, unter Todesstrafe nichts von dem Erlebten in der Öffentlichkeit zu erzählen.

In meinen Heimatort zurückgekehrt, durfte ich im Heimatschloss wohnen, musste aber später in der Kanzlei der Forstdirektion des enteigneten Gutes arbeiten. Meine Bücher wurden vor unseren Augen vom slowenischen Forstminister gestohlen. Der Sequester, ein politischer Komissar im Hauptmannsrang, versuchte mich zu bespitzeln: jede Person, die zu mir kam, wurde registriert. Da ich kein Wahlrecht hatte und keine Aussicht bestand, weiter zu studieren, liess ich mich, unter dem Vorwand Österreicher zu sein, repatriieren. Offenbar hatten die zuständigen Stellen nichts dagegen einzuwenden, denn ich fuhr mit einem Transport am 1. November 1945 unbehelligt über die Grenze.

Mein jüngster Bruder, der im Sommer aus französischer Kriegsgefangenschaft heimgekehrt war, konnte noch bis Ende Jänner 1946 in Slowenien bleiben, wurde dann aber ebenfalls eingesperrt, geschlagen und zum Erschiessen in den Hof geführt, dann aber, als zu jung, wieder in den Keller gebracht. Durch eine englische Repatriierungskommission gelangte er 1946 nach Österreich.

Priloga III

Bericht der Frau R. L. Über ihre Erlebnisse vom 12. 5. 1945 bis Ende Dezember 1945

Gleich anderen Bürgerfamilien in **Laibach** musste auch meine Familie, deren Geschäft eines der ältesten Kaufmannsgeschäfte in Laibach ist, nach dem Zusammenbruch Schweres erdulden. Auch mein Ehegatte hatte, wie viele andere, während der italienischen Besatzungszeit nicht für Deutschland optiert, womit er klar zum Ausdruck brachte, dass wir auch weiterhin im Lande zu bleiben wünschen und uns als südslawische Staatsbürger betrachten. Weder mein Mann, noch ich und mein Sohn haben uns jemals politisch betätigt. Nichtsdestoweniger wurden wir in der Nacht des 12. 5. 1945 von einer Patrouille der politischen Polizei der Partisanen verhaftet. Wir durften jeder nur einen kleinen Koffer mit etwas Wäsche und ein Handtuch mitnehmen und ich hatte nur ein leichtes Sommerkleid und einen Sommermantel an, weil man uns sagte, dass wir bald wieder zurückkehren können. Wir wurden in das Landesgericht gebracht, wo wir getrennt wurden. Bei der Einlieferung nahm man uns alle Wertgegenstände ohne eine Bestätigung

weg und selbst ein Handtuch und eine Zahnbürste, die ich mitgenommen habe, wurden mir erst auf mein energisches Verlangen belassen, während ich auf die paar Stücke mitgenommener Wäsche verzichten musste. In der Zelle traf ich eine Anzahl Bekannter, zumeist Volksdeutsche und auch Frauen, die in Österreich geboren und mit Slowenen verheiratet gewesen waren. Die Verpflegung war völlig unzureichend, zum Frühstück ein schwarzes Wasser ohne Zucker, ungefähr 1/4 kg Brot, zumeist aus verschimmeltem Mehl täglich, mittags ein Eintopfgericht, meistens schlechte, alte Rüben oder Einbreensuppe, fast ohne Fett mit etwas Reis oder dünn eingekochtem Maismehl. Auch gab man uns ungenügend gekochte Erbsen voll Käfer sowie Trockengemüse. Am Nachmittag ebenso eine leere Mahlzeit, viel zu wenig und ohne jeden Nährwert. Wir mussten zumeist auf dem Boden ohne Matratzen oder Stohsäcke schlafen. Man erschwarte uns auch das Waschen, da wir keine Seife hatten, nicht einmal ein Glas zum Putzen der Zähne wurde uns gegeben. Die Benützung eines Klosettes war unmöglich. Wir mussten einen in der Zelle befindlichen Kübel benützen, durch den die Luft dauernd verpestet wurde. Am 13. 6. 1945 wurde ich mit 30 anderen Gefährtinnen in das Zwangsarbeitshaus überstellt, wohin auch die Männer gebracht wurden. Die Unterkunft war womöglich nicht schlechter als im Landersgericht. Es gab hier nur elf Betten, die doppelt gelegt waren. Wer nicht in einem Bette schlafen konnte, musste auf dem Boden nächtigen. Auch hier wurde die Luft durch den Inhalt eines Kübels verpestet. Die Kost war ähnlich wie im Landesgericht, längere Zeit hindurch erhielten wir gekochte, **ungewaschene** Kartoffelschäler und erfuhren nachträglich, dass den Köchen das Waschen der Kartoffeln ausdrücklich verboten war. Einzelnen Häftlingen wurde eine besonders harte Behandlung zuteil. Eine Freundin von mir, schwedische Staatsangehörige, wurde 24 Tage in Einzelhaft gehalten, erlitt infolge eines dreitägigen Verhörs einen Nervenzusammenbruch und musste auf jede ärztliche Hilfe verzichten. Als sie solche verlangte, wurde sie von dem Aufseher angeschrien und mit dem Erschiessen bedroht. Eine andere Bekannte von mir wurde anlässlich des Verhörs mit Nadeln unter die Fingernägel gestochen, weiters wurde ihr Mann vor ihren Augen schwer misshandelt. Die Betreffende und auch andere Gefährtinnen wurden wochenlang einzeln im Bunker eingesperrt. Auch mein Mann musste 19 Tage in einem Bunker verbringen und auf dem Boden schlafen, wodurch er sich ein schweres Ischiasleiden zuzog. Andere Männer wurden mit Gewehrkolben gestossen, mit benagelten Schuhen getreten und lagen oft bewusstlos auf dem Boden und viele, die an den Misshandlungen zugrunde gingen, wurden irgendwo eingescharrt. Sowie im Landesgericht war auch hier die Ungezieferplage schrecklich. Kopf- und Kleiderläuse, Flöhe und Wanzen liessen uns des Nachts zu keiner Ruhe kommen. Erst am 15. 7. 1945 wurde ein Teil von uns in einen grösseren Raum gebracht, wo mir wenigstens nicht durch die Sommerhitze so zu leiden hatten, wie bis dahin. Aber auch hier wurden wir in gleicher Weise vom Ungeziefer geplagt.

Am 24. August 1945 wurde ich wegen Mitgliedschaft beim Kulturbund verhört und auf die Frage, warum ich Mitglied war, gab ich zur Antwort, dass der Kulturbund von der jugoslaw. Regierung genehmigt war und dass ich der festen Überzeugung war und bin, dass er keine politischen Ziele verfolgte. Trotzdem wurde ich wegen Mitgliedschaft beim Kulturbund bei der Verhandlung am 24. 10. 1945 zu 6-monatiger Zwangsarbeit verurteilt. Vom 18. Sept. 45 an gewährte man uns wenigstens die Erleichterung, dass wir alle 14 Tage Lebensmittelpakete, Wäsche und Kleider, wenn diese nicht bereits beschlagnahmt oder gestohlen waren, bekommen konnten und 14-tägig auch Postkarten mit 10 Zeilen schreiben durften; diese gelangten aber selten in die Hand des Adressaten. Sogar slow. Zeitungen und Bücher aus der Gefängnisbücherei liess man uns lesen, was bis dahin nicht möglich gewesen war. Sowjetische und partisanische Propagandaschriften, die man uns gab, mussten wir lesen und auswendig lernen. Infolge der mangelhaften Nahrung bekam ich, so wie viele andere, schwere Verdauungsstörungen und während dieser Erkrankung mehrmals Ohnmachtsanfälle. Viele litten wegen Unternährung und Vitaminmangels an Ausschlägen und Geschwülsten. Auch ereigneten sich öfter Fälle von Ruhr und Fleck- und Bauchtyphus, an welchen Krankheiten mehrere Gefährtinnen zugrunde gingen. Daraufhin wurden alle Flüchtlinge geimpft; als Folge dessen traten wieder Ausschläge auf.

Ende August wurden wir wieder in das Landesgericht zurückgebracht. Am 6. 12. 1945 wurden ich und mehrere Gefährtinnen aufgefordert, unverzüglich mit unseren Habseligkeiten ins Erdgeschoss zu kommen. Dort traf ich auch meinen Mann und meinen Sohn. Von dem uns bei der Einlieferung in das Landesgericht abgenommenen Bargeld, Wertgegenständen und Dokumenten wurde uns nichts zurückerstattet. Ausserdem wurden den meisten Handkoffer, Decken usw. beim Verlassen des Gerichtsgefängnisses von den Aufsehern entrissen. Wir wurden auf den Bahnhof gebracht und fuhren nach **Marburg/Drau**, wo wir spät abends ankamen. Von dort wurden wir nach halbstündigem Marsch in das noch in Bau befindliche Priesterseminargebäude getrieben, wo wir trotz der Kälte in einem offenem Raum untergebracht wurden.

Am 8. 12. 1945 wurden wir nacht einzeln ins Büro gerufen, wo wir aufgefordert wurden, uns zu entscheiden, wohin nach Deutschland wir abgeführt zu werden wünschen. Wir sprachen uns alle dagegen aus und verlangten Orte in Österreich, wo wir Angehörige und Freunde haben. Man kam aber unseren Wünschen nicht nach und überreichte uns eine in englischer Sprache verfasste Identitätskarte.

Am Sonntag, den 9. Dez. 1945 traten wir unsere Reise an, 43 Frauen und Männer, darunter auch Greise über 75 Jahre. Unserer Truppe wurden auch 4 Tschechen und 5 polnische Kriegsgefangene angeschlossen. Wir wurden mit der Eisenbahn bis Bad Radein gebracht und mussten von dort um Mitternacht zu Fuss in geschlossener Kolonne bis zur Murfähre und dann auf der Strasse bis Murska Sobota (22 km) marschieren, wo wir wegen mangelhafter Beschuhung und Bekleidung erschöpft um 1/2 6 Uhr früh einlangten. Der Marsch war sehr beschwerlich, auch deshalb, weil Schnee gefallen war. Am Nachmittag fuhren wir in Viehwaggons nach **Hodosch** an der jugoslawisch-ungarisch Grenze. Dort kam es zwischen unserer Begleitmannschaft und den ungar. Grenzbehörden zu Verhandlungen, die eine Stunde dauerten,

deren Ergebnis wir, zitternd vor Kälte, abwarten mussten. Es schien, dass der Grenzübergang nicht erlaubt wurde, und wir kehrten nun in einem sehr unsauberen Gasthof ein, wo wir die Nacht auf dem Boden liegend verbrachten. Einige von unseren Bekannten fanden in Bauernhöfen Unterkunft.

Am 11. Dez. 1945 wurden wir nachts wieder an die Grenze gebracht, doch war der Übergang wieder nicht möglich und man brachte uns um Mitternacht wieder in den Gasthof zurück.

Am 12. Dez. 1945 mussten wir schon um 4.00 Uhr früh bereit sein, und nun ging es mit dem Zug fünf Stationen in der Richtung gegen Murska Sobota, von da zu Fuss bei heftigem Schneegestöber und dann mit der Bahn nach Friedau, wo wir in einem kalten Warteraum des Bahnhofes Unterkunft fanden. Am 13. Dezember wurden wir unausgeschlafen wieder nach Bad Radein und von dort über die Murfähre in zweimaliger Fahrt in einem offenen Lastauto bei schneidender Kälte nach Murska Sobota gefahren und dann mit dem Zug weiter nach **Hodosch**, wo wir am 13. Dez. 1945, um 4 Uhr früh ankamen. Dort versuchte man, uns um 7 Uhr früh neuerlich über die Grenze zu bringen. Nahrung erhielten wir nahezu keine, nur ein bißchen Brot. Kaufen konnten wir uns nichts, weil wir ja kein Geld hatten. Mittags wurden wir auf das Kommando der Partisanen gebracht, wo man uns endlich eine warme Suppe verabreichte. Im Freien stehend und vor Kälte zitternd, verbrachten wir den ganzen Nachmittag bis zur kargen Abendmahlzeit, die wir um 5 Uhr nachmittags einnahmen.

Darauf wurden wir in zwei Gruppen geteilt, die eine, die noch halbwegs gehen konnte, die andere, die mit Lastautos weitertransportiert wurde. Meine Familie meldete sich zur ersten Gruppe, und dann ging es mit sieben Mann Bewachung zuerst auf der Strasse, dann über verschiedene Felder, an Waldesrändern und über vereiste Sümpfe vorwärts bis zu einer Waldblöße. Hier blieben unsere Begleiter stehen und sagten: Dort liegt Ungarn; ein Zurück gibt es nicht. Und nun zogen wir allein, der letzten Habseligkeiten beraubt, weiter. Wir waren froh, dass man uns am Leben liess, denn wir fürchteten schon, dass man uns umbringen würde. Wir kamen dann in einen grösseren Ort, **Szalafő**, mit einem Stuhlrichter und einer Schule, wo man uns gastfreundlich aufnahm und wo wir auch Nachtlager erhielten. Am 15. Dezember morgens meldeten wir uns beim Stuhlrichter, der uns bestätigte, dass wir uns ordnungsgemäss gemeldet haben. Gleichzeitig wurde uns eine wohlschmeckende Einbrennsuppe mit Brot vorgesetzt. Gegen 10 Uhr machten wir uns auf den Weg in Richtung St. Gotthard und kamen um 5 Uhr nachmittags in der Nähe von St. Gotthard an, übernachteten dort und erreichten am 16. Dezember, gegen 1 Uhr nachmittags, Jennersdorf im Burgenlande.

Nach 2 km Marsch trafen wir auch unsere Leidensgefährten, von denen wir uns in Hodosch getrennt haben und die bereits vom russischen Grenzposten zurückgewiesen wurden. Ein russ. Oberleutnant in betrunkenem Zustande wollte uns unbedingt wieder nach Jugoslawien zurückschicken und sperrte uns unter Drohung mit dem Erschiessen in einen Wagenschuppen ein. Nach zwei Stunden jagten uns die Russen wieder nach Jennersdorf zurück, wo wir der Gemeinde übergeben wurden und versuchten nochmals, den Übergang in österr. Gebiet zu erlangen. Da dies abgewiesen wurde, lösten wir uns am 17. Dez. 1945 in Gruppen auf, überschritten auf eigene Gefahr die russ. Demarkationslinie und kamen dann erschöpft um 6 Uhr abends nach Fürstenfeld, wo wir uns nach Graz begaben.

Auf diesem abenteuerlichen, 11 Tage währenden Transport mussten wir gegen 90 km zu Fuss zurücklegen.

Zusammenfassung

EINIGE GRUNDLEGENDE ANGABEN ÜBER DAS SCHICKSAL DER DEUTSCHEN NATIONALEN GEMEINSCHAFT IN SLOWENIEN NACH 1945

Dušan Nečak

Der Beitrag handelt von der Problematik der sogenannten »deutschen Minderheit« in Slowenien nach 1945. Es geht um eine Thematik, die von der slowenischen Geschichtsschreibung noch nicht erforscht wurde. Deshalb stützt der Autor die gesammelten Angaben über das Schicksal dieser nationalen Gemeinschaft überwiegend auf deutsche Quellen.

Im ersten Teil berichtet er über die rechtlichen Grundlagen für die wirtschaftliche und physische Vernichtung der deutschen nationalen Gemeinschaft und geht auf die Verordnung des Präsidiums des AVNOJ (Kriegsparlament) vom 21. 11. 1944 ein, aufgrund dessen das Vermögen dieser Gemeinschaft beschlagnahmt wurde. Er berührt auch andere Rechtsvorschriften, die für das Verständnis des Schicksals der Deutschen in Slowenien nach 1945 von Bedeutung sind, etwa die Verordnung über den Entzug des Staatsbürgerrechts, das Gesetz über die Bodenreform usw.

Im weiteren führt der Autor einige statistische Angaben über die zahlenmäßige Stärke der deutschen nationalen Gemeinschaften an, die jedoch untereinander stark variieren. Für die Zeit unmittelbar vor dem Zweiten Weltkrieg bzw. kurz vor seinem Ende, gibt er Zahlen zwischen 20.000 und 59.000 an, je nachdem, wer die Zählung durchgeführt hat und zu welchem Zweck die statistischen Angaben verwendet wurden. Ähnlich steht es auch mit den materiellen Verlusten der Deutschen in Slowenien, wo uns nur die Angaben der deutschen Seite zur Verfügung stehen, die von Verlusten in Milliardenhöhen (in Dinar) sprechen, diese Angaben sind jedoch nicht überprüfbar.

Im letzten Teil beschreibt der Autor drei Besonderheiten bei der Liquidierung dieser nationalen Gemeinschaft, die sich in der Tatsache widerspiegelt, daß bei der ersten Nachkriegszählung im Jahre 1948 nur noch 1824 Angehörige dieser Volksgruppe verzeichnet wurden. Die erste Besonderheit stellten Massenhinrichtungen in – und außerhalb der Lager, die zweite die Vertreibung der deutschsprachigen Bevölkerung, vor allem Frauen und Kinder, über die jugoslawisch-österreichische Grenze, die dritte aber die Deportation zur Zwangsarbeit in die Sowjetunion.

Der Autor verbindet ihr Schicksal mit der breiten Rezeption der NS-Ideologie durch die deutsche ethnische Gemeinschaft in der Zwischenkriegszeit und mit der tief verwurzelten Idee von der deutschen Kollektivschuld am Ende des Zweiten Weltkriegs. Das Wissen über die im Titel ange-deutete Problematik soll durch Ergebnisse des Forschungsprojekts »Deutsche in Slowenien 1941–1955«, das vom Autor im Jahre 1994 gestartet wird, vertieft werden.

Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, Ljubljana

Slovenski šolski muzej v Ljubljani izdaja svoje glasilo (Zbornik za zgodovino šolstva – šolska kronika), razstavne kataloge, bibliografije in druge publikacije s področja zgodovine šolstva. Od leta 1948 je izšlo 51 razstavnih katalogov in od teh so nekateri še na voljo:

Razstavni katalogi

- Vincenc Žnidar: Življenje in delo J. H. Pestalozija. 1970
 Tatjana Hojan: Žensko šolstvo in delovanje učiteljic na Slovenskem. 1970
 Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969. 1970
 Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici šolskih uradnih tiskov. 1972
 Šolske stavbe Ljubljane. 1974
 Tatjana Hojan: Izobraževanje odrasle mladine. 1975
 Slavica Pavlič: Dijaški in študentski domovi. 1976
 Andrej Vovko: Prekmursko šolstvo skozi stoletja. 1977
 Andrej Vovko: Popotnik-sodobna pedagogik 1880–1950–1980. 1980
 Jože Ciperle: Klasični jeziki in učne ustanove pri Slovencih do 1918. 1981
 Tatjana Hojan: Sodelovanje osnovnošolcev pri mladinskih listih in šolskih glasilih pred letom 1941. 1982
 Od risanja do likovne vzgoje: zgodovina in razvoj likovnega pouka. 1982
 Razstava učbenikov za pouk slovenskega jezika do leta 1918. 1983
 Tatjana Hojan: Prešeren v čitankah do leta 1941. 1984
 Minka Pahor: Ukinitve slovenskih in hrvaških šol na Primorskem. 1984
 Jože Ciperle-Vinko Skalar: Vzgojni zavodi. 1987
 Jože Ciperle-Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I. 1988
 Odprta šola – o. š. Podčetrtek. 1989
 Tatjana Hojan: 100 let učiteljske organizacije. 1989
 Jože Ciperle: Šolska spričevala. 1991
 Branko Šuštar (ured.): Šola za sestre – zdravstveno šolstvo na Slovenskem 1753–1992. 1992

Druge publikacije

- Jože Ciperle – Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja. 1987
 Tatjana Hojan: Bibliografija Slovenskega učitelja 1872–1877. 1988
 Tatjana Hojan – Marisa Škerk-Kosmina: Učiteljski list, Trst 1920–1926. Bibliografsko kazalo, razprava. 1991
 Slavica Pavlič: Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945. 1991

Navedene publikacije lahko po sprejemljivih cenah dobite ali naročite v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani (061/213-024).

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

1985

Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja
 Štefan Kocijančič – Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih
 Nataša Golob: Dvanajstero mesecev: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse

1986

Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki
 Tone Pretnar – Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar – poskusni snopič
 Slovenci v evropski reformaciji
 Slovenski jezik v znanosti, I

1987

Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah
 Stane Bernik: Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris
 Lokev skozi čas
 Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem
 Iva Mikl-Curk: Rimska lončena posoda

1988

Etnološka stičišča, I
 Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892–1918, Bibliografija
 Irene Mislej: Janez Benigar

1989

Slovenski jezik v znanosti, 2
 Milena Horvat: Ajdovska jama
 Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike. (Od začetkov do 20. stoletja)

1990

Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje
 Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgensteina (Od traktata do filozofskih raziskav)
 Krešimir Nemec: Med literarno teorijo in zgodovino (razprave in eseji)
 Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo
 Paola Korošec: Alpski Slovani – Die Alpendslawen
 Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius

1991

Ivan Stopar: Joseph Leopold Wiser pl. Berg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist
 Janez Sagadin: Razprave iz pedagoške metodologije
 Zoran Stančič, Vincent Gaffney: Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji otoka Hvara – GIS approaches to regional analysis: A case study of the Island of Hvar
 Etnološka stičišča 3 – Ethnological Contacts 3 – Zbieznosci etnologiczne 3
 Dragi Stefanija: Osnovni frekvenčni slovar Nove Makedonije: Osnoven čestoten rečnik na Nova Makedonija
 Jože Koruza: Slovstvene študije

1992

Cvetko Butkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem, I
 Franc Križnar: Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju
 Dušan Nečak: Obisk preteklosti
 Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki

1993

Andreja Vrišer: Noša v baroku na Slovenskem
 Jasna Makovec-Černe: Členitev po aktualnosti in besediloslovje. Bibliografija
 Rozina Švent: Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja I–LX. 1933–1992

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/12-50-001, int. 201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

JUBILEJI

**OB VISOKEM ŽIVLJENJSKEM JUBILEJU
DR. VLADA VALENCIČA**

Pred devetdesetimi leti (26. 11. 1903) se je v Trnovem pri Ilirski Bistrici rodil materi Uršuli rojeni Vilar in očetu Ivanu, posestniku in zadružniku, sin Vlado. Lega Trnovega, kraja, ki se je na začetku tega stoletja vedno bolj vraščal v Ilirsko Bistrico, mu je določala odprtost proti Kvarnerskemu zalivu in hkrati prehodnost proti Trstu in celini. Zlasti lesni izdelki, npr. embalaža za južno sadje, so ga povezovali tudi s svetom. Povezanost z obalo se kaže tudi v tem, da je mladi Vlado po končani ljudski šoli (1913) odšel na realno gimnazijo v Opatijo (ta turistični kraj tudi kasneje privlači dr. Valenčiča), sredi vojne vihre je nadaljeval šolanje na klasični gimnaziji v Ljubljani (1916–21). Po končani vojni ga je študij zanesel v razna univerzitetna središča in sicer na Dunaj, v Frankfurt ob Maini in Zürich, kjer je doktoriral iz politične ekonomije na temo slovenskega zadružništva (*Die slowenische Genossenschaftsbewegung*, 1926). Zadružništvo, ki ga je spoznal že v domačem okolju, je postalo del njegovega nadaljnjega poklicnega in raziskovalnega interesa.

Kot 23-letni doktor znanosti se je vrnil v Ljubljano, kjer je služboval do konca druge svetovne vojne v zadružnih, bančnih in hranilniških zvezah ter zavodih, hkrati urejal strokovna glasila (glasilo *Zadružne zveze Narodni gospodar* 1928–32 in agrarnopolitični del glasila *Kmetijske zbornice Orač* 1940–41) in pisal članke ter razprave s področja občinske samouprave, zadružništva in kmetijske problematike. Med njimi je najbolj znan in še danes večkrat citiran Valenčičev prispevek v *Spominskem zborniku Slovenije* 1939 (*Pregled našega zadružnega gibanja in stanja* str. 457–464). Med njegovimi začetnimi objavami zasledimo tudi kritične analize italijanske fašistične socialne politike in ideologije (*Socialna misel* 1927). V analizi fašistične »ustave dela« (*La carta del lavoro*) iz leta 1927 je dr. Valenčič obsodil postavitev države nad človeka in zapiranje v samozadostnost na gospodarskem polju ter zapisal: »Napačno je naziranje, da je država popolnejša kot individui, v vsakem slučaju je ravno tako nepopolna kot ti, ki jo sestavljajo in vodijo. Teorija o nadljudeh – ki se sami postavijo na čelo države – pa ni ravno za vsakega prepričevalna, je precej nenaravna« (*Fašistovska 'ustava dela'*, str. 190). Konkretno je imel pred očmi Italijo, vendar se njegove misli lahko razumejo tudi širše. Še bolj kritičen do absolutiziranja države, njenega edinega voditelja in jasno načrtovanega teritorialnega ekspanzionizma ter podreditve vzgojnega in kul-

turnega življenja edini fašistični ideologiji je v članku, objavljenem v istem letniku Socialne misli, z naslovom Ideologija fašizma, kjer je med drugim zapisal: »Radi tega se fašistovska država oddaljuje od pravne države in se približuje policijski« (str. 241). Izpostavil sem to Valenčičevo razmišljanje zaradi njegove takratne aktualne reakcije na uveljavljanje sistema, ki ga je v vsej trdosti poznal tudi tisti del Notranjske, odkoder je izviral njegov rod. Hkrati pa v premislek tistim, ki bodo obravnavali njegovo prisotnost v nekaj mesecev delujočem sosvetu Ljubljanske pokrajine (1941), v katerega je bil postavljen s strani strokovnih krogov kot gospodarski strokovnjak in ki je tako odločujoče vplivala na njegovo povojno življenje ter poklicno udejstvovanje.

Valenčičevo povojno poklicno pot je za čas do upokojitve (1973) in delovno do današnjih dni zaznamovalo delo v Mestnem arhivu v Ljubljani (danes Zgodovinski arhiv Ljubljana). Zaposlil se je kot raziskovalec mestne zgodovine, vendar je postopoma prevzemal tudi arhivske zadolžitve (omenim naj samo njegovo urejevalno delo na splošni mestni registraturi Reg. I., ki je razvidno iz inventarjev), svetovanje raziskovalcem mestnega arhivskega gradiva, prirejanje razstav (npr. Starejša ljubljanska industrija, 1973) in strokovno vodenje njemu podrejenega delovnega teama. To je bil čas, ko so v arhivu poleg njega delovali in se kalili Sergij Vilfan, Božo Otorepec, Jože Šorn, Traute Sezun, Ančka Kambič, Ivan Bracar in drugi, in hkrati čas, ko so ob arhivskih nalogah (urejanje, popisovanje in posredovanje arhivskega gradiva) namenjali veliko pozornost tako arhivskemu teoretičnemu delu kot tudi proučevanju lokalne zgodovine. Nedvomno je to bil čas, ko je bil ljubljanski mestni arhiv vodilni v slovenskem prostoru, v osebi dr. Sergija Vulfana pa poznan tudi v svetu. Lokalna, zlasti pa ljubljanska preteklost, je bila in je še vedno predmet proučevanj dr. Vlada Valenčiča. Ne omejuje se samo na ljubljansko zgodovino, temveč sega tudi v širši prostor in tematiko (glede slednje naj omenim samo številna poglavja, ki jih je prispeval za I. knjigo Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, SAZU 1970). Od leta 1968 je reden sodelavec Slovenskega biografskega leksikona, za novo edicijo katerega trenutno zbira in piše gesla. V Valenčičevem delu je bila združena arhivska in s tem kulturna stran, z raziskovalno aktivnostjo, torej usmeritvi dela, ki sta – po mojem mnenju – najbolj idealni povezavi za visokošolsko izobražene arhiviste. Rezultati so razvidni iz Valenčičevih popisov arhivskega gradiva in objav strokovnih in znanstvenih razprav (izdelava podrobne bibliografije njegovih del pa še čaka na pozornost bibliografov).

Številna so samostojna dela in razprave, ki jih je napisal, zato omenjam le področja njegovega zanimanja. Čeprav nezgodovinar po izobrazbi, so njegova dela pisana z vsem čutom zgodovinarjevega pristopa, zlasti pa moram poudariti njegovo izčrpno upoštevanje dostopnega arhivskega gradiva. Njegov prispevek k proučevanju gospodarske in socialne zgodovine, predvsem s področij agrarne zgodovine, zgodovine gozdarstva, obrti, trgovine in industrije, demografskih študij in prikazov urbanističnega oziroma gradbenega razvoja Ljubljane ter študij nekaterih vidikov ljubljanske občinske preteklosti (npr. ulična imena, uradni jezik), je ogromen (okvirni pregled glej v SBL, 13, Ljubljana 1982 in PSBL, 16, Gorica 1990). Človek se ne more znebiti vtisa, da je, kljub stalni prisotnosti z objavami, njegovo delo premalo cenjeno. Tudi dr. Valenčič sam ni navdušen nad pretiranim javnim uveljavljanjem, kar je deloma posledica njegovega značaja in povojnega odrivanja na obrobje javnega delovanja. Sam ga poznam kot discipliniranega, vestnega in le v delo usmerjenega človeka, ki o svojem življenju ni veliko govoril, še manj o življenju in delovanju drugih. Največ objavlja v Kroniki in Zgodovinskem časopisu, rad pa se je odzval tudi vabilom raznih krajevnih zbornikov in strokovnih glasil. Opazimo pa lahko jasno začrtano pot obravnavanja le demografskih, upravnih in gospodarskih tem in le z razpravo Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov (Kronika 1962) je segel izven svojega zavestno omejenega raziskovalnega zanimanja. Tudi v nedavno objavljenem samostojnem delu Židje v preteklosti Ljubljane (1992) obravnava le njihovo gospodarsko stran in se samo bežno dotakne tudi odnosa Slovencev do Židov in židovstva ter antisemitizma.

Ob visokem življenjskem jubileju mu želimo zdravja in zadovoljstva pri raziskovalnem delu.

Marjan Drnovšek

JANKO JARC – DEVETDESETLETNIK

Najboljši poznavalec preteklosti Novega mesta in Dolenjske 25. decembra 1993 stopa v deseto desetletje življenja. Kot sam hudomušno ugotavlja, je to obdobje, ko le malokdo umre, skratka čas, ko lahko človek še vedno snuje in dela.

Ko se je profesor Janko Jarc 1973. odpravljal v pokoj, si je želel predvsem miru in zdravja, da bi lahko raziskoval in delal in tako nadoknadil tisto, kar mu je bilo dotlej onemogočeno. Desetletja njegovega službovanja so bila namreč leta samega razdajanja: Dolenjski muzej in galerija, pomoč in svetovanje dijakom ter študentom pri pisanju nalog, organiziranje kulturnih in znanstvenih prireditev v Novem mestu, snovanje literarnega dela pri Muzejski in kasneje Dolenjski založbi, varovanje in reševanje kulturne dediščine . . . Seveda je bilo vseh teh obveznosti preveč, da bi jih vselej lahko tako izvršil, da ne bi pustile kančka okusa po pelinu. V tolažbo je ugotovitev, da si vrste del ni sam naložil, da jih je moral prevzeti. Nekoliko žalostna je namreč resnica, da je bil skoraj vsa povojna desetletja edini klasični intelektualec v Novem mestu. Pokojni Tone Knez je pogosto ugotavljal: »Precejšnje število ljudi sem imel za direktorje, edini pravi je bil profesor Jarc«. Pa v njunih odnosih niso cvetele samo rožice.

O intimnem življenju ljudi ni vljudno javno razpravljati. Kljub temu si jemljemo pravico, da naštejemo tri jubilarne ljubezni: starši, zgodovina, nečakinja Minka z družino. Med njimi ni hierarhije. Vse tri se glede na čas in prostor izmenjujejo na vodilnem mestu.

Nas zanima seveda samo zgodovina. Jarčev odnos do nje prihaja do izraza na različnih nivojih. V letih pred II. svetovno vojno je znanje prelivail v nadebudne dijaške glave v Murski Soboti, Novem mestu in na Ptuj. Med njo jo je soustvarjal, po njej je skrbel za nazoren odnos do nje kot muzealec, ves čas pa jo je glede na okoliščine tudi raziskoval. Slednje ga je najbolj veselilo.

Njegovo soustvarjanje zgodovine je jasno. Segi že v predvojni čas in še danes se z grenkobo spominja, kako so nekateri, ki se danes najbolj kitijo z delom v protihitlerjevski koaliciji, le-to na Ptuj zaradi pakta Hitler-Stalin zapustili. Je zadnji še živeči član znamenitega partizanskega Znanstvenega inštituta, ki ga je vodil naš pokojni profesor Zwitter. Ker je danes nemalo sporov o tistih letih (eni ščitijo z narodnoosvobodilnim bojem grozote revolucije, drugi zaradi posledic revolucionarnega terorja med vojno in po vojni ne morejo videti borcev za osvoboditev izpod okupatorja, med katere sodi tudi Janko Jarc), je prav, da zaradi njega in nenazadnje tudi inštituta omenimo dvojce. Leta 1948 je Janko Jarc nameraval napisati daljši članek o boju treh Primorcev – Tigrovcv 13. maja 1941 na Mali gori pri Ribnici z Italijani. Po objavi prvega dela je moral z njim prenehati, ker mu je vsemogočna „Služba“, edina realna oblast, to nedvoumno ukazala. Do »vstaje« je namreč prišlo kasneje in preje ni bilo nič. Leta 1954, ko so na Dolenjskem nasilno preprečevali pobude preprostih ljudi za obnovo gradov kot spomenikov naše kulture in jih celo načrtno rušili, še obstoječe ruševine pa minirali, je bil eden redkih, ki se je javno pismeno oglasil:

»Ali je treba podreti vse gradove?« Že samo zaradi prvega članka lahko uvrstimo Janka Jarca med začetnike kritičnega in objektivnega pisanja o dogodkih na naših tleh med zadnjo vojno.

Profesorjevo srce je bilo dejansko ves čas pri starejši zgodovini. O njej je zelo rad bral, razpravljal, jo raziskoval. Žal so bile zato v Novem mestu slabe možnosti, tako glede virov kot literature. Leta 1990 je v Dolenjskem zborniku objavil odličen članek Gospodje Črnomaljski. Kronika in nekatere druge revije so prinesle vrsto njegovih razprav iz zgodovine Novega mesta v drugi polovici 19. stoletja. Za tisk je pripravil tudi spomine Jožeta Marjetiča, prijatelja, pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja, na prvo svetovno vojno. Ker bo bibliografija profesorja Jarca objavljena v posebnem zborniku, ki ga bodo izdali v Novem mestu, naj dodamo samo to, da je po njeni zadnji objavi leta 1983. narasla za okoli 15 enot. Kako natančno spremlja strokovni tisk, ilustrira njegova jeza zaradi tiskarskih napak in uredniških posegov. Za človeka kot je jubilant, ki zna zaradi lepega jezika na pamet skoraj vse pesmi Otona Župančiča, ki kot za šalo stresa iz rokava druge rimane miselne in jezikovne bisere slovenske poezije, ki neskončno uživa v popolni metriki antičnega pesništva, je vse to, kar se dogaja z našim jezikom, resnično težko doumljivo. Janko Jarc je pač pripadnik tiste generacije, ki je popolno prevlado slovenščine v javnem življenju doživela kot enega največjih dosežkov v našem narodnem razvoju.

Jubilant preživlja večino dneva za svojo delovno mizo. V letih, ko imajo mnogi težave s spominom in formuliranjem misli, deluje, kot bi imel nekaj deset let manj. Še vedno je nepogrešljiv svetovalec pri raziskovanju preteklosti Novega mesta in Dolenjske, ve, kje so viri, pozna in spremlja literaturo, veseli se novih dognanj. Čeprav je moral marsikatero življenjske navade opustiti, se ne ozira nazaj in ne utaplja v spominih. Pogreša številne prijatelje in znance, mogoče pa tudi zaradi njih tako vztrajno dela. Ve, kakšnega so cenili in imeli radi, ve, kaj pomeni nam, ki smo se zbližali z njim kot zrelim možem. Ob okroglem jubileju mu iskreno želimo, da vztraja pri svojih ciljih, nam pa naprej ostaja stari prijatelj in vzornik.

Stane Granda

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov starejših števil ZČ sta letos spet izšla dva zvezka in sicer št. 1–4 letnika 14/1960 in št. 3–4 letnika 28/1974. To sta že 28. in 29. ponatisnjeni zvezek, tako da bodo v kratkem na voljo vse številke ZČ.

Tematika zvezka iz 1960 sega od neolitika do časa med obema vojnoma. Josip Korošec piše o neolitu na Krasu in v Slovenskem primorju, Bogo Grafenauer o zgodnjefedralni družbeni strukturi jugoslovanskih narodov, Nada Klaić o Neretljanski krajini v srednjem veku ter Jože Šorn o kartelizaciji industrije kleja v prvi Jugoslaviji. Milko Kos je avtor dveh krajših prispevkov o slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in zgornjem Koroškem ter v Halo-zah v 15. stoletju. Cena zvezka je **840 SIT**.

Zvezek iz 1974 vsebuje razprave Ignacija Vojeta o dubrovniških trgovcih na Balkanu v drugi polovici XV. stoletja, Antona Svetine o zgodovini Pliberka in okolice, Vasilija Melika o slovenski politiki v drugi polovici sedemdesetih let XIX. stoletja, Avgušтина Malleja o politiki na Koroškem v tem času. Vlado Valenčič piše o etnični strukturi Ljubljane po štetju iz 1880, Vera Kržišnik-Bukić o Mihajlu Rostoharju in »Napredni misli« in Tone Zorn o kulturni avtonomiji za Koroške Slovence in nemški manjšini med obema vojnoma. Cena zvezka je **720 SIT**.

Vse številke ZČ lahko dobite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/12-50-001 int. 210. Seznam je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25%**, študenti pa **50% popusta**. Ponatise lahko naročite po dodatno znižani prednaročniški ceni.

IN MEMORIAM

TONE KNEZ
(1930–1993)

2. avgusta nas je pretresla vest, da je bolezen zmagala nad voljo do življenja. Arheolog Tone Knez je dobojeval svoj nekajletni boj. Tisti, ki smo ga поблиže poznali, smo vedeli, da se boji, da ga bo izdalo srce. Prebolel je najhujšo bolezen, znova se je vrغل v delo, poln je bil načrtov. 22. aprila je sodeloval na simpoziju ob 500 letnici kolegiate kapitulja v Novem mestu. Junija je imel vrsto predavanj v Nemčiji, kamor so ga pogosto vabili. Bil je namreč dopisni član Nemškega arheološkega društva. Julija so iz novomeške bolnice začele prihajati slabe novice. Ko smo bili že prepričani, da se bo tudi tokrat čudežno rešil, je omahnil.

V Laškem, kjer se je rodil 26. 3. 1930, je obiskoval osnovno šolo. 1950. leta je končal celjsko gimnazijo, 1956. je diplomiral iz prazgodovinske arheologije. V letih 1955–1958 je služboval v Bihaču, vmes odslužil vojsko, 1. oktobra 1958 je nastopil službo v Dolenjskem muzeju in mu ostal zvest do konca.

Z imenom Toneta Kneza so povezana velika slovenska arheološka izkopavanja: Predjama, Ptuj, Šempeter v Savinjski dolini, Drnovo ter številni dolenjski kraji in seveda Novo mesto. Kot odlični izkopavalec ni slovel le doma ampak tudi v tujini, kot skrbnega kustosa-arheologa ga je poznala vsa srednja Evropa, kot znanstvenik je delal tisto, kar sta mu omogočila fakultetni študij in novomeške razmere. Prav po zaslugi Toneta Kneza je postalo Novo mesto pomembna točka evropskih arheoloških poti, ogromno je prispeval k temu, da so nemški arheologi vsestransko pomagali slovenskim, da so znamenite restavratske delavnice v Mainzu pomagale pri restavriranju nekaterih naših največjih arheoloških dragocenosti.

Tone Knez je bil ambiciozen, vendar strogo razumski mož. Ker je zgodaj zgubil očeta, ni imel najlažje mladosti. Okusil je revščino in marsikatera politikantska ponižanja. Ni bil napredaj, nikomur se ni bil pripravljen udinjati. Svojih sodb o ljudeh in dogodkih ni skrival, zato je bilo marsikomu neprijetno v njegovi družbi. Rad se je poveselil, rad je posedel v družbi prijateljev in znancev, vendar nikoli na račun slabo in malomarno opravljenega dela. V Novem mestu se ni vselej najbolje počutil, saj je bil s svojim izrazitim štajerskim temperamentom včasih slabo razumljen. Prav ta njegova pokončnost pa se mu je vse bolj začela vračati v priljubljenosti in spoštovanju mnogih Novomeščanov. Kar nekaj gimnazijcev se je prav zaradi njegovega dela odločilo za študij arheologije.

Prihod Toneta Kneza v Novo mesto je v mnogih ozirih začetek novega obdobja v raziskovanju preteklosti Dolenjske. Dotlej ni bilo malo narejenega, zlasti na organizacijskem področju. Janko Jarc in Bogomir Komelj sta imela kaj pokazati. Poleg številnih izkopavanj, sprva predvsem zaščitnih, kasneje pa tudi sistematičnih, skrbi za arheološko zbirko, je začel vzpodbujati z zgledom in predlogi tudi v publicističnem pogledu. V časopisih je objavljал poročila o dragocenih najdbah, ljudi je podučeval in pozival naj bodo previdni pri kopanju gradbenih jam in rigolanju. Ne tako majhen krog ljudi, tudi najbolj preprostih, je začel spreminjati svoj odnos do najstarejše preteklosti. Začeli so dojemati, da je sestavni del naše zgodovine vse, kar se je na naših tleh zgodilo. Ker je bila takrat v ospredju le zadnja vojna, je s propagiranjem znanja o najstarejši zgodovini posredno pomagal spreminjati odnos tudi do nekaterih drugih zgodovinskih obdobj. Žal tega ne takrat ne danes nekateri ne morejo dojeti. Tone Knez nikoli ni podcenjeval znanosti, upiralo pa se mu je, naj bi bila ta dostopna le peščici izbrancev. Čeprav ni imel klasične izobrazbe, je bil v tem pogledu velik humanist. Upiralo se mu je hlapčevanje tujcem, imel je občutek odgovornosti do ljudi, ki so jim od plače odtrgovali za znanost in kulturo, kot Slovenec je vedel, kaj je primarno in kje je mesto osebnih ambicij. Razvoja arheološke znanosti ni videl v smeri, ko naj bi imelo edino vrednost tisto, kar je napisano za tujce in v tujem jeziku. Zanj je bil to nesprijemljiv cinizem do lastnega naroda. Tudi vrhunski znanstvenik ima domovino. V svojih številnih mednarodnih nastopih, v svoji izvrstni nemščini ni nikoli pozabil omeniti, kje je doma.

Tone Knez je avtor ali soavtor kar 14 knjig, petnajsta je v tisku. Napisal je 75 razprav, od katerih jih je 15 objavil v tujini, njegova celotna bibliografija obsega blizu 500 enot. Objavljena bo v Arheološkem vestniku. Zgodovinarji smo ga pogosto srečevali v naši družbi. Tudi sam se je v njej dobro počutil. Zanimale so ga nekatere interpretacijske metode, privlačevalo ga je vprašanje naselbinske in kulturne kontinuitete od najstarejših naselbin do srednjega veka, predvsem pa se je zavzemal za kompleksnejši odnos do vse naše preteklosti, ne le strogo nacionalne. Razen v specializiranih arheoloških revijah je pogosto objavljал tudi v Kroniki, Časopisu za zgodovino in naro-

dopisje in krajevnih zgodovinskih zbornikih. V Zgodovinskem časopisu 45, 1991 je objavil razpravo Novo mesto v arheoloških obdobjih ob stoletnici raziskovanj.

Arheolog Tone Knez uživa svoj večni mir na šmiheljskem pokopališču v Novem mestu, nasproti znamenitih Znančevih njiv, kjer je iz tamkajšnjih prazgodovinskih grobov otel pozabi visoke dosežke takratne kulture. Njegovo delo je vtakano v številna besedila in opredmeteno v Dolenjskem muzeju. Slovenski zgodovinarji se mu še posebej zahvaljujemo za njegove znanstvene dosežke ter prispevek k boljšemu in kulturnejšemu odnosu do naše preteklosti.

Stane Granda

CELJSKI ZBORNIK

lokalni zbornik z najstarejšo tradicijo na Slovenskem

Celjski zbornik 1993 obsega več kot 350 strani, predstavlja pa kar 15 kvalitetnih razprav uglednih slovenskih raziskovalcev, ki se na tak ali drugačen način ukvarjajo z zgodovino Celja in celjske regije, posegajo pa tudi v širši slovenski in evropski prostor (mdr.: D. KOS – Lastniki, posestniki in prebivalci grajskih poslopij na Celjskem do začetka 15. stoletja; I. STOPAR – Kuwassegove vedute Slovenske Štajerske (1840–1845); I. ZAJC-CIZELJ – Učni jezik in materinščina na celjskih osnovnih šolah 1777–1918; B. GOROPEVŠEK – Razpad sloge na Slovenskem Štajerskem; B. HIMMELREICH – Slovenski člani jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci 1919–1920; A. ŽIŽEK – Oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941–1945; M. MIKOLA – Delovanje partizanskih in vojaških sodišč na Celjskem v letih 1941–1945; I. GRDINA – Avtobiografsko in avtotematsko v Prešernovem opusu; J. CVIRN – Ludvik Gumpłowicz in Slovenci).

Publikacija, ki se je v zadnjih letih preoblikovala v kvalitetno domoznansko revijo, je tudi v oblikovnem smislu sodobno urejena. Opremljena je z angleškimi izvlečki in obsežnimi nemškimi povzetki. Njena vsebina pa je zanimiva za vsakogar, ki ga zanimajo zgodovinska, družbena in kulturna vprašanja.

Cena letnika 1993 s 5 % davkom znaša 2.000 SIT, starejši letniki pa so naprodaj za polovično ceno. Če postanete stalni naročnik, imate 20 % popusta. Zbornik lahko naročite preko telefona 063/26-731, faksa 063/25-350 ali pa pisno na naslov: Osrednja knjižnica Celje, Muzejski trg 1a, 63000 Celje s pripisom za Celjski zbornik.

RAZSTAVE

MUZEJ TORTURE V AMSTERDAMU

Razstava mučilnega orodja od srednjega veka do razsvetljenstva

Če te desno oko zapeljuje, ga izderi in vrzi od sebe; kajti bolje je zate, da zgubiš en ud, kakor da bi bilo celo tvoje telo vrženo v pekel. In če te desna roka zapeljuje, jo odsekaš in vrzi od sebe, kajti bolje je zate, da zgubiš en ud, kakor da bi celo tvoje telo prišlo v pekel.

Mt. 5,29–30

Justicija – stroga in neizprosna gospa. Zaščitnica pravičnih ali okrutna maščevalka tistih, ki so stopili z družbeno priznane in normirane poti? Vprašanje, aktualno že od najzgodnejših pojavov družbenih oblik in marsikdaj še danes. Njeni svečeniki so se v imenu pravičnosti z ognjem in mečem borili proti zlu in s tem ohranjali božji red oz. čistili božje stvarstvo. V ta namen so posegali po sredstvih in metodah, ki so iz tehtnih idejnih izhodišč in s prefinjenostjo teoretičnih izpeljav opravičevala mučilne postopke v zasliševalni in kazenski praksi. Mučilne postopke, izmišljane vedno znova z brezmejno fantazijo, in usmrtilve kot slavnostne rituale izvedene pred željnimi očmi javnosti. Ali pa v nič manj strašljivi samoti popolne izolacije današnjega dne.

Muzej mučilnega orodja v Amsterdamu predstavlja te strašljive priče trpljenja v polmraku rekonstruiranih ječ in mučilnic, neme pošasti, očiščene krvi, ne pa tudi spominov na smrtne krike groze in bolečin, ubupa in nemoči pred boginjo Pravico. Stalna razstava na 1250 m² razstavne površine v trnadstropni meščanski hiši na Leidsestraat – glavni ulici Amsterdama, je v preteklem letu dobila status muzeja in se s tem enakovredno vključila v nizozemsko mrežo muzejev. Pobudnik te akcije je bila mednarodna organizacija *Amnesty international*, leta 1961 ustanovljeno gibanje za uresničevanje in zaščito pravic zapornikov.

Razstava odpira vrata v delček kulturne in pravne zgodovine obdobja od poznega srednjega veka do razsvetljenstva. Najpreprostejše – a ne neučinkovito – mučilno orodje srednjega veka v začetnih dvoranah se na poti po razstavi »tehnoško izpopolnjuje« in izteče v letih francoske revolucije s triumfom racionalistične pravne misli. To je idejno ozadje zadnji dvorani, iz katere nas pozdravlja gilgotina. Ob njej preseneča napis, da gre za human stroj . . . Naša doba s svojimi metodami in instrumenti represije oz. kaznovanja na razstavi ne nastopa več.

Čeprav laična človeška zavest brezumje mučilnih procesov, pregona in sežiga čarovnic in here-tikov, inkvizicijo in podobne pojave najraje odriva v daljnji srednji vek, pa razstavni eksponati pred obiskovalca razgrinjajo povsem drugačno sliko. Mračni srednji vek je videti kar nekam naiven v primerjavi z obdobji, nad katerimi se je dvigal zlovešči dim tisočev grmad in čigar narkotični hlapi so omamljali razsodnost racionalne in razsvetljenske zavesti novega veka. Niti skepticizem Descartove filozofije sistematičnega dvoma in njegovo načelo *clara et distincta perceptio* na eni, niti »zdrava pamet« na drugi strani nista pogasila ognjenih zubljev, ki so požirali svoj nemalokrat nedolžni plen, obsojen na osnovi praznovernih zablod jurističnih retetikov še v času, ki ni tako daleč od našega. V njihovih pravnih tezah svet marsikdaj ni izmerljiv s kategorijami razsodnosti in ratia, temveč je vpet v vsakokratno svetovnonazorsko vizijo, v iracionalnost ljudskega verovanja in obarvan z osebnimi pogledi avtorjev.

Vendar pa bi bilo zgrešeno verjeti, da je bilo logično in racionalno mišljenje našim prednikom povsem tuja kvaliteta. Tudi v pravni zgodovini je evidentna natančnost in konsekventnost mišljenja, le iz drugačnih izhodišč, kot jih priznamo danes. Tako je odpor v zvezi z motrenjem sodnih in kazenskih postopkov preteklosti posledica izhodiščne napake v ocenjevanju fenomena kazenskega prava preteklih dob. Pravno zgodovino in principe zakonskega normiranja zlasti pa uzakonjeno prakso sodnih procesov običajno vrednotimo s sodobnimi kriteriji, jih zajemamo z modernimi pojmi in prilagajamo kategorijam sodobnih miselnih vzorcev. Pri razumevanju pojavnih oblik življenja in obnašanja je nujno izhajati iz idejnih premis dobe same in upoštevati silnice, ki so usmerjale duhovno, kulturno, gospodarsko in politično življenje določenega časa in prostora. V tej luči dobijo tudi mučilni postopki in zlasti srhljiva prostodušnost pri njihovem izva-janju (o čemer pričajo hladni in birokratski mučilni protokoli, pisani s pozornostjo, usmerjeno na kar moč podroben opis muk in na kaligrafsko oblikovanje črk) bolj razumljivo dimenzijo notranje pogojenosti v širšem kontekstu idejne in kulturnozgodovinske celovitosti časa.

Srednjeveška jurisdikcija nastopa zgolj kot kamenček v mozaiku kompleksnega sholastičnega in patrističnega pojmovanja življenja in sveta, ki temelji na premisah božjega stvarjenja in božjega reda. Religiozna slika sveta je temelj vseh, tudi profanih plasti življenja vse do obdobja razsvet-

ljenskih miselnih koncepcij. Celokupnost bivanja in njegovih pojavnih oblik je tedaj razumljiva le v luči enotnosti profanega in sakralnega. Tako je tudi socialno sožitje ljudi prednormirano neposredno po Bogu. Različno formirane družbene skupnosti in principi funkcioniranja v njih so determinirani z okviri božje ureditve sveta in božjih zakonov, ki mu vladajo. Iz teh idejnih izhodišč je razumljivo, da v tedanjem svetu ni bila mogoča nikakršna oblika povsem posvetne družbe, niti v zavesti, še manj v resničnosti. In tako kot je bila na teoretični ravni posvetna država izpeljava božje države, je bila v realnem svetu cerkvena država vzor politični državi. Prav tako so bili pravni zakoni izpeljani iz božjih oz. iz Boga samega, ki je v svoji osebi vrhovni zakon in poosebljena pravica. O tem eksplicitno govori npr. nemški pravni kodeks iz leta 1225 t.i. *Sachsenspiegel*.

Vprašanje zla v svetu božjega stvarstva in uganka njegovega izvora – problem, s katerim so se ukvarjali filozofi, teologi in nasploh teoretiki vseh dob, ne da bi ga mogli zadovoljivo rešiti – je npr. drzno razjasnil starodavni perzijski nauk še pred mitično osebnostjo Zarastustre. Perzijci so postavili enačbo pozitivnega in negativnega ter tako iz Dobrega in Zla napravili dva enakovredna večna principa, ki držita svet v ravnovesju. Druge kulture in religije so pomen negativnega principa odločno omejele. Krščanski Satan tako ni več večern, naj razpolaga še s tako močjo, ampak je zgolj ustvarjeno bitje, podrejeno svojem stvarniku. V krščanskem svetu je lahko človekov zaveznik, vendar le do trenutka, ko zadoni ura božje sodbe. To bo hkrati trenutek, ko bodo njegovi častilci – hudodelci, heretiki in čarovnice – prejeli svojo zaslužno kazen. Lahko pa tudi že prej . . .

Na sodnih procesih namreč, kjer pa ni šlo za golo kaznovanje oz. maščevanje nad kršilci zakona, kot danes laično gledamo kazensko pravo preteklih dob. Prestopnike, predvsem heretike in čarovnice, katerih zločin je veljal za najhujšo žalitev Boga, je bilo potrebno rešiti iz nevarnosti peklenskih zubljev. Tako se je celotni sodni postopek z mučenjem in eksekucijo, naj se sliši še tako absurdno, odvijal v blagor hudodelčeve duše. Zločinec je bil pojmovan kot grešnik, ki je prelomil božjo postavo oz. v alternativni med Bogom in Satanom podlegel skušnjavcu. Zlo, čigar prizorišče je človeška družba in zgodovina – že od padca prve človeške dvojice, zapeljane s hudičevjo zvijačo – se je polastilo prestopnika in naloga vseh kristjanov je bila, iztrgati ga iz njegovih krempljev. Fizično uničenje zločinca je pomenilo uničenje zla in zmago dobrega. Triumf se je odvijal kot praznična ceremonija, praznik eksekucije je bila priložnost za veselo rajejanje ljudskih množic.

Autodafé (dejanje vere) se je npr. v jeziku učenjakov portugalske in španske inkvizicije imeenovala usmrnitev heretikov in čarovnic. Med zvonjenjem zvonov in zahvalno molitvijo je Cerkev demonstrirala zmago nad hudičevjo oblastjo. S kolikor večjim veseljem je »ubogi grešnik« sprejel ognjeno smrt, toliko večja je bila možnost, da bo njegova duša ušla večnemu ognju. Na eksekucijo je željno senzacij drlo ljudstvo od blizu in daleč. Pol tisočletja kasneje: 26 oktobra 1991, na stadionu kitajskega mesta Kunming, prestolnice province Yunnan, se je ob javnem sojenju in usmrtni 35 prekupevalcev mamil v veselem pričakovanju zbralo 40.000 gledalcev. Smo na pragu 21. stoletja res postali bolj humane družba?

Smisel usmrtnice je bil torej dvojen: hudodelčeva duša je dobila odvezo in se tako vrnila v naročje Cerkve, upajoča na vstajenje, hkrati pa so ljudje s tem potolažili užaljenega Boga in od skupnosti odvrnili njegovo jezo in morebitne kazni (kugo, lakoto, vojske). Pogoj za usmrnitev pa je bilo hudodelčovo priznanje, zato je jasno, zakaj so ga skušali z mučilnimi postopki izsiliti za vsako ceno. Šlo je vendar za ohranjanje božjega reda, za zaščito dežele pred božjim srdom in rešitev hudodelcev pred peklenskimi mukami. Edino s tega stališča je moč razumeti pripravljenost, s katero so nekateri obsojenci stopali k lastni eksekuciji. Kronisti opisujejo primere, ko so žrtve same spodbujale rablje, naj jim za rešitev duše namenijo še več muk in med radostnim stopanjem proti obližju smrti zbranim množicam sporočale poučne nauke. Pri tovrstnih spreobrnitvah v smislu krščanskega odgovornega življenja gre gotovo za širok vpliv asketskih beraških redov, za duh Clunyja in nauk prebujenega znanstvenega duha sholastike.

Hkrati s teološko vpetostjo v idejne tokove dobe pa je v globini pravnih postopkov mogoče prepoznati tudi ostanke starega magično sakralnega pojmovanja zla in čudežnega očiščenja. Pogansko pojmovanje narave in nanj navezujoče se magično ozadje smrtnih kazni živi še dolgo v krščansko dobo in iz svojih izhodišč usmerja njen celotni pravni aparat. Arhaična mitična zavest je tako eden od razlogov, zakaj so npr. trupla hudodelcev najraje sežigali. Ne le, da posvečena zemlja ni bila primerna za sprejetje grešnega telesa – hudodelca je bilo potrebno povsem izbrisati iz spomina, preprečiti možnost, da bi privrženci prišli do njegovih relikvij ali da bi njegov grob spremenili v kulturno mesto. Na takšnih mestih so se različne heretične sekte – po tedanjem prepričanju – v nimbu lažnih modrosti rade merile s sijajem svetih misterijev. Bilo pa je tudi še vedno živo verovanje v žive mrtvece, v zlo torej, ki lahko naprej v kakšni nesmrtni obliki.

Fantazijski produkti sakralno-magične zavesti se še v 17. stoletju zrcalijo v pojmovanju hudodelca kot demoničnega bitja podzemlja, ki ga je potrebno čim prej poslati tja, od koder izhaja – v kraljestvo demonov, v kraljestvo mrtvih. Tako je bil zločinec med magičnimi ceremonijami pregan v gozd ali v močvirje in ritualno ubit. Ostanke istih miselnih sistemov so tudi sodbe žvalim. Kazni in eksekucije so temeljile na veri, da se v živali skriva duh kakšne zle osebe.

Nasledek poganskega verovanja je gotovo tudi eden najbolj fascinirajočih pojavov stare justicije krščanske kulture – božja sodba. Temelj zaupanja v tovrstne razsodbe je predpostavka

o svetovnem redu, pojmovanem kot sakralno-magična harmonija svetih in domoničnih moči oz. zaupanje v celovitost nekega zaključenega sveta, ki enakovredno povezuje žive in mrtve ljudi, predmete narave in kulture v nenehnem odnosu vzajemne igre nastajanja in minevanja. Razsodba je rezultat skupne igre sakralno magičnih moči in ponovna vzpostavitev vedno znova motenega reda in ravnovesja.

Muzej v Amsterdamu predstavlja množico mučilnih orodij, ki so bila natančno predpisana za določene tipe prestopnikov t.j. glede na vrsto zločina. Naprave so služile dvema osnovnima ciljema: kot pripomočki za izsiljevanje priznanj in kot kazenska oz. eksekucijska sredstva. Največkrat je težko razmejiti ti dve funkciji, saj je žrtev pogosto umrla že v fazi zasliševanja. To sicer ni bilo zaželeno, saj je v tem primeru njeno premoženje prišlo v roke dedičev in ne sodišča. Sicer pa so bili mučilni instrumenti največkrat skonstruirani tako, da je imel rabelj možnost poljubno variirati in stopnjevati bolečino (nekateri rablji so zaradi svojega anatomskega znanja zasloveli kot zdravniki). Njegov cilj je bil vendar iz žrtve izsiliti priznanje, saj je na njem temeljila pravica sodišča do kaznovanja. V nasprotju s pravnimi principi starih Grkov, po katerih so krivdo na procesih dokazovale priče, je v evropski pravni zgodovini mučenje v uporabi že pri Rimljanih (za sužnje), saj se je teža procesa prenesla iz obtožb prič na priznanje žrtve. Severna Evropa sprva ni poznala mučenja v okviru sodnega procesa, saj je morala obtožba dokazovati osumljenčevo krivdo in ne obtoženec svoje nedolžnosti. Z odlokom *Ad Extrapandum* iz l. 1252 je kanonsko pravo uzakonilo pravico do mučenja na sodnem procesu. Na večer srednjega veka je bilo mučenje že uzakonjena praksa širom po Evropi.

Brez dvoma pa je imelo mučenje tudi zavestno zastraševalno in s tem pedagoško vlogo (Jožef II. je npr. želel ukiniti marsikatero kazen, ker ni imela zadovoljivega zastraševalnega učinka). Iz tega razloga so bila usmrtitve javne, nekatera mesta so bila celo pripravljena kupiti spektakel eksekucije. Vislice je imelo pred mestnimi vrati vsako pomembnejše mesto. Sramotilni stebri, postavljeni pred javnimi zgradbami, viseče kletke z ujetniki, razpadajoča trupla na kolesih, vislice z obešenci – to je bil del kulturne pokrajine in urbanih naselij preteklosti. Pri milejših prestopkih si je ljudstvo želelo predvsem zabave z obsojenci. V tej zvezi so znane sramotilne kazni, ki si jih je hudomušno izmišljal gostilničarski ceh porotnikov. Vendar lahko tudi smeh ubija in takšno smešenje je največkrat pomenilo preprečevanje nadaljnjega življenja v skupnosti. Smešenju je sledil izgon, ta pa je običajno pomenil smrt.

Vzgojni cilj je imelo tudi šibanje otrok v šolah – metoda, ki je bila še nedolgo tega v rabi skoraj v slehernem hramu učenosti. Če gre tudi v tem primeru za »pedagoški eros«, ga je imel nedvomno največ šolnik iz 18. stoletja v južni Nemčiji, ki je ponosno izračunal, da je v svoji 51-letni karieri razdelil 911.527 udarcev s palico in 124.010 zaušnic.

Obsežen del mučilnega arzenala iz muzeja torture v Amsterdamu je bil namenjen heretikom in čarovnicam. Herezija in čarovništvo sta bila najhujša zločina na razstavi predstavljenih obdobj. V očeh Cerkve nista pomenila le pripadnosti ne-krščansko usmerjenim kultom, temveč veleizdajo v odnosu do uradne teologije. Tudi laično ljudstvo obeh pojavov ni pojmovalo zgolj kot abstraktno razhajanje z oficialno rimsko katoliško cerkvijo, temveč je imelo določene predstave o načinu življenja teh sekt.

Cerkev je bila sprva predvsem do problema čarovništva kritična in ga je preganjala kot poganstvo vražo. To dokazujeta *Paderbornska sinoda (785)* in *Canon Episcopi (906)*. Zlasti zadnji je vse do 12. stoletja določal stališče Cerkve do poganških običajev. Verovanje v čarovnice je razglasil za poganstvo in zato sodno preganjano kot praznoverje. V prizadevanjih, da si zgradi trden položaj v deloma še povsem poganški Evropi (Franki), se je Cerkev energično borila proti verskim predstavam samo na zunaj pokristjanjenih ljudstev. Vera v čarovnice je bila torej korak nazaj v poganstvo. Ščasoma pa je Cerkev sama zahtevala brezpogojno vero v eksistenco demonov in zlih nadnaravnih sil ter prevzela pregon heretikov in čarovnic v svoje roke. Pregon je prerasel v strahoten sistem. V ta namen je bila ustanovljena »sveta inkvizicija«, zaupana menihom dominikanskega reda. Inkvizicijska praksa je pregon fantastičnega čarovniškega zločina izpeljala iz zločina krivoverstva in ga spremenila v barvito pašo za oči. Čarovnice so bile proglašene za antisocialna bitja v službi hudiča, češčenega kot zakonodajalca sveta na temnem horizontu nedoločljivega zla. V nenehni tekmi z vrhovnim božanstvom so povzročale razkol in disharmonijo v družbi in vabile vedno nove odpadnike v svet svoje sofistične modrosti.

Forma sodnih procesov proti heretikom in kasneje čarovnicam ob navzočnosti obremenilnih prič in izključitvi obrambe ter vpeljava mučenja kot sredstva za iskanje resnice je imela en sam in že vnaprej določen izid – smrt. Leta 1252 je bilo papežu Inocencu IV. dovoljeno izvajanje inkvizicijskega mučilnega postopka z omejeno uporabo sredstev. Premik k pravih čarovniškim procesom 16. in 17. stoletja pa je bila bula papeža Inocenca VIII., ki jo je izdal na željo dominikanca Heinricha Institoris in naj bi v kali zatrla vsak dvom o pravilnosti in zakonitosti inkvizicijskega postopka in usmrtitev.

Mejnik na poti k čarovniškim procesom je bila knjiga oz. izum tiska. Evropo je zajela poplava knjižnih izdaj, ki so obravnavale problem čarovništva, z znanstveno natančnostjo opisovale njegovo naravo ter služile kot pripomoček in vzorčni vprašalnik pri vodenju čarovniških procesov

(H. Institoris in J. Spranger, *Malleus Maleficarum*, 1487, U. Molitor, *De laniis et phitonicis mulieribus*, 1489, J. Geiler von Keisersperg, *Die emeis*, 1517, Grilandi, *Tractatus de sortilegiis*, 1525, J. Wier, *De prestigiis daemonum*, 1563, J. Bodin, *Demonomanie des sorciers*, 1580, P. Binsfeld, *Tractatus de confessionibus maleficorum*, 1589, M. del Rio, *Disquisitionum magicarum*, 1595, N. Remigius, *Demonolatriae*, 1597, F. M. Guaccius, *Compendium Maleficarum*, 1608, P. de l'Ancre, *Tableau de l'inconstance* . . . , 1609, proti procesom F. von Spee, *Cautio criminalis*, 1631). Kombinacija besede in slike je imela izjemen sporočilni in propagandni učinek. Vsi ti kompandiji, ki so v sholastično precizni terminologiji raziskovali fenomen čarovništva, so bili apologija procesov, ki so sredi 15. stoletja množično utrli pota na grmade. Njihov plamen je začel ugašati šele v jutranjem svitu 18. stoletja. Učeni inkvizitorji in (često) neizobražena ženska na mučilni klopi so živeli v istem svetu strahov, v katerem je hudič prežal kot stalna nevarnost. Sodniki, porotniki-laiki pa tudi gospodje na pravnih in teoloških fakultetah so opravljali isto visoko poslanstvo vzpostavljanja porušene harmonije v svetu. Tej pošastni zablodi so celo humanisti in razsvetljeni prinašali najbolj znanstveno hrano, neštete žrtve pa lastna življenja na mestnih trgih med zbranimi pobožnostmi, sakralno glasbo in olajšanimi vzdihli zbranega občinstva.

Seveda pa je bil očitek čarovništva marsikdaj tudi pretveza za izključitev političnih nasprotnikov, za reševanje sporov v zvezi z dedovanjem in celo zakonskih konfliktov. Ne gre pa prezreti tudi vloge procesov kot vira dohodka deželni gospodi, pisarjem, sodnikom, rabljem itd.

Iz vsega tega je razvidno, da se je srednjeveška pravna znanost s svojimi idejnimi izhodišči pa tudi konsekvencami popolnoma navezovala na stari testament in njegov imperativ »zob za zob«. Osnova in najvišji pravni vir mlajših zgodovinskih obdobj pa je dekalog. Kot pravne zapovedi same je tudi podoba sodnika izpeljana iz božjega lika. Kot zemeljski reprezentant božjega sodnika je v skladu s predstavo o božji jezi strog, oster, jezljiv in kaznujoč. Posvetni sodnik torej reflektira boga starega testamenta.

Obdobje racionalizma je prineslo dedemonizacijo naravoslovnih ved, emancipacijo duhovnih znanosti od teologije in s tem vdor racionalistične filozofije v pravno znanost. Čas, ki je bil prepričan, da je opravil z zablodami preteklih dob in osvobodil človeka iracionalnosti, okrutnosti in nasilja, ga je na svoj način še bolj razosebil in izpostavil bolj anonimnim oblikam državnega nasilja. Zavladala je teza, da človeška družba funkcionira kot neoporečno zgrajen stroj. Individuum je del njegovega kolesja in po potrebi ga je nujno žrtvovati za delovanje celote. Triumf razuma je razvrednotil posamično življenje, pod njegovo diktaturo so razčlovečene njegove tvorbe kot so država, pravo ipd. Znanost se je podala na svoj zmagovalni obhod prek vseh področij človeške aktivnosti in perfekcionirala tudi celotni kazensko-eksekutivni aparat. Tako je še danes brezhibni mehanizem giljotine simbol racionalne pravne misli obdobja francoske revolucije. Čeprav je ta »humani stroj« vzbudil nepopisen odpor in je še danes sinonim za anonimen mehaniziran državni teror, pa je bil ob nastanku spremljan z visoko idejo enakosti vse do zadnjega diha. Nezmotljiva preciznost moderne tehnike naj vsem – tudi navadnim meščanom in plebejcem – zagotovi pravico do obglavljenja brez bolečin. Metoda obglavljenja je bila namreč vse do tedaj privilegij plemstva.

Moderna mučilna praksa v današnjem svetu se zaradi mednarodne kontrole osredotoča na tiste postopke, ki na človeškem organizmu na puščajo vidnih sledi. Tako se državno nasilje ne manifestira na grmadah, temveč je postalo subtilnejše. V ta namen služijo zdravstvene ustanove zlasti v okviru psihiatrične stroke. V tem stoletju ljudje, ki so odstopali od splošno priznanih družbenih norm, niso bili več kaznovani na klasični način, temveč zaprti v umobolnice in podvrženi »medicinski obravnavi«. Njihovo obnašanje in mišljenje se ne imenuje več obsedenost, novi strokovni izrazi so blaznost, histerija ipd. Zgodnje bolnišnice za duševno bolne so bile enake zaporom, terapije kaznovalnemu programu. Psihiatrična terapija nastopa še danes kot državni in policijski organ in s tem kot moderna inkvizicija, ki ima moč, izločiti družbeno neprijetne posameznike ali skupine, zlasti politične oponente.

Muzej torture v Amsterdamu je nov muzej v Evropi in že zaradi tega vreden vse pozornosti. Nastanek specializiranih muzejev v današnji dobi je vsekakor odraz moderne težnje po zajetju vse raznovrstnosti pojavov sveta in znotraj tega po tematski predstavitvi določenih segmentov bivanja. Avtorjem razstave je uspelo zbrati množico avtentičnega materiala, hkrati pa dokumentarnih grafičnih upodobitev, ki skoraj ob vsakem razstavljenem eksponatu ilustrirajo njegovo funkcioniranje in obenem s prizori agonije zasiljevanih in obsojanih žrtev stopnjujejo vsebinski ton naslovni temi. Kljub temu pa je mlademu muzeju moč očitati vrsto pomanjkljivosti. Razstavni predmeti niso datirani niti lokalizirani, čeprav vemo, da mnogi mučilni instrumenti niso bili v rabi v vsem evropskem prostoru in nekateri samo v določenem časovnem obdobju. Teksti ob eksponatih so skopi, včasih kar preveč poenostavljeni, razstave ne spremlja katalog, ki bi poglobil v muzeju videno z dodatnimi informacijami. Tako obiskovalec ne zve ničesar o kulturnozgodovinskem in duhovnem ozadju določenih pojavov iz zgodovine prava, o pravnih starožitnostih, o specifičnih značilnostih glede na geografske in časovne razsežnosti nekdanje Evrope. Včasih pogrešamo tudi razmejitev med resničnostjo in legendami ali svaj opozorila na fantazijsko potenciranje obravnavane teme, ki je zlasti v obdobju romantike rada kar preveč grozljivo obarvala že tako vznemirljive snovi. Ljudsko izročilo, kronike, letaki in podobni viri niso vselej verodostojno gradivo.

To je npr. očitno v primeru *Nürnberške device*, železnega sramotilnega plašča iz srednjega veka, ki svojih smrtonosnih osti ni imel že ob nastanku, temveč jih je dobil z odsluženi bajoneti iz napoleonskih vojn, kar dokazuje, da naprava prvotno ni služila v eksekucijske namene. Poročanje kronik in letakov torej ni zgodovinsko korektno, temveč je želelo vznemirjati in zastraševati. Kronisti in »zgodovinarji« so bili večinoma duhovniki, nekdanji izobraženci, ki pa so seveda zastopali svoje verske interese in nagibali k pridigarskemu slogu. Tako je tudi ilustrirana *Neubauerska kronika* iz 17. stoletja gostom v gostilni predstavljala senzacionalne dogodke, med njimi scene eksekucij, za katere je dokazano, da v tistem prostorskem in časovnem okviru niso bile v rabi. Ilustracije so bile povzete po drugih virih.

Kljub vsemu pa je novi muzej v Amsterdamu s svojim specifičnim področjem dragoceno dopolnilo evropski in svetovni družini muzejev, hkrati pa kot opomin in slaba vest človeštva opozarja na pospešeno rast v smeri večje človečnosti, ki je svet prav v času, v katerem živimo, nikakor ni sposoben doseči.

Blaženka First

Boris M. Gombač

TRST-TRIESTE. DVE IMENI, ENA IDENTITETA: SPREHOD ČEZ HISTORIOGRAFIJO O TRSTU 1719–1980

Ljubljana : Narodni muzej; Trst : Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Avtor je v svojem delu obdelal problematiko Trsta iz zornega kota historiografije, predvsem italijanske. Knjiga je rezoniran sprehod skozi 200 in več let tržaške zgodovine in se dotika vprašanj iredentizma, fašizma in italijanskega nacionalizma po drugi svetovni vojni, vse do današnjih dni. Zanimivo in aktualno branje bogati še obsežen seznam literature in neposredni uvod, ki govori o nacionalnem vprašanju v Trstu in Primorju.

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudimo pri nakupu ali naročilu knjige 20% popusta!

Knjigo lahko naročite v Narodnem muzeju v Ljubljani (061/221-882)

SLOVENSKA MATICA, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 12-63-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije **nudi po svojih članskih cenah** tudi:

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1/1971 – 1015 SIT

Iz vsebine: Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič (1853–1901), V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Minařík – Ptujске lekarnе, lekarnarji in njihove hiše, A. Stefančič – Kratek pregled zdravstvenega nadzora živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2/1974 – 1015 SIT

Iz vsebine: V. Murko – Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 3/1975 – 1015 SIT

Iz vsebine: D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J. M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4/1979 – 1015 SIT

Iz vsebine: J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, F. Adamič – Stoletnica rojstva profesorja dr. Frana Jesenka

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5–6/1981 – 1076 SIT

Iz vsebine: F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slovenski zdravniki v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7/1983 – 1076 SIT

Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Movarca, S. Grande, V. Gjurina, Š. Barbariča in M. Kambiča

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 8/1985 – 1076 SIT

Iz vsebine: A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devidé – Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Petrl – Dr. Štefan Kočevar, delavec za slovensko narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj, J. Zadravec – Fragmenti iz ljudske medicine v severovzhodni Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 9/1987 – 1181 SIT

Iz vsebine: S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi na Slovenskem, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 10/1989 – 1312 SIT

Iz vsebine: J. Strnad – Ernst Mach kot fizik, V. Ribarič – Albin Belar (1864–1939) in začetki slovenske seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije na Slovenskem, L. Bezljaj-Krevel, Pregled zgodovine razvoja poštne službe na slovenskem ozemlju

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 11/1991 – 2143 SIT

P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomoedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti na Slovenskem, B. Ozvald – Ljubljčan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, S. Sitar – Slovensko letalsko pionirstvo, J. J. Ferber – Opis živosrebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem

K navedenim cenam je – žal – potrebno prišteti 5-odstotni prometni davek.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

MEDNARODNI KULTURNO-ZGODOVINSKI SIMPOZIJ MODINCI 1993

Gradec, 6.–9. julij

Vsakoletni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci je letos med 6. in 9. julijem v Gradcu na avstrijskem Štajerskem zbral udeležence iz petih dežel (Slovenije, Hrvaške, Madžarske, Koroške in Štajerske), da bi razpravljali o naseljevanju in razvoju narodov v panonskem prostoru do konca 12. stoletja. Posvetovanje je z uvodnim referatom v naslovno temo vpeljal dunajski zgodovinar *Herwig Wolfram*, ki je spregovoril o polietnični strukturi antične in srednjeveške Panonije, o večnacionalnosti držav, ki so nastajale na njenem področju, ter v zvezi z idejami, ki v našem stoletju in v današnjem času še posebej postavljajo zahteve po »čistih« nacionalnih državah, dejal, da je naloga zgodovinarjev prav to, da nenehno opozarjajo na takšno preteklost.

Nekaj naslednjih referatov je pod skupni imenovalec postavila arheologija: v njih so arheologi skušali zgodovinarje seznaniti z izsledki svojih raziskav in izkopavanj. Štajerski arheolog *Diether Kramer* je o etnični interpretaciji srednjeveških grobišč v zgodnjem in visokem srednjem veku menil, da ostaja tudi v naprej problematična, saj raziskana najdišča največkrat niso zadovoljivo publicirana, med arheologi iz različnih dežel prihaja do terminoloških in metodoloških neskladij, druge sorodne discipline pa niso dovolj pritegnjene v raziskovanja. O uveljavljenem mnenju, ki večji del grobišč na Štajerskem interpretira kot grobišča alpskih Slovanov, Kramer meni, da se je z njim mogoče strinjati za pretežni del dežele v času naselitve, ne pa tudi za otonsko-salijski čas, ki je z najdbami dokumentiran kot bavarska doba. Kontinuiteta rabe grobišč po njegovem mnenju priča o mirnem sožitju pripadnikov dveh etnij in o postopni asimilaciji slovanskega prebivalstva na zgornjem in srednjem Štajerskem.

Kramerjev dunajski kolega *Falko Daim* je svoj referat posvetil etnogenetskim procesom poznega srednjega veka: langobardskim skupinam, ki so se konec petega stoletja naselile v severnem delu dunajskega bazena in se na to do druge polovice 6. stoletja razširile čez skoraj vso Panonijo do južne Moravske; Avarom, ki so Langobarde leta 568 pregnali proti Italiji; in prvim Slovanom, o katerih pravi, da jih je na podlagi nezadovoljivega arheološkega gradiva nemogoče zanesljivo označiti in da se njihova zgodovinska podoba v prvem času po naselitvi spreminja ter šele v 9. stoletju privzame reprezentativen izraz. Avtor je ob tem menil, da je premoščanje etničnih kategorij naloga tako zgodovinarjev kot tudi arheologov, zato je želel s svojim prispevkom pokazati, da je bila etničnost le eno izmed številnih in morda celo najmanj pomembno obeležje obravnavanih ljudstev. Hrvaški prispevek k raziskovanju etnogeneze območja med rekami Dravo, Donavo in Savo je na podlagi znanstvenega raziskovanja bjelobrdске kulture predstavil *Željko Tomićić*. Posebej medrečje Save in Donave je imenoval *latenten koridor ljudstev* in prizorišče številnih selitev in soočanj različnih kultur, s pomočjo pričevanj najdb s področja Bjelega brda pri Osijeku pa je pokazal, da je na tem prostoru od 10. stoletja naprej nastajala lastna materialna kultura avtohtonega prebivalstva.

Prispevek madžarskega arheologa *Jozsefa Laszlovskega* je opozoril predvsem na gospodarske in kulturne posledice, ki so jih pustile selitve iz zahodnega prostora panonskega območja na Madžarsko v času Arpadov, in s tem v zvezi omenil močan slovanski vpliv, ki je očiten v številnih izposojenkah, ki jih danes najdemo v madžarskem jeziku.

Tudi drugi gradiščanski referat je bil delo arheologa *Karl Kaus* je spregovoril o prispevkih arheologije srednjega veka k zgodovini naseljevanja gradiščanskega območja med 9. in 12. stoletjem. V razliko od obeh že omenjenih avstrijskih referatov se ta ni toliko posvečal grobnim najdbam, marveč bolj ostalinam gradišč in utrjenih naselbin. Za 9. stoletje je dejal avtor, je teh pričevanj bistveno manj kot ohranjenega listinskega gradiva, medtem ko je njihovo število za 10. in 11. stoletje precej večje in dokazuje pestro etnično podobo prostora.

Povsem zgodovinarskih prispevkov je bilo na letošnjem srečanju pravzaprav malo, predvsem pa manj od arheoloških: k uvodnemu referatu *Herwiga Wolframa* se je v svojem nastopu vrnil *Bogo Grafenauer*, ki pa se ni posvetil vsej množici plemen, ki so se pojavljala na tem prostoru, in odnosom med njimi, marveč je govoril o tipično etnogenetskem vprašanju: postopnem zaporedju naselitenih slojev in njihovem spajanju v poznejše obstojne etnične skupnosti, kar v našem primeru konkretno pomeni vprašanje stika med slovanskimi in pred slovanskimi prebivalci. O razmerju med Karantanci in Slovenci je dejal, da ga ni mogoče označiti z enačanjem, saj gre za dve različni stopnji v razvoju etnične skupnosti, ki pa ju družijo največja genealoška podobnost.

Ivo Goldstein je predstavil politično in etnično sliko panonskih predelov Hrvaške v času od 7. do 12. stoletja. Dotaknil se je prehoda barbarskih germanskih plemen, se zaustavil ob naselitvi

Obrov in posebej Slovanov, katerih prihod je v času do leta 600 povsem spremenil etnično in politično podobo prostora, ter dejal, da so bili Slovani skupaj s Hrvati v večini, da pa so z Obri sodelovali in od njih sprejemali nekatere običaje in kulturo.

Referat drugega madžarskega predstavnika *Gaborja Vekonyja* je spregovoril o selitvah in nastajanju ljudstev v podonavskem prostoru do začetka 13. stoletja. Kazanski kaganat ni zadrževal priseljevanja iz azijskega prostora in prav s primerom izraza kagan (kakan, turško kaffkan), ki se je uveljavil in za dolgo ohranil v madžarskem jeziku, je avtor pokazal na vplive, ki so prihajali od tam.

Štajerski zgodovinar *Karl Spreitzhofer* je svoj nastop posvetil oblikovanju razmerij na Štajerskem po razpadu rimskih obmejnih utrd in državne organizacije, ko je bil štajerski prostor pretežno izseljen. Preostali rimski naseljenci so se ohranili le v osrednjih mestih in njihovi neposredni okolici, o čemer pričajo nekatera krajevna in predvsem rečna imena. Imena naselij so eden temeljnih virov za rekonstrukcijo etničnih odnosov v srednjem veku, rezultati njih raziskovanja pa se v glavnem ujemajo z dogajanjem raziskav naselbin in sporočilom pisnih virov.

Tako se je tudi *Alenka Šivic-Dular*, druga slovenska predstavnik na tokratnem srečanju, lotila vprašanja odseva etnogeneze v jeziku ter vprašanju razvoja krajevnih imen dodala še izjemno zanimiv prispevek k raziskovanju etimologije lastnih imen. Opozorila je na to, da je izraz »alpski Slovani« izrazito geografski pojem, ki nima ustrezne izpeljanke za ime jezika (alpska slovanščina) in da je razvoj slovenščine mogoče razvrstiti v tri faze (naselitev, konsolidacija in integracija, čas do konca 11. stol.), podobno kot velja za slovaščino, ki da je stik oziroma nadomestek panonske kontaktne cone med srbsčino in češčino. Kontakt Slovanov s staroselci na današnjem Slovenskem in severnem ozemlju verjetno ni bil ne dolg ne intenziven, kar je razvidno iz tega, da je v slovenščini največ starejšega iliro-venetskega substrata, latinski pa je šibkejši in razširjen le na zahodu. Pomembna značilnost je prevzem prej adstrata kot substrata: frekvenca romanskega narašča v smeri proti zahodu (tudi furlanski), drugi močan adstrat pa je seveda germanski.

Z referatom *Alenke Šivic-Dular* z Oddelka za slovanske jezike in književnost na ljubljanski Filozofski fakulteti je bilo slovensko zastopstvo edino, ki se je interdisciplinarnega pristopa k tokratni temi lotilo nekoliko drugače od drugih: vse druge delegacije so vsaj enega od obeh referatov zaupale arheologom. Bolj zaradi njihovih kot zavoljo lingvističnega prispevka je postalo očitno, da bo treba v prihodnje razmisliti o širini interdisciplinarnosti teh zgodovinskih srečanj: referati arheologov so bili zgodovinarjem mestoma namreč precej nerazumljivi, skoraj vedno pa so za seboj pustili vprašanje, kaj in koliko lahko zgodovina od arheologije pravzaprav pričakuje in zahteva. Nobenega dvoma ni, da so srečanja različnih ved potrebna in nujna, in čeprav strinjanja med njimi ni mogoče zahtevati, je potrebno vsaj soočanje in razumevanje. Tako so sicer dobro pripravljene prispevki prisotnih arheologov največkrat ostali brez ustrezne razprave sodelujočih; očitati pa bi jim bilo mogoče tudi, da so ob naravnosti v raziskovanje posameznih kultur pozabili na kvantifikacijo najdišč, ki bi bila, prikazana na zemljevidu celotnega obravnavanega prostora, izredno koristna pridobitev ne samo zgodovinarjem in arheologom. Problem premajhnega soočanja arheološkega dela in dognanj med strokovnjaki posameznih dežel, predvsem pa problem različnih terminoloških in metodoloških pristopov so sicer izpostavili že arheologi sami.

Edina večja neprijetnost letošnjega srečanja je bilo veliko število odsotnih referentov: manjkala sta namreč oba madžarska in en predstavnik Hrvaške. V takšnih primerih je razprava po prebranem prispevku nemogoča, vrednost referata pa zato precej zmanjšana.

Za konec je mogoče reči, da je tokratno srečanje v celoti izpolnilo svoj osnovni namen: prijetno druženje ljudi, ki se v sosednjih deželah posvečajo podobnim vprašanjem, je opozorilo na nekatere nove probleme, skušalo odgovoriti nanje, in v času, ko so postala vprašanja naroda, etnika in državnosti na teh dveh temeljih pomembnejša od vseh drugih, blaznostim ni ponudilo nove žerjavice pod plamen. V celoti dobro pripravljenemu simpoziju sta graška in štajerska deželna vlada posvetili precejšnjo pozornost, saj je udeležence prvi večer sprejel štajerski deželni glavar, drugega dne pa smo bili gostje v mestni hiši. Obisk zanimivega muzeja na prostem je simpoziju dodal še eno prijetno in poučno noto, Slovenci pa smo bili zadnjega dne sploh lahko zadovoljni, saj so organizatorji posvetovanja v Rogaški Slatini med letošnje udeležence že razdelili zbornike lanskih referatov.

Alja Brglez

PETSTO LET KOLEGIATNEGA KAPITLJA V NOvem MESTU

Okrogle obletnice v zgodovini naših krajev so vedno prilika ne le za njihovo zunanje polepšanje ampak tudi za kritičen pogled v preteklost. Ta je še toliko bolj pomemben, ker so poveljne migracije prebivalstvo naših mest zelo spremenile. V Novem mestu starih meščanov skoraj ni več, ali bolje, v množici prišlekov sploh ne pridejo več do izraza. Ko so se v mestu razširile govorice o nameranih prireditvah v zvezi s 500-letnico kapitlja, se je hitro pokazalo, da velik del sodobnih

Novomeščanov ne ve, kaj je kapitelj, od kod ima ime mestni grič, skratka, nemajhna zmeda. Tudi ti momenti so prispevali k odločitvi, da je treba prireditve zasnovati tako, da bodo razumljive in dostopne kar najširšemu krogu prebivalstva, hkrati pa naj bi imele trajne posledice tako v zunanji in notranji ureditvi stavb kapiteljskega kompleksa ter seveda v publikacijah.

1. Znanstveni simpozij ob 500-letnici Kolegiatnega kapitlja v Novem mestu.

Novo mesto, 22. in 23. aprila 1993.

Najbolj pregleden članek o zgodovini novomeškega kapitlja je doslej napisal Ivan Vrhovec v svoji zgodovini Novega mesta. Ker je v njem kar nekaj napak, predvsem pa je po njegovem izidu preteklo že nekaj desetletij, hkrati pa je bilo napisanih kar nekaj razprav o arhitekturi kapiteljske cerkve in je vse to klicalo po kritičnem pretresu, je bila sprejeta odločitev o znanstvenem simpoziju. Zamišljen je bil tako, da bi po kronološkem redu obravnavala probleme, ki jih razrešujejo zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, muzikologi in literarni zgodovinarji. Glede slednjih je bilo nemalo težav, saj imamo malo specialistov za starejše slovstvo, z nabožnim se verjetno nihče posebej ne ukvarja, zelo redki so tudi specialisti za naše neslovensko slovstvo. V tem pogledu je bil simpozij gotovo pomanjkljiv. Kot pozitivno pa moramo omeniti, da je zaradi osebnih razlogov zadnji moment odpovedal le Sergio Tavano, ki naj bi referiral o Tintorettovi sliki sv. Nikolaja, da so vsi referenti referate skrbno pripravili, da je bil izredno dober tudi obisk.

Uvodno predavanje Kapitelj v zgodovini Cerkve na Slovenskem je imel France M. Dolinar. Poleg predstavitev ustanove kot take in primerjave z drugimi sorodnimi institucijami na slovenskem etničnem ozemlju se je zadržal predvsem pri političnih in cerkvenih razmerah, ki so pripeljale do njegove ustanovitve. Te so namreč bistveno širše in z drugačnim ozadjem, kot pa ga je mogoče videti, če upoštevamo le iniciativo šentrupertskega župnika in njegovih somišljenikov.

O arheološki preteklosti Kapitlja kot mestnega griča je govoril zdaj že pokojni Tone Knez. To je bil njegov zadnji javni novomeški nastop. Poudaril je veliko nesorazmerje med arheološkim pomenom ozemlj, kjer je bila nekoč pristava (Marof) in kjer je danes cerkev s proštijo. Seveda pa odsotnost najdb na tem prostoru še ne dovoljuje dokončnega sklepanja. Franc Baraga je predstavil svoje ugotovitve ob urejanju kapiteljskega arhiva in knjižnice. Kar je ostalo, so ostanki ostankov. Številni požari in Ilirske province so naredili ogromno škodo. Božo Otorepec je predstavil ustanovne listine v letih 1493–1509. Proces nastajanja kapitlja ni bil enostaven in ni slučajno, da so nekateri kot ustanovno listino omenjali zadnjo. Posebej se je zadržal pri tej listini, na njej je v izredno lepi miniaturi upodobljen sam cesar Maksimilijan. Jože Mlinarič je obravnaval župnije novomeškega kapitlja. O tej problematiki večina Novomeščanov nič ne ve, čeprav je na primer A. M. Slomšek prav zaradi tega obiskal Novo mesto, ki mu ni ostalo ravno v najlepšem spominu. Poslušalci so še posebej prisluhnili nekaterim pojasnilom o cerkveni organizaciji, ki jo večina zgodovinarjev zelo slabo pozna.

Emilijan Cevc je začel umetnostnozgodovinsko problematiko. Analiziral je dosedanja dognanja iz stavbne preteklosti kapiteljske cerkve. Njegove ugotovitve v marsičem spreminjajo dosedanje ugotovitve Mušiča in Komelja. Vincenc Rajšp je prikazal »spornega« prošta Polydorja de Montagnano. Po njegovem mnenju ga moramo obravnavati v času in prostoru, vedeti, kaj je moral in smel delati in od »spornega« prošta Polydorja de Montagnano. Po njegovem mnenju ga moramo obravnavati v času in prostoru, vedeti, kaj je moral in smel delati in od »spornosti« ne ostane skoraj nič. Anica Cevc je spregovorila o slikah Valentina Metzingerja, ki so v stranskih oltarjih. Medtem, ko Novomeščani Tintoretta skoraj po božje častijo, se za dela tega slikarja premalo zmenijo in so v dokaj slabem stanju. Če upoštevamo še njegova druga dela, ki so bila in delno še so v mestu in njegovi širši okolici, bi ga lahko šteli za »dolenjskega« slikarja. Cevčeva je tudi rehabilitirala prošta Marottija. Tomaž Faganel je predstavil glasbo klasicizma v novomeških arhivih. Mišljena sta kapiteljski in frančiškanski. Ker je njihova skupnost bila drugače organizirana kot kapitelj, se je pri njih več ohranilo. Zaradi prejetih obveznosti je prvega dne referiral tudi Luigi Tavano, ki je govoril o korespondenci med stiškim opatom Tauffererjem in proštom in prvim goriškim nadškofom grofom Attemsom.

Drugi dan simpozija je začel Jože Ciperle s pregledom kapiteljskega šolstva do ustanovitve gimnazije 1746. leta. Zdi se, da je njegov referat jasno pokazal potrebo, da bodo morale biti prireditve ob 250-letnici novomeške gimnazije posebej posvečene novomeškemu šolstvu. Med pomembne rezultate simpozija moramo nedvomno uvrstiti tudi vest, da je bila najdena kronika novomeškega kapucinskega samostana. Predstavil jo je Metod Benedik. V njej je obilo novih podatkov za zgodovino mesta, posredno bo marsikaj novega mogoče ugotoviti glede jezikovne kulture. Znamenita Levstikova opazka o nemško govoreči dolenjski metropoli je skoraj gotovo veljavna le za nekaj desetletij druge polovice 19. stoletja. Ana Lavrič je predstavila velike želje po ustanovitvi škofije, ki so pri posameznikih še vedno žive. Jelka Pirkovič je spregovorila o prostorskem odnosu med mestnim jedrom in kapiteljskim kompleksom. Njen trostopenjski razvoj je dokaj prepričljiv, čeprav veliko zgodovinarjev še vedno prisega na Milka Kosa. Edino literarno-zgodovinsko predavanje je imel Jože Faganel. Govoril je o kanoniku Matiji Kastelcu in zahteval

prevrednotenje njegovega dela in delovanja. Omenili smo že zahtevo Anice Cevc, da je treba spremeniti odnos do notranjščine cerkva. Z referatom o kornih klopeh jo je podprla tudi Barbara Jaki. Čeprav več ne služijo svojemu namenu, bo vendar treba zanje poskrbeti na način, ki bo ohranjal vednost o njihovi vlogi. Poseben problem so tudi orgle. Po ugotovitvah Eda Škulja so trenutne že šeste, mesto in seveda cerkev bi potrebovala sedme.

Janez Šumrada, Stane Granda in Andrej Vovko so obravnavali zadnjih dvesto let kapitelske preteklosti, v katerih je od dejanskega ali namišljenega srednjeveškega blišča ostalo predvsem ime. Število kanonikov se je zmanjšalo, pa tudi sicer je bilo več nazadovanja kot napredka. Francozi so kapitelj 1810. leta ukinili, po 20. letih je začel ponovno životariti, v drugi polovici 19. stoletja je notranjščina cerkve doživela vrsto pretežno neposrečenih sprememb, njeno slikovito zunanjščino bi skoraj uničili, prva svetovna vojna ga je v finančnem pogledu spravila na kolena, državljanska vojna je pahnila v kraško brezno enega izmed kanonikov, poveljne razmere pa nadvse zgovorno ilustrira zažig škofa Vovka. Pa vendar. Marinka Dražumerič je s prikazom konzervatorskih posegov v zadnjih letih uspela prepričati navzoče, da so časi, ko so na mestu sedanje cerkve snovali spomenik revoluciji, za določeno obdobje mimo. Odnos meščanov do mesta, katerega simbol je Kapitelj s cerkvijo in proštijo, se v zadnjih letih le spreminja na bolje. K temu naj bi pripomogel tudi predvideni zbornik z gornjimi referati.

2. Razstava: Dragotine kapitelske cerkve v Novem mestu.

Novo mesto, 23. aprila–15. septembra 1993

Že v uvodu smo opozorili, da je v naših mestih poseben problem, osvestiti doseljence v odnosu do zanje nove kulturne dediščine. Veliko je mogoče doseči z zgodovinskimi razstavami, še zlasti, če so sodobno postavljene in ustrezno reklamirane. Vse te naloge so si zadali tudi s postavitvijo dragotin kapitelske cerkve v obeh dvoranh Dolenjske galerije. Za to priliko jih je z nekaterimi montažnimi rešitvami še posebej usposobil pronicljivi arhitekt Marjan Loboda. Strokovno so razstavo pripravili delavci Dolenjskega muzeja na čelu z Majdo Pungerčar in Jožefom Matijevičem. Osredotočena je bila na galerijo kapitelskih proštov, cerkvena posodja in oblačila, arhivsko gradivo in nekatere druge predmete iz proštijske in kapitelske cerkve. Vrsta slik in drugih eksponatov je bila posebej za to priliko restavrirana ali vsaj temeljito prečiščena, po dveh desetletjih smo lahko videli vrsto liturgičnih oblačil, ki jih je nosil zadnji infulirani prošt Alojzij Štrukelj (1956–1973).

Ob pripravi na razstavo se je največ vprašanj vrtelo okoli vrednosti galerije proštov. Mnenja so bila zelo deljena. Restavriranje je pokazalo, da je bila skepsa o smotrnosti investicije v restavriranje odveč, da so slike v številnih pogledih dokaj izpovedne, da imajo določeno dokumentarno in estetsko vrednost. Cerkveno posodje seveda ni podobno tistemu, ki ga občudujemo v zakladnicah evropskih katedral. Najstarejši primerki so iz 17. stoletja, prevladuje druga polovica 19. stoletja. Tudi tu je čutiti posledice francoskega vladanja kot tudi prejšnjih časov. V preteklosti je bilo veliko odtujenega. Tudi liturgične obleke so bile v preteklosti slabo varovane in vzdrževane. O arhivu smo bistvo že povedali. Poudariti pa je treba, da so bile te posledice hudih časov na razstavi uspešno premagane, občutili so jih predvsem tisti, ki o teh stvareh vedo nekoliko več. Mnogi so vrsto predmetov prvič videli. Mala anketa podpisanega je pokazala, kako kratek je spomin. Celotno bivši ministranti se na primer maniplo več ne spominjajo. Tako so bili razstavljeni predmeti za del obiskovalcev srečanje z doslej neznano kulturo, za del pa obujanje spominov. Pokoncilski novomeški prošt namreč ne nosi več nekaterih škofovskih insignij kot prejšnji. Posebej je treba pohvaliti tudi izbor arhivskega gradiva. Žal je pač tako, da to mnogokrat obiskovalce predvsem utruja, saj ga niso sposobni brati. Seveda ga tudi večina novomeških ni znala, vendar je bilo postavljeno tako, da je bilo prijetno za oči, pa tudi prebrati se je marsikaj dalo.

Razstava je pokazala, da so delavci Dolenjskega muzeja sposobni slediti trendom v slovenski muzeologiji. Obžalovati moramo, da je niso videli tudi druge. Prav bi bilo, da bi jih uspeh vzpodbudil k novim dejanjem, ne pa da jih bi po stari dolenjski navadi uspaval. Nenazadnje, generacija, ki je nasledila Janka Jarca in njegove sodelavce, je mestu in njegovi okolici še v marsikaterem pogledu velik dolжник.

3. Katalog: Dragotine kapitelske cerkve v Novem mestu.

Novo mesto: Dolenjski muzej 1993, 160 strani.

K dobri razstavi sodi tudi dober katalog. Znani so primeri, ko so njegovi članki presegli pomen in kvaliteto razstave, čeprav so številnejši obratni. Vrsta tekstov, ki bi lahko bila objavljena v takem katalogu, bo izšla v posebnem zborniku kot gradivo simpozija. Kljub temu je katalog razstave takšen, da moramo nanj posebej opozoriti. Čeprav je v zadnjih letih izšlo pri nas precej knjig s podočja cerkvene zgodovine, pa smo siromašni, ko gre za razprave o liturgičnem posodju in oblekah.

Uvodno besedilo o kapitlju je prispeval France M. Dolinar. V posebnih razpravah pišejo Jožef Matijević o galeriji novomeških proštov, Anton Miklavžin o restavratorskih delih na slikah, saj so bile nekatere večkrat preslikane, Lev Menaše o podobi Brnske Matere božje iz proštove kapele, Marjetica Simoniti o liturgičnem posodju, Majda Pungerčar pa o cerkvenem tekstilu ter zlatarjih, srebrarjih in pasarjih v Novem mestu. Kratke oznake o razstavljenih predmetih so naredili že omenjeni Matijević, Simonitijeva in Pungerčarjeva, o listinah pa Franc Baraga, ki je prispeval tudi kratko kronologijo dogodkov, povezanih s preteklostjo kapitlja. Čeprav so se nekateri avtorji srečevali z nemajhnimi težavami, z vrsto tovrstnih problemov so se prvič spopadli, jim moramo biti za katalog iskreno hvaležni. Večjega dela cerkvenih posod in oblek tudi poslej ne bo mogoče videti. Dovolili bi si le eno pripombo. Pri fotografijah nekaterih delov cerkvenega tekstila bi morali upoštevati ali pa vsaj nakazati razmerja velikosti. Med štolo in maniplom, burso in velumom so te kar precejšnje. To iz objavljenega ni razvidno. Pogrešamo tudi nekaj besed o cerkvenih banderih. Če nas spomin ne vara, tudi v cerkvi niso bila razstavljena. Pa je sv. Nikolaj tako mogočen!

Ob koncu naj zapišemo, da sta bila že pred temi prireditvami urejena tudi arhiv in knjižnica novomeškega kapitlja. Slednja je dobila tudi novo opremo, proštija pa prostor, ki si ga velja posebej ogledati. V njem bi bilo tudi prijetno študirati.

Stane Granda

WOLFOV SIMPOZIJ V RIMU Slovenik, 13.–18. september 1993

Slovenska teološka akademija v Rimu je organizirala že 13. simpozij o pomembni osebnosti iz zgodovine Cerkve na Slovenskem. V letošnjem letu je bil posvečen škofu Antonu Alojziju Wolfu (1782–1859) ali natančneje obdobju njegovega škofovanja (1824–1859). Potekal je v prostorih Slovenika, slovenskega papeškega zavoda v Rimu. Pokrovitelj znanstvenega srečanja je bil slovenski metropolit in ljubljanski nadškof dr. Alojzij Šuštar, ki ga je zastopal stolni kanonik msn. Melhior Golob.

Obdobje škofovanja Antona Alojzija Wolfa sega v eno najbolj prelomnih obdobjev slovenske zgodovine. Na eni strani je propad fevdalizma in absolutizma, osvobajanje Cerkve iz fevdalnih in državnih spon, na drugi slovensko nacionalno in politično prebujanje, ki Slovence oblikuje v enega izmed subjektov avstrijske politike. To so bili okviri, ki so določali vsebino simpozija. Ker imamo znotraj teh dejstev še vrsto neraziskanih vprašanj, cilj simpozija ni mogla biti nova podoba omejene dobe, niti ne revizija dosedanjih znanj in ocen, ampak predvsem spodbuda za nova temeljitejša in neobremenjena raziskovanja.

Uvodni referat o Wolfu je imel France M. Dolinar, avtor doslej najboljšega članka (v Slov. biografskem leksikonu) o tem velikem Idričanu. Njegove besede niso izvenele v hagiografski uvod v simpozij, ampak v opozorilo o treznejšem in nešablonskem pristopu k temu času in njegovim problemom. Za primer naj navedemo samo govorjenje o janzenizmu, ki se opleta v številnih, tudi najnovejših raziskavah, pa je le malokdo pripravljen pomisliti, kaj ta oznaka sploh pomeni. Širše razmere obdobja Wolfovega opravljanja škofovske službe je prikazal Vasilij Melik. Opozoril je na glavne politične dogodke, upravne in politične ideje, pretok ljudi in zlasti informacij ter porajanje nacionalnih idej. Opozoriti velja predvsem na njegov poudarek dejstvu, da od oznake Slovenija za prostor, ki ga naseljujejo Slovenci, ni daleč od ideje o njegovi združitvi v eno upravno enoto. S tem je bilo že dano eno od izhodišč za naslednji referat, ki ga je imel Stane Granda. Ljubljanski škof narodnemu gibanju ni odkrito nasprotoval, ni ga niti podprl. Podprl pa je izdajo znamenitega slovarja, ki pa je bil eden rezultatov delovanja Slovenskega društva leta 1848/49 v Ljubljani. Veliko bolj je bil aktiven pri razpiranju državnih spon, ki so hromile delo Cerkve. V tem pogledu njegov pomen presega ostale škofove, ki so imeli v svojih škofijah Slovence. Borut Košir, profesor cerkvenega prava na ljubljanski teološki fakulteti, je predstavil konkordat iz leta 1855. Najprej je pokazal različne teoretične pristope k takim mednarodnim pravnim aktom, potem pa je prikazal vsebino 66 členov ter tajnega dodatka. Sledil je referat Janeza Cvirna o gospodarskem razvoju na Slovenskem v obravnavanem času. Čeprav je vsebinsko bolj sodil neposredno Melikovemu prispevku, je s poudarki na tehnološko in ekonomsko zaostajanje slovenskih dežel, zlasti Kranjske, lepo zaokrožil splošnejši zgodovinski sklop Wolfovega simpozija.

Idrijski arhivist Janez Pirc je predstavil stike med Idrijo, škofovim rojstnim krajem, in velikim rojakom. Čeprav rodbina v kraju ni pustila trajnejših sledov, je bil vendar mož na Idrijo izredno navezan in ji je v mnogih pogledih pomagal. Wolf je bil v marsikaterem pogledu nadpovprečna osebnost. Bil je namreč veliki organizacijski in finančni talent, hkrati pa mož, ki je bil izredno dobro zapisan na dvoru. S svojimi talenti in delavnostjo ter zvezami je dosegel več kot marsikateri njegov predhodnik in stanovski sodobnik. To je bilo lepo razvidno iz drugega referata Franceta M. Dolinarja, v katerem je primerjal njegovo vedenje škofije s predhodnikom Gruberjem. Na podlagi škofovih poročil v Rim in vizitacij je tudi ponovno ugotovil, kako napačna je vrsta ocen in trditev,

ki sta jih zapisala Kidrič in Prijatelj. Walter Lukan je podrobneje lahko spregovoril o ozadju imenovanja za ljubljanskega škofa; na to mesto je bil že vnaprej določen, glede dunajske dokumentacije, ki se nanj nanaša, pa je lahko opozoril predvsem na njen neverjeten obseg, ki samo potrjuje, da je bil ena najbolj zaupnih kranjskih osebnosti. Dvor ga je še kako upošteval. Franci Baraga je predstavil poslovanje in vodenje škofije v Ljubljani. Wolf še zdaleč ni bil birokrat z mitro, škofijo pa je obvladoval veliko bolj kot kancler Metternich monarhijo. Prav zaradi tega v njegovih dejanjih in stališčih, tudi glede Slovencev, ni takšnih zaletavih izjav in dejanj kot pri nekaterih sodobnikih. Zdi se, kot da je bil na številne težave že pripravljen. Prav njegovo razumevanje potreb časa in Cerkve na Slovenskem je bilo v ozadju številnih dejanj. Vedel je, kaj pričakuje dvor, poznal je domače pomanjkljivosti. Zato je ne samo izboljšal pastoralno dejavnost ampak tudi v mnogih pogledih popravil versko življenje v škofiji. O teh vprašanjih je referiral Bogdan Kolar.

Franci Petrič je opozoril na bogato vsebino Wolfovih vizitacijskih zapisnikov, Branko Šuštar pa je prikazal njegovo dejavnost na šolskem področju. Glede slednjega je zanimivo zavzemanje za kvalitetno temeljno izobraževanje, ki naj poteka predvsem v slovenskem jeziku. Trivialke z nemškim učnim jezikom so bile zanj, ki je verjetno gojil le deželno, kranjsko zavest, za kranjsko deželo čisti nesmisel. Predvsem o domačih razmerah je govorila tudi Ivanka Tadini, specialistka za Knobleharja, (glej *Acta Ecelesiastica Sloveniae* 13, 1991), ki je govorila o Wolfovi misijonski dejavnosti. Poudarila je, da ji ni bil naklonjen, pretirano pa je tudi ni pospeševal. Misijonske odločitve posameznikov je podpiral, ni pa jih k njim silil. S prispevkom naslednjega referata Darka Friša, ki je referiral o podobi Amerike v očeh takratnega Kranjca, je končno privrelo na dan vprašanje, zakaj je »moral« Baraga v Ameriko. Dosedanje mnenje, da ga je na pot spravila janzenistična duhovščina, je padlo kot neutemeljeno ne samo zato, ker janzenizma pri nas ni bilo, ampak tudi zato, ker je bil čas bolje prikazan. Vera, odločitev za duhovniški poklic, delo v misijonih, niso samo splet osebnih in političnih traum posameznika. Na Barago in njegove številne tovariše je vplivala vrsta elementov, med njimi tudi idealizem in odgovornost do širjenja Resnice.

Vincenc Rajšp je predstavil ljubljanskega škofa kot mecena. Opozoril je predvsem na njegova velika volila, odprto pa je ostalo vprašanje o motivu zanja. V nekaterih primerih, kot je na primer ustanovitev Alojzjevišča, o njem je govoril Andrej Vovko, je to jasno. Enako velja tudi glede Sv. pisma. Zanimivo je, da je prav pri predajanju Marjana Peklaja o Wolfovih prizadevanjih za dvig svetopisemske kulture, prišlo na dan tudi nekaj njegovih manj simpatičnih potez. Vlado Zupančič in France Oražem, ki sta govorila o njegovih zaslugah za duhovniško vzgojo in odnosu do duhovnikov, sta najbolj odkrito načela vprašanje njegove osebnosti. Znal je biti »vladika«, do Jakoba Zupana je pokazal veliko srčno kulturo, toda kaj je bilo osnovno gibalno razmišljanje in dejanje tega Idričana? Pričakovali smo, da bomo našli del odgovora v analizi odnosov s Slomškom, ki jo je prispeval Anton Ožinger, toda priznati moramo, da do zadovoljivega odgovora tudi po tej poti nismo prišli.

Ivan Likar je obravnaval delovanje škofa Wolfa na liturgičnem področju. Opozoril je na njegov bogoslužni red iz leta 1827, slovenski izdaji pisem in evangelijskih proprij svetnikov ljubljanske škofije in zlasti Obrednik iz leta 1844. Tako ta dejanja kot njegova pastirska pisma, o katerih je spregovoril Metod Benedik, kažejo, da ni želel biti zapisan v zgodovino samo kot velik človek ampak tudi kot pomemben škof. Edo Škulj, ki je predstavil našo glasbeno umetnost tega časa, in Andrej Kropelj, ki je spregovoril o odnosu do likovne umetnosti, sta udeležence simpozija vrnila na realna tla. V teh pogledih Wolf ni izjemen. Njegov praktični duh se je v teh ozirih hitro zadovoljil. Wolf je bil nedvomno velik človek in škof, do bližine popolnosti pa mu je še vseeno marsikaj manjkalo.

Zmaga Kumer in Anton Trstenjak, ki sta govorila o njegovi osebnosti, na vrsto vprašanj, ki smo jih našli zgoraj, nista mogla odgovoriti. Osebna pisana zapuščina je bila namreč v skladu z njegovo voljo zažgana. Kljub temu pa je udeležencem tokratnega rimskega simpozija ostalo v spominu referentno opozarjanje na nevzdržnost nekaterih ocen in stališč, ki jih vztrajno ponavlja naša literarna zgodovina. Zaradi izredne ahistoričnosti nekaterih njenih vodilnih predstavnikov in nezmožnosti preseganja avtoritete Kidriča in Prijatelja, je kratkoročno to manj uspešno. Strokovno in dolgoročno je to edina prava pot.

Letošnji (po vrsti 13.) simpozij je bil žal nekoliko v znaku svoje zaporedne številke. Nekateri referenti zaradi osebnih razlogov niso mogli priti v Rim, njihove referate so prebrali drugi. Pogrešali smo jih zlasti pri običajno tako živih diskusijah in razčiščevanju nekaterih pojmov. Kot vse kaže, predstavlja prva polovica 19. stoletja za nekatere že resen problem. Terminologija, ki je dopustna za naslednja desetletja, za začetna ne velja. Zlasti velja to za poizkuse ocen političnih stališč in procesov.

Simpozij je sklenila osrednja osebnost tovrstnih rimskih prireditelj, msgr. Maksimilijan Jezernik, rektor Slovenika. Tisti, ki so bili v strahu, da se program polagoma izteka, so se lahko hitro prepričali, da je do leta 2000 prenatrpan in da bo tudi posledje še dovolj dela.

CIKLUS PREDAVANJ O 8. SEPTEMBRU 1943

Deželni inštitut za zgodovino odpornišva Furlanije-Juljske krajine,
Trst, 24.–27. september 1993

Vprašanja o nacionalni enotnosti Italije, ki zadnje mesece tako pogosto odmevajo pri naših zahodnih sosedih, je spodbudilo Deželni inštitut za zgodovino odpornišva Furlanije-Juljske krajine k pripravi večdnednega kolokvija o padcu fašizma tistega usodnega 8. septembra 1943. V razponu petdesetih let se je znanje o teh dramatičnih dogodkih zameglilo in le ustavni krizi ter reformi volilnega sistema gre zasluga, da se je tudi zgodovinopisje vključilo v vsedrjavni disput o federalnosti bodoče Italije. Mitiziranje italijanske enotnosti in mononacionalnosti, ki se je tako dolgo in predvsem tako nekritično vleklo skozi vrsto zgodovinskih del, publicističnih posegov, državne frazeologije in splošnih stereotipov, se je predvsem po zaslugi kritičnega zgodovinopisja in poglobljene diskusije v civilni družbi racionaliziralo v ugotovitvi, da je italijanska enotnost stara približno 100 in nekaj let ter da se je po epohah prelevila iz liberalne v fašistično in kasneje v demokratično in da se je na tej poti spremenila iz monarhije v republiko.

Danes, ko že vsi govorijo o drugi italijanski republiki, se je zanimanje za historične procese preteklosti izredno povečalo in so zato vprašanja državnosti še kako aktualna. Pojem državnosti je vpet v odgovornosti vodilnih političnih elit, ki so npr. prav leta 1943 padle na izpitu zrelosti obrambe nacionalnih interesov. Takih cikličnih padcev je bilo v Italiji veliko in enemu zadnjih dejanj te kolektivne neodgovornosti smo priče v zadnjih letih, ko pada in propada celotna politična garnitura, ki prepušča državo stihijskim poskusom ali razbitja ali pa nasilnega poenotenja.

V tem smislu ugotavljajo italijanski kolegi, da raste želja po zgodovini v najširših slojih prebivalstva. Po ugotovitvah založnikov so izredno iskane prav zgodovinske knjige, ki so pravzaprav edini odgovor na spodbude vsakdanje politike in vse večje polarizacije med severom in jugom. V teh okvirih lahko odgovorimo na vprašanje, zakaj se splošna dela tako dobro prodajajo in zakaj je knjiga Claudija Pavoneja: *Una guerra civile* (Saggio storico sulla moralità della resistenza, Torino 1991) že kmalu pošla. Prav tako je že skoraj razprodano delo Paula Ginsborga: *Storia d'Italia dal dopoguerra ad oggi. Società e politica 1943–1988*, Torino, 1989 in že zelo težko prideš do knjige Silvia Lanara: *Storia dell'Italia repubblicana*, Venezia 1992.

Analiza režima je torej osnova vsakemu raziskovanju sodobnega italijanskega dogajanja, saj sta rast in kriza fašizma embrio kriznih elementov, ki se reflektirajo že od začetkov republikanske faze do današnjih dni. V času, ko dominira potrošniška družba, postane tudi vedenje o nacionalni identiteti Italijanov komercialno blago in zato so se z letom 1943 v zadnjih mesecih v Italiji ukvarjali takorekoč vsi od televizije do revij in časnikov. Zato tudi ni posebno presenečenje, če ob že naštetih avtorjih nastajajo nove pobude in če je ob že objavljeni *Storia d'Italia* Einaudi, ki je izšla pred leti v številnih tomih, napovedan izid novih serij in novih del.

V teh okvirih je svoje predavanje začrtal prof. Massimo Legnani, ki je opozoril na velik razcvet kontemporaneistike v Italiji ter na trend pisanja splošnih pregledov zgodovine. Tudi Državni inštitut za zgodovino odpornišva, ki mu Legnani predseduje, načrtuje izid nove serije v 14. zvezkih, ki naj bi bil osmišljen pregled najnovejše italijanske preteklosti. Isto napoveduje tudi založba Einaudi in pred izidom so dela Lanara, Lepreja, Scoppole, kar dokazuje na eni strani vitalnost italijanskega zgodovinopisja, na drugi pa močno politizacijo zgodovinopisja.

Avtorji in z njimi tudi širši intelektualni krogi namreč že več časa občutijo praznino italijanske politične scene in v teh nedorečenih sekvencah propadanja družbe ponujajo državljanu vedenje o lastni preteklosti. Zgodovinarji postajajo glasniki javnega mnenja, ki si želi jasnejših kontur o lastnem bitju in o izbirah za bodočnost. Ti intelektualni naporji ne pomenijo konec zgodovine, ampak so nek nov način interakcije med avtorji zgodovinskih del in družbo. Podobno stanje je Massimo Legnani definiral v 20-ih letih našega stoletja, ko se je liberalna Italija spreminjala v fašistično. Že takrat je razpad nekih ustaljenih državotvornih mehanizmov liberalizma rodil polemiko med Benedetto Crocejem in Gioacchinom Volpejem. Skušala sta vsak po svoje začrtati pot poenotenja italijanske države ter nakazati smeri fašističnega režima. Benedetto Croce s skepto gleda na to novo gibanje, kateremu ne priznava legitimnosti in bodočnosti. O zgodovini Italije je možno pisati, pravi ta veliki liberalec, le od leta 1861 dalje in nesmiselno je govoriti o stoletjih ali celo tisočletju prizadevanj po združitvi nečesa, kar je bilo v prvi polovici 19. stoletja le geografski pojem. Te Crocejeve teze so globoko vplivale na zgodovinopisje v času režima in tudi kasneje, predvsem na vprašanjih, ali je fašizem vseboval prvine kontinuitete z liberalno državo. V sekvenci dogodkov: liberalna država, fašizem, republika, druga republika, ostaja Italija še na razpotju, kaj je Apeninski polotok združevalo ali razdvajalo in kje so danes, ob vse večji politizaciji teh vprašanj, meje kontinuitete ali diskontinuitete italijanske državnosti.

Tudi v 60-tih letih tega stoletja, torej ob 100 letnici italijanske združitve, zgodovinarji teh vprašanj niso bistveno razjasnili. Stroka se je ob velikih ekonomskih in družbenih spremembah zaprla sama vase in pričakovanih intelektualnih spodbud o enotnosti Italije, o kontinuiteti nacionalnega tkiva ni bilo. Zgodovinopisje se v tem prehodnem času ekonomskega razcveta obrača

samo vase in ustvarja pogoje novega nastopa kontemporaneistike, ki se že spogleduje z novimi teorijami obravnavanja marginalnih slojev in brezpravnih razredov. Minilo je namreč le 15 let po letu 1945 in v marsikaterih segmentih družbe, predvsem na univerzah, prevladuje še nepreživeti duh fašizma in teorije o enotnosti italijanske države tout court.

Če pomenijo šestdeseta leta praznino pri pisanju splošnih pregledov italijanske zgodovine, je desetletje kasneje že bistveno drugače. Tu so dela Rosaria Romera in Giorgia Candelora. Najavlja se tudi pri nas znani zgodovinar Ernesto Ragionieri, ki problematiko nacionalne države obdela z največjo mero strpnosti in širine. Vse te pobude kažejo na to, da so 70-leta bistveno izvirgla iz procesa družbene analize nekatere recidive preteklosti. Transformacija Italije iz agrarne v pretežno industrijsko družbo je potekala linearno in brez večjih pretresov in tudi ekonomski čudež 60-ih let je pripomogel k premagovanju ovir preteklosti in definiranju nove sodobne države. Temu so se seveda prilagajale tudi družbene vede in predvsem zgodovinopisje, ki je na zorenje družbe v drugi polovici 70-ih let odgovorilo s serijo splošnih zgodovin, izmed katerih je Einaudijeva nedvomno najbolj kompleksna (uredniki Ragionieri, Castronovo, Asor Rosa). To je bil izredno kompleksen projekt z zelo obsežnim zaledjem znanja, predvsem pa sodelavcev. V času in prostoru pomeni to delo prelom s tradicijo splošnih zgodovin preteklosti in novo smer, ki naj bi veljala še v naslednjih desetletjih. Občutena je percepcija sprememb, ki so se že dogodile ter obrnile stran zgodovine v novo družbeno stvarnost Italije kot sodobne industrijske države, ki že lahko sproščeno zre tudi v svojo zrcalno podobo, kot je že predvideval Gramsci.

Prolomni čas, ki ga danes doživlja Italija, spet postavlja pod vprašaj bodisi sedanje stanje »stato nazionale«, kot zgodovinopisje preteklih desetletij. In nove splošne zgodovine postajajo odgovor na občutek nelagodja in pereče krize vrednot, ki jih doživljajo naši sosedi. Paul Ginsborg, ki smo ga omenili že na začetku je z delom *Storia d'Italia dal dopoguerra ad oggi* prečesal italijansko preteklost od padca fašizma do današnjih dni. Upoštevajoč anglosaško metodo je avtor ob drugih zanimivih tezah opisal vlogo družine v Italiji v 80-ih letih, kjer je ta osnovna družbena celica odigrala bistveno vlogo v potrošniški družbi. Z merili socialne etike je Ginsborg sledil mutiranju tipične italijanske družine, ki se je povsem dehumanizirala.

Scoppola in Lanaro sta v svojih delih privilegirala institucionalne reforme ter nacionalno identiteto v Italiji zadnjih desetletij, medtem ko je Lepre, kot zadnji v seriji kontemporaneistov vzel v pretres zgodovino strank v pofašistični Italiji. Očitki tem avtorjem so različne narave in tudi recenzije teh v bistvu zelo dobro trženih splošnih zgodovin si niso enotne v definiranju, ali so ta dela zgodovinopisje ali publicistika. Kritiki so v glavnem definirali, da je misel enciklopedistov, da mora med dogodkom in njegov historično analizo poteči nekaj desetletij, zastarela. Danes naj velja pravilo, pravijo – želimo si zgodovino včerajšnjega dne, pa čeprav zgodovino z veliko začetnico izničimo. O tem ima stroka v Italiji svoje mnenje, čeprav je vedno bolj jasno, da to mnenje pogojuje založništvo in trg.

Vprašanja revizionizma in postrevizionizma v zgodovinopisju so torej pri naših sosedih v centru političnega in strokovnega dogajanja. Na tezo Renza De Felice in Gallija della Loggia o neprekinjenem toku italijanske zgodovine, kar v zadnjem času podpirata celo Spadolini in Agnelli, odgovarja Legnani s parolo, da je revizionizem eno, neumnosti, ki jih zadnje čase (mitična nacionalna enotnost, Cavourjevi plebisciti, Solferino) širijo unifikatorji, pa povsem nekaj drugega. Že Benedetto Croce je v 30-ih letih našega stoletja znal razlikovati med razlikovanim in nacionalno idejo in konec koncev bi lahko tudi zaključili z Claudiom Pavonejem, da je zgodovina Italije neprekinjena sekvenca državljanjskih vojn.

Lutz Klinkhammer s Kölnske univerze je ob izrednem predavanju o nemških reakcijah septembra 1943, kjer so krivdo za tako neslavni konec italijanske armade (800.000 ujetih italijanskih vojakov) naprtli nesposobnosti kraljevske hiše in generalštaba, sodobni italijanski historični produkciji očitil, da piše splošne kompandije s stališč postrevizionizma. Če bi sledili ameriški šoli, ki se takih splošnih ocen izogiba in temu preferira segmentirano raziskovanje, bi tudi italijanska historiografija morala pisati le iz določenih zornih kotov neke splošne zgodovine, kar je logično in sprejemljivo. To da prevladujejo splošne zgodovine nad bolj artikuliranimi raziskavami, pomeni le simptom tranzitornosti neke družbe v smislu, da se po stabiliziranem obdobju začenja obdobje sprememb, kar kaže na negotovost intelektualnih slojev, ki v produciranju splošnih zgodovin ter v odnosu ustvarjalec – bralec zapolnjujejo neko praznino vrednot prav z zgodovinopisjem. To navsezadnje ni kvazirevizionizem, ampak eklatanten politični disput, ki se zavestno poslužuje zgodovinopisja za doseg svojih ciljev. Na okrogli mizi o 8. septembru, ki so jo tokrat opremili tudi s projekcijo filmov ter dokumentarnega gradiva, so sodelovali še Gianni Perona ter Teodoro Sala. V diskusiji so s svojimi posegi sodelovali še mnogi, ki so predstavili tudi lokalno zgodovino ter probleme padca fašizma na nacionalno mešanih ozemljih.

Boris M. Gombač

OCENE IN POROČILA

Annales 2/92: Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin — Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1992. 384 strani.

Domoznanski zbornik za južno Primorsko — Annales — prinaša v drugi številki na 384 straneh velikega formata 23 člankov in razprav z različnih področij (zgodovine, umetnostne zgodovine, arheologije, arhitekture, botanike, zoologije, zavarovalništva, šolstva itn.), 12 zapisov, 8 poročil o delu zavodov in društev, 17 ocen in prikazov ter In memoriam mlademu slovenskemu zgodovinarju in aktivnemu članu Zgodovinskega društva za južno Primorsko Gorazdu Marušiču (1959–1992). Namen pričujočega zapisa je opozoriti in na kratko predstaviti prispevke, ki sodijo v okvir zgodovinske stroke (o prvi številki smo obširneje pisali v Zgodovinskem časopisu 1992, str. 410).

Razprava Salvatorja Žitka »Listina Rižanskega placita — dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja« (2. del) prinaša sodoben prevod listine (opravił ga je Rajko Bratož) z obširnim komentarjem, ki povzema različne interpretacije in poglede zgodovinarjev na pravni, gospodarski in politični sistem v Istri. Avtor opozarja, da listine Rižanskega zbora ne moremo več vrednotiti in ocenjevati zgolj v kontekstu slovanske naselitve oziroma prisotnosti v istrskem prostoru, temveč bi ji moralo slovensko zgodovinopisje s kritično analizo in interpretacijo določiti pomen in mesto, ki ji pripadata zaradi celotne vsebine. »Čas Rižanskega zbora in zlasti spremembe, ki so sledile, so namreč usodno zarezali v nadaljnji tok zgodovine, in to ne le na istrskih tleh, temveč na širšem prostoru, ter s tem posredno vplivali na njegov specifični zgodovinski razvoj skozi stoletja«, zaključuje S. Žitko.

Darja Mihelič v prispevku »Hazard v somraku preteklosti« predstavlja zakonodajo in prakso hazardiranja v srednjeveških mestih severozahodne Istre (Trst, Koper, Izola, Piran). Naj na tem mestu opozorim, da je študija prerasla v knjigo, ki jo je izdalo Zgodovinsko društvo za južno Primorsko v Knjižnici Annales, št. 3 (Darja Mihelič, Hazard, Koper 1993).

Darko Darovec v študiji »Oblike zavarovalstva v severni Istri v obdobju Beneške republike« (2. del) ugotavlja, da je na prehodu v novi vek pomorsko zavarovalstvo v Benetkah dobilo že vse oblike pravega zavarovalstva, kakršnega poznamo danes. Avtor poleg razvoja zakonodaje opiše vse tri glavne akterje zavarovalne pogodbe ter njihove medsebojne relacije: zavarovalca, posrednika-senzala in zavarovanca. Proti koncu obravnavanega obdobja se v neposredni okolici razvijajo tudi delniške zavarovalne družbe, medtem ko se v istrskih mestih v vsem obravnavanem obdobju oblikujejo le družba (bratovščine) na podlagi vzajemnega zavarovanja, pomožne blagajne in dobrodelne ustanove.

Krešimir Čvrliak v svojem prispevku predstavlja življenje in delo tržaškega humanista Raffaella Zovenzonija (1434–1485?) v Istri in Dalmaciji. Avtor se osredotoča predvsem na Zovenzonijevo bivanje in delovanje v Kopru in Šibeniku ter stikom s šibeniškim humanistom Jurajem Šizgoričem. K. Čvrliak ugotavlja, da Zovenzonijevo delo ni pomembno le za razvoj renesančne miselnosti pri Italijanih, temveč tudi pri Slovencih in Hrvatih v teh obalnih krajih — »z Zovenzonijem in njegovim delom smo vnesli eno ime več v repertorij hrvaško-slovensko-italijanskih zvez«.

Giuliano Veronese v članku »Kazensko pravosodje v beneški Istri v 18. stoletju« namenja posebno pozornost najpomembnejšemu sodišču istrske dežele — sodišču v Kopru. V študiji je obravnavana vrsta tem, kot npr.: različne sodne dejavnosti beneškega predstavnika, ki ga je Veliki svet izbiral med plemstvom; uporabljeni kazenski postopki (redni in delegirani), pomanjkljivosti represivnega sistema, za katerega so bile značilne pogoste grožnje s kaznijo izгона; gospodarska in družbena marginalnost dežele, ki je bistveno vplivala na pravosodje, ter tipologija obravnavanih zločinov. Veronesejeva študija je nedvomno prispevek k celovitejši podobi istrske družbe 18. stoletja ter njenih institucionalnih, upravnih in socialnih značilnosti.

Dolores Rebula Udovič v prispevku »Vloga Miroslava Vilharja v kulturnem in političnem življenju na Pivškem v letih 1848–1871« ugotavlja, da se je M. Vilhar v letih 1848–1860 udeleževal predvsem v kulturnem življenju (pisal je članke v Novice ter igre in pesmi, ki jih je tudi uglasbil). S politiko se je začel ukvarjati v zadnjem desetletju svojega življenja (1861–1871). Kot narodnjak in deželni poslanec je pomagal odpirati čitalnice (Postojna, Planina, Razdrto . . .), uspešno je organiziral Pivški tabor leta 1869, pod Levstikovim vodstvom pa je izdajal tudi politični časnik Naprej (1863). Ljudem je ostal v spominu ne samo kot pisec in skladatelj pesmi, ki so ponarodele, temveč tudi zavoljo tega, »ker jim je pomagal pri kmetovanju in jim približal svet; odprl jim je oči za kulturno in politično dogajanje v slovenskih deželah. Mislim, da je odigral tako ali pa še večjo vlogo v zgodovini svojega kraja, kot so jo odigrali bratje Iipavci v Šentjurju pri Celju«, zaključuje avtorica.

Milica Kacin-Wohinz je v študiji »Tragika Viktorja Bobka« — na podlagi italijanskih policijskih in sodnih arhivov — opisala potek policijske in sodne preiskave, ki razkrivajo Bobkovo obveščevalno dejavnost za jugoslovansko vojsko in njegovo neiskreno sodelovanje z italijansko fašistično policijo. V preiskavi se je Bobek skliceval na konfidentske usluge policiji, ki so se izkazale kot nepomembne in niso v ničemer škodovalo slovenskemu protifašističnemu nacionalnemu odporu. »Vodstvo TIGR-a v Ljubljani je vedelo za Bobkovo dvojno igro. Kateri strani je ta igra koristila, dokazuje dejstvo, da ga niso že tedaj likvidirali, kakor je TIGR brez usmiljenja obračunal z ovaduhi. Tvegajmo še eno misel: če Bobka ne

bi postavili 15. decembra 1941 pred puške fašističnih miličnikov (po izreku smrtne obsodbe na drugem tržaškem procesu), bi ga gotovo pozneje pred partizanske ali oznovske. Le kdo bi se zavzel za drznega tigrovca?», se sprašuje in obenem odgovarja avtorica.

Leon Marin v prispevku »Upravna in teritorialna razdelitev slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih« (2. del) podaja aktualni pregled razvoja upravnoteritorialne razdelitve ozemlja današnjih občin Izola, Koper in Piran v slovenski Istri od leta 1943 do 1992. Avtor pojasnjuje vzroke za pogoste spremembe, prepletanje in heterogenost upravno-teritorialnih oblasti zaradi neresenega vprašanja suverenosti nad tem ozemljem v letih 1943–1947 in v času Svobodnega tržaškega ozemlja. Sedanje meje Republike Slovenije z Republiko Hrvaško so se izoblikovale leta 1956, z Republiko Italijo pa leta 1976, opozarja L. Marin.

Janez Kramar v prvem delu razprave »Ribja industrija v Izoli v letih od 1945–1954« ugotavlja, da je razvoj te pomembne panoge konec leta 1948 padel na najnižjo raven; tedaj so se politične razmere (neposredno so vplivale tudi na zastoj ribje proizvodnje) v Izoli občutno poslabšale in to kot posledica razcepa v partijskih in sindikalnih vrstah v času informbiroja (močna dejavnost pristašev V. Vidalijskega). V drugem delu razprave pa avtor podaja dokumentiran zgodovinski oris razvoja ribje industrije v letih 1949–1954 in poudarja, da je Izola leta 1953 že postala najmočnejše središče ribje industrije v tedanji Jugoslaviji. Naj na tem mestu opozorim, da je J. Kramar avtor knjige Izola – mesto ribičev in delavcev (1987).

Olga Janša-Zorn v prispevku »Razvoj slovenskega pomorskega prometa po drugi svetovni vojni« – na podlagi analize statističnih podatkov (plovni park, število zaposlenih, količina prepeljanega tovora) – ugotavlja, da se je slovenski pomorski promet po drugi svetovni vojni, še zlasti pa od leta 1954 dalje, uspešno razvijal v okviru Splošne plovbe Piran, edinega slovenskega pomorskega podjetja.

Pavel Stranj v članku »Manjšinsko šolstvo na Tržaškem in v Istri po drugi svetovni vojni« – na podlagi opravljene analize podatkov o vpisanih v vse razrede obveznih šol v štirih šolskih strukturah (slovensko manjšinsko šolstvo na Tržaškem, italijansko večinsko šolstvo na Tržaškem, italijansko manjšinsko šolstvo na Obali, slovensko večinsko šolstvo na Obali) – poudarja, da nam trend vpisa v šolske manjšinske sisteme omogoča količinsko oceno vrste družbenih procesov, ki potekajo znotraj ali izven skupnosti.

Amalia Petronio v prispevku »Italijanska šola v Piranu od srednjega veka do današnjih dni« poudarja, da je družbeni in kulturni razvoj nekega naroda odvisen tudi od razvitosti šolstva. Piran je bil na tem področju zelo napreden, saj je bila že leta 1290 ustanovljena prva občinska laična šola. Kasneje se je ustanovila akademija, leta 1800 pa že šole, namenjene vsem družbenim plastem, med njimi tudi višja realka. Med drugo svetovno vojno in po njej se je pričel veliki eksodus italijanskega prebivalstva iz Pirana, katerega posledica je bilo izrazito zmanjšanje števila dijakov v italijanskih šolah vse do leta 1970, zaključuje avtorica.

Rubriko »članki in razprave« zaključuje drugi del doslej neobjavljene študije pokojnega dolgoletnega ravnatelja Slovenskega šolskega muzeja Franceta Ostanka: »Slovensko-hrvaška jezikovna meja v Istri. Gradivo za obdobje od leta 1860–1956«. Avtor je iz obširnih arhivskih (šolskih in župnih) virov zbral podatke o ustanovitvi šol ter podal pregled razvoja za 30 obmejnih krajevnih šol (od Rupe do Pirana). Po avtorjevem mnenju nam učni jezik v teh šolah (materin jezik učencev) verodostojno določa slovensko-hrvaško jezikovno mejo.

Opozoriti velja še na štiri »zgodovinske« razprave iz rubrike »Zapiski in gradivo«.

Ugo Cova v zapisu »Tržaški arhivski upravni fond in upravna razdelitev Istre v avstrijski dobi« opozarja, da dokumenti, ki so shranjeni v tržaškem Državnem arhivu, omogočajo vpogled v počasen proces upravnega in institucionalnega poenotenja Istre. Ko so 1797 ukinili večstoletno razdelitev Istre na beneško in avstrijsko, je upravni ustroj obeh delov še dolgo ostal neenoten – kljub temu, da je cela Istra pripadala avstrijski monarhiji. Do poenotenja upravnega sistema bivše beneške in notranje Istre je prvič prišlo v času Napoleonove vladavine, ko je bila Istra del Ilirskih provinc francoskega imperija. Do dokončne unifikacije pa je prišlo 1825. Avstrijske ustavne reforme do 1918 niso vplivale na teritorialno enotnost, ki je v zavesti istrskega prebivalstva bila prisotna tudi pod italijansko in jugoslovansko vladavino, zaključuje avtor.

Pierpaolo Dorsi v zapisu »Deželna ustava in načelo predstavnosti v Istri v dobi restavracije« obravnava razpravo, ki jo je Osrednja dvorska komisija za organizacijo leta 1817 sprožila o problematiki deželnega ustroja, ki naj bi ga uvedli v Avstrijskem primorju. Avtor na podlagi (v prilogi!) objavljenih dokumentov prezentira značaj predlogov o deželni ureditvi Istre, nastalih avgusta 1817; vendar je šele za listino (patent) 26. februarja 1861 bila mogoča dejanska uvedba avtonomne uprave v Istri.

Milan Pahor v prispevku »Ob stoletnici začetka delovanja Tržaške posojilnice in hranilnice« ugotavlja, da je ta slovenska denarna ustanova (TPH) odigrala tudi pomembno vlogo v kulturni zgodovini tržaških Slovencev, saj je omogočila izgradnjo Narodnega doma leta 1904. V njem je bil sedež številnih slovenskih ustanov, med njimi tudi TPH (ustanovljena je bila 1885, s poslovanjem pa je pričela novembra 1891). V času habsburške monarhije je denarni zavod posloval zelo uspešno. Potem ko so julija 1920 italijanski fašisti zažgali Narodni dom, se je morala THP preseliti, saj je izgubila lastni sedež; kljub temu je delovala vse do aprila 1941, ko so jo z dekretom nasilno ukinili, razeno premoženje pa je prejel Cassa di Risparmio.

Vid Vremec v zapisu »Značilnosti prvega socialističnega gibanja v avstro-ogrskih deželah« uvodoma ugotavlja, da se je za razliko od drugih narodno homogenih dežel, prvo socialistično gibanje v večnarodno avstro-ogrskem cesarstvu srečevalo z neresenim nacionalnim vprašanjem, kar je tudi pogojevalo njegovo teorijo in prakso (avstromarksizem). V gospodarsko dobro razvijajočem se Trstu se je delavski

razred italijanske in slovenske narodnosti spopadel ne samo s težavnim socialnim položajem, marveč tudi s težnjami italijanskih iredentističnih krogov za priključitev tega ozemlja k Italiji, poudarja avtor.

Lično opremljena druga številka *Annales* (zbornik krasi bogato slikovno gradivo ter še posebno izbrana serija slik Tartinijevga gledališča v Piranu) prinaša — tako kot že prva — obilo zanimivega in strokovno raznovrstnega branja, obenem pa pričujoči zbornik z raziskavami oziroma študijami, ki jih objavlja, vse bolj zapolnjuje vrzeli v našem dosedanjem vedenju o bližnji in daljnji preteklosti Istre v najširšem smislu.

August Lešnik

Paul Meinhard Strässle, **Der internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261–1484 im Spiegel der sowjetischen Forschung**. Bern — Frankfurt am Main — New York — Paris : Peter Lang, 1990. 384+XI strani. (Geist und Werk der Zeiten, Nr. 76).

Pred seboj imamo glede na zasnovo nenavadno raziskovalno delo s področja bizantinistike švicarskega raziskovalca Paula Meinharda Strässla, specialista za ekonomijo, občo zgodovino, germanistiko, rusistiko in bizantinistiko. Knjiga o mednarodni črnomorski trgovini in Konstantinopolu od 1261 do 1484 je rezultat več kot enoletnega sistematičnega študija v Moskvi, St. Peterburgu, Odesi in Sofiji.

Prvotni namen pisca je bil, na poseben metodološki način prikazati obsežno sovjetsko literaturo, ki obravnava navedeno tematiko, predvsem pa rezultate sovjetskih strokovnjakov približati zahodnim bizantologom, katerim zaradi jezikovnih ovir to ni bilo omogočeno. Prav tako je nameraval pisec, kot je razvidno iz uvodnih pojasnil, raziskati marksističen in nemarksističen pristop do problemov črnomorske trgovine, vendar je zaradi svoje sistematične in strukturalne obravnave delo opredelil tudi kot raziskovalni prispevek.

Ugotovil je, da se je območje Črnega morja od leta 1261 v nadaljnjih dveh stoletjih razvijalo v nekem zaključenem krogotoku. Noben drug prostor v tedanjem svetu ni bil z vidika mnogoterih trgovsko blagovnih tokov tako izrazito prehodni. Bil je začetek in konec ter prehodni prostor pomembnih trgovskih poti in intenziven akcijski prostor različnih trgovskih narodov (Genova, Benetke, Bizanc, Trapezunt, Armenija, Rusija, Moldavija). Od druge polovice 13. stoletja, ko so v ta prostor posegli Mongoli, do 15. stoletja, ko so se pontskega bazena polastili Turki, sta na tem prostoru utrdili svoje pozicije Benetke in še posebej Genova, uveljavili svojo trgovinsko in kolonialno organizacijo in razvili odgovarjajočo tehniko poslovanja. Bistvena podlaga za ta proces je bogastvo dobrin na ožjem in širšem geografskem prostoru pontskega bazena, Gre za masovne izvozne dobrine, kot žito, kaviar, sužnji, živina, pa tudi dragoceno in luksuzno blago. Italijanske mestne države so si namreč prizadevale v Levanti izgubljene pozicije nadomestiti z odpiranjem novih trgovskih centrov. Zaradi takšnega razvoja se je podaljšala dotle v vzhodno Sredozemlje iztekajoča se trgovska pot proti severu k Črnemu morju.

Cilj Strässlove raziskave je bil, kar se da celovito zajeti rusko in ukrajinsko strokovno literaturo in jo sistematično prikazati, razporejeno po posameznih problemih. Njegov namen je tudi opozoriti na sporna vprašanja, protislovja in raziskovalne napake.

Avtor je razdelil delo na več vsebinskih sklopov. V dveh krajših sestavkih je v uvodnem poglavju razpravljaval o gospodarskem in političnem razvoju na črnomorskem območju od 13. do 15. stoletja in s tem postavil zgodovinsko podlago za razglabljanje v temeljnem delu študije. Sledi glavni del knjige, ki je sestavljen iz dveh sestavkov. Historiografski del je posvečen grobo skiciranim zgodovinskim in arheološkim raziskovalnim rezultatom in to v okviru splošnega razvoja sovjetske medievistike, bizantinistike in arheologije od 1918 do 1988. Pri tem se je dotaknil tudi ideološkega aspekta raziskav kot tudi problemom, vezanim na raziskovalne diskusije in znanstveno metodološki pristop. Avtor je skušal pri prikazu sovjetskega zgodovinskega zavzetosti kolikor toliko nevtralnemu stališču do tim. »marksističnih« raziskav gospodarsko zgodovinskih vprašanj. V tem okviru pisec obravnava tudi tipologijo pisnih in arheoloških virov. Že v uvodu je pisec opozoril, da je izločil neznatne epigrafske spomenike in numizmatične specialne študije. Prav tako se je moral odpovedati prikazu armenske in gruzinske historiografije zaradi jezikovne bariere.

V drugem, zelo obsežnem historiografsko-zgodovinskem delu, ki je povzetek rezultatov sovjetskega zgodovinskega in arheologije, je avtor razdelil šest tematskih območij: trgovske naselbine, kolonije, trgovske poti, trgovsko blago, socialna struktura nosilcev trgovine, trgovska, kolonialna in fiskalna politika. Metodološko je zanimiv način obravnave navedenih tematskih sklopov. Raziskava je potekala v povezavi z vsakokratno terminološko-tipološko razpravo v okviru enotne geografske mreže in to sistematično glede nastanka, bistva in razvoja, kot tudi po vlogi in pomenu vsakokratnega dejanskega stanja. V zaključku vsakega poglavja so rezultati povzeti v tezah.

Strässlove delo je opremljeno z zelo izčrpni opombami in dodana je obsežna bibliografija (viri in literatura). V dodatku najdemo ustrezne tabele in skice ter karti: trgovska naselja in kolonije, trgovske poti. Pregledni in hitri orientaciji služi osebni in stvarni register.

Strässlove delo predstavlja prvikrat celovito obsežno, toda v dokajšnji meri razpršene rezultate sovjetskega zgodovinskega in arheologije v zvezi s poznosrednjeveško trgovino na črnomorskem območju. Dela sovjetskih zgodovinarjev, bizantologov in arheologov so podvržena kritični analizi, vendar s poudarkom na velikih zaslugah sovjetske historiografije in arheologije pri raziskovanju omenjenih tem. Brez dvoma je avtor s svojo izčrpno analizo prispeval k interdisciplinarni in komparativni specialni raziskavi s področja bizantinistike.

Ignacij Voje

Bitka pri Sisku: 1593—1993. Ljubljana : Narodni muzej, 1993. 112 strani.

Slovenski zgodovinarji, organizirani v Zvezi zgodovinskih društev Slovenije, so ob proslavljanju štiristoletnice bitke pri Sisku povsem zatajili. V okviru svojih dejavnosti bi lahko posvetili strokovno srečanje ali posvetovanje o pomenu bitke pri Sisku za slovensko preteklost. Bilo je več proslav na Turjaku, pri Krumperku, ki pa so jih organizirale krajevne družbene ali kulturne organizacije, med govorniki pa ni bilo zaslediti zgodovinarja. Častno izjemo v tem pogledu predstavlja pobuda Narodnega muzeja v Ljubljani ob tem dogodku. Vizuelno zelo privlačno in moderno predstavitev bitke in dogodkov okrog nje je pripravil Kulturnozgodovinski oddelek Narodnega muzeja. Ob razstavi je izšla okusno opremljena publikacija s petimi razpravami in katalogom razstavljenega gradiva. Publikacijo želim predstaviti, čeprav avtorji razprav ne prinašajo nekih bistveno novih izsledkov, so pa sinteza dosedanjih raziskav in odpirajo nekatera zanimiva nova vprašanja o pomenu bitke pri Sisku za slovenski narod.

Matiju Žurgi, ki je strokovno pripravil razstavo in uredil katalog, na konceptualno privlačen način prikaže v razpravi sam dogodek, pri čemer ga zanima predzgodovina razmer pred bitko, sestava krščanske vojske in njena aktivnost ter razpored, spopad s Turki in vzroki za poraz vojske Hasana paše. Posebej se dotakne oborožitve obeh vojsk, pri čemer ugotavlja, da je tudi kriza osmanske države, ki se je vedno bolj kazala po smrti sultana Sulejmana II., prispeval k porazu bosenske vojske pri Sisku. Osmanska država ni namenjala dovolj pozornosti ognjenemu orožju, ki so ga v Evropi uspešno razvijali. Zato je začela udarna moč dotlej nepremagljivih Turkov slabeti. Prav v bitki pri Sisku so k zmagi krščanske vojske odločilno pripomogli karlovški in kranski arkebuzirji pod vodstvom Andreja Turjaškega s pomembnim deležem stotnikov Stefana Ursini Blagaja (ki je v publikaciji posebej predstavljen) in Adama Rauberja. Kot zanimivost Zargijevega prispevka naj omenim, da tekst avtor prepleta z verzi iz Prešernovih Ljubzenskih sonetov, iz Menartove pesnitve Bitka pri Sisku in narodne pesmi o Adamu Rauberju.

Poraz, turške vojske pri Sisku je povzročil tim, dolgo vojno (1593—1606), ki je predmet razprave *Vaška Simonitija*. Kot ugotavlja, zmage pri Sisku krščanske čete niso izkoristile za nadaljnje akcije proti Turkom, čeprav je zmaga nad »dednim sovražnikom« imela velik psihološki pomen. Takrat še ni bilo videti, da je osmanska ekspanzija na Hrvaškem zaustavljena in da je že prišlo do vojaškega ravnotežja med obema vojskujočima se sistemoma. Poraz turške vojske pri Sisku ni silil sultana Murata lil. k sklepanju premirja s cesarjem Rudolfom II. ki ga je ponujal. Poraz pri Sisku je postal celo vzrok za začetek nove vojne, tim, »dolge«, ki je trajala celih trinajst let. Že dobrih deset dni po vojni napovedi so turške čete zasedle Sisak in oplenile Turopolje. Bleščeča zmaga pri Sisku, ki je povzročila številna proslavljanja v Evropi, je zbledela. Turške čete so v začetku nizale nove zmage zlasti na Ogrskem (1596 zasedejo trdnjavo Eger. 1600 pade strateško pomembna Kaniža). V času, ko so Turki nizali uspehe na hrvaškem ozemlju in na bojiščih na Ogrskem, se je v habsburških dednih deželah odvijal verski spor med deželnim knezom in stanovni. Pobuda, ki jo je nadvojvoda Ferdinand prevzel z uvajanjem protireformacije, je istočasno potekala s pobudo na vojaškem področju proti Turkom. V letih 1595 in 1596 so Turki doživeli na Hrvaškem več porazov, krščanske sile so ponovno zasedle Sisak, Petrinjo. Brest in več manjših trdnjav. Po vseh bitkah, zmagah in porazih je bila po mnenju V. Simonitija videti bitka pri Sisku v času »dolge vojne« zgolj ena od številnih bitk, ki ni bila niti usodnejša niti pomembnejša od drugih. Prelomnega pomena ji takrat ni pripisoval še nihče. Kljub temu je po trinajstletni vojni moriji vpletenim stranem začelo zmanjkovati moči in nobena stran si ni mogla zagotoviti odločujoče vojaške pobude. Zato je leta 1606 prišlo v Zsitvatoroku do izredno pomembne mirovne pogodbe med nemškim in osmanskim cesarstvom. Doseženi mir je pomenil preobrat v avstrijsko-osmanskih odnosih. Začetek, ki je privedel do tega stanja, pa vidi avtor v bitki pri Sisku. V. Simoniti je s pritegnitvijo nekaterih novih raziskav skušal dati večplasten prikaz dogajanj, povezanih z »dolgo vojno«, in pri tem opozoriti na proces, ki je vplival tudi na notranje stanje v slovenskih deželah. Pomembno je dejstvo, da so proti skupnemu sovražniku prvič sodelovale vse slovenske dežele. Štajerska, Koroška in Kranjska. Slovenske dežele so se z zmago pri Sisku obranile pritiska z jugovzhoda in ohranile stik s civilizacijo m kulturo zahodne Evrope.

Zmaga nad Turki pri Sisku je spodbudila vrsto likovnih upodobitev bilke. Kakšno mesto v umetnostih predstavitev je bitka pri Sisku našla in katere upodobitve so se ohranile na nekdanjem Kranjskem do današnjih dni, zanima *Jasno Horvat*. Najstarejši prikaz bitke so predstavljali bakrorezi, ki jih je izdelal leta 1593 Octavian Lanelli, vendar se niso ohranili, oziroma še niso do danes odkriti. Velike zasluge za upodobitev ima tudi ljubljanski škof Tomaž Hren. Prvo upodobitev je dal naslikati leta 1601 za kapelo sv. Uršule v Gornjem Gradu, ki pa se ni ohranila. Drugo je naročil 1622 za ljubljansko stolnico, naslikal pa jo je slikar Matej Painer. Janez Vajkart Valvasor poroča, da sta bili v njegovem času v Ljubljani kar dve upodobitvi (veliki tabli) bitke, ena že omenjena v stolnici, druga v deželnem dvorcu. To drugo je posnel Valvasorjev bakrorezec Andreas Trost in jo je Valvasor objavil kot priložo št 442 v Slavi vojvodine Kranjske. V letu 1731 sta nastali kar dve novi upodobitvi bitke pri Sisku. Eno je v fresko tehniki naslikal v grajski dvorani med drugimi prikazi slikar G. Mayr na gradu Križ pri Kamniku. Posestniki gradu so bili najkasneje od 1663 grofje Auerspergi. Grad Križ je v drugi svetovni vojni propadel, fragment freske pa hrani Mestni muzej v Ljubljani. Zadnji vrsti upodobitev bitke je z oljnimi barvami slikani tolčeni relief, ki ga hrani Narodni muzej in predstavlja med razstavljenimi predmeti izredno pozornost. Avtorica daje podrobno analizo vsebine reliefa in opozori, da je o reliefu v literaturi zaslediti več mnenj tako glede nastanka kot avtorstva. To dejstvo pa daje brez dvoma vzpodbudo k nadaljnjim raziskavam.

Med razstavljenim gradivom, ki je s podatki zajeto tudi v katalogu, zasledimo še nekaj sodobnih skic bitke oziroma dogodkov, ki so se pripetili pred in po bitki. Pozornost vzbudi skica bitke pri Sisku, ki jo je neznani udeleženec poslal 1. julija 1594 nadvojvodi Matiji na Dunaj. Danes naj bi to skico hranil Staatsarchiv na Dunaju (pod sig. H III a 60-500 fol. 2,3) po navedbi v katalogu. Dejansko obstajata dve skici.

od katerih ena prikazuje razpored turških sil v času bilke, druga pa načrt trdnjave Sisak. Obe skici sta bili verjetno priloženi poročilu S. Weiderja nadvojvodi Matiji leta 1593. Toda opozoriti moram, da obe skici danes hranijo v Kriegsarchivu na Dunaju v zbirki Kartensammlung¹ in to pod isto signaturo, kot je navedeno v katalogu.

Med poveljniki arkebuzirjev, ki so zaprli in zasedli most preko Kolpe ter tako preprečili umik turških čet in s tem odločili bitko, je bil tudi gospod Štefan Ursini grof Blagaj. Njega predstavi *Maja Žvanut*. Bil je značilen predstavnik svojega stanu in časa, napol vojak, napol posestnik, ki pa se je v največji vojaški preizkušnji svoje dobe odrezal tako častno, da se je zapisal v zgodovino. Grofje Blagajski, ki so se prvotno imenovali Baboniči, so bili star ugleden in vpliven hrvaški plemiški rod. Zaradi turških vpadov pa je družina že v 15. stoletju doživela eksistenčno krizo. V letu 1557 so bile njihove vojaške posesti dokončno opustošene. V štiridesetih letih 16. stol. so prišli do posesti Kočevja. Biograf družine Blagaj omenja, da je Stefan po smrti matere Magdalene in starejšega brata Jurija leta 1588 prevzel v upravo gospodstvo Kočevje. Kljub temu je ostal poklicen vojak, stotnik arkebuzirjev v Karlovcu. Sodeloval je, kot je bilo že omenjeno, uspešno v bitki pri Sisku, toda leta 1598 ga je v nekem spopadu s Turki doletela smrt, starega komaj 30 let. Avtorica obravnava tudi popis njegove zapuščine, ki je bila narejena leta 1601. Stefanovo osebno premoženje ni bilo posebej veliko, vendar je bilo vmes nekaj izbranih kosov opreme. Zanimivejša vojaška oprema, kjer se omenja precej turškega orožja. Plemič, ki si je v 16. stoletju odločil za službo poklicnega vojaka v deželi, ki je bila neprestano ogrožena od »dednega sovražnika«, Turkov, skoraj ni imel časa uživati razkošja svojega doma, če je bil ta njegov dom sploh razkošen, kot dodaja *Maja Žvanut*. Biograf družine Blagaj zaključuje pripoved prav s smrtjo Štefana, češ da je njihov dom tuja dežela. Kranjska, kjer so poslej živeli v miru.

Bilka pri Sisku leta 1593 je bila v posameznih obdobjih na različne načine in z različnimi poudarki obravnavana v zgodovinskem Sloveskem. *Branko Rcip* podrobno komentira dela o bitki pri Sisku, ki so bila na Slovenskem posvečena temu dogodku. Prvi je v historiografiji 17. stoletja obravnaval omenjeno bitko znameniti polihistor baron Janez Vajkart Valvasor. Pri prikazu dogodkov je uporabljal in navajal nekatere starejše avtorje, citiral pa je tudi domače arhivske vire. V spomin na bitko so poleg slovenskih praznovanj v 17. stol. poskrbeli jezuiti z uprizarjanjem prizorov iz domačega zgodovine. Z nastopom romantike v prvi polovici 19. stoletja je izšlo več priložnostnih prispevkov o bitki, toda to zgodovinske prispeva obsežnejših in vsebinsko poglobljenih razprav. Večinoma se ukvarja s kulturno-zgodovinskimi predmeti, ki so povezani z bitko. Prvo samostojno in dokaj tehtno delo z uporabo znane literature in predvsem novih arhivskih virov iz deželnega arhiva v Ljubljani je o bitki pri Sisku objavil suplent Peter Radics. Pozneje se je k tej problematiki še vračal.

Ob praznovanju 300-letnice bitke (1893) je izšla vrsta novih objav. Najpomembnejšo monografsko obdelavo je prispeval Anton Koblar v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko. Ivan Steklasa je obdelal življenjepis kranjskih poveljnikov, Alfonz Müllner pa je skušal razložiti nastanek upodobitve bitke v tolčenem reljefu. Zgodovinski opis bitke je bil prikazan tudi v pokrajinskih zgodovinah Kranjske (A. Dimitz, F. Orožen) in v zelo priljubljeni Grudnovi Zgodovini slovenskega naroda.

Sodobno slovensko zgodovinske pisarje tudi danes pogosto opozorijo na pomen bitke pri Sisku, ki se lotilo določene revizije. Bitka pri Sisku je bila sicer zajeta v doslej najpopolnejši sintezi o trških vpadih na slovensko ozemlje avtorja Stanka Juga (ZČ IX, 1955. str. 60–62) in v novejšem času z analizo virov in novim metodološkim pristopom nekoliko revidirani kronologiji turških vpadov avtorja Vaška Simonitija (Turki so v deželi že, Celje 1990). Štiristoletnica bitke pri Sisku je ponovno vzbudila nekatere zgodovinarje (V. Simonitija, V. Reispa) in nezgodovinarje (Tita Kovač-Artemisa, Ivan Sivec), ki so v člankih, objavljanih v dnevnem časopisu ali periodičnih publikacijah, razmišljali o pomenu tega dogodka za slovensko zgodovino. Tehtnejši so prispevki o bitki v obravnavani publikaciji Narodnega muzeja. Reispov pregled zgodovinske obravnave bitke pri nas opozori, da še ni s strani zgodovinarstva rečena zadnja beseda in da obletnice ponavadi pospešijo nove raziskave. Vrednost kataloga Narodnega muzeja je v tem, da so vse razprave objavljene tudi v angleščini.

Ko je leta 1955 v Zgodovinskem časopisu izšel drugi del razprave Stanka Juga »Turški vpadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593)«, je urednik Bogo Grafenauer v spremni besedi opozoril na pregled publikacij o bitki pri Sisku, ki ga je ob 300 in 350-letnici tega dogodka objavil Mirko Breyer ter še posebej na razpravo Alekseja Olesnickega (1943), kjer so bili prvič objavljeni vsi doslej znani turški viri o tem dogodku, in dodaja, da se s to objavo znana podoba bitke ne le dopolnjuje, marveč delno tudi spreminja. V Reispovem pregledu bi zato pričakovali, da bi se avtor vsaj bežno dotaknil obravnave te bitke v hrvaškem zgodovinskem opozorilu na določene razlike v pogledih na pomen bitke. Med citirano uporabljeno literaturo omenjenih avtorjev muzejskega kataloga namreč nikjer ne zasledimo zanimive knjige Juraja Kolakoviča »Sisak u odbrani od Turaka (1591-1593)«. Sisak 1967, v kateri avtor zelo izčrpno prikazuje potek in pomen bitke, pri čemer pa slovenski delež zelo zmanjša. Andreja Turjaškega proglasi kar za hrvaškega generala.

Govorniki na proslavah ob 400-letnici bitke pri Sisku so sicer skušali ponovno povzdigniti pomen zmage nad Turki za nadaljnjo usodo slovenskega naroda, pri čemer bi opozorili na govor ministra Janeza Janša na otvoritvi razstave pred Narodnim muzejem, ko je poudaril, da je bil ta dogodek po drugi svetovni vojni izrinjen iz učnih programov in zgodovinskih učbenikov kot pomemben dogodek iz slovenske zgodovine. Da je k takšnemu negativnemu odnosu do bitke pri Sisku prispevalo tudi slovensko zgodovinsko pisanje, naj navedem mnenje Boga Grafenauerja v prikazu Muzejske razstave »Slovenci v šestnajstem stoletju« (Zgodovinski časopis. 40/3. 1986. str. 332). Ko omenja prikaz bitke pri Sisku na razstavi, opozarja, da je bitka pri Sisku nazoren primer, kako določene sestavine iz dogodkovne zgodovine najlaže in

¹ »Die Steiermark«. Brück und Bollwerk. Katalog, Schloss Herberstein 1986. str. 319.

najzanesliveje zbuja različne neresnične mite stare slave in dodaja, da »so vojaki iz slovenskih dežel predstavljali le do ene četrtine krščanske vojske, ostalo pa Hrvati, uskoki in nemški vojaki – tako da je ta dokaz za slovenski značaj »antemurale christianitatis« kar zelo šibek; tudi poveljstvo Andreja Turjaškega je bilo omejeno le na majhen del krščanske vojske, njegove oklopnike, ki pa so res učinkovito posegli v bitko . . . Slovenski značaj boja je zelo medel za proslavljanje te »slovenske bitke«, zmage in njene slave, ki se v naših časih vnovič vse bolj košati«.

V tej zvezi bi želel opozoriti na zaključno misel v razpravi Vaska Simonitija, ki pa razmišlja drugače: »Na simbolni ravni, ki jo ohranjamo z vsemi temi oblikami (razstave, članki, pesmi) spominjanja na sam dogodek, vzpodbujajo, v povsem drugih družbenih, političnih in kulturnih danostih zavest o pripadnosti in samozavest o sposobnosti, da se lahko obranimo pred nasprotnikom. Hkrati s tem pa je nastajal tudi mito o veliki zmagi Slovencev proti Turkom, ki je postal resničen nekega veliko kasnejšega vsakdana. Ker je mit običajno bolj trdoživ od zgodovinske resnice, pa ta lahko postane del tim. »koristne« zgodovine samo, če se ne sprevrže v nestrpnost in sovraštvo do drugih«.

Sama razstava in katalog naj bi služili tim. »koristni« zgodovini in prispevali k oblikovanju narodne zavesti današnjega slovenskega človeka in predvsem k nacionalni osveščenosti šolajoče se mladine.

Ignacij Voje

John Mark Cornwall, *The undermining of Austria – Hungary. The allied propaganda campaign of 1918 against the Austro-Hungarian army on the Italian front.* The school of History, The University of Leeds, doktorska disertacija, 1987. 419 strani.

Delo dr. Mark Cornwalla¹ obravnava izvore in organizacijo zavezniške propagande ter njene učinke tako na fronti kot tudi znotraj Avstro-Ogrske. S posebno pozornostjo pregleduje jugoslovansko plat te propagandne akcije z vidika materialov ter seveda učinka te propagande v jugoslovanskih deželah. Posvetil se je tudi slovenskim propagandnim materialom in narodnemu gibanju v slovenskih deželah v letih 1917 in 1918. Cornwall je ugotovil, da je leta 1918 narasla količina zavezniškega propagandnega materiala v slovenskem jeziku, saj so bile po njegovem mnenju slovenske dežele najbolj radikalne med jugoslovanskimi deželami.²

Cornwall se je v svojem delu naslonil na literaturo (tudi na spomine), posebno tehtnost pa delu daje črpanje iz nekaterih arhivskih virov. Raziskoval je predvsem v angleških arhivih v Londonu, Oxfordu in Cambridgu ter obdelal privatni zbirki Delme-Radcliffa in Seton Watsona. Upošteval je italijanski arhiv v Padovi in se poslužil arhivskega gradiva v Avstriji (Dunaj), na Madžarskem (v Budimpešti) in v bivši Jugoslaviji (Zagreb). Glavnina arhivskih podatkov izvira iz Anglije. Glede na dejstvo, da se v svoji doktorski disertaciji dotakne tudi propagande v jugoslovanskih deželah, nekoliko preseneča skromna uporaba jugoslovanskega arhivskega gradiva in sicer samo gradiva iz Arhiva Hrvatske in Arhiva Jugoslovanske akademije znanosti i umjetnosti (oba v Zagrebu). V pomoč so mu bili časopisi in dnevniki, od teh trije jugoslovanski (Sarajevo – Bosnische Post, Zagreb – Glas Slovenaca, Hrvata in Srba, Zagreb – Hrvatska). Najpogosteje citira časopis *Corriere della Sera* iz Milana in *Neue Freie Presse* z Dunaja. Vseskozi pa se v disertaciji prepletajo citati iz letakov, ki so bili objavljeni v različnih jezikih. Padovska komisija je namreč od maja do novembra 1918 izdala cca 455 različnih letakov. Najpogostejša literatura, ki jo avtor citira, so dela Ljudevita Pivka³ in Uga Ojettija⁴, saj sta bila tudi pomembna akterja v propagandni mašineriji, prav tako tudi Henry Wickham Steed, Christopher Seton Watson, C. Pettorelli Lolatto Finzi in nenazadnje feldmaršal v. Arz. Pogosto citira tudi jugoslovanske pisce kot so Dragovan Sepić, Ivo Banac, Nikola Popović, Ivan Meštrović, Ante Mandić ter Čehinjo Milado Paulovo. V poglavju, kjer omenja deklaracijsko gibanje in prostovoljce v Sloveniji, pa avtor pogosto citira slovenske avtorje in sicer Lojzeta Udeta, Franca Grafenauerja in nenazadnje tudi delo dr. Janka Pleterskega »Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo«. Prav slednji je že opozoril javnost na delo angleškega zgodovinarja Marka Cornwalla v svojem članku »Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja«, objavljenem v *Zgodovinskem časopisu* leta 1989.⁵

Delo je razdeljeno na pet poglavij. Poglavje »Začetki propagandnega dvoboja« prične s prvimi zametki propagande. Centralne sile so namreč prvič uporabile propagando za boj proti ruskemu carju. Ta propagandna kampanja, usmerjena predvsem k vzpostavitvi miru, je bila, vsaj kar se centralnih sil tiče, prva take vrste med vojno. Cornwall nato preide k opisovanju razmer v Italiji pred kobariškim prodorom, kjer sta protivojno razpoloženje in kritičen položaj italijanske vlade vplivala na moralo vojakov, kar je prispevalo tudi k večjemu številu dezertirjev. Podobno situacijo v Italiji kot v Rusiji je izkoristilo avstrijsko vrhovno armadno poveljstvo (AOK). Avstrijci so oktobra izoblikovali obveščevalno službo za propagandno kampanjo proti Italiji, s ciljem povečati željo po miru. Italijani so si namreč miru še kako želeli. AOK je načrtoval propagirati idejo o miru v notranjosti Italije ter ustvariti podobne revolucionarne osnove kot v Rusiji. Za propagandne namene so uporabili letake in natančne faksimile časopisov kot npr. »*Corriere della Sera*«.

Najbolj obetavna oblika propagande pa naj bi bili osebni stiki s sovražnikom. Organizacijska struktura je ostala ista kot za vzhodno fronto, medtem ko so bile propagandne aktivnosti prilagojene

¹ Po informaciji dr. Janka Pleterskega je doktorska disertacija v pripravi za knjižno izdajo.

² Janko Pleterski, Zunanji odmevi deklaracijskega gibanja, *Zgodovinski časopis* (ZČ) 43, 1989, 1, str. 62.

³ Ljudevit Pivko, Rame ob ramenu – 1. knjiga Zeleni odredi, 2. knjiga Informatorji, 4. knjiga DRUP, Maribor 1928; Naši dobrovoljci v Italiji; Val Bella.

⁴ Ugo Ojetti, *Lettere alla moglie, 1915–1919; Il Patto di Roma, La propaganda sul nemico*, Roma 1919.

⁵ Op. cit.

pogojem na terenu in sovražnikovim sposobnostim na vsaki strani fronte. Cornwall razloži delovanje propagandne organizacijske strukture. Po kobariškem prodoru so se morala italijanske vojske in življenjske razmere tako izboljšale, da italijanski vojaki niso bili več tako dovzetni za propagando, saj so se tokrat borili za svojo zemljo. Osnova za obnovljeno zaupanje je bil nov duh sodelovanja med vlado in vrhovnim poveljstvom. K temu je prispevala zamenjava Cadorne kot vrhovnega poveljnika z generalom Armandom Diazom. Tudi prihod angleških in francoskih divizij v Italijo pozno leta 1917 se je srečal s splošnim entuziazmom civilistov in pridal občutek združene solidarnosti. Novo sodelovanje antantnih sil z Italijo je prispevalo k zvezni propagandni kampanji na italijanskem ozemlju proti habsburškemu cesarstvu in do nove politične smeri, ki je postala znana kot »politika narodnosti«, ki si je prizadevala za zmago Italije nad Avstrijo v sporazumu in sodelovanju z zatiranimi narodi habsburške monarhije, za njeno razbitje z vsemi posledicami, vključno priznanje upravičenosti jugoslovanskega državnega zedinjenja.

Spremenjen položaj v Avstroogrski (AO) je prispeval k povečani distribuciji letakov na temo hrane in t.i. AO okupacije italijanskega ozemlja. Avstrijci so se zavedali, da italijanska distribucija letakov narašča iz mase v mesec, saj so za ta namen uporabljali predvsem letala. Njihova premoč pa je bila tudi posledica angleške kooperacije. K povečanemu dezertertvu pa je vsekakor prispevala tudi italijanska obveščevalna služba z Nicolom Brancacciom na čelu, ki je izpostavila problematiko zatiranih narodov v AO vojski. Italijane je zlasti begalo jugoslovansko vprašanje. Želeli so odkriti resnico o jugoslovanskih emigrantih in, kot je zapisal Cornwall, »odkriti, ali nenavadno ime „Jugoslavija“, ki zanjo niso prej nikoli slišali, ima sploh kak pomen ali pa je samo avstrijski trik za preslepitev zahodnega mnenja in za vabo zahodnim silam v separaten mir z Avstrijo« (str. 88). V ta namen je bila določena misija, ki je imela nalogo poizvedeti o slovanski emigraciji v Švici. Spoznali so resničnost jugoslovanskega primera in zato priporočili ustanovitev tiskovnega središča v Švici ter želeli, da bi Italija postala center jugoslovanske propagande. Sonnino, italijanski zunanji minister, si ni želel razkosanja in uničenja AO zaradi Londonskega pakta, zato je odločno nasprotoval ustanovitvi jugoslovanske države oziroma uporabi avstro-ogrskih nacionalnih problemov za cilj italijanske zmage.

Cornwall se nato osredotoči na »češko stvar«, ustanovitev čehoslovaške vojske in propagandnemu materialu, namenjenemu češkoslovaškim, slovanskim in romunskim vojakom avstro-ogrske vojske. Prav z intenziviranjem propagande in uporabo nacionalnega vprašanja za propagandne namene se je vedno bolj kazala potreba po centralizirani kampanji. Italija je sledila angleški iniciativi sredi februarja 1918 v postavitvi propagandnega ministrstva in ustanovitvi posebne organizacije na fronti. V Padovi so ustanovili pisarno za sovražno propagando. Ugo Ojetti⁶, pesnik in umetniški kritik, je dobil nalogo, pisati letake, kar mu je vsekakor ugajalo. Druga pomembna osnova za nadaljno zavezniško propagandno kampanjo je bila zaposlitev obveščevalnega oficirja 4. italijanske armade, majorja Cezare Finzija, ki je deloval na fronti z namenom, ustanoviti slovansko prostovoljno enoto, ki bi delovala kot propagandna in obveščevalna enota. Enoto so res organizirali pod vodstvom Slovenca, zarotnika iz Carzana, Ljudevita Pivka, ki je prebегnil z drugimi vojaki. Finzi je bil sprva sicer nezaupljiv do ujetnikov oziroma prebežnikov. Kasneje pa je o Pivku zapisal: »zmeraj poln idej, je pokazal obširno znanje o avstrijskih razmerah, tako da smo ga morali občudovati. Sprva nisem razumel njegovega vpliva in pogosto pomislil, da je mali mož pretiraval, ko je govoril o njegovih posvetovanjih s poveljniki vojske, z glavnim poveljnikom generalom Cadorna, celo s kraljem. Pozneje smo bili prepričani, da imajo njegove besede veliko težo« (str. 101).

Prostovoljci iz Pivkove enote so delovali za obveščevalno službo na italijanski fronti in izvedli prvo akcijo pri Carzanu. S pomočjo slovanskih obveščevalnih patrolj, ki so spodbujale svoje sonarodnjake k dezertiranju, in kritične situacije v vojaški prehrani se je število dezertirjev večalo. Pivko je oktobra pričel s pomočjo obveščevalne službe urediti svojo enoto v Veroni za propagandne in obveščevalne aktivnosti na fronti, kjer je delovala 1. armada. Cornwall opiše prvo uspešno izvedeno akcijo Pivkove skupine. Januarja 1918 se je skupini pridružil Stane Vidmar, slovenski sokolski voditelj iz Ljubljane, ki je dezertiral blizu Asiaga. Spomladi sta se priključila tudi prostovoljca, oficirja, Mate Nikolić iz Kotorja in Božidar Pajk iz Gorice, ki sta delovala na sektorju 1. armade, kjer je bilo veliko število novih ujetnikov. Tekom leta je postala močna tendenca vključiti v Pivkovo enoto Čehe, kar se je tudi zgodilo. K obstoječi skupini prostovoljcev se je namreč priključilo 53 novih Čehoslovakov in 18 Jugoslovancev, tako da jih je bilo skupaj 100. Izbrane rekrute so urili pod vodstvom Staneta Vidmarja. Pozno marca, ko je prišlo do splošne reorganizacije italijanskih vojaških sil, je bila Pivkova enota premeščena iz Verone v tabor pri Tuguriu blizu Sandriga. Enota je bila tako pod kontrolo 6. armade in njegovega poveljnika generala Montuorija. Pivkova enota je bila nasproti avstrijskim rovom zelo aktivna, prepevali so pesmi, izzivali lačno vojsko z dviganjem kruha na bajonetih in metanjem letakov na nasprotno stran. Te aktivnosti so sicer delno resnično vplivale na nasprotnika, pa vendar je Pivko po Cornwalllovem mnenju pretiraval z navajanjem svojih zaslug, kar je Cornwall podkrepil na češkem primeru. »Češka stvar« je v Italiji naletela na ugodna tla in češkoslovaški primer, manj občutljiv kot jugoslovanski, je v Italiji nadaljeval svojo pot, tudi z ustanovitvijo Nacionalnega sveta in uspešno akcijo ustanovitve češkoslovaške legije. Italijanska vlada se je namreč strinjala, da jeseni koncentrirajo češke in slovaške ujetnike in jih grupirajo v delovne oddelke, ki bodo nosili češke sponke, vendar naj bi bili še vedno tretirani kot ujetniki. Prav glede ustanovitve češkoslovaške vojske so se med italijanskimi politikmi mnenja delila. Cornwall nas seznani s potekom in kampanjo za ustanovitev češkoslovaške vojske.

Vzporedno so sicer potekale tudi priprave za ustanovitev jugoslovanske vojske, ki pa niso imele uspehov, prav zaradi dvojne morale italijanskih politikov zlasti zaradi Londonskega pakta. Počasi pa je

⁶ Ugo Ojetti je bil odgovoren za umetnine in nasploh kulturne dobrine na ogroženem vojnem področju in med italijanskim umikom skrbel za umik Italijanskih umetnin iz Benetk iz vojne cone nazaj v notranjost. Bil je tudi zaposlen v tiskovnem uradu pri Vrhovnem poveljstvu.

v Italiji in Jugoslovanskem odboru jugoslovanska stvar naletela na plodna tla. Glavna posredovalca sta bila Henry Wickham Steed, urednik The Timesa in navdušen vojak, ki se je zavzemal za razkosanje habsburškega cesarstva, in enakomisleči R.W. Seton Watson, zgodovinar in ustanovitelj časopisa The New Europe. Oba sta menila, da je Londonski pakt za Italijo kot »mlinski kamen okrog njenega vratu«. Avtor nas nato usmeri v Anglijo, predstavi ustanovitev »Department of Propaganda in Enemy Countries« (EDP) z direktorjem lordom Northcliffom, prikaže strukturo ustanove in način delovanja, kar je tudi ponazoril v prilogi št. 7.⁷ S sestavo angleške propagandne organizacije nasploh pa nas seznani skica v prilogi št. 5,⁸ ki je nastala po viru AO obveščevalne službe. Avtor nato omeni avstrijsko reorganizacijo, do katere je prišlo prav zaradi vdora revolucionarne literature, ki so jo odkrili med januarskimi štrajki 1918. leta v habsburški monarhiji, in kotorskega upora. Tudi AO je ustanovila posebno organizacijo za propagandne namene in sicer Feindespionage – Abwehrstelle (FA) in Kriegspressquartier (KPO). Cornwall pa se pri AO propagandni organizaciji in njenem delovanju ne zadrži dolgo.

Tretje poglavje »Rimski kongres in komisija v Padovi« prične z omembo misije marca 1918, s Steedom na čelu, ki je imela dva namena, organizirati propagando na fronti in pomagati prirediti in sodelovati na Rimskem kongresu – kongresu zatiranih narodov AO – »prvem velikem dejanju medzavezniške propagande« (str. 141), kot je zapisal Cornwall. Cornwall opiše Steedovo pot in njegove sogovornike, s katerimi se je srečeval. Steed je ugotavljal nacionalno sestavo AO vojske, ki jo je razčlenil tudi Cornwall, in ugotovil, da je bil na primer maja 1918 delež Slovencev v eni izmed »avstrijskih« divizij 25%. Prav zaradi dejstva, da so bile vse divizije in polki AO armade sestavljeni iz različnih narodov, so pričeli razvrščati propagandno gradivo, vendar napake so bile kljub temu pogoste in neizogibne. Aprila je bilo že tiskanih in pripravljenih za distribucijo 50 milijonov novih letakov v različnih vojaških tiskarnah. Letaki so govorili o lakoti na Dunaju, ruskem uporu proti miru v Brest – Litovskem, neuspehih nemške ofenzive na zahodu, o nacionalni agitaciji in vladni represiji znotraj cesarstva.

Na Rimski kongres (8.–10. aprila 1918) so poslali svoje predstavnike Poljaki, Čehoslovaki, Romuni ter Anglija in Francija. Kongresa se je udeležila tudi jugoslovanska delegacija, v kateri ni bilo nobenega slovenskega predstavnika ter številna in zelo pestra italijanska delegacija. Prvič so se zbrali predstavniki zatiranih narodov in zavezniki z namenom, da skupaj javno razglasijo potrebo po skupnem delovanju za razpad Habsburške monarhije in na njenih tleh ustanovitev nove države. Nič manj senzacionalno od javne izjave na kongresu je bilo zasebno posvetovanje treh odborov, ki jih avtor predstavi in opiše njihove naloge. Posledica tega srečanja je bila ustanovitev »permanent committee« (stalnega odbora). Steed se je po Rimskem kongresu vrnil na fronto, medtem ko se je njegova misija vrnila v Padovo, da bi pripravila zadnje dogovore za ustanovitev »Commissione Centrale Interalleata di Propaganda«, mednarodne propagandne komisije s posebnim sektorjem za Jugoslavijo, ki je v svoje delovanje vključila tudi Slovence. Prvo srečanje komisije je bilo 18. aprila v Padovi. Komisija je oblikovala del »Tiskovnega in propagandnega urada«, ki mu je predsedoval polkovnik Grassi, in je imel tudi zavezniške predstavnike. Ugo Ojetti pa je bil nastavljen kot lokalni oficir za zveze in postal neuraden vodja komisije. Italijani so poročali o kongresu v Rimu in resoluciji tudi v letakih. Glavna karakteristika nove propagande je bil njen napad z uporabo točnih informacij, ki so jih habsburške oblasti skušale zatajiti pred svojimi vojniki, to je informacije o nacionalistični agitaciji v monarhiji. Za ta namen je bil glavni vir informacij »Agenzia italiana della stampa« (Italijanski tiskovni urad) ali Borgesejev urad (po italijanskem pesniku, pisatelju in profesorju G. A. Borgese), ustanovljen v Bernu zgodaj maja. Večina zaposlenih v tem uradu je zagovarjala »politiko narodnosti«. Avstrijska vojaška obveščevalna je sicer zanj vedela, ni pa poznala njegovega namena. Poleg rednih biltenov iz Berna je Komisija v Padovi črpala koristne informacije pri italijanskem obveščevalnem uradu, zavezniški vojaški misiji, ujetniških in dezerterskih izjavah in pri organizacijah zatiranih narodov. Cornwall navaja, da je bilo za Komisijo od 15. maja do konca vojne narejenih 643 svetlobnih letakov (vseh skoraj 60 milijonov kopij) in 80 biltenov (skupaj skoraj 2 milijona kopij). Okrog 80% propagandnega materiala je bilo v slovenskih in latinskih jezikih, 46 tekstov (4,5 milijona kopij) je bilo namenjenih Nemcem in 112 tekstov (9,5 milijona kopij) Madžarom. Za Srbe, Hrvate in Slovence so naredili 136 različnih letakov (čez 13 milijonov kopij) in 20 edicij biltena Jugoslavija (2 milijona kopij) oziroma 30% vsega propagandnega materiala.

Avtor nato preide na dogajanja v Sloveniji, kjer se je razvilo t.i. deklaracijsko gibanje v podporo majniški deklaraciji, v kateri je besedilo jasno govorilo le o Jugoslovanih, ki bivajo na ozemlju habsburške monarhije. Kljub cenzuri sovražnega tiska so novice o naraščajočem deklaracijskem gibanju v Sloveniji ostale necenzurirane in so prispele tudi do Padovske komisije. Tudi radikalni »Slovenec« v Ljubljani je poročal o naraščanju Jugoslovanskega gibanja v Sloveniji. Dogodki v Sloveniji so tako postali priljubljena tema Padovske komisije. Prvi češki, poljski in romunski letaki, ki jih je izdala Padovska komisija, so sledili jugoslovanskemu vzorcu in poudarjali na eni strani nemško-madžarski pritisk na posebne narodnosti in naraščajočo nacionalistično agitacijo v cesarstvu in na drugi strani simpatije do zavezniških sil. Cornwall s konkretnimi primeri prikaže vsebine letakov za posamezne narodnosti. Padovska komisija je priredila tudi nemško avstrijski sporazum iz Spa za objavo v letakih in v njih predvsem izpostavila vedno večji nemški vpliv. V nadaljevanju se Cornwall dotakne priprav za drugi kongres zatiranih narodov v Parizu.

Kljub temu, da so aprila Italijani priznali češko legijo v Italiji in se je k temu nagibala tudi Anglija, pa je priznanje oziroma nasploh formiranje jugoslovanske vojske bilo zelo vprašljivo. Sonnino je še v Versaillesu junija vztrajal, da Jugoslovani ne zaslužijo enakega priznanja kot Čehi, saj je menil, da želi le 5 ali

⁷ Chart II: Department of Propaganda in Enemy Countries, Crewe House.

⁸ British Propaganda Organization according to Austro-Hungarian Intelligence, April 1918.

največ 10% Jugoslovancev neodvisnost, medtem ko so ostali za avtonomijo znotraj Avstroogrske. Glede na to sta se Anglija in Francija bili prisiljeni strinjati z zavezniško deklaracijo, ki je samo simpatizirala s težnjo Jugoslovancev in Čehoslovakov. Prav zaradi navedenega je postala »politika narodnosti« vprašljiva. Ravnanje italijanske organizacije Padovske komisije s prostovoljci sovražnih narodnosti na fronti je pokazalo, da je za večino Italijanov »politika narodnosti« pomenila le cilj za zmago, kar je pripeljalo tudi do nasprotnih si mnenj v sami Komisiji. Ojetti je bil označen kot krivec blokade zavezniške kampanje, ki je delovala na principu »politike narodnosti«. Bil je onemogočen z italijansko birokracijo in posebej z vdanostjo Sonninu. Pojavile so se tudi ovire pri razdeljevanju letakov, saj Ojetti ni uspel zagotoviti dovolj letal za distribucijo.

Avtor nadaljuje z opisom odnosa do jugoslovanskih ujetnikov, ki je bil vsekakor drugačen kot do češkoslovanskih, saj jugoslovanskim ujetnikom ni bilo dovoljeno zbiranje v enem centru, niti organiziranje delovnih skupin. Vzporedno pa Cornwall prikaže italijanski odnos do ujetnikov drugih narodnosti (Poljakov, Romunov, Čehoslovakov) in nato preide zopet na italijanske propagandne aktivnosti. Marca je namreč padla odločitev oskrbovati vso italijansko vojsko z enotno slovansko propagando. Od aprila do začetka avstrijske ofenzive 15. junija 1918 je narasla propagandna in poizvedovalna aktivnost, za kar je poskrbel Pivkova enota. Medtem ko je večina prostovoljcev v propagandnih enotah bila češke narodnosti, pa je bila šele 25. maja prvič objavljena novica, da je Vrhovno poveljstvo dovolilo rekrutacijo tudi za posebne jugoslovanske enote. Za to nalogo je bil zadolžen Pivko, ki je menil, da je to prvi korak k ustanovitvi jugoslovanske legije. Pivko in njegovi možje so obiskali devet delovnih enot in zbrali 200 jugoslovanskih prostovoljcev, vsekakor manj kot so pričakovali. Jugoslovanski odbor pa ni bil v celoti zadovoljen s Pivkovimi aktivnostmi.

Sledi poglavje »Reakcije in rezultati: zavezniška propaganda, april–julij 1918«. Katastrofa zadnje AO ofenzive junija 1918 je vnesla nezaupanje v AOK, hkrati pa jih potisnila vojaško in psihološko v precep sovražne propagande. Poglavje prične z osnovnimi podatki o pripravah in izvedbi junijske ofenzive ter spremljajočih se predhodnih težavah v preskrbi s hrano. Prav pomanjkanje hrane je namreč prisililo monarhijo k podpisu ekonomskega sporazuma maja z Nemčijo. Kot ponavlja pa je prišlo do nedoslednosti med nemškimi obljubami in resnično dobavo. Avstrijske vojaške oblasti so se tudi zavedale politične problematičnosti ujetnikov iz revolucionarne Rusije in Ukrajine. Zato so povratniki morali skozi poseben sistem politične karantene, kjer so prestajali različne stopnje političnega preverjanja. Povratnike je tako ravnanje razočaralo, saj so si želeli samo miru. Tako niti ne preseneča, da se je veliko povratnikov odločilo dezertirati. Tisti, ki so se vrnili, pa so pogosto formirali nepokorno jedro v enotah, ki so bile že demoralizirane zaradi nezadostne hrane in nacionalne propagande. Vse to je pripeljalo do šestih večjih uporov v notranjosti le nekaj tednov pred načrtovano junijsko ofenzivo. Avtor omeni tri upore, v katerih so bili vpleteni slovenski vojaki (Judenburg, Murau in Radgona).

V tem poglavju se največ posveti prav jugoslovanski problematiki oziroma slovenskemu deklaracijskemu gibanju v podporo majski deklaraciji, ki se je razširilo in še najbolj razbohotilo prav v Sloveniji. Ustavi se tudi pri problematiki Bosne in Hercegovine in različnih interesih za njeno delitev in pripojitev k Madžarski, Hrvaški oziroma Srbiji in Črni gori. Propagandna dejavnost se je prav zaradi vsega navedenega povečala, kar je opazila tudi AO vojska na vojnem območju, kjer so našli večje število letakov in opazili naraščajoče število propagandnih patrolj, ki so pozivale k dezertiranju in prepevale slovanske pesmi. Kakšen učinek je v bistvu imela propaganda na vojake na vojnem območju, je avtor prikazal z analizo na primeru ene divizije. Iz avtorjevega nadaljevanja je razvidno, da so podobne analize o vzrokih dezertiranja izdelovali tudi v avstrijskih enotah. Ugotovljeno je bilo, da je bila nepismenost največja in nepredvidena ovira za zavezniško propagando.

AO je maja povečala propagandne aktivnosti proti Italiji, kar je razvidno tudi iz števila razdeljenih letakov, marca 98.000, aprila 150.000, maja pa že 500.000 ob naraslem številu italijanskih dezertirjev. Italijani so zato postali nervozni in povečali protipropagando, kar kaže na to, da so še vedno videli v avstrijski propagandi resno grožnjo za moralo lastne vojske. Italijanska protipropaganda je uspela preprečiti svoje grožnje o avstrijskem slabem ravnanju z ujetniki. AO vrhovno poveljstvo pa je reagiralo na neuspeh propagandne kampanje in svetovalo njeno nadaljevanje. Italijansko kampanjo so skušali pri zadeti pri njenih koreninah z blatenjem čeških prostovoljcev, češ da gre samo za prestopnike. Svoje čete pa so želeli obdržati v stalni karanteni od subverzivnih idej (zlasti ruskih) in zato so pričeli s kampanjo »Vaterländischer Unterricht«. AOK je aprila poslal na vojaška poveljstva navodila o patriotskem izobraževanju in obrambi proti sovražni propagandi. Ta so določala, da postane FA (Feindespropaganda Abwehrstelle) na Dunaju center za koordinacijo nove organizacije za proizvajanje propagandnega materiala in urjenje oficirjev. Cornwall nas seznani z njeno sestavo in obliko delovanja. Prišel je do zaključka, da je FA imela več težav pri pridobivanju ustreznih kadrov kot Padovska komisija. Izkazalo pa se je tudi, da je bila kampanja patriotičnega izobraževanja leta 1918 že prepozna. Vojaki, ki so prišli na fronto, so bili že pred pričetkom ofenzive uničeni fizično in moralno.

Peto, zadnje poglavje »Vrhunec propagande. Junij–november 1918« je razdeljeno na tri podpoglavja z naslovi: »Različno vedenje proti Jugoslovancem«, »Poletna kampanja (junij–september)« in »Zadnji upori: zmaga nacionalistične ideje (avgust–november)«. V prvem obravnava problematiko jugoslovanskega vprašanja, ki je bila zelo aktualna in trn v peti predvsem italijanskim politikom. 26. julija je bil napovedan Pariški kongres, kjer bi lahko objavili zavezniško izjavo o jugoslovanskem vprašanju. Kongres je bil prestavljen na september delno zaradi Sonninovega vpliva in delno zaradi ne dovolj učinkovitih priprav. Julija je prišlo do krize v italijanski vladi in poglobila so se naspotja v italijanski uradni politiki. Podpoglavje »Poletna kampanja (junij–september)« se zopet osredotoči na Padovsko komisijo, ki je kljub notranjim napetostim uspela sestaviti stotine novih letakov v poletnih mesecih. Od srede junija do

srede septembra so izdelali 375 različnih letakov. Padovska komisija je v propagandnih sporočilih uporabila tudi »Jugoslovansko vojsko« in v ta namen izdelala od srede junija do srede septembra 54 novih letakov (5 milijonov kopij) in 12 edicij biltena »Jugoslavija« (1.400.000 kopij) – kar 20% propagandnega materiala v tem času. Glavnino gradiva, ki je razglašalo nejasen ideal svobodne, združene in neodvisne države Srbov, Hrvatov in Slovencev, je podpisal Jugoslovanski odbor. Padovska komisija je izpostavljala zatiranje Jugoslovancev v AO kot glavni cilj Nemcev in Madžarov. Po ustanovitvi Narodnega sveta v Ljubljani (16.–18. avgusta) je razglasila, kot je zapisal Cornwall: »Greetings to you, white Ljubljana, capital of Slovenia, northern seat of Yugoslavia . . . an important chapter in the history of your people is written today in your house!« (str. 334). Cornwall nato preide na propagando, namenjeno Romunom in Madžarom in se dalj časa posveti uspešnemu italijanskemu podvigu in sicer propagandnemu letu na Dunaj pesnika Gabriela D'Annunzia 9. avgusta in nasploh uspešni uporabi letal za distribucijo letakov. Na koncu poglavja se avtor zopet zadrži pri Jugoslovanskem vprašanju. Problem prisega kralju Petru, pri katerem je vztrajal Jugoslovanski odbor, je ostal nerešen in rekrutiranje prostovoljcev iz italijanskih ujetniških taborišč je bilo blokirano. Število jugoslovanskih prostovoljcev je bilo po mnenju Pivka 943. Od teh je bilo 637 Srbov, 176 Hrvatov in 130 Slovencev, 412 prostovoljcev pa je bilo iz Bosne in Hercegovine. V zadnjem delu pod naslovom »Zadnji napor: zmaga nacionalistične ideje (avgust–november)« avtor obravnava zadnje uspehe propagandnih organizacij tako avstrijske kot zavezniške. Ustavi se pri organiziranju nove medzavezniške konference sredi avgusta, ki je bila v Londonu od 14.–17. avgusta. Na konferenci so ustanovili štiri odbore in sicer »distribution committee«, »military section«, »material committee«, »prisoners of war committee« in »policy committee«. Na konferenci je bil izvršen pritisk na Italijo, da bi se odrekla londonskemu sporazumu. Nato je 8. septembra Sonnino sprejel resolucijo, ki je bila zelo podobna predlagani na Londonski propagandni konferenci. Italijanska izjava pa se je kmalu izkazala kot lažna.

V Padovski komisiji, ki je od srede septembra do poznega oktobra izdelala 264 novih letakov (15 milijonov kopij), se je povečal Ojettijev vpliv. Avstrijska stran pa je od ofenzive na Pavi omejila svojo propagandno dejavnost in pričela poudarjati, da si enostavno želi samo pravega in trajnega miru in da ne hrepeni po italijanskem ozemlju. Njena mirovna propaganda se je nadaljevala vse do italijanske ofenzive, ki se je začela 24. oktobra. Zgodaj novembra pa je bila Avstrijska propagandna organizacija v likvidaciji, saj je bila ukazana razrešitev FA-ja na Dunaju. Tudi v Londonu je EPD, za katero sta Northcliff in Steed načrtovala njeno mirovno vlogo, prenehala z delovanjem z Northcliffovim nenadnim odstopom. V Padovi je medtem Ojetti prejemal čestitke od italijanske vojske za njegov prispevek k zmagi s propagandnim orožjem. Cornwall zaključuje: » . . . z vlažnimi očmi si je skupina segla v roke in odpoštovala.« (str. 409), s tem pa je tudi prenehala delovati Padovska komisija.

Avtor John Mark Cornwall s svojim načinom pisanja resnično pritegne bralca, poleg tega pa ga ves čas vzpodbuja k razmišljanju. Problematika jugoslovanskega vprašanja, ki jo obravnava nepristransko, je prikazana na svojevrsten način tudi skozi propagandni material, kar daje delu svojstven pečat. Doktorska disertacija je vsekakor vredna pozornosti. Ob izdaji knjige pa bi jo bilo gotovo koristno prevesti tudi pri nas.

Damjana Fortunat Černilogar

Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčiča. Inventar. Uvodnu studiju napisao i sredio ostavštino Ivan Beuc. Zagreb : Arhiv Hrvatske, 1993. 664 strani. (Znanstveno-obavljenska arhivska pomagala, sv. 3).

Vjekoslav Spinčič (1848–1933) je ena osrednjih političnih osebnosti pri istrskih Hrvatih od srede druge polovice 19. pa vse do tridesetih let 20. stoletja. Zapustil je pomembno rukopisno zapuščino, ki je shranjena v Arhivu Hrvatske in šteje približno 13 dolžinskih metrov. Že pred desetletji je zapuščino uredil in jo javnosti tudi predstavil (Arhivski vjesnik 3/1960) dr. Ivo Beuc. Med listinskim gradivom izstopajo v prvi vrsti pisma (16.970 enot), ki so jih Spinčiču naslovili posamezniki, društva, ustanove in drugi. V dr. Beučevi prezentaciji iz leta 1960 ni bilo podrobnejših inventarjev in seznamov. Prav zato je bila uporaba Spinčičevega arhiva omejena. Da bi gradivo naredili dostopnejše, so sodelavci Arhiva Hrvatske pripravili podrobnejši inventar korespondence, vse ostalo gradivo pa so prikazali v sumarnem inventarju. Knjiga, o kateri poročamo, predstavlja tako v podrobnostih Spinčičevo korespondenco, torej pisemsko gradivo, ki ga je Spinčič prejemal.

Objavo spremlja uvodna Beučeva studija, sledi sumarni pregled celote in nato inventarji korespondence, ki so porazdeljeni na tri skupine: kazalo oseb, kazalo korespondentov z nepopolnimi naslovi in kazalo oblastnih organov, društev, uredništev itd. Posebno kazalo našteva kraje, odkoder so se Spinčiču korespondenti oglašali.

Že površen pogled na kazala pokaže, da je v korespondenci veliko virov tudi za slovensko zgodovino, zlasti za zgodovino slovenskega zahoda. Spinčiču so pisali pisma Anton Gregorčič, Andrej Gabršček, Ivan Hribar, Ivan Sušteršič, Ivan Tavčar, Fran Šuklje in mnogi drugi, med njimi zlasti primorski Slovenci.

Seznami – vsaj kar zadeva slovensko stran – niso sestavljeni z veliko natančnostjo. Mnogo oseb je neidentificiranih. Tako se Šuklje omenja le s priimkom. V osebah Krek ali Kreh je morebiti skrit Janez Evangelist Krek. Henrik Tuma je predstavljen dvakrat: s svojim pravim imenom in kot Henrik Turna. Goriškega deželnega poslanca Franca Furlanija je mogoče najti kot Franja Furlanija, kot Frana Furlanija in nazadnje kot Franjo.

Takih primerov je nekaj, zlasti tam, kjer gre za manj znane osebe (za Blgrča je skrit Blazij Grča, Hilarij Zorn nastopa kot Hilarij Zoran, pri čemer je Hilarij priimek). Veliko nedoslednosti je tudi pri krajevnih imenih, saj se Nabrežina navaja tudi kot Nabresina, Kobarid tudi kot Karfreit in Lokev pri Divači

kar v treh inačicah (Loka, Lokva, Lokve). Nekateri pomembnejši korespondenti imajo ob imenu tudi kratko biografsko oznako, tako tudi pesnik Simon Gregorčič, ki pa ima ob letnici rojstva in smrti zapisan še vprašaj. Za čudo se taka vprašaja pojavljata tudi pri imenu Matka Laginje, Josipa Franka in drugih. Veliko korespondentov, tudi takih, ki nastopajo v leksikonih in podobnih priročnikih, nima razrešene kratice imena (L. Furlani, K. Glaser, J. Gostinčar itd.).

Ne oziraje na našete spodrsjlaje, za katere ne more biti primerneга opravičila in ki vzbujajo nejevoljo, je knjiga vendarle uporabna.

Branko Marušič

Le fonti per la storia militare Italiana in età contemporanea. Atti del III seminario. Roma, 16–17 dicembre 1988. Roma : Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, 1993. 495 strani.

Državni arhiv v Rimu, pravzaprav italijanski državni arhivi (Archivi di Stato) izdajajo nekaj serij publikacij. Poleg štirimesečnika *Rassegna degli Archivi di Stato* (izhaja od leta 1941, pod sedanjim naslovom od leta 1955) še naslednje knjižne zbirke *Strumenti* (do leta 1992 izšlo 116 zvezkov), *Saggi* (do 1992 je izšlo 24 zvezkov), *Sussidi* (do leta 1992 izšlo 6 zvezkov) in *Quaderni della »Rassegna degli Archivi di Stato«* (do leta 1992 izšlo 70 zvezkov). Poleg tega izdajajo arhivi tudi knjige izven navedenih zbirk (v letu 1991–1992 je izšlo 6 naslovov, med njimi tudi dnevnik Camilla Cavourja).

Knjiga o virih za italijansko vojaško zgodovino moderne dobe je izšla kot 25. zvezek zbirke *Saggi*. Prinaša gradivo s simpozijem ki je bil v Rimu konec leta 1988. Podobno kot simpozij je tudi gradivo v objavi porazdeljeno na štiri poglavja. Prvo najboljšeje je namenjeno arhivskim virom, drugo govori o materialnih virih, tretje je namenjeno slikovnemu gradivu, četrto pa pravilnikom in ureditvi vojaške službe na italijanskih tleh (to izrecno poudarjamo, ker posegajo nekateri prispevki še v predzdružitveno obdobje).

O vsem objavljenem gradivu seveda ne bomo poročali, pač pa le o tistem, ki se veže posredno ali neposredno za dogajanja zgodovine slovenskega etničnega ozemlja. V ovodnem prispevku se Antonello Biagini sooča s problematiko italijanskega vojaškega zgodovinopisja (Storiografia militare italiana), ki ima sicer tradicijo, a je vendar njen pravi začetek predstavljal šele prvi državni kongres vojaške zgodovine v Rimu leta 1959 (gradivo izšlo leta 1969). Pisec poroča predvsem o stanju od šestdesetih let dalje in našteva nekatere dosežke, med katere sodijo tudi nekatera dela o prvi svetovni vojni (P. Pieri, P. Melograni, G. Rochat), zlasti pa objave urada za zgodovino italijanske vojske (Ufficio storico dell'esercito), ki je izdal pod uredništvom F. Rossellija tudi razsodbe posebnega sodišča za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato). Italijanski zgodovinarji so se posvečali tudi balkanskim razmeram, tako V. Biagini (Note e relazioni di viaggio nei Balcani, 1979; Momenti do storia balcanica. Aspetti militari 1981), pomemben je pričetek objave zbirke *I documenti della seconda guerra mondiale* z zapisniki zasedanj glavnega štaba italijanske vojske. Leta 1988 je bila tudi dokončana serija uradnega poročila *L'esercito italiano nella grande guerra 1915–1918*; serija je začela že leta 1927 in obsega v sedmih delih v celoti 37 knjig.

Prispevki, ki jih knjiga objavlja, ne prinašajo inventarjev arhivskega (pa tudi virov materialnega značaja) gradiva (izjema je le pregled pisanih virov o italijanski udeležbi pri bokserski vstaji na Kitajskem). Slovenski raziskovalec prve svetovne vojne se bo zaustavil pri Luigija Grattona razpravi o mestu generala Diaza v historični literaturi. Opravljeni so le sumarični pregledi arhivskega gradiva v rimskem Archivio di Stato ter arhiva zunanjega ministrstva. Važno nahajališče gradiva je tudi inštitut za zgodovino italijanskega odpora v Milanu (Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia).

V poglavju o materialnih virih je potreba opozoriti na dva prispevka Antonia Seme. Prvi o pisanih virih v goriškem pokrajinskem muzeju sodi pravzaprav v predhodno poglavje, drugi prispevek pa v zelo grobih obrisih predstavi zbirko Diega de Henriqueza v Trstu; poleg predmetov je v Henriquezovi zbirki tudi veliko fotografij in pisanih dokumentov.

Branko Marušič

Eugenio Buccioli, Il veneto nell'obiettivo Austro-Ungarico. L'occupazione del 1917–18 nelle foto dell' Archivio di guerra di Vienna. Treviso 1992. 249 strani.

Ob množici najrazličnejših objav o »veliki vojni« pri Italijanih zevajo še nekatere vsebinske vrzeli. Ena izmed teh je zagotovo problematika avstrijske okupacije italijanskih ozemelj po 12. soški ofenzivi (bitka pri Kobaridu). Edino obsirnejše zgodovinsko delo v italijanskem jeziku je pravzaprav prevod knjige nemške avtorice Christine Horvath-Mayerhofer iz leta 1970, ki je z naslovom *L'Amministrazione militare austro-ungarica nei territori italiani occupati 1917–18* izšel v Vidmu leta 1985. Tudi pri knjigi Eugenia Buccioli o Beneciji skozi avstroogrski pogled (podnaslov: okupacija v letih 1917–1918 na fotografijah dunajskega vojnega muzeja), je nastala s pomočjo Avstrijcev.

Avtor je na Dunaju pregledoval fotografsko gradivo, ga izbral in razvrstil v 12 vsebinskih poglavjih. V prvem je obdelal naloge in dejavnost fotografskega centra avstrijskega Kriegspressequartier nato pa v posameznih poglavjih pokazal fotoposnetke s fronte, iz zraka, posnetke zasedenih krajev, komunikacij, ruševin, sekvenstracij, kmečkega življenja, sožitja okupacijskih sil z domačini, fotografije o zdravstvenih razmerah, o vojnih ujetnikih in nazadnje je zbral podobe vojaških pokopališč. Vse objavljeno gradivo je

natančno dokumentirano, k vsakemu poglavju je pisec prispeval krajši tekst. Uvod v knjigo je napisal znani italijanski zgodovinar prve svetovne vojne Mario Isnenghi. Analiziral je pomen vojne fotografije, vrednost njenega sporočila in različnost njenega učinka. Objavljene fotografije govore o ozemljih, ki so blizu slovenske etnične meje. Prav na uvodnem mestu je Bucciol objavil tudi nekaj fotografij s soške fronte. Današnjega uporabnika knjige preseneča kvaliteta takratne fotografije in seveda natančnost pisnih podatkov o posameznem posnetku; ti podatki so nastajali sočasno.

Branko Marušič

L'Italia in esilio. L'emigrazione italiana in Francia tra le due guerre = L'Italie en exil. L'émigration italienne en France entre les deux guerres. (Roma 1993). 605 strani.

Leta 1984 je bil v Parizu ustanovljen Center za študije in dokumentacijo o italijanski emigraciji v Franciji (CEDEI). Center je v sodelovanju z italijanskim državnim arhivom iz Rima, študijskim centrom Pietro Gobetti iz Torina ter italijanskim kulturnim inštitutom v Parizu pripravil oktobra 1987 simpozij o italijanski emigraciji v Franciji v dvajsetih letih našega stoletja s sočasno razstavo fotografskega in drugega dokumentarnega gradiva. Gradivo strokovnega srečanja je izšlo leta 1988 v francoščini, razstavno gradivo pa je izšlo v dvojezični knjigi *L'Italia in esilio*; izdal jo je informacijski oddelek predsedstva italijanske vlade. Knjiga ni razstavni katalog, saj prinaša več gradiva in se je časovno razširila tudi na trideseta leta. Ob slikovnem gradivu prinaša tudi več člankov. Italijanska emigracija v Franciji je med obema vojnoma nosila izrazito političen pečat, z nastopom fašizma so se prav v Francijo zatekali v prvi vrsti italijanski socialistični in komunistični politiki in somišljeniki. Tako zastavljeno vsebinsko zasnovno knjige potrjuje tudi uvodni pozdrav predsednika italijanske republike Sandra Pertinija (iz leta 1984), ki je tudi živel kot emigrant v Franciji.

Knjiga je razdeljena na šest poglavij; dvem a uvodnima in splošno zasnovanima sledi tretje, ki opredeljuje udeležence v emigracijskem gibanju (socialisti, komunisti, popolari, anarhisti, komunistični disidenti). V tretjem poglavju je tudi gradivo o udeležbi emigrantov v španski državljanski vojni ter v francoskem odporu. Četrto del predstavlja posamezne emigrante v obliki biografskih prikazov. Peti je posvečen ekonomskim emigrantom in šesti del emigrantskemu tisku, bibliografiji in fotografskemu gradivu. Zakaj se zdi potrebno opozoriti na knjigo o italijanski emigraciji v Franciji? Razlog je zaradi italijanskih državljanov slovenske narodnosti, ki so bili zastopani kot politični in ekonomski emigranti. O njih iz knjige ne izvemo prav nič, dasiravno v Franciji živeli med političnimi emigranti na primer Stane Vilhar (kooptirani član CK KPI), Anton Vodopivec, Anton Ukmar in drugi. Med avtorji besedil v knjigi omenimo vsaj Lea Valianija, Gaetana Arfeja in Carlo Gobetti; vseh piscev je preko 20.

Branko Marušič

Boris M. Gombač, Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta. Ljubljana: Narodni muzej; Trst: Tržaška založba, 1993. 181 strani.

Tržaški Slovenec Boris M. Gombač (začetno črko drugega imena uporablja predvsem zato, da se loči od svojega rojaka z enakim imenom in priimkom) je bil doslej v našem zgodovinspisju znan predvsem kot specialist za zgodovino delavskega gibanja. Njegovo delo z gornjim naslovom je zato majhno preseñenje, vendar le za tiste, ki ga bolje ne poznajo. Boris Gombač svoje navezanosti na Trst, tamkajšnje navade in kulturo ni nikoli skrival. Kljub službovanju v Ljubljani je s svojimi mislimi neprestano v rodnem mestu. Sad tega je tudi knjiga z gornjim naslovom.

Biti Tržčan je gotovo nekaj lepega, čeprav ne vselej tudi prijetnega. Najmanj prijetno pa je biti tržaški zgodovinar in Tržčan. Historiografija je namreč zelo prepojena s politiko. Slednja neprestano hlasta za rezultati zgodovinskega raziskovanja. Če ji dognanja ne ustrezajo, si poišče primerne zgodovinske. Kakšni pretirani naporji za to niti niso potrebni.

V malokaterem mestu tako občutimo preteklost kot v Trstu. Tako njegov osrednji del kot okolica nam neprestano govorita o velikem razcvetu pod avstrijsko oblastjo. Čeprav je bilo veliko obdobje njegovega razcveta končano že pred vključitvijo v Italijo, pa je njegovo propadanje z njo neločljivo povezano. V preteklosti so obstajale tudi drugačne možnosti, toda meščanstvo v Trstu si je izbralo tisto, ki ga je iz cvetočega velikega mesta pripeljalo v nepomembno provinco, ki v bistvu v državi nikogar ne zanima. Gombača ne zanima proces propadanja, ampak delež, ki so ga pri tem imeli zgodovinarji. Ker je to povezano tudi z odnosom do slovenskih someščanov, zlasti pa naravnega zaledja, je obračun avtorja s kolegi pravzaprav dvojen, saj je prizadet kot Slovenec in kot someščan. Zato se nam zdi, da je oznaka dela za »osmišljen sprehod skozi historiografijo zadnjih dvesto in nekaj let« preskromen in ne ustreza resnici. Iz knjige veje velika prizadetost – lastnost, ki je tuja bibliografiji.

Čeprav začena avtor z obravnavo tržaških zgodovinarjev v 17. stoletju, je težišče njegovega zanimanja na 19. in 20. stoletju, na času, ko postane aktualno nacionalno vprašanje, ki ga od srede prejšnjega stoletja začne dodatno zapletati še delavsko. Konflikt v Trstu je trojen in njegovi pojavi nas spominjajo na trikotnik: prizadeta stranka ima vedno občutek, da sta nasprotnika povezana in v premoči. Zato iščejo pomoč izven njega: pristaši Avstrije v nemštvu, Slovenci v slovanstvu in Italijani v priključitvi Italiji. Gombač ugotavlja med tržaškimi zgodovinarji, ki se ukvarjajo s preteklostjo mesta, dve temeljni skupini. Ena sega od Kandlerja preko Vivanteja in Cusina do Apiha in njegovih mlajših kolegov, ki so pretežno levo usmerjeni, druga pa od Tamara preko R. Timeusa in Valussija do naših sodobnikov, ki so blizu klasični meščanski liberalni in po zadnji vojni tudi demokrščanski usmeritvi. Na ti dve temeljni skupini se

veže nekaj desetih imen in historičnih del. Nobena teh linij ni čista; klasičen primer je Schiffrer; ločitev tudi ni ideološka, kot bi bilo mogoče razumeti gornji prikaz, ampak v bistvu strokovna. Prva skupina je namreč strokovno znala identificirati sile, ki so ustvarile Trst, drugi so se naslonili na mite, katerih začetnik je Rossetti. Po mnenju slednjih naj bi Trst prišel pod Habsburžane kot enakopraven partner, zato ima meščanstvo kot potomci starih Rimljanov posebne pravice. Te je Tamaro uporabil za opravičevanje protiaustrijskih in odcepičenih teženj. Pomagal je ustvarjati mit o vedno italijanskem Trstu, v katerem ni prostora za Slovence. Ta skupina se v bistvu loči od prve v tem, da ni bila sposobna dojeti realnega pomena gospodarskega zaledja mesta; njegovo vlogo je prepotencirala, ustvarjala je podlago za mit o nujnosti osvoboditve italijanskih severovzhodnih pokrajin, do katere je potem prišlo po I. svetovni vojni. Nastavki za fašizem so evidentni. Enako je razvidna tudi krivda za dejstvo, da je fašizem dosegel med tržaškimi meščanstvom »tako visoko stopnjo kohezivnosti, kakršna je bila drugod v Italiji redkost«. Posledice teh razmer za Slovence poznamo in Gombačev odnos do teh zgodovinarjev nam je razumljiv. Zanimiv je avtorjev prikaz procesa, ki ga je v odnosu do naših rojakov opravilo tudi »napredno« zgodovinarstvo, kljub nedvomnim političnim simpatijam ne kaže prav nič strokovnega razumevanja za osebe in njihova dela, »ki nosijo blagovno znamko te stranke«.

Če bi za čas do konca II. svetovne vojne še kako pristali na opredelitev, da je Gombačevo delo sprehod skozi historiografijo o Trstu, pa tega na noben način ni mogoče za povojni čas. Avtor tu zaživi na nov način, strokovne sodbe in ocene garnira z osebnimi videnji stvari. Pod lupo vzame Univerzo in številne inštitute ter posameznike. Do vrste ljudi in njihovih del kaže nedvomno spoštovanje, čeprav se ne more izogniti negativnim posledicam sodbe, da so prav zgodovinarji po zadnji vojni pomagali rehabilitirati sloje, »ki so si najprej s fašizmom, pozneje pa s kolaboracionizmom zapravili možnost protagonizma« v političnem življenju. Zdi se, da je na nekaterih mestih malo podlegel generaciji, ki je dosegla vidne rezultate v sedemdesetih in osemdesetih letih. Z njegovimi sodbami o pomanjkanju propulzivnih raziskovalnih programov na tamkajšnji slovenski strani se bi lahko še mogoče strinjali, le vzroka ne bi iskali v Trstu ampak v Ljubljani. Tu desetletja ni bilo prave volje za diskusijo o neprijetnih temah, kakršne so fojbe in pobje v Porčanju, kar je težilo tudi Slovincem naklonjene kolege. V pomanjkanju enakopravnega dialoga so nam enostavno izli. Slovenska stran zaradi zvestobe politiki ne pa stroki, zaradi nekaterih dreves ni videla gozda, razmeroma čisto pozicijo je spremenila v sumljivo končnico. Probleme, ki jih je ustvarila politika, bo poslej v okviru dvostranske strokovne komisije reševala stroka. Ne glede na izredno kritičen odnos do najbolj vplivnega dela tržaškega zgodovinarstva v obravnavanem obdobju konec Gombačeve knjige preveča optimizem. Stoletne izkušnje pa Slovincem še naprej narekujejo previdnost, ki jo zahteva duhovito izbran odlomek iz Brižinskih spomenikov na zadnji strani ovitka.

Delo Borisa M. Gombača je kronološko smiselno razdeljeno, opremljeno s številnimi opombami in bogatimi seznam literature. Želeli bi nekoliko obširnejše podatke o posameznih zgodovinarjih, saj se je med številnimi imeni včasih težko znajti. Ne glede na občasne težave pri orientaciji po vsebini nam sproža številna vprašanja in želje. Skoraj gotovo bomo Slovenci potrebovali slovensko zgodovino Trsta; od italijanskih kolegov kljub dobri volji ni pričakovati čudežev. Slab okus, ki ga puščajo številna dela, nam ne govori toliko o zgodovini kot znanosti temveč bolj o ljudeh, ki so jih napisali. Veliko je zgodovinarjev, malo pa je resničnih raziskovalcev zgodovine. Gombač je opravil dragoceno analizo, ki nedvomno potrebuje soočenje z italijansko historiografijo in kliče po prevodu. Ne glede na rezultat te diskusije pa je jasno, da z njo Slovenci nismo dobili le enega izmed možnih pregledov zgodovine Trsta v zadnjih dveh stoletjih in nekaj desetletjih, ampak hkrati delo, ki je zaradi porekla avtorja postalo v trenutku svojega izida sestavni del njegove preteklosti.

Stane Granda

Jera Vodušek, **Prevzem oblasti 1944–46** Ljubljana : Cankarjeva založba 1992. 455 strani.

V času pospešene revizije slovenske sodobne zgodovine, oz. v času uporabe historiografije tudi v politične namene je kot naročeno izšlo delo Jere Vodušek Starič: *Prevzem oblasti, 1944–1946*. V knjigi je avtorica, kot dokaj pomenljivo pove že naslov, namenila svojo pozornost dramatičnemu obdobju konca druge svetovne vojne na naših tleh ali kot sama pravi »Knjiga opisuje revolucijo v Jugoslaviji in Sloveniji v njeni zmagovalni fazi«.

Delo vsebuje sedem temeljnih poglavij, v katerih sta obdelani zadnji dve leti vojne iz povsem političnozgodovinskih aspektov in po besedah avtorice, da bi odkrili mehanizme prihoda na oblast nove politične oligarhije. Prejšnja, ki je vsa medvojna leta vedrila in oblačila na Slovenskem, se je morala umakniti, masilno odstranjena v izgubljenem boju za oblast. Seveda se ta dramatična borba v Sloveniji ni mogla odvijati, ne da bi bila uokvirjena v jugoslovanske oz. v širše mednarodne okvire, kar avtorica vestno beleži v bistvu od začetka do konca knjige. Sploh je pri celotnem branju opazna izrazita jugoslovanska poanta vsega dogajanja v takratni Sloveniji, kar delo sicer kvantitativno razširja, kvalitativno pa siromaši. Metodološki pristop k tako kompleksni problematiki narekuje – tudi zaradi izredne aktualnosti teme – ožene vprašanj na slovensko politično udejanjanje v tistem času. Čeprav seveda razumemo, da se je marsikaj dogajalo v Beogradu ali v neposredni okolici Tita, ne moremo mimo želje, da bi se raje privilegirala le slovenska zgodovina. To našo slovensko bitko, pa naj jo imenujemo kakorkoli že, gre v marsičem abstrahirati od dogodkov v Makedoniji, ki jih avtorica povzema po spominih Svetozarja Vukmanoviča-Tempe. Vprašanja, ki se pred slovensko zgodovinsko znanostjo nizajo v vse bolj dramatičnem tonu, nam mogoče zastirajo pogled na kompleksna zgodovinska dogajanja v vseh oblikah bivše Jugoslavije. Pa vendar so naša prioriteta. Tam, kjer se je Jera Vodušek Starič lotila bistva slovenske državljanske vojne, bitke za narodno osvoboditev ter zmagovitega pohoda revolucije, je nedvomno dosegla

izrazit uspeh, drugje je analiza le posledična in predstavlja le okvir, ki v bistvu razvodeni intenzivnost slovenskega dogajanja.

Kako izredno intenzivne so strani, ki jih avtorica posveča definiranju prevzema oblasti s strani slovenskega NOB! Definiranje ciljev, posnetek stanja ter analiza dogajanja na osnovi originalnih dokumentov so značilnosti Voduškove zgodovinsko-upravno-sodne elaboracije pohoda na oblast neke ozke a sposobne politične skupine, ki monopolizira oblast na osnovi narodnoosvobodilnega programa in programa socialnih reform. Periodizacija, ki jo avtorica uporablja, je že znana in jo je pri nas utemeljil Metod Mikuš. Po tej mreži se premika Jera Vodušek Starič od pomladi 1944 dalje. Opaza, da NOG izgublja svoj prvotni deklarirani značaj narodne osvoboditve in se vse bolj usmerja v osnemateljico nove države in nove oblasti, saj pomenijo politične in zakonske odločitve v letu 44 temelj vsega političnega sistema po vojni. Pri tej svoji analizi avtorica privilegia snovanje novega pravnega reda, novega sodstva, policije, vojske represivnega aparata, ki naj ščiti pridobitve NOG ali, če želimo, pridobitve revolucije. Jera Vodušek Starič je opazila, da se je postavila na čelo nove slovenske državnosti v vseh treh emanacijah politične oblasti in sicer v zakonodajni, v izvršni in sodni. Pri slednji je opazna dekadenca ustaljenih pravnih norm ter uvajanje volje ljudstva kot legitimnosti sprejetih odlokov. V tem smislu delujejo tudi inštitucije tožilstva, zakonodaje in policije, le da avtorica komparativno ne prikaže okupatorjevega in kvizlinškega sistema represije, kar nedvomno siromaši zelo podroben prikaz nastajanja in razvoja represivnih mer NOG. Vpogled na nasprotno stran, torej na stran slovenske kolaboracije oz. emigracije nam avtorica odpre pri opisovanju kompleksnega sveta slovenske politike v Londonu, kjer pride do izrazite diferenciacije med Krekom, ki računa na domobranksko zmago in ne pušča vmesnega prostora za različne rešitve, in Snojem ter drugimi, ki prestopijo v NOG. Voduškova je v teh straneh izredno »nova« in historično verodostojna, saj išče vzroke tako dominantnemu sporu na desnici slovenskih intelektualcev v svetu londonskih polresnic in fikcij.

Jeseni leta 1944 je po avtoričinem mnenju že vse drugače. Vse močnejše obvladovanje političnega prostora s strani NOG izključuje vsako možnost novega opredeljevanja. Kardelj in partija že pripravljajo naskok na oblast in na nove meje. Paziti se morajo, zaradi ostrine diskurza, tudi najvišji politični funkcionarji, ki jim večkrat ni dovoljeno, da bi uživali sadove lastne odločitve (Hebrang itd.) oz. nacionalnega izražanja. Pripravlja se končni obračun in vsenaokrog so pogajalci trdni in neizprosnji, saj se na čas po vojni niso pripravljali le v Jugoslaviji ampak tudi drugje.

Potek mednarodnih aspiracij voditeljev NOG se, kljub velikim diplomatskim zapletom, neminovno obrača na zaokrožitev slovenskega nacionalnega programa iz leta 1848, kar povzroča velike težave predvsem zaradi izvoza revolucije in vse večjega nerazumevanja zahodnih zaveznikov. Vojne operacije postajajo vse bolj sredstvo politike in leto 1945 postane predprostor za nastajajočo hladno vojno, ki že kaže svoje jasne konture. Ob politični zgodovini, ki v celoti dominira v vseh poglavjih obravnavanega dela, je Jera Vodušek Starič globoko črpala tudi iz fondov diplomatske zgodovine. Odnosi NOG s sosednjimi državami in zavezniki so marsikdaj privilegirani na račun bolj jasnega podajanja slovenskih odločitev v tej smeri. Problemi Grčije, Albanije in tudi Srbije so obravnavani preveč ekstenzivno na račun dogodkov v Sloveniji, ki se vse bolj kažejo kot problemi obračunavanja s preteklostjo v okviru prevzema oblasti ene politične grupacije. Vendar sta za vsak disput, za vsako vojno, tudi državljansko (za to definicijo se je avtorica jasno opredelila pri eksplikaciji dogodkov v Sloveniji tik pred koncem druge svetovne vojne) vedno potrebni dve strani. Zato je podajanje Jere Vodušek Starič v tem razdelku preveč enosmerno in ne upošteva vseh elementov političnega dogajanja v obravnavanem obdobju. Prav zato nam nekateri zasuki in nenadne odločitve partije v letih 1944–45 ostanejo nerazumljeni in megleni do konca.

Avtoričino podajanje notranjih in zunanjepolitičnih dogodkov po osvoboditvi Beograda je logično nizanje kronoloških faktov in posledic odločitev, ki se vse bolj sprejemajo v centru in vse manj v periferiji. Tudi vprašanja meja in definiranje Trsta kot enega glavnih elementov za uspeh NOG so v knjigi dobro obdelana, vendar le do take mere, da se s problemom spoznamo. Isto velja za poveljne poboje domobrancev in za umestitev sistema tik pred končno zmago in po njej. Tako na široko koncipiran kompendij ima seveda svoje pozitivne in negativne strani. Od slednjih najbolj bode v oči nepoglobljenost določenih bistvenih vprašanj, ki se danes, leto dni po izidu knjige, tudi dramatično postavljajo strokovni in drugi javnosti. Seveda je iz širšega vedno lažje k ožjemu in v tem smislu je delo Jere Vodušek Starič velik uspeh slovenskega sodobnega zgodovinopisja, ki pomeni osnovo za nadaljnjo diskusijo in poglobljeno analizo dogodkov, ki so bili seveda travmatični v preteklosti, ki pa postavjajo politikum tudi v sodobnem življenju Slovencev. Avtorici, ki se je spopadla z izredno kompleksno materijo, gre zasluga, da je v eni publikaciji zbrala veliko znanja in ugotovitev, ki bodo še kako koristne za bodoči politični vsakdan naroda in države, ki ne more in ne sme ostati brez svoje zgodovine.

Boris Gombač

UDK 929.55 Valvasor

REISP Branko, dr., redni profesor, Narodni muzej, SI-61000 Ljubljana, Prešernova 20

Neznani epinaf Janezu Vajkardu Valvasorju

Zgodovinski časopis, Ljubljana 47/1993, št. 3 s. 345–348, cit. 16.

Sn. (De., Sn., En.)

Ob 300-letnici smrti povzem objava podatke o kraju in času smrti in o mestu pokopa znamenitega kranjskega polihistorja in člana Royal Society iz 17. stol. J. V. Valvasorja, čigar natančni datum smrti zaradi pomanjkanja arhivskih dokazil ni znan. S tem v zvezi je tu objavljen doslej neznani epita, vpisan v Valvasorjevi izdaji Theatrum moritis humane tripartitum iz knjižnice J. G. Dolničarja v današnji Semeniški knjižnici v Ljubljani, ki tudi ne daje odgovora na to vprašanje. Izvemo pa za neznan biografski podatek, da je bil Valvasor pred smrtjo v Lyonu, kjer je zbolel in nato doma kmalu umrl.

Avtorski izvleček

UDK 323.15:943.65 (= 863)

GRAFENAUER Bogo, akad., dr., redni univ. prof. v pok., SI-61000 Ljubljana, Murnikova 18

Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 47/1993, št. 3 s. 349–383, 162 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Vprašanje zgodovinskega razvoja slovenske severne meje je eno osrednjih vprašanj slovenske zgodovine. V srednjem veku ga označuje razmerje med Slovenci in Bavarci, po 1500 pa med Slovenci in Nemci. Pri tem se nasilna asimilacija uveljavlja šele od srede 19. stoletja, pred tem je bil premik severne meje rezultat gospodarskega razvoja – zlasti agrarne kolonizacije. V tem procesu se je slovenski naselivni prostor zmanjšal z okrog 70.000 km² na približno 23.000 km² (od tega 20.256 km² v Republiki Sloveniji).

Avtorski izvleček

UDK 949.712 »08«

ŠTIH Peter, dr., asistent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Askerčeva 2

Conversio Bagoartiorum et Carantanorum po Kosovi izdaji iz leta 1936 (poročilo o stanju raziskav)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 47/1993, št. 3, s. 385–396, 52 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V razpravi je podan pregled današnjega stanja raziskav v zvezi s Conversio, saj je od Kosove izdaje tega najpomembnejšega vira za zgodovino med Donavo in Jadranom v zgodnjem srednjem veku in pripadajočega komentarja minilo že več kot pol stoletja. Zlasti so obdelana vprašanja kompozicije, rokopisov, avtorstva, časa nastanka, namena, predlog, recepcije in delno tudi interpretacije tega teksta.

Avtorski izvleček

UDK 930.22 (453.3) »10/13«

HÁRTEL Reinhard, dr., docent, Institut za zgodovinske znanosti na Univerzi Karla Franza v Graecu, A-8100 Graz, Mozartgasse 3

Diplomatar oglejskega patriarhata

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 3, s. 397–412, cit. 53

Sn. (De., Sn., En.)

Od leta 1979 se Raziskovalni inštitut za temeljne zgodovinske vede na graški Univerzi ukvarja z Diplomatarijem oglejskega patriarhata. Pričujoča predstavitev projekta in z njim povezanih problemov se nadrobno spušča v naslednje problemske sklope: nahajališča virov in arhivi, oblika publikacije, spremne študije in uporaba pripomočkov za elektronsko obdelavo podatkov.

Prostor, ki ga zajemajo raziskave, obsega območje posvetne in cerkvene oblasti patriarhov. Časovno obsega listine od vdora Langobardov v Italijo do leta 1250 (prvotno do 1365). Kriterij za vključitev je pragmatičen in upošteva tudi zapise in pooblastila.

R. Stergar

UDC 323.15:943.65 (= 863) GRAFENAUER Bogo, Academician, Dr., Retired Full Professor, SI-61000 Ljubljana, Murnikova 18 Formation and Today's Questions of the Northern Slovene National Border Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 349–383, 162 notes Sn. (De., Sn., En.) The question of historical development of the Slovene northern border is one of the central questions of Slovene history. In the Middle Ages it was indicated by the proportion between Slovenes and Bavarians, after 1500, however, between Slovenes and Germans. Forced assimilation got on as late as from the middle of the 19th century, before that the shift of the northern border was more a result of economic development – especially agrarian colonisation. During this process the Slovene settlement area has diminished from approximately 70,000 km² to about 23,000 km² (20,256 km² of that in the Republic of Slovenia). Author's Abstract	UDC 929.55 Valvasor REISP Branko, Dr., Full Professor, National Museum, SI-61000 Ljubljana, Presernova 20 Unknown Epitaph to Janez Vajkard Valvasor Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 345–348, 16 notes Sn. (De., Sn., En.) On the 300th anniversary of death the contribution summarizes the data on the place and time of death, as well as the burial place of the famous Carniolan polymath and the member of the Royal Society of the 17th century J. V. Valvasor, whose exact date of death is not known due to the lack of archive evidence. In this connections the up till now unknown epitaph has been published here. It was inscribed in the Valvasor's edition Theatrum mortis humane tripitium from the library of J. G. Dolničar in the today's Theological Seminary Library in Ljubljana, which has no answer to this questions as well. However, it contains an unknown biographic information that Valvasor was staying in Lyon before his death, where he fell ill and died at home soon. Author's Abstract
UDC 930.22 (453.3) "10/13" HÄRTEL Reinhard, Dr. Senior Lecturer at the Institute for Historical Sciences at the University Karl Franz in Graz, A-8100 Graz, Mozartgasse 3 Aquileian Patriarchate "Diplomata" Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 397–412, 53 notes Sn. (De., Sn., En.) Since 1979 the Research Institute for Basic Historical Sciences at the University of Graz has been working at the Aquileian Patriarchate "Diplomata". The present presentation of the project and the problems, connected with it, gets into detail of the following problem complexes: sources location and archives, publication design, accompanying studies and application of instruments for electronic data processing. The researches deal with the area of profane and ecclesiastic authority of patriarchs. As for the time period charters from the invasion of Lombards to Italy till 1250 (originally till 1365) have been included. Criteria are pragmatic, taking also records and authorizations into consideration. R. Stergar	UDC 949.712 "08" ŠTIH Peter, Dr., Assistant, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Conversio Bagoartorum et Carantanorum According to Kos's Edition of 1936 (Researches State Report) Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 47/1993, No. 3, pp. 385–396, 52 notes Sn. (De., Sn., En.) The Treatise gives a survey of the present state of researches referring to Conversio, as more than half a century has passed since the Kos's edition and the belonging commentary of this most important source for the history of the area between the Donava river and the Adriatic in the early Middle Ages. Especially problems referring to compositions, manuscripts, authorship, the time of its origin, purpose, drafts, reception and partly also interpretation of this text have been dealt with. Author's Abstract

UDC 316.72:316.343.62 (497.12 Ljubljana) "1900" STUDEN Andrej, M.A., Assistant, Institute for Modern History, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Record on Residence Conditions of German and Slovene Higher Middle Classes in Ljubljana at the Beginning of the Century (Example of Villadom in Capuchin Suburb of Ljubljana) <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 421–424, 10 notes Sn. (De., En., Sn.) The contribution is based on the data of the archives, kept by the Historical Archives Ljubljana. The author tries to present some essential features of the daily residence of higher middle classes on the example of the villadom, which grew up in the Ljubljana Capuchin suburb, especially after the destructive earthquake in Ljubljana in 1895. At researching the history of residence conditions the appearance to different social strata was decisive, whereas the ethnic adherence (a German or a Slovene) has never played any special role at studying this history. Author's Abstract	UDC 929 Klun: 930 JANŠA-ZORN Olga, Dr., Senior Lecturer, University in Ljubljana, Pedagogical Faculty, SI-61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16 Vincenc Fereri Klun <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana 47/1993, No. 3, pp. 412–419, 50 notes Sn. (De., Sn., En.) V. F. Klun was the central personality of the Historical Society for Carniola in the years 1851–1856, directing also its activities. In <i>Mittheilungen</i> his articles on historiography, literary history, statistics and topography of Carniola were published. He was publishing also in other reviews all over Austria and even in Russia. He gained great merits with sources collecting and publishing (<i>Diplomatarium Carnolicum</i> and <i>Archiv</i>). His moving to Switzerland and later to Vienna the Historical Society for Carniola felt as a great loss. Author's Abstract
UDC 323.15 (=30) (497.12) "1945/1992" NEČAK Dušan, Dr., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Some Basic Data on Destiny of German National Community in Slovenia after 1945 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 439–451, 31 notes Sn. (De., Sn., En.) The contribution deals with the reasons, events and consequences of nullifying the German national community in Slovenia after 1945. Legal regulations in this field are dealt with, attainable statistic data on their numerical power and economic losses are compared and some peculiarities referring to procedures of Yugoslav authorities during the time of liquidation of this national community are defined. Those events are put into the context of unnegotiable nazification of Germans in Slovenia and the belief of collective guilt of Germans for the Second World War. Author's Abstract	UDC 687.4+677.541 (497.12 Domžale) "1918/1941" STIPLOVŠEK Miroslav, Dr., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2 Straw Hat Industry Decline and New Industrial Branches Development in Domžale Area 1918–1941 <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 47/1993, No. 3, pp. 425–437, 86 notes Sn. (De., Sn., En.) The contribution explains the rapid industrialization of the Domžale area during the Wars due to which it was classified among the industrially developed parts of Slovenia in short time. During the last decades before the First World War Domžale and the neighbouring Mengeš were centres of straw hat industry, known all over Europe; Tyrolese entrepreneurs had the leading role. After foundation of the Yugoslav state straw hat enterprises began to decline, whereas new factory plants developed parallelly. During two decades between the World Wars about 30 plants with eight industrial branches with over 1800 employees developed which also caused great social changes. Author's Abstract

UDK 929 Klun: 930 JANŠA-ZORN Olga, dr., docentka, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16 Vincenc Fereti Klun Zgodovinski časopis, Ljubljana 47/1993, št. 3, s. 413–419, 50 cit. Sn. (De., Sn., En.) Osrednja osebnost in usmerjevalec dela Historičnega društva za Kranjsko je bil v letih 1851–1856 V. F. Klun. V <i>Mittheilungen</i> so objavljeni njegovi članki o zgodovinijski ter o literarni zgodovini, statistiki in topografiji Kranjske. Objavljal je tudi v revijah šrom Avstrije in celo v Rusiji. Velike zasluge si je pridobil z zbiranjem in objavljanjem virov (<i>Diplomatarium Carniolicum in Archiv</i>). Njegovo preselitev v Švico in kasneje na Dunaj je Historično društvo za Kranjsko občutilo kot veliko izgubo. Avtorski izvleček	UDK 687.4+677.541 (497.12 Domžale) »1918/1941« STIPLOVŠEK Miroslav, dr., redni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerceva 2 Propad slanihamske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domaškem območju 1918–1941 Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 3, s. 425–437, 86 cit. Sn. (De., Sn., En.) Prispevek osvetljuje naglo industrializacijo domaškega območja med vojnama, s katero se je v kratkem času ustvarilo med industrijsko razvite dele Slovenije. V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno sta bila Domžale in sosednji Mengeš evropsko znani središči slanihamske industrije, v kateri so imeli vodilno vlogo tirolski podjetniki. Po nastanku jugoslovanske države so slanihamska podjetja začela propadati, vzporedno pa so nastajali novi tovarniški obrati. V dveh medvojni desetletjih je nastalo okoli 30 tovarniških obratov osmi industrijski panog z nad 1800 zaposlenimi, kar je povzročilo tudi velike socialne spremembe. Avtorski izvleček
UDK 316.72:316.342.62 (497.12 Ljubljana) »1900« STUDEN Andrej, mag., asistent, Institut za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1 Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja (primer naselja vil v kapucinskem predmestju v Ljubljani) Zgodovinski časopis, Ljubljana 47/1993, št. 3, s. 421–424, 10 cit. Sn. (De., En., Sn.) Prispevek temelji na podatkih arhivskega gradiva, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Avtor predstavlja nekatere bistvene poteze bivanjskega vsakdanjika višjih meščanskih slojev na primeru naselja vil, ki je, zlasti po velikem potresu v Ljubljani leta 1895, zrastle v ljubljanskem kapucinskem predmestju. V okviru opazovanja zgodovine bivanjskih razmerje igrala odločilno vlogo pripadnost različnim socialnim slojem, medtem ko etnična pripadnost (Nemec ali Slovec) pri opazovanju te zgodovine ni nikoli igrala posebne vloge. Avtorski izvleček	UDK 323.15 (=30) (497.12) »1945/1992« NEČAK Dušan, dr., redni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerceva 2 Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945 Zgodovinski časopis, Ljubljana, 47/1993, št. 3, s. 439–451, 31 cit. Sn. (De., Sn., En.) Prispevek govori o vzrokih, dogodkih in posledicah izničenja nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. Ukvarja se s pravnimi predpisi na tem področju, primerja dosegljive statistične podatke o njihovi številni moči in gospodarskih izgubah ter opredeljuje nekaj posebnosti pri postopkih jugoslovanskih oblasti v času likvidacije te narodnostne skupnosti. Dogajanje postavlja v kontekst nezamemarljive nacifikacije Nemcev na Slovenskem in prepričanja o kolektivni krivdi Nemcev za drugo svetovno vojno. Avtorski izvleček

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, telefon 061/12-50-001, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 308 SIT	36/1982, št. 1-2 — 266 SIT
2-3/1948-49 (1988) — 392 SIT	36/1982, št. 3 — 168 SIT
4/1950 (1987) — 364 SIT	36/1982, št. 4 — 154 SIT
5/1951 (1987) — 490 SIT	37/1983, št. 1-2 — 238 SIT
6-7/1952-53 (1986) — 700 SIT	37/1983, št. 3 — 154 SIT
8/1954 (1990) — 434 SIT	37/1983, št. 4 — 168 SIT
9/1955 (1989) — 392 SIT	38/1984, št. 1-2 — 238 SIT
10-11/1956-57 (1990) — 434 SIT	38/1984, št. 3 — 140 SIT
12-13/1958-59 (1991) — 434 SIT	38/1984, št. 4 — 154 SIT
14/1960 — (1993) — 840 SIT	39/1985, št. 1-2 — 252 SIT
15/1961 (1989) — 322 SIT	39/1985, št. 3 — 224 SIT
16/1962 (1991) — 308 SIT	39/1985, št. 4 — 168 SIT
17/1963 (1978) — 392 SIT	40/1986, št. 1-2 — 294 SIT
18/1964 (1980) — 378 SIT	40/1986, št. 3 — 238 SIT
19-20/1965-66 (1985) — 434 SIT	40/1986, št. 4 — 266 SIT
21/1967 (1992) — 600 SIT	41/1987, št. 1 — 294 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) — 252 SIT	41/1987, št. 2 — 280 SIT
22/1968, št. 3-4 — pred ponatisom	41/1987, št. 3 — 266 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) — 280 SIT	41/1987, št. 4 — 266 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) — 224 SIT	42/1988, št. 1 — 238 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) — 238 SIT	42/1988, št. 2 — 238 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) — 266 SIT	42/1988, št. 3 — 252 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) — 280 SIT	42/1988, št. 4 — 224 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) — 266 SIT	43/1989, št. 1 — 238 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) — 322 SIT	43/1989, št. 2 — 238 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) — 294 SIT	43/1989, št. 3 — 252 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) — 280 SIT	43/1989, št. 4 — 252 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) — 294 SIT	44/1990, št. 1 — 238 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) — 294 SIT	44/1990, št. 2 — 252 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) — 720 SIT	44/1990, št. 3 — 252 SIT
29/1975, št. 1-2 — razprodan	44/1990, št. 4 — 266 SIT
29/1975, št. 3-4 — 460 SIT	45/1991, št. 1 — 266 SIT
(kmalu razprodan)	45/1991, št. 2 — 266 SIT
30/1976, št. 1-2 — 294 SIT	45/1991, št. 3 — 238 SIT
30/1976, št. 3-4 — 266 SIT	45/1991, št. 4 — 266 SIT
31/1977, št. 1-2 — 440 SIT	46/1992, št. 1 — 240 SIT
(kmalu razprodan)	46/1992, št. 2 — 320 SIT
31/1977, št. 3 — 408 SIT	46/1992, št. 3 — 320 SIT
(kmalu razprodan)	46/1992, št. 4 — 400 SIT
31/1977, št. 4 — 224 SIT	47/1993, št. 1 — 560 SIT
32/1978, št. 1-2 — 294 SIT	47/1993, št. 2 — 560 SIT
32/1978, št. 3 — 224 SIT	47/1993, št. 3 — 600 SIT
32/1978, št. 4 — 238 SIT	
33/1979, št. 1 — 280 SIT	
33/1979, št. 2 — 252 SIT	
33/1979, št. 3 — 238 SIT	
33/1979, št. 4 — 196 SIT	
34/1980, št. 1-2 — 336 SIT	
34/1980, št. 3 — 168 SIT	
34/1980, št. 4 — 168 SIT	
35/1981, št. 1-2 — 280 SIT	
35/1981, št. 3 — 182 SIT	
35/1981, št. 4 — 140 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 2000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 2000 SIT dajemo dodani 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 40 SIT zaračunamo dejanske pošne stroške. Ponatise vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni. Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 180 SIT. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas. A
1993

941/949

120030124,3

COBISS •